2.5.4: Teachers put-forth efforts to keep themselves updated professionally through
In house discussions on current developments and issues in education
Sharing information with colleagues and with other institutions on policies and regulations

Documentary evidence to support the claims

(Reg. No.MAH/340/99)(Public Trust Reg.No.F6409 Nanded)
NCTE Code. 123043

Tel. 02462 – 229052, 9503849648
E-Mail : girgaonkarbalaji@gmail.com

Sahayog Sevabhavi Sanstha

COLLEGE OF EDUCATION

Vishnupuri, Nanded. – 431606. (Maharashtra)

(Recognized By the UGC U/s 2(f) and 12(B) & Affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.)

Research Papers in National Journal

Sr No	Author Name	Publication Year	Title	Journal	ISSN NO / ISBN NO
1	Dr Girgaonkar Balaji Ganpatrao	Oct. 2021	A Study of the effect of school environment on scientific attitude of secondary school students	Mukt shabd Journal	ISSN 2347-3150
2	Dr Girgaonkar Balaji Ganpatrao	Sep. 2020	Theories of Learning and Instructional Design	Vidyawarta shodh Patrika Harshwardhan Publication	ISSN 2319-9318
3	Dr Girgaonkar Balaji Ganpatrao	Sep 2020	माध्यमिक स्तरावरील द्वितीय भाषा हिंदी विषयाच्या पाठयपुस्तकाच्या अध्यापनाचा मूल्यशिक्षणाच्या संदर्भात चिकित्सक अभ्यास	आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोधपत्रिका हर्षवर्धन प्रकाशन	ISSN 2319-9318
4	Dr Girgaonkar Balaji Ganpatrao	Sep. 2022	शिक्षण आणि समाज – माध्यमिक स्तरावरिल इयत्ता नववी हिंदी लोकभारती पाठयपुस्तकातील गदय विभागाचा मूल्यशिक्षण विषयक अभ्यास	भारतीय शिक्षण संस्था पुणे	ISSN 2278-6864
5	Dr Girgaonkar Balaji Ganpatrao	Jan. 2022	किमान अध्ययन क्षमता व सद्यस्थिती	UGC care listed Periodical	ISSN 2278-6864
6	Dr Girgaonkar Balaji Ganpatrao	July 2021	अध्ययन निष्पतीच्या अध्यापनानंतर विद्यार्थ्यांच्या मराठी विषयाच्या अध्ययनातील परिणामकारकता	UGC care listed Periodical	ISSN 2278-6864
7	Dr Rathod Dilip Kishan	Nov. 2018	New Trends In Education	Ayushi Publication	ISBN 978-93-83411-78-8
8	Dr Bhosikar Jayshree Laxmanro	Feb. 2022	भारतीय स्त्री शिक्षणाचा इतिहास : एक दृष्टीक्षेप	UPA national E –Journal	ISSN 2455-4375
9	Alte Mahendra Achyut	Feb. 2021	क्रांतिज्योती सावित्रीमाई फुले यांचे शैक्षणिक व सामाजिक योगदान	National Conference	ISSN 2349-638X

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded. ★

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Mukt Shabd Journal

UGC CARE GROUP - I JOURNAL

ISSN NO : 2347-3150 / web : www.shabdbooks.com / e-mail : submitmsj@gmail.com

Certificate ID : MSJ/4289

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

UGC

APPROVED

IMPACT FACTORS 4.6

DOI:09.0014.MSJ

crossref member

CROSSREF.ORG
THE CITATION LINKING BACKBONE

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to certify that the paper entitled

"A STUDY OF THE EFFECT OF SCHOOL ENVIRONMENT ON SCIENTIFIC ATTITUDE OF SECONDARY SCHOOL STUDENTS"

Authored by

Dr. Balaji G. Girgaonkar

From

SSS's Sahyog college of Education,Vishnupuri, Nanded, Dist.Nanded.

Has been published in

MUKT SHABD JOURNAL, VOLUME X, ISSUE X, OCTOBER - 2021

Sumit Ganguly

Editor-In-Chief

MSJ

www.shabdbooks.com

A STUDY OF THE EFFECT OF SCHOOL ENVIRONMENT ON SCIENTIFIC ATTITUDE OF SECONDARY SCHOOL STUDENTS

Dr. Balaji R.Lahorkar, Principal, Smt.Sindhutai Jadhav Arts&ScienceCollege,Mehkar,Buldhana Dist.Buldhana .

Dr. Balaji G. Girgaonkar, Principal,SSS's Sahyog college of Education,Vishnupuri, Nanded. Dist.Nanded.

Pandit Tanaji Kadam, Researcher,SRTM University Nanded .

1.1 ABSTRACT:

The present study has been observed the effects of school environment on scientific attitude of secondary school students and to understand the capability of scientific attitude with them. The present study's findings show that school environment has majorly affected on the thinking style of secondary school students in Nashik Division. The researcher has used the scientific attitude scale of Dr. Amandeep Kaur and Dr. S C Gakhar from NPC Agra. SD, Mean and t-test being used for analysis of the data. There are 520 sample selected and out of them 480 being received from the Nashik Division. Descriptive research method has been selected for the research.

Key Words: Secondary School Students, male and female students, scientific attitude.

1.2 INTRODUCTION:

Under the direction of teachers, a school is an educational institution planned to provide learning spaces and learning environments for the teaching of students.[1] the main challenge is to teach all children with respect, resilience, and responsibility, and is the fourth priority of the school. Boyer et al describe that, it is simply impossible to achieve educational excellence at a school where purposes are blurred, where teachers and students fail to communicate thoughtfully with each other, and where parents are uninvolved in the education of their children. The Basic School is a thriving community

ISSN NO : 2347-3150

of learning, a place with a curriculum with coherence, a climate for creative learning, and a commitment to build character. [2]

The school premises need to be updated by the multidisciplinary team such as psychologist, school authority, and social worker. This team helps the school to implement and evaluate the safe environment model in school.[3] Osa-Edoh et al explored a survey of students study habits in selected secondary schools and their implication for counselling, where author have given the detailed literature review on study techniques, environment of study, time planning, effective and fast reading, concentration, comprehension, remembering, note-taking, reading, and study and motivation etc.[4]

Singh et al described the achievement in science and attitude towards science practical among secondary school students of Patna along with his conclusion that the study findings have a clear vision that the scientific attitude is a major objective of science teaching. It should be cultivated and developed if found low in high school students. The attitude towards practical science has to be taught among the students by designing strategies and activities to develop problem-solving skills among the students. [5]

Similarly, Khan et al published the study of examining scientific attitude scales in India, development and validation of a new scale and he also states that in India, several researchers have been conducted in relation to scientific attitudes in connection with various factors of student academic success.[6] This is the first study the authors are aware of that explores the academic stress levels of private secondary school students in India.

School is the most important factor for students' learning perspective. Social environment and culture separately effect on students basic learning ratio, positive and negative effects happen during school time, school environment factors like culture, school facilities, teacher's capability, and teacher's behaviour, administrative of Head Masters and other curricular activities will be effected on cognitive factors of students learning. Every student has a different understanding capacity to learn but among them some are brilliant, some are normal and some are medium.

1.3 NEED OF THE RESEARCH

A comprehensive review has been published on Improving the School Environment to Reduce School Violence: A Review of the Literature.[8] The social and

ISSN NO : 2347-3150

physical environment of school offers intervention opportunities to reduce school violence. However, the lack of consistency in school environment variables as well as the lack of longitudinal and experimental research designs limits the applicability of these findings. Olatunbosun et al established a student, teacher and school environment factors as determinants of achievement in senior sećondary school chemistry in Oyo state, Nigeria.[9] Similarly, Weinstein et al explained the Physical Environment of the School through a Review of the Research.[10] They have explained the reviews research on the impact of classroom environments on student behavior, attitudes, and achievement. Oliveira et al developed a Using a field experiment with high school students, we evaluate the development of risk preferences. Examining the impact of school characteristics on preference development reveals both peer and quality effects.[11]

However, there is a need to develop a comprehensive model for the study of the effect of school environment on study habits, scientific attitude and reactions to the frustration of secondary school students. The communication with the school administrators, teachers and parents should be clear and make a safe environment for the school. There is a need to provide a preparedness programme in a safe environment for school with their parents and teachers. The positive social support is also making a safe environment for the school. There is a need to promote and protect a safe environment for the student's mental and physical stability.

Teachers and headmasters will solve these conditions depending upon their problem solving method but always all problems are not solved in regular time. That's why there is a need to understand students' basic behavioral patterns, mental condition and school environment. Mostly understand emotional, physical and mental problems of male and female students and observe how school environmental factors affected on students study habits, scientific attitude, the researcher tried to find out the basic conditions and situations in secondary schools regarding provided the basic facilities for enhancing to develop scientific attitude towards male and female student.

1.4 IMPORTANCE OF THE RESEARCH

Evidence presented in this paper also indicates that school bonding reduces problems including delinquency and violence, gang involvement, drug use, and dropout.

Reducing these problems is also important in producing academic success because they are barriers to learning.[12] The National School Climate Council (2007) recommends that school climate and a positive and sustained school climate be defined in the following ways: School climate is based on patterns of people's experiences of school life and reflects norms, goals, values, interpersonal relationships, teaching and learning practices, and organizational structures.[13]

Over the past two decades many studies have examined the effectiveness of classroom teaching in influencing present and future health and health behaviour. Few of these studies have examined the importance of the students' satisfaction with school as a variable which explains the effect, and in particular what determines their satisfaction with school.[14] Therefore, the research is a study of the effect of the school environment on their study habits, scientific attitude and reactions to the frustration of secondary school students.

The researcher tried to find out the basic problems and correlate these factors with each other because students lived in school and their families lived in other cities. So there is a problem for all male and female students to live without their family and this is the basic problem of students. This research is most important for understanding the dimensions of school environment in secondary schools in Nashik division. It should be very much helpful to analyses and interpret for the future.

1.5 STATEMENT OF THE PROBLEM

A study of the effect of school environment on scientific attitude of secondary school students.

1.6 OBJECTIVE OF THE RESEARCH

1. To Study the nature of the school environment in secondary schools.
3. To Study the effect of School environment on Scientific Attitude in secondary school students.

1.7 HYPOTHESIS OF THE RESEARCH

1. There is a significant effect of the school environment on scientific attitude. **(H_1)**

1.8 LIMITATION OF THE STUDY

1. This research is limited to Government Ashram Schools in the Tribal Development Department of Nashik Division.
2. This research is limited to 9th and 10th Students of Government Ashram Schools in the Tribal Development Department of Nashik Division only.

1.9 RESEARCH TOOL

The researcher has used the scientific attitude scale of Dr. Amandeep Kaur and Dr. S C Gakhar from NPC Agra.

1.10 RESEARCH METHOD AND SAMPLING

The researcher has used Descriptive research method and stratified random sampling method for choosing 520 Students from Nashik division and out of them there are 480 Students responded and filled the rating scale.

1.11 STATISTICS USED IN RESEARCH:

While making analysis of collected data, the researcher used statistical measure mean, SD and t test.

1.12 DATA ANALYSIS

SCIENTIFIC ATTITUDE INVENTORY

TABLE 1

Objective 2 To find out the effect of School environment on Scientific Attitude in secondary school students.

The data related to this objective was analyses by employing t- test.

Factors	Students	Sample	Mean	SD	t test
Scientific Attitude	Male	240	94.87	12.97	3.943*
	Female	240	102.15	12.01	

*0.05 level of significance

Table - 9 indicates that, the mean score of scientific attitude of male secondary school students is 94.87 with S.D. 12.97 and the mean score of female secondary school students is 102.15 with S.D. 12.01 respectively and the t- value comes out to be 3.943 which is significant at 0.05 level.

Thus, the alternative hypothesis stating - There is a significant effect of school environments on secondary school students regarding control, is accepted. Further the mean score of female students is 102.15 which is greater than the mean score of male students which is 94.87 as per scientific attitude inventory, high mean score indicates that the female students of secondary schools are found highly favorable for scientific attitude rather than male students of secondary schools.

1.13 CONCLUSIONS OF THE RESEARCH

The result of the study shows that there is significant difference between scientific attitude of female students rather than male students. The female students received greater in scientific attitude rather than male students of secondary schools.

1.14 RECOMMENDATION

SCIENTIFIC ATTITUDE

1. **Table 1** indicates that,the result of the study shows that there is significant different between scientific attitude of female students rather than male students. (H_1)
2. **Table 1** indicates that,the female students received greater in scientific attitude rather than male students of secondary schools.

1.15 REFERENCE

ROSER, MAX; ORTIZ-OSPINA, ESTEBAN (2019). "Primary and Secondary Education". Our World in Data. Retrieved 24 October 2019.

ISSN NO : 2347-3150

U. HARIKRISHNAN, G.L. SAILO, "Environment of school going adolescents in India: A Review of literature", Research Journal of Recent Sciences Vol. 9, Issue. 2, pp. 44-46, 2020.

OSA-EDOH, G. I., & ALUTU, A. N. G. (2012). A survey of students study habits in selected secondary schools: Implication for counselling. Current Research Journal of Social Sciences, 4(3), 228-234.

SINGH, V. (2020). Achievement in Science and Attitude towards Science Practical among Secondary School Students of Patna. JOURNAL OF TEACHER EDUCATION AND RESEARCH, 15(02), 15-19.

KHAN, M., & SIDDIQUI, M. A. (2020). Examining scientific attitude scales in India: Development and validation of a new scale. Interdisciplinary Journal of Environmental and Science Education, 16(4), e2223.

DEB, S., STRODL, E., & SUN, J. (2014). Academic-related stress among private secondary school students in India. Asian Education and Development Studies.

JOHNSON, S. L. (2009). Improving the school environment to reduce school violence: A review of the literature. *Journal of school health*, *79*(10), 451-465.

ADESOJI, F. A., & OLATUNBOSUN, S. M. (2008). Student, teacher and school environment factors as determinants of achievement in senior secondary school chemistry in Oyo State, Nigeria. *Journal of international social research*, *1*(2).

(2)

Rayat Shikshan Sanstha's

AZAD COLLEGE OF EDUCATION, SATARA

Satara- 415001, Maharashtra (IND.)
NAAC REACCREDITATION: 'A' GRADE, (CGPA: 3.14) 2012

CERTIFICATE

This certifies that

Prin. Dr.Balaji G.Girgaonkar

Of

Shikshanshastra MahavidyalayNanded

Has participated in a One Day INTERNATIONAL E- CONFERENCE **on "Challenges before Higher Education in 21st Century" organized by Azad College of Education,** Satara (Maharashtra, India) on September,19th 2020.

He/She has presented a research paper entitled

Theories of Learning and Instructional Design

Dr. Keshav R. More
Coordinator
(International E- Conference)

Dr. Amitkumar S. Gagare
Coordinator
(IQAC)

Prin. Dr.Vandana Nalawade
Principal

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता ™

September 2020, Issue 09

Chief Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Guest Editor
Prin. Dr. Mrs. Vandana Nalawade

Editors

Dr. Ajaykumar B. Patil

Dr. Keshav R. More

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vaidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors

Vidyawarta™
International Multilingual Research Journal

www. विद्यावार्ता ® .कॉम
YouTube Channel

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Indexed

IMPACT 7.041 iijif FACTOR

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

http://www.printingarea.blogspot.com

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.041(IIJIF)

Editorial Board & Review Committee

Dr. Mrs. S. M. Shikalgar

Dr. N .D. Dhanwade

Dr. V. D. Dhondge

Dr. G. S. Kamble

Smt. N. K. Nangare

Mrs. S. S. Patil

Dr. A. S. Gagare

Dr. A. N. Jadhav

Mrs. S. P. Patole

Prof. S. A. Kharat

Principal's Message...

It gives me great pleasure to discuss and share my views with you on the occasion of an international E conference organised by our college on theme "Challenges before the higher education in 21st-century ."

Our college is one of the reputed teacher education institutions in Maharashtra run by Rayat Shikshan Sanstha ,Satara founded by Great visionary and social reformer Padma Bhushan Dr Karmveer Bhaurao Patil In 1919 .He devoted all his life for education of poor, downtrodden and deprived class people. We feel very proud to announce that we have celebrated centenary year of Rayat Shikshan Sanstha in 2019. For celebrating centinary year of our mothers institution We have decided to organise conference on 'Challenges before higher education in 21st century'.

Our Sanstha has more than 650 secondary schools, Ashramshala's and hostels ,43 higher education institutions ,8 D.Ed Colleges ,more than 4,00,000 students and more than 15,000 employees contributing in Maharashtra and Karnataka states .

Our college was established in 1955 by our founder Padmabhushan Dr. Karmveer Bhaurao Patil for preparing skilful , research oriented, socially committed teachers competent to work at rural areas. We have trained thousands of skilful and socially committed teachers working all over Maharashtra as teachers and officers on eminent posts since last 65 years . We are committed to quality education. Our mother institution always supported us for various academic and research activities. I am very thankful to authorities and management of Rayat for continuous support and inspiration.

I am very thankful to our college development committee members and internal quality assurance cell members for their strong support .

I congratulate Dr K.R .More ,Co-ordinator of the international conference, Dr A.S Gagare , Co-coordinator , Dr A.B.Patil (Editor),organising committee members and all staff members for bringing up the idea of international conference during this challenging Covid pandemic situation .

I am very thankful to Hon. Professor Sudhakar Venu(Keynote Speaker), Dr Ishan Arya and Dr Megha Uplane(Resource Persons) for their valuable guidance . Thanks to all delegates for bringing this conference into success.

Dr Vandana Nalawade
Principal,
Azad College of Education,
Satara

Editorial ...

It is a matter of immense pleasure and opportunity for us to publish the research papers presented during the One Day International E-Conference on 'Challenges before Higher Education In 21st Century' held on 19th Sept., 2020 during the period of the Global Pandemic of Covid-19.

In India, the higher education system has grown in a significant way after independence, to become one of the largest systems of its kind in the world. We now live in a more and more diverse, globalized, and complex, media-saturated society. Despite of that, the education system has many challenges at present. These challenges are important before the country, in order to use of higher education as a powerful tool to build a knowledge-based information society of the 21st Century. At present, there is a vast need to analyze critically our higher education system and to measure for making India knowledge based democratic and wisdom society.

The Key Note Address was delivered by Prof. Dr. Sudhakar Venu, Professor of Education and Dean, English and Foreign Language University, Hydrabad, India. The first session was addressed by Prof. Eshan Arya, Sessional Lecturer with La Trobe University, Melbourne Polytechnic Chisholm Institute and Monash University, Australia. The second session was addressed by Prof. Dr. Mrs. Megha Uplane, HOD, Dept. of Education and Extension, Savitribai Phule Pune University ,Pune. All the sessions were conducted on a Digital Platform and followed by intellectual discussion on the sessional topic. All the legendary resource persons elaborated in detail to satisfy the queries in the minds of delegates regarding the challenges before higher education in 21st century.

It is great pleasure that we got overwhelming response to the call for papers and received 129 papers from the various universities and parts of the country as well as abroad. These papers covered sub-themes of the conference in English, Hindi and Marathi languages. We appreciate their valuable and intellectual support. I congratulate all professors, teachers, researchers and students and also sincerely thank them for sending their research papers.

We are thankful to all the Resource Persons, Academicians, Delegates and Research Scholars who contributed to the success of this International E-Conference.

We are grateful to Hon. Sharadchandraji Pawar, President, Rayat Shikshan Sanstha, Satara,, Hon. Dr. Anil Patil , Chairman, Rayat Shikshan Sanstha, Satara, Secretary, Joint Secretary, Auditor, Rayat Shikshan Sanstha, Satara, and all CDC members of the college to encourage for International E-Conference. I am also thankful to Prin. Dr. Mrs. Vandana Nalawade for the constant support for International E-Conference. I sincerely appreciate to teaching and nonteaching staff, alumni, students, and all well wishers for their kind co-operation.

Dr. Ajaykumar B. Patil

Dr. Keshav R. More

Index

Sr. No.	Content	Author	Page
1	National Education Policy-2020: A New and Forward-looking Vision for Indian Higher Education System	Dr. Madhuri Gunjal	13
2	Problems in Online Teaching and Learning Process to the 12th Science Students, during COVID-19 Lockdown Period	Mr. V.T. Khandait , Prin. Dr. V.S. Nalawade	20
3	Use Of Innovative Techniques In 7E Model Of Constructivist Learning	Mrs. Manisha Mangesh Bhosale , Prin. Dr. Vandana Shivajirao Nalawade	25
4	Efficacy of Blog Development Skill amongst Student Teachers	Dr. Keshav R. More , Dr. Vinay D. Dhondge	35
5	Skill Development and B.Ed. Curriculum – A Study	Dr. Amitkumar S. Gagare	38
6	In service Teachers' views towards Teacher Education system in National Education Policy-2020: A Study	Mr. Vijay Santu Patole , Prof. Dr. Megha Uplane	43
7	A Study on under Graduate students Attitude towards Online Teaching and Learning during COVID-19 Pandemic	Dr. Raju. G.	51
8	21st Century Job Opportunities & Challenges in Higher Education	Dr. Vijay Balkrishna Nikam	56
9	Tools for Developing Teaching- Learning Skills during Pandemic of COVID-19	Dr. Vinay D. Dhondge	60
10	Promotion of Research in higher education: with the special reference to the methods of the visibility of the Research.	Ramesh Yernagula	64
11	Blended Learning Approach for Four Year Teacher Education Programme	Mr. Sunil Jagdish Kalekar	67
12	Attitude of teacher educators towards four years integrated teacher education programme (ITEP)	Dr. Md. Afroz Alam	72
13	Innovative Pedagogy in Higher Education	Dr. Rashmi Singh	78
14	Higher Education in Post COVID-19 era with special reference to India	Puja Sorong	83
15	Motivation to learn English for pursuing higher education and the self-esteem analysis of the students	Bushra Jabeen	87
16	The influence of Covid - 19 on teaching learning process	Dr.UMA SINHA	95
17	Development of Teaching Ethics in Teacher with Neo-humanistic Education in 21st century	Praween singh Kushwaha	99
18	A Study Of Development Of Emotional Intelligence Of		104

81	Impact of COVID-19 on Teaching-Learning & Teacher-Taught Relationship	Indraj	402
82	A Study of Effectiveness of Orientation Training Programme Conducted by District Centre for English Among English Language Teachers In Beed District	ShashikantVishwanathPuri Prof. Shobhana Joshi	405
83	Teachers' opinion regarding development of English vocabulary	Dr. Shikare Suvarna G.	409
84	Green Computing	Akhilesh Gumble	412
85	Innovative Methods And Techniques For Human Right Awareness	Dr.Golhar Sandip Bhonjiba	416
86	Psychological Impact of COVID-19 Pandemic on Mental Health of Students	Dr. Ganesh Vijaykumar Jadhav, Dr Vijay Maruti Kumbhar	423
87	Theories of Learning and Instructional Design	Nutan Krishnarao Nangare , Prin. Dr.Balaji G.Girgaonkar	426
88	A Critical Evaluation Of National Education Policy, 2020 With Reference To Legal Education At The Contemporary	Ashraya. S. Chakrabarty	429

89	राष्ट्रीय शिक्षा नीति - 2020 और उच्च शिक्षा	डॉ. जयंतिलाल राठोड	435
90	Covid-19 च्या पार्श्वभूमीवर ऑनलाईन शिक्षणासंबंधीची सद्यस्थिती	श्री. अर्जुन जाधव डॉ. वंदना नलवडे	439
91	कोरोना व्हायरसमुळे निर्माण होणाऱ्या ताणतणावांचे व्यवस्थापन – एक अभ्यास	डॉ. प्रा. नंदकुमार धनवडे	448
92	कोविड होणारी निर्माण मुळे भीती, चिंता आणि तणाव – एक अभ्यास	सौ. प्रा. सुरेखा नंदकुमार धनवडे	455
93	महाविद्यालयीन स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या अध्यापनामध्ये वेबबेस्ड लर्निंग चा वापर आणि त्यापुढील आव्हाने	डॉ. अनिल तानाजी पाटील	461
94	शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थींची शांतता शिक्षणविषयक जाणीव : एक अभ्यास	प्रा. स्नेहलता दत्तात्रय दळवी	465
95	भारतातील उच्च शिक्षणासमोरील आव्हाने आणि समस्या	प्रा. डॉ. आनंद ज्ञानेश्वर शिंदे	474
96	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० आणि शिक्षक शिक्षण	डॉ.रावसाहेब केराप्पा शेळके	482
97	कोरोना काळातील ऑनलाईन अध्ययन व अध्यापन प्रक्रियेचे स्वरूप व समस्या	श्री. नारायण हेमाजी मेंगाळ	490
98	२१ व्या शतकात उच्च शिक्षणातील परीक्षार्थीसाठी समुपदेशन कार्यक्रमाची गरज	बापू हंबीर डॉ. गीता शिंदे	495
99	कृषीशिक्षणातील भविष्याचे नायक 'फाली 'उपक्रमातून व्यक्तिमत्वासाठी कौशल्य विकासाच्या संधी	सौ. विश्रांती कदम	499

MAH MUL/03051/2012 Online National Conference
ISSN: 2319 9318 vidyawarta September 2020 Issue 09

87

Theories of Learning and Instructional Design

Assist.Prof. Nangare nutan krishnarao,
Azad college of education, satara

Prin. Dr.Balaji G.Girgaonkar
Shikshanshastra Mahavidyalay, Nanded

===

Abstact

The objective of instructional design is to ensure that the distance learner learns and acquires the necessary knowledge and skills, and to enhance his/ her performance in his/ her own world as a student and ultimately in the world of work. That learning theory is the essential ingredient in instructional design. There is no single theory which instructional designers keep in mind while designing the instructional strategies and content. Behavioural approach can effectively facilitate mastery of contents; Cognitive strategies are useful in teaching problem solving; Constructivist strategies are suited for dealing with ill defined problems.

Introduction

The term learning denotes the acquisition of knowledge, skills and attitudes to do something. Generally speaking there are two important statements about learning and instructionOne learns by doing something One learns by pursuing an instructional goal:

Domains of Learning

Cognitive Domain- Measures the knowledge acquired
Affective Domain -Demonstrates the desired feelings and attitudes
Psychomotor Domain- Relates to skill development through practice sessions/ training

What is Instructional Design?

- Thorough pre-planning of delivery of instruction in a proper sequence of events is known as instructional design. As you know the literal meaning of instruction is a set of events that facilitate creative pattern. The purpose of instructional design is to plan and create situations that enhance learning opportunity of individual learners Description of the target group.
- - Programme/course specifications (syllabus)
- - Selection of the media to be utilized
- - Design of the courses/lessons (units)
- - Specification of objectives
- - Development of test items
- - Development of draft lessons
- - Pre-testing of the materials
- - Revision of the materials before their launch

Theories of Learning

Behaviourism: Based on observable changes in behaviour. Behaviourism focuses on a new behavioural pattern being repeated until it becomes automatic.

Cognitivism: Based on the thought process behind behaviour. Changes in behaviour are observed, and used as indicators as to what is happening inside the learner's mind.

Constructivism: Based on the premise that we all construct our own perspective of the world, through individual experiences and Schema. Constructivism focuses on preparing the learner to problem solve in ambiguous situations.

Experiential Learning: Based on the fact that adults use the experience to create and construct their knowledge through observation, reflection, generalization, and testing.

Behaviourism:

- Learning happens when a correct response is demonstrated following the presentation of a specific environmental stimulus
- Learning can be detected by observing an organism over a period of time
- Emphasis is on observable and measurable behaviours Instruction is to elicit the desired response from the learner who is presented with a stimulus
- Instruction utilizes consequences and reinforcement of learned behaviour
- Learner must know how to execute the proper response as well as the conditions under which the response is made

Cognitivism:

- Learning is change of knowledge state
- Learner is viewed as an active participant in the learning process
- Focus is on how learners remember, retrieve and store information in memory
- Examine the mental structure and processes related to learning
- The outcome of learning is not only dependent on what the teacher presents but also on what the learner does to process this information
- Focus of instruction is to create learning or change by encouraging the learner to use appropriate learning strategies
- Teachers/designers are responsible for assisting learners in organizing information in an optimal way so that it can be readily assimilated

Constructivism:

- Learners build personal interpretation of the world based on experiences and interactions
- Knowledge is embedded in the context in which it is used (meaningful realistic settings)
- Believe that there are many ways (multiple perspectives) of structuring the world and its entities
- Instruction is a process of supporting knowledge construction rather than communicating knowledge
- Engage learners in the actual use of the tools in real world situations .Learning activities should be authentic and should centred around the "problem" as perceived the learners

Impact of Theories of Learning on Instructional Design

Behaviourism - Programmed instruction teaching machines. Matter in small stepsLearning objectives Activities, SAQs, Assignments

Cognitivism:-Sequencing of content. Structuring of knowledge. Motivating experience Problem oriented learning

Constructivism:-Learner profile based objectives.Learner centered approach.Questioning, critical analysis, application and reflection

Design for Instructional Events

- Gaining attention – Show a variety of examples related to the issues to be covered
- Informing learners of the objectives – Specify the objectives
- Stimulating recall of prior learning – review introductions, summaries and issues covered

Presenting the stimulus - Adopt a framework for learning/understanding

- Providing learning guidance – Show case studies and best practices
- Eliciting performance- Outputs based on issues learnt
- Providing feedback – Check all examples are correct/incorrect
- Assessing performance – Provide self-assessment questions, including scores and remedies
- Enhancing retention and transfer – Show examples and statements and ask learners to identify issues learnt

Summary

The objective of instructional design is to ensure that the distance learner learns and acquires the necessary knowledge and skills, and to enhance his/ her performance in his/ her own world

as a student and ultimately in the world of work. That learning theory is the essential ingredient in instructional design. There is no single theory which instructional designers keep in mind while designing the instructional strategies and content. Behavioural approach can effectively facilitate mastery of contents;Cognitive strategies are useful in teaching problem solving;Constructivist strategies are suited for dealing with ill defined problems.

References-

Dr.Vanaja m.-Element of educational technology
Mangal s.k.-Essential of educational technolog
Wikispace.com

Rayat Shikshan Sanstha's

AZAD COLLEGE OF EDUCATION, SATARA

Satara- 415001, Maharashtra (IND.)
NAAC REACCREDITATION: 'A' GRADE, (CGPA: 3.14) 2012

CERTIFICATE

This certifies that

Prin. Dr. Balaji Girgaonkar

Of

College of Education, Nanded.

Has participated in a One Day INTERNATIONAL E- CONFERENCE on "Challenges before Higher Education in 21st Century" organized by Azad College of Education, Satara (Maharashtra, India) on September,19th 2020.

He/She has presented a research paper entitled

माध्यमिक स्तरावरील द्वितीय भाषा हिंदी विषयाच्या पाठ्यपुस्तकाच्या अध्यापनाचा मूल्यशिक्षणाच्या संदर्भात चिकित्सक अभ्यास

Dr. Keshav R. More
Coordinator
(International E- Conference)

Dr. Amitkumar S. Gagare
Coordinator
(IQAC)

Prin. Dr.Vandana Nalawade
Principal

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता ™

September 2020, Issue 09

Chief Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Guest Editor
Prin. Dr. Mrs. Vandana Nalawade

Editors

Dr. Ajaykumar B. Patil

Dr. Keshav R. More

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vaidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors

Vidyawarta™

International Multilingual Research Journal

www. विद्यावार्ता .कॉम

YouTube Channel

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Indexed

IMPACT 7.041 iijif FACTOR

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

http://www.printingarea.blogspot.com

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.041(IIJIF)

Editorial Board & Review Committee

Dr. Mrs. S. M. Shikalgar

Dr. N .D. Dhanwade

Dr. V. D. Dhondge

Dr. G. S. Kamble

Smt. N. K. Nangare

Mrs. S. S. Patil

Dr. A. S. Gagare

Dr. A. N. Jadhav

Mrs. S. P. Patole

Prof. S. A. Kharat

Principal's Message...

It gives me great pleasure to discuss and share my views with you on the occasion of an international E conference organised by our college on theme "Challenges before the higher education in 21st-century ."

Our college is one of the reputed teacher education institutions in Maharashtra run by Rayat Shikshan Sanstha ,Satara founded by Great visionary and social reformer Padma Bhushan Dr Karmveer Bhaurao Patil In 1919 .He devoted all his life for education of poor, downtrodden and deprived class people. We feel very proud to announce that we have celebrated centenary year of Rayat Shikshan Sanstha in 2019. For celebrating centinary year of our mothers institution We have decided to organise conference on 'Challenges before higher education in 21st century'.

Our Sanstha has more than 650 secondary schools, Ashramshala's and hostels ,43 higher education institutions ,8 D.Ed Colleges ,more than 4,00,000 students and more than 15,000 employees contributing in Maharashtra and Karnataka states .

Our college was established in 1955 by our founder Padmabhushan Dr. Karmveer Bhaurao Patil for preparing skilful , research oriented, socially committed teachers competent to work at rural areas. We have trained thousands of skilful and socially committed teachers working all over Maharashtra as teachers and officers on eminent posts since last 65 years . We are committed to quality education. Our mother institution always supported us for various academic and research activities. I am very thankful to authorities and management of Rayat for continuous support and inspiration.

I am very thankful to our college development committee members and internal quality assurance cell members for their strong support .

I congratulate Dr K.R .More ,Co-ordinator of the international conference, Dr A.S Gagare , Co-coordinator , Dr A.B.Patil (Editor),organising committee members and all staff members for bringing up the idea of international conference during this challenging Covid pandemic situation .

I am very thankful to Hon. Professor Sudhakar Venu(Keynote Speaker), Dr Ishan Arya and Dr Megha Uplane(Resource Persons) for their valuable guidance . Thanks to all delegates for bringing this conference into success.

Dr Vandana Nalawade
Principal,
Azad College of Education,
Satara

Editorial ...

It is a matter of immense pleasure and opportunity for us to publish the research papers presented during the One Day International E-Conference on 'Challenges before Higher Education In 21st Century' held on 19th Sept., 2020 during the period of the Global Pandemic of Covid-19.

In India, the higher education system has grown in a significant way after independence, to become one of the largest systems of its kind in the world. We now live in a more and more diverse, globalized, and complex, media-saturated society. Despite of that, the education system has many challenges at present. These challenges are important before the country, in order to use of higher education as a powerful tool to build a knowledge-based information society of the 21st Century. At present, there is a vast need to analyze critically our higher education system and to measure for making India knowledge based democratic and wisdom society.

The Key Note Address was delivered by Prof. Dr. Sudhakar Venu, Professor of Education and Dean, English and Foreign Language University, Hydrabad, India. The first session was addressed by Prof. Eshan Arya, Sessional Lecturer with La Trobe University, Melbourne Polytechnic Chisholm Institute and Monash University, Australia. The second session was addressed by Prof. Dr. Mrs. Megha Uplane, HOD, Dept. of Education and Extension, Savitribai Phule Pune University ,Pune. All the sessions were conducted on a Digital Platform and followed by intellectual discussion on the sessional topic. All the legendary resource persons elaborated in detail to satisfy the queries in the minds of delegates regarding the challenges before higher education in 21st century.

It is great pleasure that we got overwhelming response to the call for papers and received 129 papers from the various universities and parts of the country as well as abroad. These papers covered sub-themes of the conference in English, Hindi and Marathi languages. We appreciate their valuable and intellectual support. I congratulate all professors, teachers, researchers and students and also sincerely thank them for sending their research papers.

We are thankful to all the Resource Persons, Academicians, Delegates and Research Scholars who contributed to the success of this International E-Conference.

We are grateful to Hon. Sharadchandraji Pawar, President, Rayat Shikshan Sanstha, Satara,, Hon. Dr. Anil Patil , Chairman, Rayat Shikshan Sanstha, Satara, Secretary, Joint Secretary, Auditor, Rayat Shikshan Sanstha, Satara, and all CDC members of the college to encourage for International E-Conference. I am also thankful to Prin. Dr. Mrs. Vandana Nalawade for the constant support for International E-Conference. I sincerely appreciate to teaching and nonteaching staff, alumni, students, and all well wishers for their kind co-operation.

Dr. Ajaykumar B. Patil

Dr. Keshav R. More

Index

Sr. No.	Content	Author	Page
1	National Education Policy-2020: A New and Forward-looking Vision for Indian Higher Education System	Dr. Madhuri Gunjal	13
2	Problems in Online Teaching and Learning Process to the 12th Science Students, during COVID-19 Lockdown Period	Mr. V.T. Khandait , Prin. Dr. V.S. Nalawade	20
3	Use Of Innovative Techniques In 7E Model Of Constructivist Learning	Mrs. Manisha Mangesh Bhosale , Prin. Dr. Vandana Shivajirao Nalawade	25
4	Efficacy of Blog Development Skill amongst Student Teachers	Dr. Keshav R. More , Dr. Vinay D. Dhondge	35
5	Skill Development and B.Ed. Curriculum – A Study	Dr. Amitkumar S. Gagare	38
6	In service Teachers' views towards Teacher Education system in National Education Policy-2020: A Study	Mr. Vijay Santu Patole , Prof. Dr. Megha Uplane	43
7	A Study on under Graduate students Attitude towards Online Teaching and Learning during COVID-19 Pandemic	Dr. Raju. G.	51
8	21st Century Job Opportunities & Challenges in Higher Education	Dr. Vijay Balkrishna Nikam	56
9	Tools for Developing Teaching- Learning Skills during Pandemic of COVID-19	Dr. Vinay D. Dhondge	60
10	Promotion of Research in higher education: with the special reference to the methods of the visibility of the Research.	Ramesh Yernagula	64
11	Blended Learning Approach for Four Year Teacher Education Programme	Mr. Sunil Jagdish Kalekar	67
12	Attitude of teacher educators towards four years integrated teacher education programme (ITEP)	Dr. Md. Afroz Alam	72
13	Innovative Pedagogy in Higher Education	Dr. Rashmi Singh	78
14	Higher Education in Post COVID-19 era with special reference to India	Puja Sorong	83
15	Motivation to learn English for pursuing higher education and the self-esteem analysis of the students	Bushra Jabeen	87
16	The influence of Covid - 19 on teaching learning process	Dr.UMA SINHA	95
17	Development of Teaching Ethics in Teacher with Neo-humanistic Education in 21st century	Praween singh Kushwaha	99
18	A Study Of Development Of Emotional Intelligence Of		104

100	ग्रामीणभागातीलकिशोरवयीनमुलींच्या अध्ययन - अध्यापनावरझालेला 'कोविड—१९' चा परिणाम	श्रीमती सुनिता माधवराव बिराजदार & डॉ. संघमित्रा गोणारकर	505
101	माध्यमिक स्तरावरील व्दितीय भाषा हिंदी विषयाच्या पाठयपुस्तकाच्या अध्यापनाचा मूल्यशिक्षणाच्या संदर्भात चिकित्सक अभ्यास	प्रा.सौ शोभा संग्राम पाटील डॉ.बालाजी जी गिरगावकर	512
102	अध्यापन अध्ययन प्रक्रियेवर कोविड — १९ चा प्रभाव	सुभाष एकनाथ निकम	519
103	एकविसाव्या भातकातील उच्च ि‍क्षण— एक दृश्टिक्षेप	डॉ. एकनाथ वाजगे	524
104	कोरोना १९ चा अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेवरील प्रभाव	श्रीमती. संध्यादेवी रघुनाथ बाड	530
105	ऑनलाइन शिक्षण: तात्पुरता पर्याय आणि वास्तव	श्री.योगेश खंडेराव पाटील., प्रा.डॉ. कांबळे गोविंद शंकरराव	536
106	उच्च शिक्षणाच्या शाश्वत विकासातील प्राध्यापकांची भूमिका	डॉ. भागवत असाराम शिंदे	541
107	कोवीड — १९ चा अध्यापन—अध्ययन प्रक्रियेवर पडलेला प्रभाव	डॉ. गोविंदराव शंकरराव कांबळे	548
108	कोरोना प्रादुर्भावाच्या छायेत शालेय-विधार्थ्यांच्या वैयक्तिक मूल्यांचे संवर्धन- एक अभ्यास	डॉ.श्री बी.आर.लाहोरकर(प्राचार्य) भगवानरामकृष्ण केंद्रे	555
109	उच्च शिक्षण क्षेत्रातील तंत्रज्ञानाधारीत अध्ययन,अध्यापन आणि मूल्यमापनाची सद्यस्थिती: एक अभ्यास	प्रा. डॉ. अनिल किसन करवर	567
110	कोविड काळातील शिक्षण आणि वास्तव समाजभान.	अरूणादेवी कुरणे	573
111	नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि उच्च शिक्षणाची पुनर्रचना	डॉ. वर्षा माने	579
112	शिक्षकांच्या जीवनावर कोविड-19 चा परिणाम	प्रा. स्वाती पवार डॉ. चंदन शिंगटे	585
113	आजन्म शिक्षणाचे साधन – दूर शिक्षण	सौ लक्ष्मी विष्णू भंडारे	596
114	21व्या शतकातील उच्च शिक्षणातील समस्या व आव्हाने	प्रा. महादेव निवृती होनकळस	600
115	माध्यमिक स्तरावरील इयत्ता दहावीच्या विद्यार्थ्यांना गणित विषयातील दोन चलातील रेषीय समीकरणे सोडविताना येणाऱ्या समस्यांचा शोध आणि उपाययोजनेची परीणामकारकता अभ्यासणे.	श्री विद्याधर गोपीनाथ पाटील	604
116	कोविड-१९ च्या प्रभावामुळे शिक्षकांची अध्यापनातील बदलती भूमिका	श्री. अशोक माहुर	609
117	राज्यशास्त्र विभागातील नावीन्यपुर्ण शिक्षणपध्दती	डॉ. विश्वनाथ महादेव आवड	612
118	राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० वैशिष्टये आणि तत्वे मूलभूत	डॉ.शिवाजी नारायणराव शिंदे	616
119	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० आणि उच्च शिक्षण	श्री. विक्रम आदाप्पा कांबळे, श्री. चंद्रहास लक्ष्मण हिप्परकर	624

101

माध्यमिक स्तरावरील व्दितीय भाषा हिंदी विषयाच्या पाठयपुस्तकाच्या अध्यापनाचा मूल्यशिक्षणाच्या संदर्भात चिकित्सक अभ्यास

प्रा.सौशोभा संग्राम पाटील
सहाय्यक प्राध्यापिका
आझाद कॉलेज ऑफ एज्युकेशन सातारा

डॉ.बालाजी जी गिरगावकर
प्राचार्य
शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, नांदेड

सारांश

शिक्षणाचा केंदबिंदू विदयार्थी तर शिक्षणाचा आत्मा शिक्षक आहे. एकुणच शिक्षण प्रक्रियेत शिक्षकाला अनन्य साधारण महत्व आहे. शिक्षणाची प्रक्रियाच शिक्षकांच्या सक्रिय सहभागाशिवाय पूर्ण होऊ षकत नाही. विदयार्थ्यांच्या भावी आयुष्याचा आणि जीवनाचा विकास साधण्याचे काम शिक्षकांमार्फत शिक्षण प्रक्रियेतून केले जाते. शिक्षक हा विदयार्थी परायण असावा, विदयार्थी हा शिक्षकपरायण असावा शिक्षक आणि विदयार्थी हे दोघे ही ज्ञानपरायण असावेत आणि शेवटी ज्ञान हेसेवा परायण असावेअसे विनोबांनी सांगितले आहे.

एकुणच शिक्षणाचा विस्तार होत असताना शाळा, मुख्याध्यापक, शिक्षक आणि विदयार्थी यात लक्षणीय वाढझाली. संख्यात्मक प्रचंड वाढीमुळे गुणात्मक वाढीकडे जेवढे लक्ष दयावयास हवे होते तेवढे देता आले नाही ही वस्तुस्थिती आहे. शिक्षणाने अक्षर ओळख करून दिली. लेखन, वाचन, भाषण या कौशल्यांची माहिती दिली. परीक्षा घेतल्या आणि प्रमाणपत्रे दिली. काही प्रमाणात नोकऱ्याही दिल्या. पण या गडबडीत जीवननिष्ठा देण्यात व जीवनमूल्ये रूजविण्यात मात्र शिक्षण यशस्वी झाले नाही जीवनाला हेतू, दिशा आणि गती देणारे मूल्याधिष्ठित शिक्षण देण्याची एकविसाव्या शतकाकडे वाटचाल करणाऱ्या भारतासारख्या राष्ट्राला नितांत आवश्यकता निर्माण झाली.मूल्यशिक्षण हा अध्यापनाचा स्वतंत्र विषय होऊ शकत नाही वातावरण, सहवास, उपक्रम, कार्यक्रम, वाचन, मनन, अनुभव, संस्करण व जीवनदृष्टी यांच्या साहाय्याने मूल्ये आत्मसात करावयाची असतात.माध्यमिक स्तरावरील हिंदी पाठयपुस्तकात विविध मूल्यांचा अंतर्भाव केलेला आहे.शासनाने शाळा स्तरावर मूल्यशिक्षणाची स्वतंत्र तासिका सुरू केलेली आहे. केवळ परिक्षार्थी विदयार्थी डोळयासमोर न ठेवता त्यांच्यामध्ये समर्थपणे जीवन जगण्याची क्षमता निर्माण व्हावी यासाठी दहा मूल्ये प्रमाणित करण्यात आली आहेत. ती पुढीलप्रमाणे वक्तशीरपणा, नीटनीटकेपणा, श्रमप्रतिष्ठा, राष्ट्रीय एकात्मता, सर्वधर्म सहिष्णुता, राष्ट्रभक्ती, सौजन्यशीलता, वैज्ञानिक दृष्टीकोन, स्त्री–पुरूष समानता ही मूल्ये रूजविण्याची शाळांमधील शिक्षकांची महत्वाची जबाबदारी आहे.

संशोधकाच्या अध्यापनाचा विषय हिंदी असल्याने हिंदी विषयाच्या पाठयपुस्तकांतून इयत्ता ९वी च्या अभ्यासक्रमातील निवडक मूल्ये शिक्षक अध्यापनातून रूजवतात की नाहीत व ती कशी रूजवितात हे अभ्यासावे वाटले. कुमारावस्थेमध्ये विदयार्थ्यांच्या जीवनाला एक दिशा मिळत असते. त्यांच्यात जर मूल्ये खऱ्या अर्थाने रूजली तरच सक्षम समाज आणि सक्षम राष्ट्रघडणीचे कार्य होवू शकते. समाजाची आपल्यावर काहीतरी जबाबदारी आहे ही भावना याच वयात मूल्यशिक्षणाच्या माध्यमातून निर्माण होवू शकते. यासाठी माध्यमिक स्तरावरील विदयार्थ्यांमध्ये मूल्ये खऱ्या अर्थाने रूजविण्यासाठी सदरचे संशोधन गरजेचे आहे.

भारतीयांना मूल्यशिक्षणाची कल्पना नवीन नाही. भारतात प्राचीन व मध्ययुगीन काळात कुटुंब पदधती, समाजव्यवस्था व शिक्षणपद्धती हे मूल्यशिक्षणाचे महत्वपूर्ण स्त्रोत ठरले. विश्वात स्वत:ला पाहणारा व स्वत:त विश्वालापाहणारा, जीवमात्राविषयी दया, सहानुभूती, प्रेम वाढविणारा, सृष्टीशी सख्यत्वाने, अदवैताने वागणारा, प्रभूशी एकरूप होवून त्याद्वारे चराचरांशी एकात्मवृत्तीने वागू शकणारा असा हा भारत. भारतीय शिक्षणात मूल्यशिक्षणाला

महत्वाचे स्थान आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षणाविषयक जागृती झाल्याने शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार मोठया प्रमाणावर झाला. खेडयापाडयातून शाळा निघाल्यामुळे ज्ञानगंगेचा प्रवाह तेथपर्यंत पोहचला. वास्तविक एवढया मोठया प्रमाणावर शिक्षणाचा प्रसार झाल्यावर एक आदर्श, सुसंस्कृत सुसंघटित समाज निर्माण व्हायला पाहिजे होता. पण प्रत्यक्षात तसे दिसत नाही. एकत्र कुटूंब पद्धतीचा ऱ्हास प्रतिष्ठेच्या अवास्तव व चुकीच्या कल्पना, जीवघेण्या स्पर्धा, व्यसनाधीनता, नेतृत्वाचा अभाव, मार्गदर्शनाची उणीव इ.मुळे मानसिक अवधान ढासळत आहे. छोटी मुले आजी आजोबांच्या प्रेमाला व संस्काराला पारखी झाली आहेत. आईवडील नोकरी करतात, थकून येतात मग संस्कार कोण करणार? आज दूरदर्शन प्रत्येकाच्या घरात ठाण मांडून बसले आहे. केबलचे फॅड घरोघरी पोहोचले आहे. सिनेमा, थिएटर, इंटरनेट कॅफे यामाध्यमातून सी.डी, व्ही.सी. डी., नियकतकालिके, वर्तमानपत्रे यामधून दाखवली जाणारी व्यसनाधिनता, विध्वंसक वृत्ती, खून, मारामाऱ्या, बलात्काराची दृश्ये, गुंडांना मिळणारी प्रतिष्ठा त्यांचा दबदबा त्यामुळे हतबल, आगतिक झालेला समाज ही सर्व दृश्ये संस्कारक्षम मनावर कुसंस्काराचे रोपण करीत आहेत. त्यामुळे आज बालमने दुभंगली आहेत आणि निर्माण होणारा समाज हा संक्रमित दिशाहिन होत चालल्याचा दिसत आहे. तंत्रविज्ञान युगात नैतिक मूल्याधिष्ठित शिक्षणाची गरज काय? वरील सर्व विवेचनावरून असे म्हणावे लागेल की मूल्यशिक्षणाशिवाय पर्याय नाही. श्शालेय वेळापत्रकानुसार प्रत्येक दिवसाची सुरूवात राष्ट्रगीत, प्रार्थना व प्रतिज्ञेने होते. यामधून संस्कार होवून मूल्ये जोपासली जातात. पाठयपुस्तकातून मूल्ये विदयार्थ्यांवर ठसविली जातातच. मुलांच्या शिक्षणात नैतिक मूल्यांचा समावेश करून आपला व्यवहार व शिक्षणामधून भारतीय मूल्यांना आत्मसात करण्याची प्रेरणा देणे गरजेचे आहे. ही प्रेरणा विदयार्थ्यांना शिक्षकांच्या अध्यापनातून निश्चितच मिळणे आवश्यक आहे. यासाठी शासनाने शाळा स्तरावर मूल्यशिक्षणाची स्वतंत्र तासिका सुरू केलेली आहे. केवळ परिक्षार्थी विदयार्थी डोळयासमोर न ठेवता त्यांच्यामध्ये समर्थपणे जीवन जगण्याची क्षमता निर्माण व्हावी यासाठी दहा मूल्ये प्रमाणित करण्यात आली आहेत. ती पुढीलप्रमाणे वक्तशीरपणा, नीटनीटकेपणा, श्रमप्रतिष्ठा, राष्ट्रीय एकात्मता, सर्वधर्म सहिष्णुता, राष्ट्रभक्ती, सौजन्यशीलता, वैज्ञानिक दृष्टीकोन, स्त्री—पुरूष समानता ही मूल्ये रूजविण्याची शाळांमधील शिक्षकांची महत्वाची जबाबदारी आहे.शासनाने शाळा स्तरावर मूल्यशिक्षणाची स्वतंत्र तासिका सुरू केलेली आहे. केवळ परिक्षार्थी विदयार्थी डोळयासमोर न ठेवता त्यांच्यामध्ये समर्थपणे जीवन जगण्याची क्षमता निर्माण व्हावी यासाठी दहा मूल्ये प्रमाणित करण्यात आली आहेत. ती पुढीलप्रमाणे वक्तशीरपणा, नीटनीटकेपणा, श्रमप्रतिष्ठा, राष्ट्रीय एकात्मता, सर्वधर्म सहिष्णुता, राष्ट्रभक्ती, सौजन्यशीलता, वैज्ञानिक दृष्टीकोन, स्त्री—पुरूष समानता ही मूल्ये रूजविण्याची शाळांमधील शिक्षकांची महत्वाची जबाबदारी आहे.

समस्या विधान—

माध्यमिक स्तरावरील व्दितीय भाषा हिंदी विषयाच्या पाठयपुस्तकाच्या अध्यापनाचा मूल्यशिक्षणाच्या संदर्भात चिकित्सक अभ्यास

समस्या विधानातील पारिभाषिक शब्दाच्या व्याख्या

संशोधन विषय अधिक स्पष्ट व्हावा या हेतूने संशोधन समस्या विधानातील पारिभाषिक शब्दाच्या व्याख्या पुढिलप्रमाणे दिल्या आहेत.

संकल्पनात्मक व्याख्या

माध्यमिक स्तर—राष्ट्रिय शैक्षणिक आकृती बंधातील ५+३+२+२ उच्च प्राथमिक नंतरचे २+२ वर्षाचे इयत्ता ९,` म्हणजेमाध्यमिक स्तर होय.

प्राथमिक स्तरावरील आणि माध्यमिक स्तरावरील निम्न माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक स्तर यामधील माध्यमिक स्तरावरील इयत्ता ९ वी चा वर्ग म्हणजेमाध्यमिक स्तर होय.

हिंदीविषय–

संकल्पनात्मक व्याख्या

हिंदी विश्वाची एक प्रमुख भाषा आहे. हिंदी ही भारताची राजभाषा आहे. भारतामध्ये सर्वात जास्त बोलली जाणारी भाषा म्हणजे हिंदी भाषा होय. .

कार्यात्मक व्याख्या

माध्यमिक स्तरावर अध्ययन अध्यापनासाठी असलेल्या त्रिभाषांपैकी व्दितीय भाषा म्हणजे हिंदी भाषा होय.

पाठयपुस्तक–

ज्या पुस्तकात विद्यार्थ्यांना अध्ययना साठी आवश्यक असणारा पाठयांश वाचायास मिळतो. ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांना स्वतःचे मूल्यमापन करण्यासाठी स्वाध्याय दिलेले असतात अशा पुस्तकांना पाठयपुस्तक म्हणतात.(संदर्भ–आशययुक्त अध्यापन पध्दती)

मूल्यशिक्षण–

शिक्षणाच्या माध्यमातून प्रत्येक समाज बालकाला विविध प्रकारची कौशल्ये देतो, या शिवाय तो उत्तम नागरिक व्हावा. माणूस बनावा यासाठी त्याच्यात अनेक गुणांची रुजवण करतो हेच मुल्यशिक्षण होय.

चिकित्सक अभ्यास–

संबधित संशोधन समस्येचा सांगोपांग अभ्यास करणे म्हणजे चिकित्सक अभ्यास होय.

संशोधनाची उद्दिष्टे–

१) इयत्ता ९वी च्या हिंदी विषयाच्या आशय घटकातून व्यक्त होणाऱ्या मूल्यांचा शोध घेणे.

२) शाालेय स्तरावर मूल्यशिक्षण विषयक प्रशिक्षण परिपाठ याबाबतची सद्यःस्थिती जाणून घेणे याबाबतचे.

३) हिंदी आशय घटकांतर्गत मूल्ये विदयार्थ्यांमध्ये रूजविण्यासाठी शिक्षकाच्या कार्यपद्धतीची माहिती घेणे.

४) शालेय स्तरावर प्रभावी मूल्यशिक्षणासाठी उपलब्ध झालेल्या माहितीच्या आधारे उपाययोजना सुचविणे

गृहितके

१. हिंदी विषयाच्या पाठयपुस्तकातील आशयामध्ये विविध मूल्यांचासमावेश केलेला आहे.

२. शिक्षकांच्या अध्यापनातून मूल्यशिक्षण प्रभावीपणे देता येते.

परिकल्पना

जर हिंदी विषयाच्या पाटांची रचना मूल्यांवर आधारित करुन अध्यापनातून प्रभावी मूल्यशिक्षण दिले तर विद्यार्थ्यांच्या वर्तनामध्ये मोटा बदल होऊ शकतो.

व्याप्ती–

१. संबधित संशोधनासाठी माध्यमिक स्तरावरील इयत्ता ९ वी च्या वर्गांचा समावेश करण्यात येईल.
२ प्रस्तूत संशोधनात सातारा शहरातील शाळांचा समावेश करण्यात येईल.
३ संशोधनात सातारा शहरातील मराठी माध्यमाच्या शाळांचा विचार केला जाईल.

मर्यादा–

१. प्रस्तूत संशोधन माध्यमिक स्तरावरील इयत्ता ९ वी च्याहिंदी विषयापुरतेच मर्यादित राहील.
२. प्रस्तूत संशोधन मराठी माध्यमाच्या शाळांपुरतेच मर्यादित राहील.

संशोधनाची गरज व महत्व –

गरज–

इयत्ता ९वी च्या विदयार्थ्यांचे वय हे अतिशय संवदेनशील आहे. या वयात चांगल्या सवयी लागण्यासाठी मूल्यशिक्षण गरजेचे आहे. विदयार्थी हा वैचारिक हवा त्याने संकुचित वृत्ती ठेवू नये. इतरांच्या आदरास पात्र होईल असा जीवन व्यवहार मूल्यशिक्षणाने अपेक्षित आहे.

मूल्यशिक्षणाने स्वत:स ओळखून समजून घेता येईल. त्यानुसार स्वत:च्या मर्यादा आणि सामर्थ्य लक्षात आले की त्यांना स्वत:मध्ये खूप परिवर्तन करता येईल. जीवनातील प्रत्येक काळ वेळ ही महत्वाची असते त्या काळाचा वेळेचा सदुपयोग करून समाजहिताला प्राधान्य दिल्यास आदर्श समाजाची निर्मिती करण्यास निश्चितच मूल्यशिक्षण उपकारक ठरेल. नियमितपणा, स्वच्छता, आत्मसंयम, श्रमप्रतिष्ठा, उदयोगशीलता, कर्तव्यदक्षता, सेवाभावना, निर्मितीक्षमता, संवेदनशीलता, पर्यावरण संरक्षणाबाबत निष्टेची भावना अशाप्रकारच्या भावनांचा विकास करण्यासाठी सदरचे संशोधन गरजेचे आहे.

महत्व–

विदयार्थ्याला त्याच्या जबाबदारीची जाणीव करून दयावी लागणार आहे. त्याचबरोबर देशाच्या निकोप विकासाला आणि समाज स्वास्थाला महत्व देणारा भारतीय माणूस निर्माण करण्याचे कार्य मूल्यशिक्षणातून होऊ शकते. विदयार्थी जीवन विकसित करताना जीवनाला योग्य वळण मिळण्यासाठी आणि मिळालेल्या वळणानुसार भविष्यात समर्थ जीवन जगण्यास सक्षम होण्यासाठी मूल्यशिक्षण महत्वाचे आहे. मूल्यशिक्षण हे विदयार्थ्यांच्या आचरणाचे एक प्रभावी साधन आहे. कुमारावस्थेतील वय हे अतिशय संवेदनशील असते. याच वयात जीवनाभिमुख मूल्यांची शिकवण दिल्यास विदयार्थी विकास यथार्थपणे घडून येतो. आज त्रिकोणी कौटूंबिक वातावरणाचा परिणाम

मुलांवरती होत आहे. तसेच मानवी जीवनाची होणारी भौतिक प्रगती व या प्रगतीमध्ये माणसाने स्वत: निर्माण केलेल्या गरजा त्या गरजा पुरविण्यासाठी सतत धडपड यामध्ये आवश्यक तेवढा वेळ मुलांना देता येत नाही म्हणून मूल्यशिक्षण महत्वाचे आहे. विदयार्थ्यांवर संस्कार करून त्याचे रूपांतर सुसंस्कारामध्ये करण्यासाठी या वयातील विदयार्थ्यांचे भावविश्व सत्य, शिव आणि सुंदर या तत्वत्रयींनी सजविण्यासाठी मूल्यांचे असलेले अनन्यसाधारण महत्व औपचारिक व अनौपचारिकरित्या मनावर बिंबविणे महत्वाचे आहे.

श्संशोधन कार्यपद्धती

संशोधन पद्धती–

सदर संशोधनासाठी संशोधकाने सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर केला यामध्ये शिक्षक प्रश्नावली विदयार्थी चाचणी शिक्षक निर्मित श्शालेय प्रत्यक्ष भेटी व निरीक्षणाद्वारे माहिती संकलन.

नमुना निवड –

मूल्यांवर आधारीत पाठांची रचना करून अध्यापनाची परिणामकारकता तपासणीसाठी हिंदी तज्ञाची निवड असंभाव्यता नमूना निवड पद्धतीतील सहेतूक पद्धतीने केली

ब) पथदर्शी कार्यवाहीसाठीशाळांची निवड

सातारा शहरातीलशाळा

मराठी माध्यमाच्या शाळा | इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा

पूर्ण हिंदी (१०० गुण) | हिंदी संस्कृत (५० गुण)

यातील मराठी माध्यमाच्या द्वितीय भाषा हिंदी विषय शिकणारे (१०० गुण) इयत्ता ९ वी चे विद्यार्थी असंभाव्यता नमुना निवड पद्धतीतील सप्रोयजन पद्धतीने निवडले

संकलित माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन–

मूल्यशिक्षण विशयक शाळेतील परिपाठ, अध्यापन पद्धती साधने, मूल्यसंक्रमण, मूल्यशिक्षणातील अडचणी, अभ्यासपूरक व अभ्यासेत्तर उपक्रमातील विदयार्थ्यांचा सहभाग त्यासाठी विविध उपक्रम, मूल्यमापन व त्यावर उपाययोजना या विषया संदर्भात विविध साधनांद्वारे विदयार्थी, शिक्षक यांचेकडील प्रतिसादावरून प्रश्नांचे कोष्टकीकरण तयार करण्यात आले. प्रतिसादाचे शेकडा प्रमाण काढण्यात आले. प्रत्येक प्रश्नाच्या तयार झालेल्या कोष्टकावरून संकलित माहितीचे विश्लेषण करून अर्थनिर्वचन केले आहे व निषकर्ष मांडले आहेत.

निषकर्षव सूचना

१)इयत्ता ९वी च्या हिंदी विषयाच्या आशय घटकातून व्यक्त होणाऱ्या मूल्यांबाबतचे निषकर्ष

१ आशयघटकातून व्यक्त होणाऱ्या मूल्यांची संख्या चांगली आहे.

२ प्रत्येक पाठामध्ये कमीत कमी दोन ते तीन मूल्यांचा समावेश आहे.

३ स्वाध्याय, उपक्रमामधून सुद्‌धा, मूल्ये प्रतिबिंबित होताना दिसतात.

२)शालेय स्तरावर मूल्यशिक्षण विषयक प्रशिक्षण परिपाठ याबाबतची सद्य:स्थिती जाणून घेणे याबाबतचे.बाबतचे निषकर्ष

१)मूल्यशिक्षण अध्यापन पद्‌धती, मूल्यशिक्षण नोंदी याबाबत प्रशिक्षण झालेल्या शिक्षकांचे प्रमाण अत्यल्प आहे.

२)शासनाने शाळा स्तराव मूल्यशिक्षणाची स्वतंत्र तासिका सुरू केली आहे. प्रत्येक शाळेत प्रत्येक दिवसाची सुरूवात परिपाठाने केली जाते. परिपाठापूर्वी वातावरण निर्मिती, योग्य नियोजन, वैज्ञानिक घटकांचा परिचय, तिन्ही भाषानिषकषांचा परिपाठातून उपयोग तसेच परिपाठाचा योग्य क्रम देण्यास सूचविले आहे. श

३)हिंदी आशय घटकांतर्गत मूल्ये विदयार्थ्यांमध्ये रूजविण्यासाठी शिक्षकाच्या कार्यपद्‌धतीयाबाबतचे निषकर्ष

१)मूल्यशिक्षण नियोजनात विदयार्थ्यांचा सक्रिय सहभाग नसणे, भाषिक समस्या, सभाधीटपणा नसणे, वेळेत परिपाठ न संपणे तांत्रिक अडचणी, शैक्षणिक साधनांची मर्यादा,शनिवारी बातम्यांसाठी वर्तमानपत्र न मिळणे, मूल्यशिक्षणाबाबत शिक्षकांची उदासीनता, सर्व भाषांचा वापर न होणे, सहकार्याचा अभाव, विदयार्थी कृतीकडे दुर्लक्ष, विदयार्थ्यांची मन:स्थिती या अडचणी येतात.

२)मूल्यशिक्षण विषयासाठी स्वतंत्र गुण नाहीत, स्वतंत्र विषय तासिकेची सोय नाही, शिक्षकांचा नकारात्मक दृष्टिकोन मूल्यशिक्षणासाठी निरंतर प्रयत्न न होणे शिक्षकांची इतर कामे या अडचणी येतात.

३)शिक्षकांचे चारित्र्य या घटकाचा अनुकरणाचे प्रमाण अधिक आहे, शिक्षकांचे व्यासंग, विचार, आवड, नीटनेटकेपणा, प्रसन्न व्यक्तिमत्व या घटकाच्या अनुकरणाचे प्रमाण चांगले आहे. तर शिक्षकाचे अध्यापन कार्यपद्‌धती ज्ञानाचा अद्ययावतपणा, शिक्षक विदयार्थी आदरयुक्त संबंध यांचे प्रमाण मध्यम आहे.

४)पाठयपुस्तकातील प्रसंग आणि मूल्यशिक्षण यांच्या समन्वयातून मूल्यमापनाचे प्रमाण तुलनेने कमी आहे.

४)शालेय स्तरावर प्रभावी मूल्यशिक्षणासाठी उपलब्ध झालेल्या माहितीच्या आधारे उपाययोजना बाबतचे निषकष

१)रूजविलेल्या मूल्यांचे मूल्यमापन करण्यासाठी नवीन पद्‌धती सुचविणाऱ्यांचे प्रमाण अत्यल्प आहे.

२)उपाययोजनांतर्गत मूल्यशिक्षणाचे स्वतंत्र मूल्यमापन, सक्तीचा विषय गुणदानाचा विचार मूल्यशिक्षणाबाबत वार्षिक तपासणीवेळी मूल्यशिक्षणाची तपासणी व्हावी, सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन या उपाययोजना आहेत.

सूचना—

१)शैक्षणिक साहित्य व साधने वापरणे बंधनकारक असावे. क्षेत्रभेटी, प्रयोग, दिग्दर्शन, प्रात्यक्षिक व इतर साधनांच्या वापरांवर भर देण्यात यावा.

२)राज्य व राष्ट्रीय स्तरावर मूल्यशिक्षणावरची प्रशिक्षणे आयोजित करावीत.

३)सर्वच विद्यालयातील मुख्याध्यापकांनी एकत्र येवून नियोजन तयार करावे किमान आणि समान बाबी निश्चित कराव्यात.

४)मूल्यशिक्षणाच्या प्रभावी अध्यापनासाठी शैक्षणिक साधनांचा वापर करण्यात यावा तज्ञ व्यक्तीचे मार्गदर्शन व्याख्यान आयोजित करावीत.

आशय आणि पाठयपुस्तकातून तसेच मूल्यमापन प्रक्रियेतून मूल्याधिष्ठित उपक्रमांचे जास्तीत जास्त प्रमाणात नियोजन व्हावे. अभ्यासपूरक व अभ्यासेत्तर उपक्रमातून मूल्यशिक्षणाचे आयोजन व नियोजन करावे.

संदर्भ साहित्य सूची

पंडित बन्सी बिहारी 'शैक्षणिक कृतिसंशोधन' (१९९५) नूतन प्रकाशन, पुणे

मुळे ,उमाठे 'शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्वे' (१९८७) महाराष्ट्र ग्रंथनिर्मिती मंडळ, नागपूर.

डॉ.गंगाधर वि.कायदे पाटील 'संशोधन पद्धती' (२००४) चैतन्य पब्लिकेशन्स, नाशिक.

प्रा.बन्सी बिहारी पंडित, 'शिक्षणातील संशोधन' (२००५) नित्यनूतन प्रकाशन.

कदम, चा.प शैक्षणिक संख्याशास्त्र (२००२) हिंदुस्थान मुद्रणालय, पुणे.

१९७७ पासून

UGC Care Listed Quarterly
ISSN 2278-6864

Education and Society

Special Issue

शिक्षण आणि समाज

विशेषांकः ५ सप्टेंबर २०२२

(प्रा. जे. पी. नाईक जयंती आणि शिक्षक दिन)

भारतीय शिक्षण संस्था
जे. पी. नाईक पथ, कोथरूड, पुणे ३८.

अनुक्रमणिका

माझ्या जीवनाचे शिल्पकार: जे. पी. नाईक
श्रीमती मुक्ता लक्ष्मण भाट (मोरे) ८

अण्णाभाऊ साठे यांचा संक्षिप्त जीवन प्रवास
डॉ. दीपक वेडे १४

दारिद्र्य, जात आणि राजकारण
ओंकार केने २०

नाट्यपरंपरेत विदर्भाचे योगदान
डॉ. प्रविणा नागपूरकर २७

इतिहासाच्या अध्ययन-अध्यापनामध्ये नाणकशास्त्राचे महत्व
कु. अफसाना हारुण मणेरी, श्रीमती (डॉ.) पी. एस. पाटणकर ३२

कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा शिक्षणात उपयोग
डॉ. केशव रामभाऊ मोरे ३७

किशोरावस्था आणि मानसिक आरोग्य: आव्हाने आणि उपाययोजना
डॉ. संपदा नासेरी ४३

मूल्यशिक्षण: काळाची गरज
प्रा. डॉ. अमित कुमार शंकराव गागरे ४९

माध्यमिक स्तरावरील इयत्ता नववी (द्वितीय भाषा) हिंदी लोकभारती पाठ्यपुस्तकातील गद्य विभागाचा मूल्यशिक्षण विषयक अभ्यास
प्रा. सौ शोभा संग्राम पाटील, डॉ. कविता संपतराव मोरे, डॉ. बालाजी गिरगावकर ५२

संविधानात्मक मूल्ये आणि श्रीमद्भगवद्गीता: एक अभ्यास
डॉ. मीना आहेर ६०

जीवनशाळा: प्राथमिक शिक्षणाचे पर्यायी प्रारूप
राहुल पैठणकर ६५

माध्यमिक स्तरावरील इयत्ता नववी (द्वितीय भाषा) हिंदी लोकभारती पाठ्यपुस्तकातील गद्य विभागाचा मूल्यशिक्षण विषयक अभ्यास

प्रा. सौ शोभा संग्राम पाटील, सहायक प्राध्यापिका, आझाद कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, सातारा.
डॉ. कविता संपतराव मोरे, सहायक प्राध्यापिका, कर्मवीर हिरे कॉलेज, गारगोटी.
डॉ. बालाजी गिरगावकर, प्राचार्य, शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,नांदेड.

सारांश:

मानवी जीवनात मूल्यांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. माणसाचे वर्तन कसे असावे याचे आदर्श समाजाने निर्माण केलेले असतात. हे आदर्श म्हणजेच मूल्य. स्वच्छता, आरोग्य, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, राष्ट्रप्रेम, मातृभक्ती, ईश्वरभक्ती, श्रमप्रतिष्ठा, चारित्र्य, नीतिमत्ता इत्यादी मूल्यांचे संस्कार विद्यार्थ्यांवर करणे हे शिक्षणाचे महत्त्वाचे कार्य आहे. म्हणूनच विद्यार्थ्यांना संस्कार करण्यासाठी पाठयक्रमाची मदत होते त्यामध्ये भाषा विषयांमधून प्रभावीपणे मूल्य संस्कार करता येतात. त्यात गद्य पाठातून माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमध्ये मूल्ये कशाप्रकारे रुजवली जातात. गद्य पाठामधून कोण कोणती मूल्ये प्रतिबिंबित होतात? गद्य पाठात संबंधित दहा मूल्ये नेमकी कोठे प्रतिबिंबित झालेली आहेत? या मूल्यांचे प्रमाण कसे आहे? असा विचार घेऊन संशोधकांनी माध्यमिक स्तरावरील इयत्ता नववीच्या (द्वितीय भाषा) हिंदी लोकभारती पाठ्यपुस्तकाच्या गद्य विभागातून कोणकोणती मूल्ये प्रतिबिंबित होतात? त्यांचे प्रतिशत प्रमाण कसे आहे? हा विचार घेऊन प्रस्तुत अभ्यास केला आहे.

1) प्रस्तावना:

संस्कार हा शिक्षणाचा अविभाज्य भाग बनला आहे. शिक्षणाचा उद्देश केवळ ज्ञान देणे नसून संस्कार करणे आहे. जीवनाला नैतिक आकार प्राप्त करून देण्यासाठी संस्कार महत्त्वाचे आहेत. मनुष्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास हे शिक्षणाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट मानले जाते. या उद्दिष्टामुळे कोणत्याही शिक्षणपद्धतीत मूल्य शिक्षणावर भर देणे अपरिहार्य ठरते. म्हणूनच इ.स. 1986 मध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाने सामाजिक व नैतिक मूल्ये रुजविणाऱ्या शिक्षणपद्धतीचा पाठपुरावा केलेला आहे. शिक्षणाने विद्यार्थ्यांचा केवळ बौद्धिक विकास करून भागणार नाही तर त्यांच्या वृत्तीत इष्ट ते परिवर्तन घडवून आणले पाहिजे. म्हणजे वर्तन परिवर्तनाबरोबरच त्याच्यामध्ये भावात्मक व क्रियात्मक कौशल्याचा विकास झाला पाहिजे. थोडक्यात शिक्षणाने मूल्ये रुजविणे आणि त्यांचे संवर्धन करणे ही प्रक्रिया ज्ञानात्मक, भावात्मक व क्रियात्मक अशा मानवी विकासाच्या तीनही क्षेत्रांमध्ये घडवून आणली पाहिजे. जीवनास आवश्यक मूल्ये कोणती आहेत, ती आपल्याला कशी उपयोगी आहेत याचे केवळ ज्ञान होऊन भागणार नाही. तर ती मूल्ये विद्यार्थ्यांनी स्वीकारावी यासाठी तशी परिस्थिती व वातावरण त्यांना निर्माण करून देणे गरजेचे असते.

मूल्यशिक्षण: जे उत्तम, उदात्त व उन्नत आहे अशा सुसंस्काराचे शिक्षण म्हणजे मूल्यशिक्षण होय. - विनोबा भावे

व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी मूल्यांचे संस्कार भावी पिढीवर करावे लागतात. विद्यार्थी दशेत तरुण तरुणीची मने संवेदनशील असतात, ती संस्कारक्षम असतात. अशा परिस्थितीत त्यांच्या मनात खोलवर मूल्ये रुजली तरच त्याचा फायदा होऊ शकेल. विद्यार्थी जेव्हा समाज जीवनाच्या विविध क्षेत्रात प्रवेश करतात तेव्हा ते सुसंस्कृत नागरिक म्हणून समाजात वावरत असतात तेव्हा ही मूल्ये त्यांच्या व्यवहारातून समाजात संक्रमित होतात आणि शिक्षणाचे हेच खरे फलित आहे. मूल्यांची रुजवणूक ही जशी भविष्याची गरज आहे तसेच वर्तमानाचीही गरज आहे. विद्यार्थी दशेमध्येच मूल्य रुजण्याची खरी सुरुवात होत असते. शालेय स्तरावरती एक चांगला नागरिक म्हणून बैठक तयार होते. त्या अनुषंगाने शालेय अभ्यासक्रमात भाषा विषय महत्त्वाचा ठरतो. भाषा विषयातील गद्य पाठाच्या माध्यमातून मूल्यशिक्षण चांगल्या प्रकारे देता येते.

शालेय पाठ्यपुस्तकात विविध मूल्यांचा अंतर्भाव केलेला दिसतो. पाठ्यपुस्तक हे खऱ्या अर्थाने मूल्यपुस्तक असते. पाठ्यपुस्तकातील पाठ हे मूल्यपाठ असतात. हे पाठ विद्यार्थ्यांना शहाणपणाचे आणि चांगुलपणाचे धडे देत असतात. विद्यार्थ्यांना पाठ्यपुस्तके आवडत असतात. कारण त्यांच्या विकासाच्या अवस्था लक्षात घेऊनच ती लिहिलेली असतात. विद्यार्थ्यांमध्ये कोणकोणती मूल्ये रुजवायची हा विचार पाठ्यपुस्तकांच्या निर्मितीत असतो. म्हणूनच पाठ्यपुस्तकांच्या माध्यमातून मूल्यांची रुजवणूक करता येते. संशोधकाचा विषय हिंदी असल्याने माध्यमिक सतरावर इयत्ता नववीच्या द्वितीय भाषा हिंदी पाठ्यक्रमात किती गद्य पाठ आहेत त्या पाठांमध्ये मूल्यांचा विचार झालेला आहे का? कोणकोणती मूल्ये प्रतिबिंबित होतात? कोणत्या मूल्यांना किती स्थान दिलेले आहे? याचा विचार करणे संशोधकाला गरजेचे वाटले म्हणून प्रस्तुत विषयाचा अभ्यास हाती घेण्यात आला.

2) संशोधन समस्येचे शब्दांकन:

माध्यमिक स्तरावरील इयत्ता नववी (द्वितीय भाषा) हिंदी लोकभारती पाठ्यपुस्तकातील गद्य विभागाचा मूल्यशिक्षण विषयक अभ्यास

3) संशोधनाची गरज व महत्त्व:

मानवी जीवनात मूल्यशिक्षण का महत्वाचा आहे त्याचे स्पष्टीकरण स्वामी विवेकानंद यांच्या विचारातून दिलेले आहे

If money is lost; nothing is lost. If time is lost; something is lost. If health is lost; then it will be most of the lost. But when character is lost everything is lost. - **Swami Vivekananda**

कोणतीही भाषा ही विचारांची सहज सुलभ वहन करणारी, भावनांचा परिपोष करणारी आणि व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करणारी जननी आहे. मूल्य संवर्धनाच्या संदर्भात मातृभाषा बरोबरच राष्ट्रभाषा हिंदीचेही अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. या संशोधनाद्वारे माध्यमिक स्तरावरील हिंदी विषयाच्या पाठ्यपुस्तकांमध्ये असणारी हिंदीच्या अभ्यासक्रमाद्वारे ठरविण्यात आलेली विविध दहा मूल्ये शिक्षकांना व विद्यार्थ्यांना समजतील. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी बौद्धिक विकासाबरोबरच अन्य पैलूंचा विकास घडवण्यासाठी, विद्यार्थ्यांचा चरित्रात्मक विकास, स्वदेशाभिमान, शिस्त, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, नीटनेटकेपणा, श्रमप्रतिष्ठा इत्यादी मूल्ये संक्रमित होण्यासाठी पाठ्यक्रम नियोजनबद्धरीत्या राबविणे गरजेचे आहे.

बुलाया था मालिक ?

श्रमप्रतिष्ठा- मैं बच्चों की देखभाल और उन्हें पढ़ाने को तीस रूबल महीना ही देता हूँ।

स्त्री -पुरुष समानता- जुलिया : (दबे स्वर में) जी, आप कह रहे हैं तो.. ठीक (रुक जाती है)

संवेदनशीलता- देखो जूलिया, मैं तुम्हारा एक पैसा नहीं .. (जेब से निकाल कर) ये हैं तुम्हारे अस्सी रुबल। मैं अभी इन्हें तुम्हें दूंगा...

4) डॉक्टर का अपहरण

संवेदनशीलता- इस ब्रह्मांड में तो हमारे सूर्य जैसे न जाने कितने सूर्य हैं और सभी के अपने-अपने ग्रह हैं। उन ग्रहों पर दुनिया बसी है और हमसे वे लोग कई गुना ज्यादा उन्नतिशील हैं। मुझे यहाँ आकर अपने परिवार, मित्रों, देश और पृथ्वी से दूर का दुख बहुत ही ज्यादा है, लेकिन इस बात की खुशी है कि मेरा यह भ्रम जाता रहा तो कि दुनिया में सिर्फ हम ही हैं। मुझे उम्मीद है कि पृथ्वी के लोग मेरी इस बात से कुछ सबक लेंगे।

वैज्ञानिक दृष्टिकोन- यान तेजी से घूमकर सूँ-सूँ की आवाज करता हुआ आसमान में उड़ गया। घबराहट के कारण मैं बेहोश हो गया था और जब मुझे होश आया तो वह यान इस ग्रह पर पहुँच चुका था। मुझे एक विशेष किस्म का प्लास्टिक सूट पहनाया गया ताकि मैं ग्रह के वातावरण के अनुकुल रह सकूँ।

इनके अपने वैज्ञानिक सिद्धांत हैं। इन्हें कई सौरमंडली और उनके ग्रहों के बारे में जानकारी है।

सर्वधर्मसमानता- मैंने सड़न रोग का अध्ययन कर लिया है और इनके शरीर की बनावट भी। किंतु समस्या यह है कि पृथ्वी के चिकित्सा सिद्धांतों को यहाँ लागू नहीं किया जा सकता। फिर भी कोशिश कर रहा हूँ। इस घातक रोग लाज के लिए दवाएँ बनाना है। अंग प्रत्यारोपण के लिए दवाएँ तथा आवश्यक साज सामान बनवाना है।

वक्तशीरपणा- डॉक्टर भटनागर मरीजों की सेवा करना अपना परम कर्तव्य समझते थे इसलिए वह इसका बुरा न मानते, बल्कि सहर्ष चले जाते। कोई उन्हें फीस दे या न दे-इसकी उन्हें कभी चिंता न थी।

5) वीरभूमी पर कुछ दिन

राष्ट्रप्रेम- चित्तौड़गढ़ का नाम आए या चेतक का, तुरंत एक वीर, साहसी और स्वाभिमानी देशभक्त का चित्र मानसपटल पर सजीव हो उठता है। महाराणा प्रताप, जिन्होंने चित्तौड़ की रक्षा में अपना सर्वस्व न्योछावर कर दिया, लेकिन आत्म-समर्पण नहीं किया। यह छोटा सा शहर है लेकिन इसके कण-कण में वीरता, त्याग और भक्तिभाव भरा दिखता है। यहाँ के बाशिंदों की सहजता, सरलता और भाईचारा देखकर सहज ही यहाँ के महापुरुषों के गुणों की अभिव्यक्ति हो जाती है।

राष्ट्रीय एकात्मता- संक्षेप में यदि कहूँ यह वीरभूमि है, जहाँ त्याग भी है, बलिदान भी, शत्रु परास्त करने का जज्बा भी है तो कला की परख भी, देशभक्ति भी ईश-भक्ति यहाँ तो अपने स्वत्व व सतीत्व भी मात्र भी अत्युक्ति न होगी भारतीय संस्कृति की धनी इस भूमि को हमारा शत-शत नमन।

6) रात का चौकीदार

वक्तशीरपणा- हर मौसम में रात बारह बजे के बाद चौकीदार नाम का यह निरीह प्राणी सड़क पर लाठी ठोकते, सीटी बजाते; हमें सचेत करते हुए कॉलोनी में रात भर चक्कर लगाते रोज सुनाई पड़ता है।

श्रमप्रतिष्ठा- हाँ साब जी, चौकसी रखना तो मेरी जिम्मेदारी है। मैं केवल पैसे के लिए ही काम नहीं करता।

सौजन्यशीलता- 'साब जी, रोज सुबह आठ-नौ बजे एक बार कॉलोनी में र लगाकर तसल्ली कर लेता हूँ कि सबकुछ ठीक है न, फिर कल की नींद पूरी करने और आज रात में फिर जागने के लिए आराम से अपनी नींद पूरी करता हूँ।'

7) जंगल

संवेदनशीलता- पीयूष उसी के निकट गुमसुम बैठा हुआ था। मोनू, सोनू की परिक्रमा-सा करता कभी दाएँ ठिठक उसे गौर से ताकने लगता।

दादी ... मोनू मेरे साथ खेलता क्यों नहीं ?

'बेटा, सोनू जो उससे बिछड़ गया है। वह दुखी एक-दूसरे के साथ रहने की आदत पड़ गई थी।'

सौजन्यशीलता- 'दादी, हम मोनू को जंगल में ले जाकर छोड़ दें तो वह अपने मम्मी-पापा के पास पहुँच जाएगा। फिर तो वह मेरेगा नहीं न?' 'नहीं मेरेगा ... पर तू मोनू के बिना रह लेगा न ?' मांडवी दी का कंठ भर आया।

8) इनाम

सौजन्यशीलता- वे हँस-हँस कर अपना रेफ्रीजेरेटर सबको दिखा रहे थे। हेमंत बोतलों से पानी पिला रहा था और अमिता खाली बोतलें भरकर लगा रही थी।

सर्वधर्मसमानता- उस दिन कैलाश आया। मोहल्ले में रहता था, पर मौहल्लेदार से अधिक था। कहने लगा, "सिंधी आलू मुझे बड़े अच्छे लगते है, सो पत्नी से काफी बनवा लिए हैं। अपने फ्रिज में रख लो, जिस दिन खाने को जी , करेगा ले जाया करूंगा।

वैज्ञानिक दृष्टिकोन- उस दिन रेफ्रीजेरेटर में तिल रखने की जगह न थी।

9) अतीत के पन्न

राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रीय एकात्मता- जब मैं दस वर्ष का था तभी मैंने ब्रह्मचर्य व्रत का पालन करते हुए देशसेवा करने का व्रत लिया था। उसके बाद मैं हाईस्कूल में दाखिल हुआ। उस समय मुझे भागवत गीता के अध्ययन का शौक लगा।

श्रमप्रतिष्ठा- स्वास्थ्य सुधार के निमित्त पहले तो मैंने दस-बारह मील घूमना शुरू किया। बाद में छह से आठ सेर अनाज पीसना चालू किया। आज तीन सौ सूर्य नमस्कार और घूमना, यह मेरा व्यायाम है। इससे मेरा स्वास्थ्य ठीक हो गया।

10) शिष्टाचार

श्रमप्रतिष्ठा- "जानती हो, तलब क्या होगी? केवल बारह रुपए! सस्ता नौकर तुम्हें आजकल कहाँ मिलेगा ?"

सौजन्यशीलता- "हुजूर, मुझे छुट्टी चाहिए, मुझे घर जाना है।"

"हुजूर, मुझे घर बुलाया है, मुझे आप छुट्टी दे दें।"

"छुट्टी दे दें! आज के दिन तुम्हें छुट्टी दे दूँ ?"

संवेदनशीलता- श्रीमान धीरे-धीरे दिल ही दिल में अफसोस करने लगे। कई बार उनके जी में आया

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता

September 2020, Issue 09

Chief Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Guest Editor
Prin. Dr. Mrs. Vandana Nalawade

Editors

Dr. Ajaykumar B. Patil

Dr. Keshav R. More

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vaidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors

Vidyawarta™

International Multilingual Research Journal

www. विद्यावार्ता

YouTube Channel

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding approval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyawarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

http://www.printingarea.blogspot.com

	कौशल्य विकासाच्या संधी		
100	ग्रामीणभागातीलकिशोरवयीनमुलींच्या अध्ययन - अध्यापनावरझालेला 'कोविड–१९' चा परिणाम	श्रीमती सुनिता माधवराव बिराजदार & डॉ. संघमित्रा गोणारकर	505
101	माध्यमिक स्तरावरील व्दितीय भाषा हिंदी विषयाच्या पाठयपुस्तकाच्या अध्यापनाचा मूल्यशिक्षणाच्या संदर्भात चिकित्सक अभ्यास	प्रा.सौ शोभा संग्राम पाटील डॉ.बालाजी जी गिरगावकर	512
102	अध्यापन अध्ययन प्रक्रियेवर कोविड – १९ चा प्रभाव	सुभाष एकनाथ निकम	519
103	एकविसाव्या भातकातील उच्च f''क्षण– एक दृश्टिक्षेप	डॉ. एकनाथ वाजगे	524
104	कोरोना १९ चा अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेवरील प्रभाव	श्रीमती. संध्यादेवी रघुनाथ बाड	530
105	ऑनलाइन शिक्षण: तात्पुरता पर्याय आणि वास्तव	श्री.योगेश खंडेराव पाटील. , प्रा.डॉ. कांबळे गोविंद शंकरराव	536
106	उच्च शिक्षणाच्या शाश्वत विकासातील प्राध्यापकांची भूमिका	डॉ. भागवत असाराम शिंदे	541

101

माध्यमिक स्तरावरील व्दितीय भाषा हिंदी विषयाच्या पाठयपुस्तकाच्या अध्यापनाचा मूल्यशिक्षणाच्या संदर्भात चिकित्सक अभ्यास

प्रा.सौशोभा संग्राम पाटील
सहाय्यक प्राध्यापिका
आझाद कॉलेज ऑफ एज्युकेशन सातारा

डॉ.बालाजी जी गिरगावकर
प्राचार्य
शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, नांदेड

==

सारांश

शिक्षणाचा केंद्रबिंदू विद्यार्थी तर शिक्षणाचा आत्मा शिक्षक आहे. एकुणच शिक्षण प्रक्रियेत शिक्षकाला अनन्य साधारण महत्व आहे. शिक्षणाची प्रक्रियाच शिक्षकांच्या सक्रिय सहभागाशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. विद्यार्थ्यांच्या भावी आयुष्याचा आणि जीवनाचा विकास साधण्याचे काम शिक्षकामार्फत शिक्षण प्रक्रियेतून केले जाते. शिक्षक हा विद्यार्थी परायण असावा, विद्यार्थी हा शिक्षकपरायण असावा शिक्षक आणि विद्यार्थी हे दोघे ही ज्ञानपरायण असावेत आणि शेवटी ज्ञान हेसेवा परायण असावेअसे विनोबांनी सांगितले आहे.

एकुणच शिक्षणाचा विस्तार होत असताना शाळा, मुख्याध्यापक, शिक्षक आणि विद्यार्थी यात लक्षणीय वाढझाली. संख्यात्मक प्रचंड वाढीमुळे गुणात्मक वाढीकडे जेवढे लक्ष द्यावयास हवे होते तेवढे देता आले नाही ही वस्तुस्थिती आहे. शिक्षणाने अक्षर ओळख करून दिली. लेखन, वाचन, भाषण या कौशल्यांची माहिती दिली. परीक्षा घेतल्या आणि प्रमाणपत्रे दिली. काही प्रमाणात नोकऱ्याही दिल्या. पण या सहस्रटीत जीवननिष्ठा देण्यात व जीवनमूल्ये रुजविण्यात मात्र शिक्षण यशस्वी झाले नाही जीवनाला हेतू, दिशा आणि गती देणारे मूल्याधिष्ठित शिक्षण देण्याची एकविसाव्या शतकाकडे वाटचाल करणाऱ्या भारतासारख्या राष्ट्राला नितांत आवश्यकता निर्माण झाली.मूल्यशिक्षण हा अध्यापनाचा स्वतंत्र विषय होऊ शकत नाही वातावरण, सहवास, उपक्रम, कार्यक्रम, वाचन, मनन, अनुभव, संस्करण व जीवनदृष्टी यांच्या साहाय्याने मूल्ये आत्मसात करावयाची असतात.माध्यमिक स्तरावरील हिंदी पाठयपुस्तकात विविध मूल्यांचा अंतर्भाव केलेला आहे.शासनाने शाळा स्तरावर मूल्यशिक्षणाची स्वतंत्र तासिका सुरू केलेली आहे. केवळ परिक्षार्थी विद्यार्थी डोळ्यासमोर न ठेवता त्यांच्यामध्ये समर्थपणे जीवन जगण्याची क्षमता निर्माण व्हावी यासाठी दहा मूल्ये प्रमाणित करण्यात आली आहेत. ती पुढीलप्रमाणे वक्तशीरपणा, नीटनीटकेपणा, श्रमप्रतिष्ठा, राष्ट्रीय एकात्मता, सर्वधर्म सहिष्णुता, राष्ट्रभक्ती, सौजन्यशीलता, वैज्ञानिक दृष्टीकोन, स्त्री–पुरुष समानता ही मूल्ये रूजविण्याची शाळांमधील शिक्षकांची महत्वाची जबाबदारी आहे.

संशोधकाच्या अध्यापनाचा विषय हिंदी असल्याने हिंदी विषयाच्या पाठयपुस्तकातून इयत्ता ९वी च्या अभ्यासक्रमातील निवडक मूल्ये शिक्षक अध्यापनातून रूजवतात की नाहीत व ती कशी रूजवितात हे अभ्यासावे वाटले. कुमारावस्थेमध्ये विद्यार्थ्यांच्या जीवनाला एक दिशा मिळत असते. त्यांच्यात जर मूल्ये खऱ्या अर्थाने रूजली तरच सक्षम समाज आणि सक्षम राष्ट्रघडणीचे कार्य होवू शकते. समाजाची आपल्यावर काहीतरी जबाबदारी आहे ही भावना याच वयात मूल्यशिक्षणाच्या माध्यमातून निर्माण होवू शकते. यासाठी माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमध्ये मूल्ये खऱ्या अर्थाने रूजविण्यासाठी सदरचे संशोधन गरजेचे आहे.

भारतीयांना मूल्यशिक्षणाची कल्पना नवीन नाही. भारतात प्राचीन व मध्ययुगीन काळात कुटुंब पद्धती, समाजव्यवस्था व शिक्षणपद्धती हे मूल्यशिक्षणाचे महत्वपूर्ण स्रोत ठरले. विश्वात स्वतःला पाहणारा व स्वतःत विश्वालापाहणारा, जीवमात्रविषयी दया, सहानुभूती, प्रेम बाळगणारा, सृष्टीशी सख्यत्वाने, अव्दैताने वागणारा, प्रभूशी एकरूप होवून त्याद्वारे चराचरांशी एकात्मवृत्तीने वागू शकणारा असा हा भारत. भारतीय शिक्षणात मूल्यशिक्षणाला

महत्वाचे स्थान आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षणविषयक जागृती झाल्याने शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार मोठ्या प्रमाणावर झाला. खेड्यापाड्यातून शाळा निघाल्यामुळे ज्ञानगंगेचा प्रवाह तेथपर्यंत पोहचला. वास्तविक एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर शिक्षणाचा प्रसार झाल्यावर एक आदर्श, सुसंस्कृत सुसंघटित समाज निर्माण व्हायला पाहिजे होता. पण प्रत्यक्षात तसे दिसत नाही. एकत्र कुटुंब पद्धतीचा ऱ्हास प्रतिष्ठेच्या अवास्तव व चुकीच्या कल्पना, जीवघेण्या स्पर्धा, व्यसनाधीनता, नेतृत्वाचा अभाव, मार्गदर्शनाची उणीव इ.मुळे मानसिक अवधान ढासळत आहे. छोटी मुले आजी आजोबांच्या प्रेमाला व संस्काराला पारखी झाली आहेत. आईवडील नोकरी करतात, थकून येतात मग संस्कार कोण करणार? आज दूरदर्शन प्रत्येकाच्या घरात ठाण मांडून बसले आहे. केबलचे फंड घरोघरी पोहोचले आहे. सिनेमा, थिएटर, इंटरनेट कॅफे यामाध्यमातून सी.डी., व्ही.सी.डी., नियतकालिके, वर्तमानपत्रे यामधून दाखवली जाणारी व्यसनाधिनता, विध्वंसक वृत्ती, खून, मारामाऱ्या, बलात्काराची दृश्ये, गुंडांना मिळणारी प्रतिष्ठा त्यांचा दरारा त्यामुळे हतबल, अगतिक झालेला समाज ही सर्व दृश्ये संस्कारक्षम मनावर कुसंस्काराचे रोपण करीत आहेत. त्यामुळे आज बालमने दुभंगली आहेत आणि निर्माण होणारा समाज हा संक्रमित दिशाहिन होत चालल्याचा दिसत आहे. तंत्रविज्ञान युगात नैतिक मूल्याधिष्ठित शिक्षणाची गरज काय? वरील सर्व विवेचनावरून असे म्हणावे लागेल की मूल्यशिक्षणाशिवाय पर्याय नाही. शालेय वेळापत्रकानुसार प्रत्येक दिवसाची सुरुवात राष्ट्रगीत, प्रार्थना व प्रतिज्ञेने होते. यामधून संस्कार होवून मूल्ये जोपासली जातात. पाठ्यपुस्तकातून मूल्ये विद्यार्थ्यांवर ठसविली जातात. मुलांच्या शिक्षणात नैतिक मूल्यांचा समावेश करून आपला व्यवहार व शिक्षणामधून भारतीय मूल्यांना आत्मसात करण्याची प्रेरणा देणे गरजेचे आहे. ही प्रेरणा विद्यार्थ्यांना शिक्षकांच्या अध्यापनातून निश्चितच मिळणे आवश्यक आहे. यासाठी शासनाने शाळा स्तरावर मूल्यशिक्षणाची स्वतंत्र तासिका सुरू केलेली आहे. केवळ परिक्षार्थी विद्यार्थी डोळ्यासमोर न ठेवता त्यांच्यामध्ये समर्थपणे जीवन जगण्याची क्षमता निर्माण व्हावी यासाठी दहा मूल्ये प्रमाणित करण्यात आली आहेत. ती पुढीलप्रमाणे वक्तशीरपणा, नीटनीटकेपणा, श्रमप्रतिष्ठा, राष्ट्रीय एकात्मता, सर्वधर्म सहिष्णुता, राष्ट्रभक्ती, सौजन्यशीलता, वैज्ञानिक दृष्टीकोन, स्त्री–पुरुष समानता ही मूल्ये रुजविण्याची शाळांमधील शिक्षकांची महत्वाची जबाबदारी आहे.शासनाने शाळा स्तरावर मूल्यशिक्षणाची स्वतंत्र तासिका सुरू केलेली आहे. केवळ परिक्षार्थी विद्यार्थी डोळ्यासमोर न ठेवता त्यांच्यामध्ये समर्थपणे जीवन जगण्याची क्षमता निर्माण व्हावी यासाठी दहा मूल्ये प्रमाणित करण्यात आली आहेत. ती पुढीलप्रमाणे वक्तशीरपणा, नीटनीटकेपणा, श्रमप्रतिष्ठा, राष्ट्रीय एकात्मता, सर्वधर्म सहिष्णुता, राष्ट्रभक्ती, सौजन्यशीलता, वैज्ञानिक दृष्टीकोन, स्त्री–पुरुष समानता ही मूल्ये रुजविण्याची शाळांमधील शिक्षकांची महत्वाची जबाबदारी आहे.

समस्या विधान–

माध्यमिक स्तरावरील व्दितीय भाषा हिंदी विषयाच्या पाठ्यपुस्तकाच्या अध्यापनाचा मूल्यशिक्षणाच्या संदर्भात चिकित्सक अभ्यास

समस्या विधानातील पारिभाषिक शब्दाच्या व्याख्या

संशोधन विषय अधिक स्पष्ट व्हावा या हेतूने संशोधन समस्या विधानातील पारिभाषिक शब्दाच्या व्याख्या पुढिलप्रमाणे दिल्या आहेत

संकल्पनात्मक व्याख्या

माध्यमिक स्तर–राष्ट्रिय शैक्षणिक आकृती बंधातील ५+३+२+२ उच्च प्राथमिक नंतरचे २+२ वर्षाने इयत्ता ९,' म्हणजेमाध्यमिक स्तर होय.

प्राथमिक स्तरावरील आणि माध्यमिक स्तरावरील निम्न माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक स्तर यामधील माध्यमिक स्तरावरील इयत्ता ९ वी च्या वर्ग म्हणजेमाध्यमिक स्तर होय.

हिंदीविषय–

संकल्पनात्मक व्याख्या

हिंदी विश्वाची एक प्रमुख भाषा आहे. हिंदी ही भारताची राजभाषा आहे. भारतामध्ये सर्वात जास्त बोलली जाणारी भाषा म्हणजे हिंदी भाषा होय. .

कार्यात्मक व्याख्या

माध्यमिक स्तरावर अध्ययन अध्यापनासाठी असलेल्या त्रिभाषांपैकी व्दितीय भाषा म्हणजे हिंदी भाषा होय.

पाठ्यपुस्तक–

ज्या पुस्तकात विद्यार्थ्यांना अध्ययना साठी आवश्यक असणारा पाठ्यांश वाचायास मिळतो. ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांना स्वत:चे मूल्यमापन करण्यासाठी स्वाध्याय दिलेले असतात अशा पुस्तकांना पाठ्यपुस्तक म्हणतात.(संदर्भ–आशययुक्त अध्यापन पध्दती)

मूल्यशिक्षण–

शिक्षणाच्या माध्यमातून प्रत्येक समाज बालकाला विविध प्रकारची कौशल्ये देतो. या शिवाय तो उत्तम नागरिक व्हावा, माणूस बनावा यासाठी त्याच्यात अनेक गुणांची रुजवण करतो हेच मूल्यशिक्षण होय.

चिकित्सक अभ्यास–

संबधित संशोधन समस्येचा सांगोपांग अभ्यास करणे म्हणजे चिकित्सक अभ्यास होय.

संशोधनाची उद्दिष्टे–

१) इयत्ता ९वी च्या हिंदी विषयाच्या आशय घटकातून व्यक्त होणाऱ्या मूल्यांचा शोध घेणे.

२) शालेय स्तरावर मूल्यशिक्षण विषयक प्रशिक्षण परिपाठ याबाबतची सद्यस्थिती जाणून घेणे याबाबतचे.

३) हिंदी आशय घटकांतर्गत मूल्ये विदयार्थ्यांमध्ये रुजविण्यासाठी शिक्षकांच्या कार्यपद्धतीची माहिती घेणे.

४) शालेय स्तरावर प्रभावी मूल्यशिक्षणासाठी उपलब्ध झालेल्या माहितीच्या आधारे उ 515 / 693

गृहितके

१. हिंदी विषयाच्या पाठ्यपुस्तकातील आशयामध्ये विविध मूल्यांचासमावेश केलेला आहे.
२. शिक्षकांच्या अध्यापनातून मूल्यशिक्षण प्रभावीपणे देता येते.

परिकल्पना

जर हिंदी विषयाच्या पाठांची रचना मूल्यांवर आधारित करून अध्यापनातून प्रभावी मूल्यशिक्षण दिले तर विद्यार्थ्यांच्या वर्तनामध्ये मोठा बदल होऊ शकतो.

व्याप्ती–

१. संबंधित संशोधनासाठी माध्यमिक स्तरावरील इयत्ता ९ वी च्या वर्गाचा समावेश करण्यात येईल.
२. प्रस्तुत संशोधनात सातारा शहरातील शाळांचा समावेश करण्यात येईल.
३. संशोधनात सातारा शहरातील मराठी माध्यमाच्या शाळांचा विचार केला जाईल.

मर्यादा–

१. प्रस्तुत संशोधन माध्यमिक स्तरावरील इयत्ता ९ वी च्याहिंदी विषयापुरतेच मर्यादित राहील.
२. प्रस्तुत संशोधन मराठी माध्यमाच्या शाळांपुरतेच मर्यादित राहील.

संशोधनाची गरज व महत्व –

गरज–

इयत्ता ९वी च्या विद्यार्थ्यांचे वय हे अतिशय संवेदनशील आहे. या वयात चांगल्या सवयी लागण्यासाठी मूल्यशिक्षण गरजेचे आहे. विद्यार्थी हा वैचारिक हवा त्याने संकुचित वृत्ती ठेवू नये. इतरांच्या आदरास पात्र होईल असा जीवन व्यवहार मूल्यशिक्षणाने अपेक्षित आहे.

मूल्यशिक्षणाने स्वतःस ओळखून समजून घेता येईल. त्यानुसार स्वतःच्या मर्यादा आणि सामर्थ्य लक्षात आले की त्यांना स्वतःमध्ये खुप परिवर्तन करता येईल. जीवनातील प्रत्येक काळ वेळ ही महत्त्वाची असते त्या काळाचा वेळेचा सदुपयोग करून समाजहिताला प्राधान्य दिल्यास आदर्श समाजाची निर्मिती करण्यास निश्चितच मूल्यशिक्षण उपकारक ठरेल. नियमितपणा, स्वच्छता, आत्मसंयम, श्रमप्रतिष्ठा, उद्योगशीलता, कर्तव्यदक्षता, सेवाभावना, निर्मितीक्षमता, संवेदनशीलता, पर्यावरण संरक्षणाबाबत निष्ठेची भावना अशाप्रकारच्या भावनांचा विकास करण्यासाठी सदरचे संशोधन गरजेचे आहे.

महत्व–

विद्यार्थ्यांला त्यांच्या जबाबदारीची जाणीव करून द्यावी लागणार आहे. त्याचबरोबर देशाच्या निकोप विकासाला आणि समाज स्वास्थ्याला महत्व देणारा भारतीय माणूस निर्माण करण्याचे कार्य मूल्यशिक्षणातून होऊ शकते. विद्यार्थी जीवन विकसित करताना जीवनाला योग्य वळण मिळण्यासाठी आणि मिळालेल्या वळणानुसार भविष्यात समर्थ जीवन जगण्यास सक्षम होण्यासाठी मूल्यशिक्षण महत्वाचे आहे. मूल्यशिक्षण हे विद्यार्थ्यांच्या आचरणाचे एक प्रभावी साधन आहे. कुमारावस्थेतील वय हे अतिशय संवेदनशील असते. यात वयात जीवनाभिमुख मूल्यांची शिकवण दिल्यास विद्यार्थी विकास यथार्थपणे घडून येतो. आज विकोपी कौटुंबिक वातावरणाचा परिणाम

मुलांवरती होत आहे. तसेच मानवी जीवनाची होणारी भौतिक प्रगती व या प्रगतीमध्ये माणसाने स्वत: निर्माण केलेल्या गरजा त्या गरजा पुरविण्यासाठी सतत धडपड यामध्ये आवश्यक तेवढा वेळ मुलांना देता येत नाही म्हणून मूल्यशिक्षण महत्वाचे आहे. विद्यार्थ्यांवर संस्कार करून त्याचे रूपांतर सुसंस्कारामध्ये करण्यासाठी या वयातील विद्यार्थ्यांचे भावविश्व सत्य, शिव आणि सुंदर या तत्वत्रयींनी सजविण्यासाठी मूल्यांचे असलेले अनन्यसाधारण महत्व औपचारिक व अनौपचारिकरित्या मनावर बिंबविणे महत्वाचे आहे.

संशोधन कार्यपद्धती

संशोधन पद्धती–

सदर संशोधनासाठी संशोधकाने सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर केला यामध्ये शिक्षक प्रश्नावली विद्यार्थी चाचणी शिक्षक निर्मित शालेय प्रत्यक्ष भेटी व निरीक्षणाद्वारे माहिती संकलन.

नमुना निवड –

मूल्यांवर आधारीत पाठांची रचना करून अध्यापनाची परिणामकारकता तपासणीसाठी हिंदी तज्ञांची निवड असंभाव्यता नमुना निवड पद्धतीतील सहेतुक पद्धतीने केली

ब) पथदर्शी कार्यवाहीसाठीशाळांची निवड

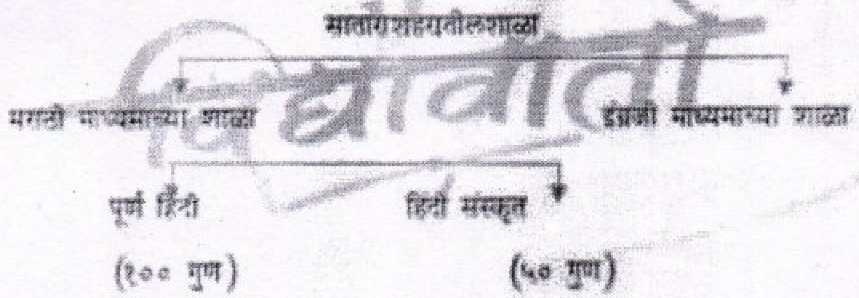

यातील मराठी माध्यमाच्या द्वितीय भाषा हिंदी विषय शिकणारे (१०० गुण) इयत्ता ९ वी चे विद्यार्थी असंभाव्यता नमुना निवड पद्धतीतील सप्रयोजन पद्धतीने निवडले

संकलित माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन–

मूल्यशिक्षण विषयक शाळेतील परिपाठ, अध्यापन पद्धती साधने, मूल्यसंक्रमण, मूल्यशिक्षणातील अडचणी, अभ्यासपूरक व अभ्यासेत्तर उपक्रमातील विद्यार्थ्यांचा सहभाग त्यासाठी विविध उपक्रम, मूल्यमापन व त्यावर उपाययोजना या विषया संदर्भात विविध साधनांद्वारे विद्यार्थी, शिक्षक यांचेकडील प्रतिसादावरून प्रश्नांचे कोष्टकीकरण तयार करण्यात आले. प्रतिसादाचे शेकडा प्रमाण काढण्यात आले. प्रत्येक प्रश्नाच्या तयार झालेल्या कोष्टकावरून संकलित माहितीचे विश्लेषण करून अर्थनिर्वचन केले आहे व निष्कर्ष मांडले आहेत.

निष्कर्ष व सूचना

२)राज्य व राष्ट्रीय स्तरावर मूल्यशिक्षणाबाबत प्रशिक्षणे आयोजित करावीत.

३)सर्वच विद्यालयातील मुख्याध्यापकांनी एकत्र येवून नियोजन तयार करावे किमान आणि समान बाबी निश्चित कराव्यात.

४)मूल्यशिक्षणाच्या प्रभावी अध्यापनासाठी शैक्षणिक साधनांचा वापर करण्यात यावा तज्ञ व्यक्तींचे मार्गदर्शन व्याख्यान आयोजित करावीत.

आशय आणि पाठ्यपुस्तकातून तसेच मूल्यमापन प्रक्रियेतून मूल्याधिष्ठित उपक्रमांचे जास्तीत जास्त प्रमाणात नियोजन व्हावे. अभ्यासपूरक व अभ्यासेतर उपक्रमातून मूल्यशिक्षणाचे आयोजन व नियोजन करावे.

संदर्भ साहित्य सूची

पंडित बन्सी बिहारी 'शैक्षणिक कृतिसंशोधन' (१९९५) नूतन प्रकाशन, पुणे

मुळे ,उमाठे 'शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्वे' (१९८७) महाराष्ट्र ग्रंथनिर्मिती मंडळ, नागपूर.

डॉ.गंगाधर वि.कायदे पाटील 'संशोधन पद्धती' (२००४) चैतन्य पब्लिकेशन्स, नाशिक.

प्रा.बन्सी बिहारी पंडित, 'शिक्षणातील संशोधन' (२००५) नित्यनूतन प्रकाशन.

कदम, चा.प शैक्षणिक संख्याशास्त्र (२००२) हिंदुस्थान मुद्रणालय, पुणे.

विद्यावार्ता

'Akshar Wangmay' UGC Care Listed, International Research Journal, ISSN: 2229-4929, July 2021, Special Issue, Volume-IV
"Challenges of Higher Education in India to Compete with Global Level"

अध्ययन निश्पत्ती संकल्पना : एक दृश्टिक्षेप

कु.सरिता आण्णासो मोरे[1] डॉ.बालाजी जी.गिरगांवकर[2]
[1]संशोधक विद्यार्थी स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड
[2]मार्गदर्षक प्राचार्य सहयोग बी.एड.कॉलेज, नांदेड स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

गोषवारा :

अध्ययन निश्पत्ती संकल्पनावर दृश्टिक्षेप टाकत असताना आपणास विद्यार्थ्याच्या सर्वांगीण परिपूर्ण विकास लक्षात घेऊन षिक्षणामध्ये झालेले बदल यामध्ये किमान अध्ययन क्षमता, क्षमताधिश्ठित अध्यापन, सातत्यपूर्ण व सर्वकश मूल्यमापन हे बदल झाले. जेव्हा ४० टक्के विद्यार्थी अध्ययनानंतर विषिश्ट निश्पत्तीपर्यंत पोहचतात. इतर विद्यार्थी पोहचू षकत नाहीत असा निश्कर्श आला तेव्हा ६० टक्के विद्यार्थी अध्ययनाबाबत विषिश्ट निश्पत्तीपर्यंत पोहचू षकत नाहीत. यावर उपाययोजना म्हणून एनसीईआरटी आपल्या मूल्यमापन पध्दतीत बदल म्हणून 'अध्ययन निश्पत्ती पुढे आली.

अध्ययन निश्पत्ती संकल्पना १९१८-१९ पासून अंमलात आणली 'अध्ययन निश्पत्ती' षासन पुस्तिकेत स्तरानुसार, विशयानुसार, इयत्तानुसार अध्ययन निश्पत्ती निष्चित केल्या. त्याचप्रमाणे या अध्ययन निश्पत्ती साध्य होण्यासाठी पाठ्यपुस्तकास अनुसरुन अध्ययन प्रक्रिया निष्चित करण्यात आल्या. या अध्ययन प्रक्रियाचा समावेष षिक्षकांनी आपल्या अध्यापनात निष्चिती करुन अध्यापन केल्यास अध्ययन निश्पत्ती साध्य होते. विद्यार्थ्यांनी अध्ययन केल्यानंतर विद्यार्थ्याने ते किती प्रमाणात साध्य केले हे मूल्यमापनानंतर पाहता येते म्हणजेच विद्यार्थ्यांनी ते किती संपादन केले का हे समजते.

प्रस्तावना :

षिक्षण ही नैसर्गिक प्रक्रिया आहे. विकसित समाजामध्ये मानवाने आपल्या बुध्दी सामर्थ्याच्या जोरावर तंत्रविज्ञानाचा विकास केला, षोध लावले हे सर्व अनुभव पुढील पिढीत संक्रमित करण्यासाठी षिक्षणाचे संस्कार आवष्यक आहे. व्यक्तीला अनेक समस्यांना सामोरे जाण्यासाठी षिक्षणातून व्यक्तीस ज्ञान, कौषल्ये, अभिवृत्ती, बदलांचा स्वीकार, निर्णय घेणे, समायोजन, व्यवहारज्ञान, व्यवस्थापन इत्यादी गोश्टींसाठी सक्षम बनवता आला पाहिजे. यासाठी षालेय अभ्यासक्रम हा उपयोजित असावा, विद्यार्थीभिमुख आणि विद्यार्थी केंद्रित असावा. षिक्षण हे समाजाभिमुख, गरजाभिमुख असावे. षिक्षण हे कौषल्याधारित व्हावे या अनुशंगाने प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत यावर अनेक विचार, संकल्पना, सैध्दांतिक विचार मांडले गेले. व अमंलात आणले. सध्या विद्यार्थ्यांच्या कौषल्यविकासासाठी 'अध्ययन निश्पत्ती' ला नवीन संकल्पना, विचारसरणी म्हणून पाहता येईल. या अध्ययन निश्पत्तीचा एक दृश्टिक्षेप.

किमान अध्ययन क्षमता :

षालेय षिक्षणातील निरनिराळ्या अनुभव विशयातून विद्यार्थ्यांच्या अंगी विविध कौषल्य विकसित होतील यासाठी ख-याअर्थाने १९८६ मध्ये राश्ट्रीय धोरण प्रस्तुत करण्यात आले. त्यामध्ये विद्यार्थ्यांनी प्रत्येक इयत्ता अखेर प्राप्त करावयाच्या 'किमान अध्ययन क्षमता' निष्चित करायात अषी षिफारस करण्यात आली. राज्यांचा गरजांचा मेळ घालून अभ्यासक्रम १९८८ प्रकाषित केला. १९६८ मध्ये प्रकाषित केलेल्या अभ्यासक्रमाची तुलना करता हा नवीन अभ्यासक्रम अनेक बाबतीत वैषिश्टयपूर्ण आहे. भाशा, गणित आणि परिसर अभ्यास या पाठ्यक्रमाची मांडणी करताना पाठ्यांष समोर अपेक्षित अध्ययन क्षमता नमूद करण्यात आल्या. अध्ययन - अध्यापन यात नेमकेपणा येण्यासाठी ही मांडणी उपयोगी ठरली.

१९८८ चा अभ्यासक्रम कार्यक्रम :

१९८८ चा अभ्यासक्रम कार्यान्वित होत असताना राश्ट्रीय स्तरावर किमान अध्ययन क्षमता निष्चित करण्यासाठी अभ्यासक्रम अग्रक्रमाने हाती घेण्यात आला. मनुश्यबळ विकास मंत्रालयाने नियुक्त केलेल्या डॉ.आर.एच.दवे यांच्या अध्यक्षतेखाली १९९० मधील एक समिती नेमण्यात आली. या समितीने भाशा, गणित आणि परिसर अभ्यास या विशयासाठी पहिली ते आठवीपर्यंत किमान अध्ययन क्षमता याचे तक्ते यामध्ये क्रमाने विकसित व्हाव्यात असे दर्षविण्यात आले व राज्यातील षाळांसाठी किमान अध्ययन क्षमता विकसित केल्या.

क्षमताधिश्ठित अध्यापन :

किमान अध्ययन क्षमता दरम्यानच्या काळात क्षमताधिश्ठित अध्यापन आणि मूल्यमापन प्रत्यक्ष षाळेत घडून यावे यासाठी षासनाने क्षमताधिश्ठित अभ्यासक्रम करण्याचा १९९५ मध्ये निर्णय घेतला. १९९७-९८ पासून क्षमताधिश्ठित अभ्यासक्रमावर आधारित पाठ्यपुस्तके तयार केली. विद्यार्थ्यांना मिळालेल्या ज्ञानाचा उपयोग मूल व्यवहारात करु षकत नाही. अषी समस्या निर्माण झाली या पार्ष्वभूमीवर प्रत्येक विद्यार्थ्याने इयत्तेनुसार षिक्षण घेतल्यानंतर वर्शाअखेरीस टिकाऊ आणि व्यवहारात उपयोगी पडेल असे ज्ञान त्याला मिळायला हवे, असा विचार पुढे आला. त्यातूनच क्षमताधिश्ठित अध्यापन संकल्पना पुढे आली.

सातत्यपूर्ण व सर्वकश मूल्यमापन :

बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या षिक्षणाचा अधिकार अधिनियम २००९ मध्ये 'राश्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५' नुसार मूल्यमापन पध्दतीत बदल केले. यामध्ये अध्ययनाचे सतत निरीक्षण व नोंदी आणि क्षमतांच्या सर्वकश मूल्यमापनाचा समावेष केला. अधिनियम २००९ मध्ये सूचवल्याप्रमाणे सातत्य व सर्वकश मूल्यमापन करणे यासाठी प्राथमिक स्तरावर लेखी परीक्षेबरोबर तोंडी, प्रात्यक्षिक यांचाही योग्य समावेष करण्यात आला. तसेच स्वाध्याय, गृहपाठ आणि प्रकल्प या साधनांनाही मूल्यमापनात स्थान दिले. या पार्ष्वभूमीवर बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या षिक्षणाचा अधिकार २००९ नुसार प्राथमिक स्तरावर सातत्यपूर्ण व सर्वकश मूल्यमापन पध्दती लागू केली.

अध्ययन निश्पत्ती : संकल्पना :

वरील विचारप्रवाहास अनुसरुन भारत सरकारच्या मानव संसाधन व विकास मंत्रालयाने वर्गनिहाय अध्ययन निश्पत्ती तयार करण्याबाबतच्या सूचना 'राश्ट्रीय षैक्षणिक संषोधन व प्रषिक्षण परिशद' नवी दिल्ली यांना दिल्या. त्यानुसार 'राश्ट्रीय षैक्षणिक संषोधन व प्रषिक्षण परिशद' नवी दिल्ली यांनी परिसर अभ्यास, भाशा, समाजषास्त्र, गणित, हिंदी, इंग्रजी आणि उर्दू या विशयांच्या प्राथमिक व उच्चप्राथमिक स्तरावरील अभ्यासक्रमावर आधारित अध्ययन निश्पत्ती आणि त्यास योग्य असे षिक्षक अध्यापन प्रक्रियेचे साहित्य तयार केले आहे. विद्यार्थ्यांच्या अंगी असलेल्या विविध कौषल्य विकसित व आत्मसात करण्यासाठी हाती घेतलेला एक नवीन विचार म्हणून आपणांस 'अध्ययन निश्पत्ती' या संकल्पनेकडे पाहता येईल.

अर्थ : अध्ययन निश्पत्तीवर सूतोवाच करण्याअगोदर अध्ययन निश्पत्ती म्हणजे काय हे जाणून घेणे इश्ट ठरते. अध्ययन निश्पत्ती ही मानसषास्त्रीय संकल्पना आहे. या संकल्पनेमध्ये अध्ययन आणि निश्पत्ती अषा दोन संकल्पना आहेत.

अध्ययन म्हणजे विद्यार्थ्यांचे ज्ञान संपादन क्रिया.

निश्पत्ती म्हणजे ज्ञानामुळे विद्यार्थ्यामध्ये झालेली कायमस्वरुपी बदल.

अध्ययन निश्पत्ती :

'एखाद्या प्रसंगामुळे अथवा अध्यापनामुळे व्यक्तीच्या वर्तनात होणारा कायमस्वरुपी बदल.'

- षैक्षणिक षब्दकोश.

अध्ययनामुळे व्यक्तीच्या अवबोधात्मक, ज्ञानात्मक, प्रेरणात्मक व भावात्मक रचनेमध्ये विषिश्ट स्थितीला अथवा वातावरणाला अनुसरुन बदल होतात हे बदल वाचिक, कारक, भावात्मक तसेच अमूर्त पातळीवरील देखील असू षकतात. हे बदल म्हणजेच त्या अध्ययनाची निश्पत्ती होय.

नॅषनल अॅचिव्हमेंट सर्व्हे :

'नॅषनल अॅचिव्हमेंट सर्व्हे' या संघटनेने केलेल्या सर्वेक्षणानुसार देषातील केवळ ४० टक्के विद्यार्थीच अध्ययनानंतर विषिश्ट निश्पत्तीपर्यंत पोहोचतात. इतर विद्यार्थी पोहचू षकत नाहीत असा निश्कर्श काढला आहे. उरलेले ६० टक्के विद्यार्थी अध्ययनानंतर विषिश्ट निश्पत्तीपर्यंत का पोहचू षकत नाहीत. यावर उपाययोजना म्हणून एनसीईआरटीच्या मूल्यमापन पध्दतीमध्ये बदल केला पाहिजे असे लक्षात आले. या अनुशंगाने अध्ययन निश्पत्ती ही संकल्पना पुढे आली आहे.

स्तर अध्ययन निश्पत्ती :

मानव संसाधन विकास विभागातर्फे प्राथमिक व उच्च प्राथमिक स्तरानुसार निश्पत्ती सांगितली आहेत. प्राथमिक स्तरावर विद्यार्थ्यांचा बौध्दिक स्तर व पाठ्यक्रमानुसार, घटकानुसार विद्यार्थ्याला कोणते ज्ञान मिळावे, त्यांच्यात कोणत्या क्षमता निर्माण व्हाव्यात. प्राथमिक षिक्षणाच्या काळात विद्यार्थ्यांची मनोभूमिका कषाप्रकारे विकसित व्हावी. या सर्वांचा विचार करुन पाठ्यक्रमाच्या अपेक्षा व अभ्यासक्रम यांच्या आधारे निष्चित केलेले 'अध्ययन निश्पत्ती' व अध्ययन निश्पत्तीसाठी अध्ययन प्रक्रियेषी संबंधित असलेले आषय म्हणजे अध्ययन प्रक्रियेतून नेमकी कोणती अध्ययन निश्पत्ती साध्य करायचे हे निष्चित केले आहे.

उच्च प्राथमिक स्तरावर इयत्ता सहावी ते इयत्ता आठवी हा उच्च प्राथमिक स्तर मानला जातो. कोणतेही अध्ययन साहित्याचे ऐकून, वाचून, मूल्यमापन, अध्ययन करुन सखोल चर्चा करणे, आपली प्रतिक्रिया व्यक्त करणे, व्यक्ती, वस्तू उदाहरण इत्यादींचे विष्लेशण करणे, व्याख्या करणे, आत्मविष्वासपूर्ण व स्पश्टपणे अभिव्यक्त करणे यासाठी अध्ययन निश्पत्ती दिल्या आहेत.

विशयनिहाय अध्ययन निश्पत्ती :

मराठी भाशा षिकणे व षिकवणे यासंबंधी महत्वाची गोश्ट म्हणजे मुलांना भिन्न प्रकारच्या परिचित आणि अपरिचित, संदर्भानुसार भाशेचा योग्य वापर करता येणे होय. यातूनच विद्यार्थी सहजपणे, कल्पकतेने, प्रभावीपणे आणि व्यवस्थितपणे लेखन करु षकतील. श्रवण, भाशण, संभाशण, वाचन, लेखन या चारही प्रक्रियामध्ये मुले आपल्या पूर्वज्ञानाच्या मदतीने अर्थपूर्णरित्या स्वतः करु षकतील. त्यानुसार अध्ययन हे पाठ्यपुस्तकी कौषल्य न राहता एक योजना वा युक्ती असावी. कारण त्यातूनच विद्यार्थी भाशेतील बारकावे समजू षकतील आणि स्वतःच्या भाशेत त्यांचा योग्यप्रकारे वापर करु षकतील. यासाठी योग्य ती अध्ययन निश्पत्ती नमूद केल्या आहेत.

दैनंदिन व्यवहारात गणिती संकल्पना वापरता होण्यामध्ये मोठा अडसर निर्माण होतो. म्हणून परिसरातील घटक आणि गणित यांचा मेळ घालण्याचा प्रयत्न सुरु केला आहे. गणिती संकल्पना मुलांमध्ये संक्रमित करताना स्वतः, कुटूंब, षाळा अषा परिसरातून त्या संकल्पना मुले षिकू षकतील अषी संधी निर्माण करण्याचा प्रयत्न षिक्षकांनी करावा. तसेच अषा संधी षोधण्यास मुलांना प्रोत्साहन द्यावे. यासाठी अध्ययन निश्पत्ती नमूद केल्या आहेत.

परिसर अभ्यास या विशयाबाबत संपूर्ण प्राथमिक स्तरावर 'राश्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५' ;छब्थ् २००५द्ध मध्ये अध्यापन, अध्ययन प्रक्रियेकडे पाहण्याचा एकात्मिक व संकल्पनात्मक दृश्टिकोन सुचवलेला आहे. मुलांच्या लगतच्या परिसरातून नैसर्गिक, सामाजिक, भौतिक आणि सांस्कृतिक मांडणी म्हणजेच स्वतः, घर, षाळा, कुटूंबाषी संबंधित सर्व घटनांपासून ते उत्तरोत्तर (क्रमाक्रमाने) विस्तृत व परिसराकडे (षेजार व समाज समूहाकडे) घेऊन जाणा-या परिसर अभ्यासामुळे निसर्गाबद्दलची आस्था (नैसर्गिक स्त्रोतांचे संरक्षण, जतन व संवर्धन) निर्माण व्हावी. तसेच क्षमता, बौध्दिक विकास, आकलन, गती, षैली इत्यादींची विविधता असणा-या अध्ययनांच्या गरजांची परिपूर्ती व्हावी, निरीक्षण करण्याची, व्यक्त होण्याची, चर्चा करण्याची, प्रष्न विचारण्याची, चिकित्सक विचार करण्याची, ऐनवेळेवर विचार करण्याची आणि विष्लेशण करण्याची संधी मिळावी. या सर्व निश्पत्तीचा विचार अध्ययनासंदर्भात केला आहे.

विज्ञान हा अनुभवांची नवनवीन क्षेत्रे व्यापणारा गतिमान व वर्धिश्णू असा ज्ञानसाठा आहे. निरीक्षणांच्या आधारे संबोधप्रारुपे रचून सिध्दांत, नियम व तत्वे अषा निश्कर्शापर्यंत पाहेचणे हळूहळू मुलांचे क्षितिज वाढविणे आणि ओळखीच्या अनुभवातून सोपी तांत्रिक उपकरणे व प्रारुपे यांची प्रत्यक्ष हाताने काम करुन रचना करणे, तसेच परिसर व आरोग्य पुर्नत्पादक अध्ययन चालू ठेवणे, प्रयोग व सर्वेक्षण करणे, सर्वेक्षणाची सुयोग्य मांडणी करणे. एकूण कायतर विद्यार्थी हा वैज्ञानिक तत्वांच्या अध्ययनामध्ये गुंतला पाहिजे. यासाठी योग्य ती अध्ययन निश्पत्ती नमूद केल्या आहेत.

सामाजिक षास्त्राचा मुख्य उद्देष निकटच्या सामाजिक पर्यावरणात घडणा-या घटकांचे विष्लेशणात्मक आकलन होणे हा आहे. विद्यार्थ्यांनी समाजात, त्यांच्या क्षेत्रात, विषिश्ट काळात संस्कृतीत आढळणा-या व्यक्ती आणि त्यांच्या वर्तनातील विविधता, मूल्ये, आचरण, संदेष याचा परिचय करुन दिला जातो. सामाजिक षास्त्रे हे करुणा, विष्वास, षांती, सहकार, सामाजिक न्याय, पर्यावरण संरक्षण या आणि अषा अन्य मानवी मूल्यांबाबत संवेदनषीलता निर्माण करण्याची व त्याचे आचरण करण्याची योग्य अध्ययन निश्पत्ती नोंद केल्या आहेत.

इयत्तानिहाय अध्ययन निश्पत्ती : (मराठी भाशा) :

विशयनिहाय अध्ययन निश्पत्तीबरोबरच इयत्तानिहाय अध्ययन निश्पत्ती सांगितल्या आहेत. इयत्ता पाचवीसाठी अध्यापनात सुचविलेल्या षैक्षणिक प्रक्रियेव्दारे विद्यार्थ्यांनी ऐकलेल्या, वाचलेल्या साहित्यातील विशय, घटना, चित्र, पात्र, षीर्शक

याबाबत तर्क करणे, चर्चा करणे, निश्कर्श काढणे, घटनाप्रसंगाचे तोंडी प्रतिक्रिया व्यक्त करणे, स्वत:ची मौखिक भाशा तयार करणे, संवेदनषील मुद्‌यावर विचार किंवा मत व्यक्त करणे, इतरांचे साहित्याचे वाचन, अपरिचित षब्दांचे अर्थ षब्दकोशातून षोधणे, संदर्भानुसार भाशेचा वापर करणे, पत्रलेखन इत्यादी अध्ययन निश्पत्ती नमूद केल्या आहेत.

इयत्ता सहावीसाठी षिक्षकांनी केलेल्या अध्ययन प्रक्रियेतून विद्यार्थी, विविध प्रकारचे आवाज, चव, अनुभव, स्वत:च्या भाशेत सांगतात, एखाद्या घटनेविशयी मनमोकळेपणाने प्रष्न व मत मांडणे, प्रसंगातील किंवा संदर्भातील सांगितले जाणारे अनुभव स्वत:च्या षैलीत लिहणे, चर्चा करणे, विषिश्ट मुद्‌याचा षोध घेणे, मत व्यक्त करणे इत्यादी विद्यार्थ्यांना अध्ययन निश्पत्ती होते.

इयत्ता सातवीसाठी अध्ययन प्रक्रियेतून साहित्यवाचून गटात चर्चा, लेखनप्रकाराविशयी साम्य, सहमती वा असहमती व्यक्त करणे, चित्र - घटना - प्रसंग पाहून तोंडी - लेखी वर्णन, चर्चा करणे, आस्वाद घेणे, विविध कलाविशयी जिज्ञासा व्यक्त करणे, तर्कषुध्द प्रतिकिया देणे, मुद्‌याविशयी तार्किक विचार तोंडी - लेखी व्यक्त करणे, साहित्य वाचून त्याची उपयुक्तता सांगणे, साहित्याचे निरीक्षण करुन मुद्‌याचा षोध घेणे, षब्द - म्हणी - वाक्प्रचार याचे अर्थ समजावून घेणे, अधिक आकलनासाठी प्रष्न विचारणे, साहित्यप्रकार व षैली ओळखणे, संदर्भसाहित्याचा वापर, विविध कलांविशयी जिज्ञासा व्यक्त करणे, भाशेतील नियमव्यवस्थाचा उपयोग करणे, प्रसंग, संदर्भातील इतरांचे विचार स्वत:च्या षब्दांत लिहणे, तर्कषुध्द लिहणे, भित्तीपत्रिका इत्यादी अध्ययन निश्पत्ती नमूद केल्या आहेत.

इयत्ता आठवीसाठी विद्यार्थी विविध विशयांवर आधारित विविध प्रकारचे साहित्य वाचून त्यावर चर्चा करणे, साहित्य वाचून त्याविशयी आपली आवड-नावड मत, निश्कर्श इत्यादी तोंडी किंवा सांकेतिक भाशेत व्यक्त करणे, परिसरातील विविध बोलीतील लोककथा, गीते याविशयी मत सांगणे, अपरिचित घटना, प्रसंग आणि परिस्थितीविशयी प्रतिमा तयार करुन ते सांगणे किंवा लिहणे, विविध संवेदनषील मुद्‌याविशयी किंवा मजकूराविशयी षिक्षक-कुटूंबातील सदस्य, मित्र यांना प्रष्न विचारणे, इत्यादी अध्ययन निश्पत्ती नमूद केल्या आहेत.

या विविध संदर्भात कौषल्याधिश्ठित, उपयोजित, व्यवहारिक अध्ययन निश्पत्ती होणे आवष्यक आहे.

अध्ययन निष्पिती व अध्ययन प्रक्रिया :

महाराश्ट्र षासन पुस्तिकेत अध्ययन निकशाच्या अनुशंगाने अध्ययन प्रक्रियाही सुचविलेल्या आहेत की, जेणेकरुन विद्यार्थ्याला पाठ्यक्रमातील आषयानुसार सर्व संकल्पना आत्मसात करता येतील. यासाठी षिक्षकांनी अध्ययन प्रक्रियानुसार अध्यापन केले असता तो आषय विद्यार्थ्याला अध्ययन निश्पत्तीनुसार संपादन करता येईल.

अध्ययन निश्पत्ती निकश व संपादणूक :

सामान्यपणे अध्ययन निश्पत्ती व त्याचे निकश (अध्ययन निश्पत्तीचे मुद्दे) ह्या तपासणीसाठी मानक ;इमदबीउंताद्ध किंवा प्रमाणभूत ;जंदकंतकद्ध असतात. वरील सर्व अध्ययन निश्पत्ती ह्या अध्यापन प्रक्रियाव्दारे निकश समोर ठेवून विद्यार्थ्याचे अध्ययन करुन घेणे व मूल्यमापनाव्दारे अध्ययन निश्पत्तीचे निकशाव्दारे विद्यार्थ्याने संपादणूक प्राप्त केली का हे पाहणे आवष्यक आहे. संपादन चाचणीव्दारे विद्यार्थ्यांनी अध्ययन निश्पत्ती संपादन केले का नाही याचे मूल्यमापन करता येईल.

समारोप :

अध्ययनार्थीच्या सर्वांगिण परीपूर्ण विकासासाठी षासनाने धोरणाचा इतिहास आणि सध्या २०१७-१८ पासून केंद्रषासनाच्या सूचनेनुसार 'राश्ट्रीय षैक्षणिक संषोधन व प्रषिक्षण परिशद, नवी दिल्ली' यांनी अध्ययन निश्पत्ती तयार करण्याचे काम केले व यानुसार ते लागू केले आहे. केंद्रिय स्तरावरुन घेण्यात येणा-या राश्ट्रीय संपादणूक सर्वेक्षणासाठी (छै) योचे मूल्यमापन केले जाणार आहे. यासाठी अध्ययनार्थ्याला अध्ययनातून योग्य ती अध्ययन निश्पत्ती होणे आवष्यक आहे. यासदंर्भात अध्ययन निश्पत्ती संकल्पनाचा वरीलप्रमाणे एक दृश्टीक्षेप व्यक्त केला आहे.

संदर्भग्रंथ :

१. दुनाखे, अ. रं. (ऑक्टोबर २०००), 'मराठीचे अध्यापन' : पुणे नूतन प्रकाषन.
२. करंदीकर, सुरेष, (मार्च २०००), 'मराठी अध्यापन पध्दती' : कोल्हापूर फडके प्रकाषन.
३. जगताप, ह. ना. (एप्रिल २०००), 'षैक्षणिक व प्रायोगिक मानसषास्त्र : पुणे नूतन प्रकाषन.
४. सातत्यपूर्ण सर्वंकश मूल्यमापन, 'षिक्षक मार्गदर्षिका' - षिक्षक हक्क अधिनियम २००९ नुसार.
५. महाराश्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संषोधन मंडळ, पुणे.
महाराश्ट्र विद्या प्राधिकरण, पुणे.
प्रगत षैक्षणिक महाराश्ट्र, (डिसेंबर २०१७), 'अध्ययन निश्पत्ती उच्च प्राथमिक स्तर' : पुणे रुना ग्राफिक्स.

UGC CARE LISTED PERIODICAL
ISSN 2278-6864

शिक्षण आणि समाज
Education and Society

Since 1977

वर्ष ४५, अंक २, जानेवारी ते मार्च २०२२
Year 45, Issue 2, January to March 2022

Quarterly dedicated to the policy of 'Education through Social Development and Social Development through Education'

'सामाजिक विकासातून शिक्षण आणि शिक्षणाद्वारा सामाजिक विकास' ह्या धोरणास वाहिलेले त्रैमासिक

इंडिअन इन्स्टिट्यूट ऑव्ह एज्युकेशन
जे. पी. नाईक पथ, कोथरूड, पुणे- ४११ ०३८

Indian Institute of Education
Founders
Prof. J. P. Naik and Dr. Chitra Naik

Education and Society (शिक्षण आणि समाज)
Editorial Board
Dr. Jayasing Kalake, Editor
Dr. P. N. Gaikwad, Executive Editor
Dr. Prakash Salavi, Asst. Executive Editor
Dr. S. M. (Raja) Dixit
Prof. V. N. Bhandare
Dr. Sharmishtha Matkar
Dr. Prakash Patil
Smt. Shailaja Sawant, Secretary

Publisher:
Indian Institute of Education, J.P. Naik Path, 128/2, Kothrud,
Pune 411038. Contact No. 8805159904
Web-site: www.iiepune.org,
E-Mail: shikshananisamaj1977@gmail.com, iiepune1948@gmail.com

Cover Page: Dr. Murzban Jal

Proof Reading: Prof. V. N. Bhandare

Printing Press: Ajit Thombare, Pratima Offset,
Devgiri Estate, Kothrud, Pune 411038

Single Issue: Rs. 100/-

Annual Subscription Fees: Rs. 400/- (Including Postage)

'शिक्षण आणि समाज' (Education & Society) the educational Quarterly journal is owned, printed and published by the Indian Institute of Education, Pune and Published at Indian Institute of Education, J. P. Naik Path, 128/2, Kothrud, Pune 411038 by the Editor: Dr. Jayasing N. Kalake. It is printed at Pratima Offset, 1B, Devgiri Estate, S. No. 17/1B, Plot No. 14, Kothrud Industrial Area, Kothrud, Pune 411038.

The opinions or views or statements and conclusions expressed in the articles which are published in this issue are personal of respective authors. The Editor, Editorial Board and Institution will not be responsible for the same in any way.

शिक्षण आणि समाज
Education and Society

Since 1977

वर्ष ४५, अंक २, जानेवारी ते मार्च २०२२

Year 45, Issue 2, January to March 2022

Quarterly dedicated to the policy of 'Education through Social Development and Social Development through Education'

'सामाजिक विकासातून शिक्षण आणि शिक्षणाद्वारा सामाजिक विकास' ह्या धोरणास वाहिलेले त्रैमासिक

संपादकीय ०४

भारतातील प्रौढ शिक्षण : ऐतिहासिक आढावा
विस्वनाधा गुप्ता आणि विकास साबळे ०७

शिक्षक नैतिकतेचे नवे परिणाम
उदयकुमार शिंदे १३

किमान अध्ययन क्षमता व सद्यस्थिती
अर्चना झांगडे आणि बालाजी गिरगावकर १७

उच्च शिक्षण स्तरावर राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी
अनुराधा गोल्हार २३

कोरोना महामारीच्या काळातील उच्च शिक्षण व अध्ययन- अध्यापन प्रक्रिया: समस्या, संधी...
विद्या अवचट २८

विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक समस्या हाताळण्यासाठी शाळेची सज्जता आणि शालेय वातावरण...
स्मिता पाटील आणि सुधा पिंगळे ३६

Role of an Educator in implementing NEP 2020
Prakash Salavi 42

A Case on Prevalence of Anaemia and Body Mass Index as Its Associated Risk Factor among Adolescent Girls of University: a Mixed Method Approach
Priyanka Suryavanshi 48

Why Corporate Social Responsibility (CSR) is an Opportunity for Education Sector in India: A Review Paper
N. Suresh 57

Fundamentals of Literature Review in Legal Research
Dinesh Kolte 72

A Review of Cultural Identity Associated with the Weaving of the Bodo Traditional Wear "Dokhona"
Chaitali Brahma, Haribrat Saikia, Sandipan Bhattacharjee, Bhaskar Saha 86

किमान अध्ययन क्षमता व सद्य:स्थिती

अर्चना विठ्ठलराव झांगडे*
बालाजी जी. गिरगावकर**

सारांश :

विद्यार्थ्याने अध्ययन करून आपल्यामध्ये क्षमता विकसित करणे हे शिक्षणातून अपेक्षित असते. जरी प्रत्येकाची मानसिक, बौद्धिक, शारीरिक कुवत वेगवेगळी असली तरी देखील एका इयत्तेत ठरवून दिलेल्या ज्या क्षमता असतात, त्यातील किमान ८० टक्के क्षमता तरी वर्गातील सर्वच विद्यार्थ्यांनी आत्मसात केल्या पाहिजेत असे किमान अध्ययन क्षमता कार्यक्रमात सांगितले गेले. त्यालाच अनुसरून महाराष्ट्रात क्षमताधिष्ठित अभ्यासक्रम कार्यान्वित केला गेला. परंतु आजच्या परिस्थितीत कोरोनाचे संकट असताना शिक्षण प्रक्रिया ही ऑनलाईन झाली आहे आणि त्यामूळे या परिस्थितीत किमान अध्ययन क्षमता अवगत करण्यास विद्यार्थ्यांना अवघड होत आहे, याचा विचार प्रस्तुत लेखात केला आहे. कोव्हिड परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर ऑनलाईन पद्धतीने शिक्षण पूर्ण करीत असतांना प्राथमिक स्तरावर ज्या किमान अध्ययन क्षमता अवगत करणे अपेक्षित असते त्या प्राप्त करण्यास दुर्मीळ भागातील रेंजचा प्रश्न, शिक्षक विद्यार्थी प्रत्यक्ष संवादाचा अभाव, शहरी व ग्रामीण भागातील विद्यार्थी यांच्यातील डिजिटल विभाजनामुळे मुलांना किमान अध्ययन क्षमता अवगत करण्यास कठीण जात आहे.

मुख्य शब्द: अध्ययन, क्षमता, किमान अध्ययन पातळी

प्रस्तावना :

विद्यार्थ्याने आपल्या शालेय वातावरणात अध्ययन करणे अपेक्षित असते आणि या अध्ययनातूनच त्यांच्या अंगी काही क्षमता विकसित होणे आवश्यक असते.

'अध्ययन म्हणजे वर्तनात अपेक्षित बदल घडून येणे होय.'

'क्षमता म्हणजे ज्ञानाचे उपयोजन करण्याचे कौशल्य होय.'

अध्ययन क्षमता म्हणजे प्राप्त केलेल्या ज्ञानाचा व्यवहारात उपयोग करण्यासाठीची अध्ययनाच्या माध्यमातून मिळविलेली कौशल्ये होय.

ह्या अध्ययन क्षमता प्रत्येक मुलामध्ये सारख्याच प्रमाणात विकसित होतील असे निश्चित सांगता येत नाही. कारण प्रत्येक मुलाची बौद्धिक, शारीरिक, मानसिक क्षमता ही वेगवेगळी असते. त्यामुळे वर्गात जर काही शिकवले गेले तर ते प्रत्येकाला तितक्याच प्रमाणात आकलन होईल हे निश्चित नसते. तरीसुद्धा वर्गातील ८० टक्के मुलांना तरी त्या

*संशोधक विद्यार्थी, शिक्षणशास्त्र संकुल, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.
**सेवाभावी शिक्षण संस्था अध्यापक महाविद्यालय, विष्णुपूरी, नांदेड.

त्या ठरावीक इयत्तेतील ठरवून दिलेल्या किमान क्षमता विकसित होणे गरजेचे असते. परंतु किमान अध्ययन क्षमता कार्यक्रमाची सुरुवात कधी व कशी झाली आणि कोणी केली याची माहिती घेणे गरजेचे आहे, त्या विषयी माहिती पुढीलप्रमाणे पाहू या.

किमान अध्ययन क्षमता कार्यक्रमाची पार्श्वभूमी :

SCERT या संस्थेने किमान अध्ययन क्षमता कार्यक्रमाची पार्श्वभूमी पुढीलप्रमाणे सांगितली आहे.

NCERT ने १९८६ मध्ये जे राष्ट्रीय पातळीवर शैक्षणिक सर्वेक्षण केले, त्यानुसार देशातील ९५ टक्के लोकसंख्येसाठी प्राथमिक शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध आहे. तथापि शिक्षणाचा मोठ्या प्रमाणात विस्तार झाला तरी शैक्षणिक सुविधांच्या दर्जामध्ये मात्र मोठ्या प्रमाणात तफावत निर्माण झाली. ही तफावत संस्थांच्या अंतर्गत रचनेमध्ये, अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेत, तसेच उत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या दर्जामध्ये निर्माण झाली. काही राज्यात ग्रामीण शाळा व शहरी शाळा, सरकारने चालविलेल्या शाळा व खाजगी संस्थांनी चालविलेल्या शाळा यांच्या गुणवत्तेत तफावत ठळकपणे जाणवली.

शैक्षणिक गुणवत्तेमधील ही विसंगती तातडीने दूर करण्याची गरज लक्षात घेऊन १९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये पुढील बाबींकडे तत्काळ लक्ष देण्याचे सूचित करण्यात आले.

१. अनाकर्षक शालेय परिसर, शालेय इमारतींची असमाधानकारक स्थिती व अपुरे अध्ययन साहित्य यामध्ये सुधारणा करणे.
२. विद्यार्थ्यांच्या विविध टप्प्यांच्या अखेरीस विद्यार्थ्याने गाठावयाच्या किमान अध्ययनाची पातळी निश्चित करणे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांमधील हे मार्गदर्शक तत्त्व डोळ्यासमोर ठेवून आठव्या पंचवार्षिक योजनेच्या बालशिक्षण व प्राथमिक शिक्षण याबाबत नेमलेल्या कार्यगटाने असे म्हटले आहे की, शिक्षणाच्या उद्दिष्टांचा तपशील केवळ शिक्षणामध्ये सहभागी होणारी विद्यार्थी संख्या एवढ्यापुरताच मर्यादित ठेवून चालणार नाही, तर तो शिक्षणाचा दर्जा आणि अध्ययन निष्पत्ती यांच्या परिभाषेत देखील ठरविणे आवश्यक आहे. संस्थांची अंतर्गत संरचना व अध्यापन यामध्ये सुधारणा करणे, तसेच अध्ययन साहित्यामध्ये भरीव प्रमाणात संख्यात्मक व गुणात्मक सुधारणा घडवून आणणे आणि अखेरीस या उपायांद्वारे शिक्षणाच्या दर्जामध्ये मोठ्या प्रमाणावर सुधारणा घडवून आणणे हे या आपल्या आठव्या पंचवार्षिक योजना काळातील उद्दिष्ट असले पाहिजे. शिक्षणाच्या प्राथमिक व उच्च प्राथमिक या टप्प्यांच्या अखेरीस अध्ययन निष्पत्तींच्या परिभाषेत किमान अध्ययन पातळी निश्चित केली आहे काय याची खातरजमा करून घेतली पाहिजे, याबरोबरच किमान अध्ययन पातळी गाठली आहे किंवा नाही हे ठरविण्यासाठी सुयोग्य अशी मूल्यमापन पद्धतीही निश्चित केली पाहिजे.

किमान अध्ययन पातळी निश्चित करण्यासाठी राष्ट्रीय शैक्षणिक व प्रशिक्षण परिषदेने १९७८ मध्येच लक्षणीय प्रयत्न केले आहेत. हे प्रयत्न 'प्राथमिक शिक्षणाच्या अभ्यासाचे नूतनीकरण व समाज शिक्षण आणि समाज सहभाग' यासाठी विकासात्मक उपक्रम या युनिसेफ सहाय्यित प्रकल्पातून केले गेले. या प्रकल्पाचा एक भाग म्हणून इ. २ री, ३ री, ४ थी व ५ वी इयत्तांमधील विद्यार्थ्यांसाठी किमान अध्ययन क्षमता ठरविण्यात आल्या.

'प्राथमिक शिक्षणाच्या अभ्यासाचे नूतनीकरण' या प्रकल्पाचे मूल्यमापन इ.स. १९८४ मध्ये करण्यात आले. यासाठी किमान अध्ययन पाठ्यांशानुसार निर्देशित केलेल्या क्षमतांवर आधारित अशा संपादन कसोट्या प्राथमिक स्तरांमधील सर्व इयत्तांसाठी विकसित करण्यात आल्या. या मूल्यमापनात्मक अभ्यासामध्ये प्राप्त झालेल्या संख्यात्मक पुराव्यांच्या आधाराने तसेच राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ मधील तत्त्वांना अनुसरून वरील परिषदेने एक दस्तऐवज तयार केला. त्याचे शीर्षक होते, 'प्राथमिक शिक्षणस्तरासाठी किमान अध्ययन पातळी'.

वरील कार्यक्रमाच्या संदर्भात तसेच आठव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कार्यगटाने दिलेल्या सूचनांच्या अनुषंगाने मनुष्यबळ विकास मंत्रालयातील शिक्षण विभागाने डिसेंबर १९८९ मध्ये एक चर्चासत्र आयोजित केले. 'अध्ययनाच्या मूलभूत गरजा आणि संपादनाची पातळी' हा या चर्चासत्राचा विषय होता. या चर्चासत्रामध्ये प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यासाठी मूलभूत अध्ययन क्षमता निश्चित करण्याशी संबंधित असणाऱ्या विविध बाबींची चर्चा झाली. यामध्ये किमान अध्ययन पातळी निश्चित करण्याच्या संदर्भात राष्ट्रीय पातळीवर ठोस प्रयत्न सुरू केले जावेत अशी शिफारस करण्यात आली.

या समितीमध्ये एकूण ११ सदस्यांचा समावेश होता. युनेस्को शिक्षण संस्थेचे निवृत्त संचालक डॉ. आर. एच. दवे हे या समितीचे प्रमुख होते. या समितीने भाषा, गणित व परिसर अभ्यास या विषयांसाठी किमान अध्ययन क्षमता इ. १ ली ते ५ वी च्या वर्गासाठी तयार केल्या.

या अध्ययन क्षमता NCERT ने प्रकाशित केलेल्या 'Minimum Levels of Learning' या पुस्तिकेमध्ये दिल्या आहेत. नंतर याचे भाषांतर करून मराठीतून किमान अध्ययन क्षमता मे-जून १९९१ च्या 'जीवन शिक्षण' च्या मासिकात दिलेल्या आहेत. नंतर याच संस्थेने क्षमताधिष्ठित अभ्यासक्रम इ. १ ली ते ५ वी साठी प्रकाशित केला. महाराष्ट्रात हाच 'अभ्यासक्रम १९९५' म्हणून कार्यान्वित आहे.

किमान अध्ययन पातळीच्या काही व्याख्या :

- Expected Learning out comes are defined as observable terminal behaviours.
- Learning competencies expected to be mastered by every child by the end of a particular class or stage of Education.

Formula for MLL

Quality = Competency + Mastery

MLL = Quality + Equity

MLL = Competency + Mastery + Equity

किमान अध्ययन पातळीची वैशिष्ट्ये :

१. वर्गातील किमान ८० टक्के विद्यार्थ्यांनी शिकविलेल्या भागातील कमीत कमी ८० टक्के भाग आकलन करून घेतला पाहिजे.

२. वेगवेगळया प्रदेशातील शाळांच्या सुरुवातीच्या परिस्थितीनुसार उद्दिष्ट्ये बदलू शकतात.

३. त्यानुसार प्रणाली अंतर्गत विकास घडवून सर्वच शाळांना समान संपादणूक पातळीवर आणावयास पाहिजे.

शिक्षक हस्तपुस्तिकेमध्ये किमान अध्ययन क्षमतेचा अर्थ पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केला आहे.

'क्षमता म्हणजे ज्ञानाचे आयोजन करण्याचे कौशल्य.' अध्ययन क्षमता याचा अर्थ दिलेल्या इयत्तेच्या पाठ्यक्रमातून ज्या क्षमतांचे विकसन होणे अपेक्षित असेल, त्या संबंधित पाठ्यक्रमाशी संबंधित असणाऱ्या अध्ययन क्षमता होतील.

अध्ययन क्षमतेस किमान हा शब्द जोडण्याचा अर्थ पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केला आहे.

प्राथमिक स्तरावर निर्धारित केलेला सर्वसाधारण अभ्यासक्रम आणि त्यामधून साध्य करावयाच्या अनुषंगिक क्षमता पायाभूत स्वरूपाच्या आहेत, म्हणून या स्तरावर अभ्यासक्रमात निर्धारित केलेल्या सर्व क्षमता आणि अध्ययन निष्पत्ती विद्यार्थ्यांच्या वर्तनामधून प्रकट होणे आवश्यक आहे. म्हणजे पहिल्या पाच इयत्तांच्या बाबतीत अभ्यासक्रमामध्ये विहित केलेल्या सर्व अध्ययन निष्पत्ती या किमान आहेत. क्षमता म्हणजे शिकण्याने येणारी शक्ती, ताकद ती एकदा पूणपणे मिळविली की कायमचीच उपयोगात आणता येते. संपादित माहिती सारखी विसरण्याचा धोका येथे कमी होतो कारण क्षमता मिळविताना आकलन, उपयोजन, पृथक्करण, संयोजन, मूल्यमापन या साऱ्या बौद्धिक प्रक्रियांचा वापर करून मिळवावी लागते. त्यामुळे ती केवळ तात्कालिक स्मरणाचा भाग होत नाही तर आपल्या पूर्ण विचारांचा भाग होते.'

यावरून आपणास असे म्हणता येईल की, 'किमान अध्ययन क्षमता' याचा अर्थ विद्यार्थ्याने शालेय अभ्यासक्रमातून मिळालेले ज्ञान, कौशल्य आणि त्याच्यावर झालेले संस्कार यांचा शाळाबाहेरील दैनंदिन जीवनामध्ये प्रामुख्याने अपरिचित प्रसंगात वापर करणे असा आहे.

कोरोना स्थितीत विद्यार्थ्यांच्या किमान अध्ययन क्षमता विकसनाचा मोठा प्रश्न उद्‌भवला होता. काही दुर्मीळ भागात जिथे मोबाईलची सुविधाच उपलब्ध नव्हती, असेल तर रेंजचा प्रश्न होता आणि विजेचा देखील प्रश्न होता. त्याच्या बरोबर काही गरीब पालक

मोबाईल घेऊ शकत नव्हते अशा परिस्थितीतील मुलांच्या शिक्षणाचेही प्रश्न निर्माण झाले होते.

प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे असेल तरी आजच्या परिस्थितीत आर्थिक दृष्ट्या मागास विद्यार्थी ऑनलाईन शिक्षण उपलब्ध करून घेऊ शकत नाही. तसेच दुर्गम भागातील विद्यार्थीही मोबाईल आणि रेंज चा प्रश्न यामुळे ऑनलाईन शिक्षण घेऊ शकत नाही.

यामुळे अशा सर्व विद्यार्थ्यांना किमान अध्ययन क्षमता प्राप्त होणे कठीण झाले होते. तसेच ऑनलाईन आणि ऑफलाईन तासिका यात मोठी तफावत आहे. कारण मुलांना शिकविलेल्या भागाचे आकलन घेऊन क्षमता अवगत करणे मोठ्या जिकिरीचे काम आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांची अध्ययन प्रक्रिया अवघड झाली आहे.

ऑनलाईन अध्ययनामुळे अक्षर वाचन, प्रारंभिक गणितीय प्रक्रिया, प्राथमिक लेखन करणे या मूलभूत बाबी देखील विद्यार्थ्यांच्या विस्मरणात गेल्या आहेत. या पार्श्वभूमीवर पुढील वर्गातील अध्ययन क्षमता प्राप्त करणे अगदीच अवघड होऊन बसले आहे.

ASER अहवालानुसार :

१. डिजीटल विभाजन: ज्याच्याकडे ऑनलाईन क्लासची सुविधा आहे आणि ज्यांच्याकडे अशा सुविधा नाहीत. या दोन वर्गातील विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक आणि सामाजिक असमानतेमुळे प्राथमिक स्तरातील मुलांच्या अध्ययन क्षमतेवर परिणाम होतो.

२. मुलांना आकलन लवकर होत नाही.

३. प्राथमिक स्तरावरील मुलांना गणितीय कौशल्ये आणि मूलभूत आकलन यावरील प्रश्न सोडविण्यासाठी खूपच प्रयत्न करावे लागतात.

ऑनलाईन शिक्षण प्रक्रियेत ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना शिकण्यासाठी मोबाईलची अनुपलब्धता आणि रेंजचा प्रश्न यामुळे शिक्षण घेणे अवघड झाले आहे. याउलट शहरी भागातील विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षणप्रक्रिया तुलनेने सोपी आणि सहज उपलब्ध आहे.

यामुळे शहरी व ग्रामीण भागातील शिक्षणप्रक्रियेमध्ये मोठ्या प्रमाणात दरी निर्माण झाली आहे. तसेच जिथे पालक मुलांचा अभ्यास घेतात आणि जिथे पालक मुलांचा अभ्यास घेऊ शकत नाहीत, अशा दोन्ही प्रकारातील विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन अवगत करण्यात मोठा फरक दिसून येतो. ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीमुळे शहरी भागात बऱ्याचवेळा पालक आपल्या पाल्याकडे वर्ग सुरू असताना लक्ष देऊ शकतात आणि त्यामुळे ते आपल्या पाल्याच्या अभ्यासाकडे लक्ष देत असल्याचे निदर्शनास आले आहे. यामुळे देखील ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन क्षमता अवगत करण्यामध्ये मोठा फरक दिसून येतो. तुलनेने पालकांचा विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासातील सहभाग व अध्ययन साहित्याची उपलब्धता यामुळे ग्रामीण भागातील मुलांपेक्षा शहरी भागातील मूले किमान अध्ययन क्षमता आत्मसात करण्यात अग्रेसर आहेत असे आपल्याला म्हणता येईल.

समारोप :

किमान अध्ययन क्षमतांचा विचार लक्षात घेता प्रारंभिक वाचन, आकडेमोड करणे, मूलभूत गणितीय प्रक्रिया करणे, भाषेविषयी मूलभूत ज्ञान अवगत करणे इ. क्रिया प्राथमिक शिक्षणात मुलाने करणे अपेक्षित असते.

परंतु सद्य:स्थितीत ऑनलाईन शिक्षणप्रक्रिया, शिक्षक-विद्यार्थी प्रत्यक्ष संवादाचा अभाव इ. विचार करता मुलांना किमान अध्ययन क्षमता अवगत करण्यास कठीण जात आहे.

संदर्भ सूची :

१. मराठी पाठ्यपुस्तक इयत्ता चौथी, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे.

२. गणित पाठ्यपुस्तक इयत्ता चौथी, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे.

३. जीवन शिक्षण मासिक- राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे.

४. डॉ. जगताप ह.ना., शैक्षणिक व प्रादेशिक मानसशास्त्र, नित्य नुतन प्रकाशन, पुणे.

५. नवनियुक्त प्रशिक्षित शिक्षकांचे प्रशिक्षण शिक्षक हस्तपुस्तिका- म. रा. शै. सं. व प्र. परिषद पुणे.

६. किमान अध्ययन क्षमता-शिक्षक हस्तपुस्तिका: म. रा. शै. संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे.

७. Minimum level of learning (MLL) https://youtube/s7EF Hy1i9OC

८. Minimum learning competencies

* * *

UGC CARE LISTED PERIODICAL
ISSN 2278-6864

शिक्षण आणि समाज
Education and Society

Since 1977

वर्ष ४४, अंक ४, जुलै ते सप्टेंबर २०२१
Year 44, Issue 4, July to September 2021

Quarterly dedicated to the policy of 'Education through Social Development and Social Development through Education'

'सामाजिक विकासातून शिक्षण आणि शिक्षणाद्वारा सामाजिक विकास' ह्या धोरणास वाहिलेले त्रैमासिक

इंडिअन इन्स्टिटयूट ऑव्ह एज्युकेशन
जे. पी. नाईक पथ, कोथरूड, पुणे- ४११ ०३८

इंडिअन इन्स्टिट्यूट ऑव्ह एज्युकेशन

*** संस्थापक :** प्रा. जे. पी. नाईक । डॉ. चित्रा नाईक

*** संपादकीय मंडळ**

डॉ. जयसिंग कळके, संपादक

डॉ. पी. एन. गायकवाड, कार्यकारी संपादक

डॉ. श्री. म. (राजा) दीक्षित

प्रा. वि. ना. भंडारे

डॉ. शर्मिष्ठा मतकर

डॉ. प्रकाश पाटील

डॉ. प्रकाश साळवी

सौ. शैलजा सावंत, सचिव

*** प्रकाशक**

इंडिअन इन्स्टिट्यूट ऑव्ह एज्युकेशन

जे. पी. नाईक पथ, १२८/२, कोथरूड, पुणे- ४११०३८

भ्रमणध्वनी ८८०५१५९९०४

Web-site : www.iiepune.org

E-Mail : shikshananisamaj1977@gmail.com; iiepune1948@gmail.com

*** मुखपृष्ठ संकल्पना:** मर्झबान जाल

*** मुद्रित शोधन:** प्रा. वि. ना. भंडारे

*** मुद्रक:** प्रतिमा ऑफसेट, अजित ठोंबरे, देवगिरी इस्टेट, कोथरूड, पुणे ४११०३८

* एका अंकाची किंमत रू. १००/- वार्षिक वर्गणी रू. ४००/- (टपाल खर्चासहित)

'Shikshan ani Samaj' (Education & Society) the educational Quarterly is owned, printed and published by the Indian Institute of Education, Pune. It is printed at Pratima Offset, 1B, Devgiri Estate, S.No. 17/1B, Plot No. 14, Kothrud Industrial Area, Kothrud, Pune 411038 and Published at Indian Institute of Education, 128/2, J.P. Naik Path, Off. Karve Road, Kothrud, Pune 38 Editor: Dr. Jayasing N. Kalake

Opinions or views or statements and conclusions expressed in the articles which are published in this issue are personal of respective authors. The Editor, Editorial Board and Institution will not be responsible for the same in any way.

शिक्षण आणि समाज
Education and Society

Since 1977

वर्ष ४४, अंक ४, जुलै ते सप्टेंबर २०२१

Year 44, Issue 4, July to September 2021

Quarterly dedicated to the policy of 'Education through Social Development and Social Development through Education'

'सामाजिक विकासातून शिक्षण आणि शिक्षणाद्वारा सामाजिक विकास' ह्या धोरणास वाहिलेले त्रैमासिक

संपादकीय ४

अध्ययन- निष्पत्तीच्या अध्यापनानंतर विद्यार्थ्यांच्या मराठी विषयाच्या अध्ययनातील परिणामकारकता
सरिता आण्णासो मोरे ५

An Introduction to the Philosophy of Buddhism
Deepak Vede-Patil 0

Youth: Revisiting Concept, Perspectives and Development Policy of India
Kuldeepsingh Rajput and Sakshi Rajput 0

Interrogation of Colonialism: A Critical Approach
Prakash Salavi 0

Aspirations and Challenges of Muslim Youth: Experiences of Students of Universities in Delhi
Aiysha Umar and Ashvini Kumar Singh 0

A Study on Academic Anxiety of Secondary School Students
Y. Lalitha Kumari and A. Srinivasa Murthy 0

Why Employment is so Problematic for People with Disability
Nagaveni, E. and D. Thirumalraja 0

A Study Based on Teachers Conception towards Sustainable Development at School Level
Nazia Hassan and Soni Tarannum 0

Religious Education in Contemporary Secular Institutions: With Special Reference to South Asia
Ajaz Ahmad Lone and Shaista Qayum 0

Vadar Women: Intersectional and Patriarchal Aspects
Jagannath Sawant 0

National Education Policy 2020 in India and Challenges for 'Learning to Live Together
Dnyandeo Salu Kale 0

अध्ययन-निष्पत्तीच्या अध्यापनानंतर विद्यार्थ्यांच्या मराठी विषयाच्या अध्ययनातील परिणामकारकता

सरिता आण्णासो मोरे* आणि बालाजी जी. गिरगांवकर**

विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन क्षमतांचा अभ्यास आणि विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनानंतर विशिष्ट निष्पत्तीपर्यंत पोहोचवण्यासाठीची शासनाने सूचविलेली प्रचलित संकल्पना म्हणजे अध्ययन प्रक्रियेनुसार अध्ययन निष्पत्तीचा आढावा घेणे होय. विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनानंतर विशिष्ट निष्पत्तीपर्यंत पोहोचण्यासाठी, अध्ययन प्रक्रियांचा अवलंब करुन अध्यापन केले असता विद्यार्थ्यांचे अध्ययन परिणामकारक होणे अपेक्षित आहे. याचा विचार करुन ङअध्ययन-निष्पत्तीच्या अध्यापनानंतर विद्यार्थ्यांच्या मराठी विषयाच्या अध्ययनातील परिणामकारकताफ पडताळण्यासाठी संशोधिकेने प्रायोगिक पध्दतीच्या आधारे अभ्यास केला आहे. यासाठी समान गट अभिकल्पाची निवड करुन इयत्ता चौथीच्या मराठी विषयाच्या ६० विद्यार्थ्यांची सहेतुक नमुना निवड केली. समान गट अभिकल्पातील दोन्ही गटाला प्रथम निकष चाचणीने पूर्वपरीक्षण व प्रायोगिक गटाला अध्ययन प्रक्रियेनुसार अध्ययन निष्पत्ती पध्दतीने ङबोलणारी नदीफ या घटकावर अध्यापन केले. नियंत्रित गटाला याच घटकाचे पारंपरिक पध्दतीने अध्यापन केल्यानंतर दोन्ही गटांचे अंतिम परीक्षण करण्यात आहे. माहिती विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यासाठी मध्यमान, प्रमाणविचलन, सहसंबंध व ङटीफ मूल्य या संख्याशास्त्रीय परिणामांचा उपयोग करुन संशोधिका अभ्यासांती काही निष्कर्षापर्यंत पोहोचली आहे. यावरून अध्ययन-निष्पत्तीच्या अध्यापनानंतर विद्यार्थ्यांच्या मराठी विषयाच्या अध्ययनातील परिणामकारकता अधिक दिसून आली.

प्रस्तावना

शालेय शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारणे, शिक्षकांना बालकांच्या कौशल्याचे अधिक अचूकपणे निर्धारण करता येणे ही आजच्या काळाची गरज आहे. या अनुषंगाने आजच्या विज्ञान युगामध्ये नवीन बदल, नवीन संकल्पना उदयास येत आहेत. व्यक्तिच्या विकासासाठी या नवीन बदलांचा स्वीकार करणे आवश्यक आहे. बदलत्या शैक्षणिक प्रवाहाचा विचार करता सध्या ङनॅशनल ॲचिव्हमेंट सर्व्हेफ या संघटनेने केलेल्या सर्वेक्षणानुसार देशातील केवळ ४० टक्के विद्यार्थी अध्ययनानंतर विशिष्ट निष्पत्तीपर्यंत पोहोचतात तर इतर विद्यार्थी पोहोचू शकत नाहीत असा निष्कर्ष काढला आहे. यावर उपाययोजना म्हणून एनसीईआरटीच्या मूल्यमापन पध्दतीमध्ये बदल केला पाहिजे असे लक्षात आले. या अनुषंगाने अध्ययन निष्पत्ती ही

*पीएच्.डी. स्कॉलर, रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.
**प्राचार्य सहयोगी बी.एड.कॉलेज, नांदेड.

संकल्पना पुढे आली. सर्व अध्ययन निष्पत्ती ह्या विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन प्रक्रियेवर अवलंबून आहे. महाराष्ट्र शासनाच्या ङ्गअध्ययन निष्पत्ती-प्राथमिक स्तर इयत्ता पहिली ते चौथीङ्घ या पुस्तिकेमध्ये अध्ययन निष्पत्ती साध्य करण्यासाठी अध्ययन प्रक्रिया नमूद केल्या आहेत. हे लक्षात घेता मराठी विषयातील अध्ययन प्रक्रियेनुसार अध्ययन निष्पत्तीच्या अध्यापनानंतर विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनातील परिणामकारकता पाहता येईल.

संशोधनाची गरज व महत्व

शाळेत येताना मुले आपल्याबरोबर खूप काही घेवून येत असतात. मुले घरातून तसेच परिसरातून जे अनुभव आपल्याबरोबर घेवून शाळेत येतात ते खूप समृध्द असतात. त्यांच्या या भाषिक संपत्तीचा वापर भाषा शिकणे व शिकवणे यासाठी केला गेला पाहिजे आणि हे मातृभाषेच्या माध्यमातूनच केले पाहिजे. कारण बालकाच्या जीवनात मातृभाषेला विलक्षण महत्त्व आहे. बालकाच्या विकासाचा पाया त्याच्या मातृभाषेतून होतो हे विचारात घेणे आवश्यक आहे. प्राथमिक स्तरावर मूलांकडून ही अपेक्षा ठेवली जाते की, त्यांनी ऐकलेली किंवा लिहिलेल्या गोष्टीवर ते स्वत:ची प्रतिक्रिया व्यक्त करु शकतील आणि प्रश्न उपस्थित करू शकतील. मुलांची भाषा या गोष्टीचे प्रमाण आहे की, त्यांना आपल्या भाषेतील व्याकरणाची चांगल्याप्रकारे जाणीव व्हावी. विविध पाठांच्या संदर्भात आणि आसपासच्या परिसराशी संबंधी भाषेच्या व्याकरणाची जोडणी करणे आवश्यक आहे. भाषेच्या वेगवेगळया प्रकारांच्या रुपांकडे त्यांचे लक्ष वेधणेही आवश्यक आहे. कारण त्यातून विद्यार्थी भाषेतील बारकावे समजू शकतील आणि स्वत:च्या भाषेत त्यांचा योग्यप्रकारे वापर करु शकतील. हाच विचार भाषा शिकणे आणि शिकविणे या प्रक्रियासंबंधी विचारात घेणे आवश्यक आहे.

भाषेसंबंधी सर्व क्षमता जसे श्रवण, वाचन, भाषण-संभाषण, लेखन या एकमेकांशी संबंधित असतात. एकमेकांच्या विकासासाठी साहाय्यकही ठरतात. अंतिमत: त्यांना वेगवेगळया स्वरुपात पाहणे हे योग्य नाही. येथे हे समजणेही आवश्यक आहे की, मराठी भाषेसंबंधी जे अध्ययन निष्पत्तीचे घटक दिले आहेत ते परस्पर संबंधित आहेत आणि एकापेक्षा अधिक भाषिक क्षमतांची छबी यात पहायला मिळते. या सर्व गोष्टी लक्षात घेता पाठयक्रमासंबंधी अपेक्षा, अध्ययनात सूचविलेल्या शैक्षणिक प्रक्रिया तसेच अध्ययनासंबंधी निष्पत्ती दर्शविणारे घटक किंवा मुद्दे हे महाराष्ट्र शासनाच्या अध्ययन निष्पत्ती प्राथमिक स्तर या पुस्तिकेत दिलेले आहेत. पाठयक्रमासंबंधी अपेक्षांची पूर्ती होण्यासाठी अध्ययन संदर्भातील प्रक्रियांचीही महत्त्वाची भूमिका आहे. उदा. विविध प्रसंग, घटना, मनोरंजक साहित्य, बालसाहित्य, बालपत्रिका, दृकश्राव्य साहित्य इत्यादी विद्यार्थ्यांना योग्य आशयानुसार ओघवत्या भाषेत गती, लय द्वारे समजून घेऊन सांगण्याची रचना करण्याची संधी द्यावी. अध्ययन प्रक्रियेनुसार लय व चल असणारे शब्द तयार करणे किंवा रचना करणे यातून अध्ययन निष्पत्ती साध्य होवून विद्यार्थ्यांचे अध्ययन परिणामकारक होऊ शकते. अध्ययनास उपयुक्त प्रक्रियेशिवाय संबंधित अपेक्षित अध्ययन निष्पत्ती प्राप्त होवू शकणार नाही, हे लक्षात

घेता अध्ययन प्रकियेनुसार अध्ययन निष्पत्तीच्या अध्यापनानंतर विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनातील परिणामकारकता अभ्यासण्यासाठी सदर संशोधनात्मक अभ्यास केला गेला आहे.

समस्या विधान: अध्ययन-निष्पत्तीच्या अध्यापनानंतर विद्यार्थ्यांच्या मराठी विषयाच्या अध्ययनातील परिणामकारकता

समस्येचे स्पष्टीकरण :

मराठी विषय: कोठारी आयोगाने सांगितलेल्या शिफारशीमध्ये त्रिभाषा सूत्रांपैकी पहिली भाषा म्हणजे मातृभाषा (मराठी) होय.

अध्ययन प्रक्रिया: अध्ययन करताना ते उद्दिष्टान्वेषण, प्रेरणादायी, शोधात्मक हालचाल, आवर्तन मर्मदर्शन, वर्तनाची पूनर्रचना, समायोजन या गोष्टींचा अवलंब करुन जी प्रक्रिया होते ती म्हणजे अध्ययन प्रक्रिया होय.

अध्ययन निष्पत्ती: एनसीईआरटी आणि एससीईआरटी तसेच महाराष्ट्र विद्या प्राधिकारण आणि महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षक परिषद, मुंबई यांनी दिलेल्या निर्देशानुसार अध्यापनानंतर विद्यार्थ्यांमध्ये अपेक्षित वर्तन बदल घडून आलाच पाहिजे याकरिता सूचवलेल्या संकल्पना म्हणजे अध्ययन निष्पत्ती.

अध्यापन: अध्यापन म्हणजे एक अशी प्रक्रिया की ज्याव्दारे एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीला ज्ञान, कौशल्य व कला संपादन करण्यास मदत करते. The Novel Book of Encyclopedia.

अध्यापन ही केवळ मदत करणारी क्रिया न राहता प्रत्यक्ष ज्ञान, कौशल्य किंवा अनुदेशन देणारी तसेच अध्ययन कर्त्याला प्रेरणा देणारी अशी क्रिया आहे. The little Oxford Dictionary.

अध्ययन: अध्ययन म्हणजे व्यक्तीने सभोवतालच्या परिस्थितीला अनुसरुन स्वत: जाणीवपूर्वक स्वत:च्या वर्तनात घडवून आणलेले दीर्घकाळ टिकाऊ स्वरुपाचे बदल होत.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. अध्ययन प्रक्रियेनुसार अध्ययन निष्पत्तीची निश्चिती करणे.

२. अध्ययन प्रक्रियेनुसार अध्ययन निष्पत्ती पध्दतीच्या अध्यापनाचे नियोजन करुन अध्यापन करणे.

३. अध्ययन प्रक्रियेनुसार अध्ययन निष्पत्तीच्या अध्यापनानंतर विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनातील परिणामकारकता अभ्यासणे.

संशोधनाची परिकल्पना

मुख्य परिकल्पना: इयत्ता चौथीच्या मराठी विषयातील अध्ययन प्रक्रियेनुसार अध्ययन निष्पत्तीच्या अध्यापनानंतरचे नियोजन करून अध्यापन करणे.

शून्य परिकल्पनाः १. अध्ययन प्रक्रियेनुसार अध्ययन निष्पत्ती अध्यापन पध्दतीतील व पारंपरिक अध्यापन पध्दतीतील पूर्व चाचणीतील विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनात कोणताही फरक पडत नाही.

२. अध्ययन प्रक्रियेनुसार अध्ययन निष्पत्ती पध्दतीनुसार केलेल्या अध्यापनानंतर व पारंपरिक अध्यापन पध्दतीनुसार केलेल्या अध्यापनानंतर विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनात कोणताही फरक पडत नाही.

संशोधनाची गृहितके

१. अध्ययन प्रक्रियेनुसार अध्ययन निष्पत्ती पध्दतीनुसार अध्यापन करता येते.

२. अध्ययन प्रक्रियेनुसार अध्ययन निष्पत्ती निवडता येतात.

समस्येची व्याप्ती व मर्यादा

व्याप्तीः १. प्रस्तुत संशोधन हे अध्ययन प्रक्रियेनुसार अध्ययन निष्पत्ती या संकल्पनेशी संबंधित आहे. २. प्रस्तुत संशोधनात अध्ययन प्रक्रियेनुसार अध्ययन निष्पत्तीच्या अध्यापनानंतर विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनातील परिणामकारकतेचा अभ्यास केला आहे.

मर्यादा

१. सदर अभ्यास हा वेगवेगळया संदर्भातील गोष्टी स्वतःच्या भाषेत लिहिणे व सहअध्यायी विद्यार्थ्यांशी चर्चा करण्याची संधी या अध्ययन प्रक्रियेपुरते मर्यादित आहे.

२. प्रस्तुतचा अभ्यास स्वतःचे मत व्यक्त करणे आणि विशिष्ट परिस्थिती व उद्दिष्ट लक्षात घेऊन लेखन करणे, या अध्ययन निष्पत्तीपुरता मर्यादित आहे.

३. प्रस्तुत संशोधन हे मराठी माध्यमाच्या शाळेतील इयत्ता चौथीच्या विद्यार्थ्यांपुरते मर्यादित आहे.

परिमर्यादा

१. इयत्ता चौथी पुरते मर्यादित आहे.

२. इयत्ता चौथीतील मराठी विषयातील ङबोलणारी नदीफ या पाठापुरतेच मर्यादित आहे.

संशोधनाची साधने : प्रस्तुत संशोधनात निकष चाचणी या साधनाचा वापर केला आहे.

संख्याशास्त्रीय परिमाणे : प्रस्तुत संशोधनामध्ये मध्यमान, प्रमाणविचलन, सहसंबंध व टी मूल्य या संख्याशास्त्रिय परिमाणांचा अवलंब केला आहे.

संशोधनाची पध्दती : प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने प्रायोगिक संशोधन पध्दतीचा वापर केला आहे. यामध्ये समानगट अभिकल्पाची निवड करुन प्रायोगिक पध्दतीने संशोधन केले आहे.

संशोधनातील नमुना निवड : प्रस्तुत संशोधनामध्ये इयत्ता चौथीच्या वर्गातील मराठी

विषयाचे अध्ययन करणारे ६० विद्यार्थ्यांची सहेतूक नमुना पद्धतीने निवड केली आहे.

अभिकल्प गट : प्रस्तुत संशोधनामध्ये समानगट अभिकल्पाची निवड केली आहे.

संशोधनाची चले

१. स्वाश्रयी चल- अध्ययन प्रक्रियेनुसार अध्ययन निष्पत्ती

२. आश्रयी चल- विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनातील परिणामकारकता

३. नियंत्रित चल- अध्यापन कालावधी व अध्ययन प्रक्रिया

संशोधनाची कार्यवाही

अध्ययन प्रक्रिया

१. वेगवेगळया संदर्भातील गोष्टी स्वत:च्या भाषेत लिहिणे.

२. सहअध्यायी विद्यार्थ्यांशी चर्चा करण्याची संधी या अध्ययन प्रक्रिया लक्षात घेऊन पुढील अध्ययन निष्पत्ती करणे.

अध्ययन निष्पत्ती

१. स्वत:चे मत लिखित स्वरुपात व्यक्त करणे.

२. विशिष्ट परिस्थिती व उद्दिष्ट लक्षात घेऊन लेखन करणे. यास अनुसरुन अध्यापनाच्या नियोजनात ङ्गबोलणारी नदीफ या पाठाचे अध्यापन करण्यात आले आणि नियंत्रित गटास ङ्गबोलणारी नदीफ या घटकाचे पारंपरिक पध्दतीने अध्यापन करण्यात आले.

प्रस्तुत संशोधनात प्रथम निवडलेल्या विद्यार्थ्यांच्या दोन्ही गटाला पूर्व चाचणी देण्यात आली. त्यानंतर नियंत्रित गटास पारंपरिक पध्दतीने अध्यापन करण्यात आले व प्रायोगिक गटास अध्ययन प्रक्रियेनुसार अध्ययन निष्पत्ती लक्षात घेऊन अध्यापन करण्यात आले. अभ्यासास थोडा वेळ देऊन त्यानंतर दोन्ही गटास उत्तरचाचणी देण्यात आली. यानंतर सांख्यिकी परिमाणे, मध्यमान, प्रमाणविचलन, सहसंबंध व ङ्गटीफ मूल्य याद्वारे विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन करुन अध्ययन प्रक्रियेनुसार अध्ययन निष्पत्ती पध्दतीने अध्यापनानंतर विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनाची परिणामकारकता अभ्यासण्यात आली.

माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

संशोधिकेने प्रस्तुत अभ्यासातून प्राप्त माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन पुढीलप्रमाणे केले. मराठी विषयाचे इयत्ता चौथीतील निवडलेल्या ६० विद्यार्थ्यांच्या गटापैकी ३० विद्यार्थी नियंत्रित गटात व ३० विद्यार्थी प्रायोगिक गटावर अध्ययनापूर्वी पूर्वचाचणी व अध्यापनानंतर उत्तरचाचणी घेण्यात आली. याचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन पुढीलप्रमाणे.

शून्य परिकल्पना: पारंपरिक अध्यापन पध्दतीतील व अध्ययन प्रक्रियेनुसार अध्ययन निष्पत्ती अध्यापन पध्दतीतील पूर्वचाचणीत विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनात कोणताही फरक पडत नाही.

कोष्टक क्र. १ नियंत्रित गट व प्रायोगिक गटातील पूर्वचाचणीतील सहसंबंध दर्शविणारे

कोष्टक

अ.नं.	गट	विद्यार्थी	मध्यमान	प्रमाण विचलन	सहसंबंध	स्वाधिनमात्रा	टीफ मूल्य
१	प्रायोगिक गट	३०	६.७	२.६	.९८	५९	०.७
२	नियंत्रित गट	३०	६.०	२.७			

निरीक्षण- विश्लेषण: कोष्टक क्र. १ नुसार असे निदर्शनास येते की, प्रायोगिक गट व पूर्वचाचणीचे मध्यमान, प्रमाणविचलन अनुक्रमे ६.७, २.६ आहे. तसेच नियंत्रित गटातील मध्यमान, प्रमाणविचलन अनुक्रमे ६.०, २.७ आहे. तसेच सहसंबंध .९८ आहे, स्वाधिनमात्रा ५९ आहे व टी मूल्य ०.७ आहे.

अर्थनिर्वचन: वरील निरीक्षणावरुन स्वाधिनमात्रा ५९ साठी ०.०५ सार्थकता व ज्ञटीफ मूल्य २.०० व प्राप्त ज्ञटीफ मूल्य ०.७ असून ते नमुना ज्ञटीफ मूल्यापेक्षा कमी असल्यामुळे वरील शून्य परिकल्पनेचा स्वीकार केला आहे.

निष्कर्ष: पारंपरिक अध्यापन पध्दतीतील व अध्ययन प्रक्रियेनुसार अध्ययन निष्पत्ती अध्यापन पध्दतीतील पूर्वचाचणीत विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनात फारसा फरक पडत नाही.

शून्य परिकल्पना: पारंपरिक अध्यापन पध्दतीने केलेले अध्यापन व अध्ययन प्रक्रियेनुसार अध्ययन निष्पत्ती पध्दतीनुसार केलेल्या अध्यापनानंतर विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनात कोणताही फरक पडत नाही.

कोष्टक क्र. २ नियंत्रित गट व प्रायोगिक गटातील उत्तरचाचणीतील सहसंबंध दर्शविणारे कोष्टक

अ.नं.	गट	विद्यार्थी	मध्यमान	प्रमाण विचलन	सहसंबंध	स्वाधिनमात्रा	टीफ मूल्य
१	प्रायोगिक गट	३०	८.८३	५.२५	.९७	५९	६.९०
२	नियंत्रित गट	३०	६	३.३			

निरीक्षण: कोष्टक क्र. २ नुसार असे निदर्शनास येते की, प्रायोगिक गटातील उत्तरचाचणीचे मध्यमान व प्रमाणविचलन अनुक्रमे ८.८३, ५.२५ आहे व नियंत्रित गटातील उत्तरचाचणीचे मध्यमान व प्रमाणविचलन अनुक्रमे ६, ३.३ आहे. तसेच सहसंबंध .९७ आहे, स्वाधिनमात्रा ५९ आहे व ज्ञटीफ मूल्य ६.९० आहे.

अर्थनिर्वचन: वरील निरीक्षणावरुन स्वाधिनमात्रा ५९ साठी ०.०५ सार्थकता स्तर व ज्ञटीफ मूल्य २.०० व प्राप्त ज्ञटीफ मूल्य ६.९० असून ते नमुना ज्ञटीफ मूल्यापेक्षा म्हणजे २.०० पेक्षा अधिक असल्यामुळे वरील शून्य परिकल्पनेचा त्याग केला आहे.

निष्कर्ष: पारंपरिक अध्यापन पध्दतीने केलेले अध्यापन व अध्ययन प्रक्रियेनुसार अध्ययन निष्पत्ती पध्दतीनुसार केलेल्या अध्यापनानंतर विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनात लक्षणीय फरक पडला आहे.

शिफारशी

१. अध्ययन प्रक्रियेनुसार अध्ययन निष्पत्ती निश्चित केल्यामुळे अध्यापनाला दिशा मिळते.
२. अध्ययन निष्पत्ती निकषानुसार सुचविलेल्या अध्ययन प्रक्रिया ह्या विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन निश्चिती निश्चित करतात.
३. अध्ययन प्रक्रिया विचारात घेवून अध्यापनाचे आशयानुसार नियोजन करुन अध्यापन केले असता, अध्ययन निष्पत्ती निकष साध्य होते व विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनात चांगली परिणामकारकता दिसून येते.
४. अध्ययन प्रक्रियानुसार अध्ययन निष्पत्तीची परिणामकारकता अध्यापनानंतर चाचणी, निरीक्षण या साधनाने मूल्यमापन करता परिणामकारकता पाहता येते.

संदर्भग्रंथ

१. करंदीकर सुरेश (मार्च २००१) मराठी अध्यापन पध्दती, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
२. जगताप ह. ना. (एप्रिल २००७) शैक्षणिक व प्रायोगिक मानसशास्त्र, नित्य नूतन प्रकाशन, पुणे.
३. अध्ययन निष्पत्ती प्राथमिक स्तर (पहिली ते चौथी), महाराष्ट्र राज्य पाठयपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे. महाराष्ट्र विद्या प्राधिकरण, पुणे आणि महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद, मुंबई.
४. मराठी पाठयपुस्तक इयत्ता चौथी, महाराष्ट्र राज्य पाठयपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे.

* * *

(Reg. No.MAH/340/99)(Public Trust Reg.No.F6409 Nanded)
NCTE Code. 123043

Tel. 02462 – 229052, 9503849648
E-Mail : girgaonkarbalaji@gmail.com

Sahayog Sevabhavi Sanstha
COLLEGE OF EDUCATION

Vishnupuri, Nanded. – 431606. (Maharashtra)
(Recognized By the UGC U/s 2(f) and 12(B) & Affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.)

Research Papers in International Journal

Sr No	Author Name	Publication Year	Title	Journal	ISSN NO / ISSN/ ISBN NO
1	Dr Girgaonkar Balaji Ganpatrao	Aug. 2021	Scheduled Tribe Pardhi Children and their educational Accessibility with special reference to socio economic stutus Ahemadnagar district	Ayushi International Inter Diciplinary Res.Journal	ISSN 2349-638X
2	Dr Girgaonkar Balaji Ganpatrao	Dec. 2021	Effectiveness of Learning outcome criteria in development writing skills at secondary level	UGC care Group Journal	ISSN 0005-8807
4	Dr Girgaonkar Balaji Ganpatrao	Apr. 2021	मराठी भाषेतील विरामचिन्हांच्या अध्यापनाद्वारे अध्ययन निष्पत्ती निकषाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास	Shikshan sanshodhan	ISSN 2581-6241
5	Dr Girgaonkar Balaji Ganpatrao	Dec. 2021	स्वांतत्र्यपुर्व कालखंड आणि शैक्षणिक विचारवंत	Aayushi International Int. Res. Journal	ISSN 2349-638X
6	Dr Girgaonkar Balaji Ganpatrao	Sep. 2020	Investigating achievement level off student teacher with refrence to Marathi Method	Shodh Sanchar Bulletin	ISSN 2229-3620
7	Dr Girgaonkar Balaji Ganpatrao	Nov. 2022	उच्च प्राथमिक स्तरावरिल अवकाशीय संकल्पना आणि भूगोल विषयाचा अभ्यासक्रम	Aayushi International Int. Res. Journal	ISSN 2349-638X
8	Dr Rathod Dilip Kishan	Apr. 2019	Reforms and Innovation IN Higher Education	Ajanta Publication	ISSN 2277-5730
9	Dr Rathod Dilip Kishan	Mar. 2021	पर्यावरण प्रदुषण : नियोजन एव उपाय एक अवलोकन	Ayushi Publication	ISSN 2349-638x
10	Dr Rathod Dilip Kishan	July 2022	बंजारा लोकगीतो में परिवर्तन के संकेत	Atishay Kalit	ISSN 277-419x
11	Dr. Pachling Somnath Kishanrao	July 2022	Education of the Divyang : A Social sensation	Shikshanateel Marmdrushti Insight Publ.Nashik	ISSN 0976-0385
12	Dr. Pachling Somnath Kishanrao	Feb. 2023	Development in Higher Education : Innovative Practices SMS Based Management system	UGC Care Listed Periodical Education and society	ISSN 2278-6864
13	Dr. Pachling Somnath Kishanrao	Aug. 2021	A Roll of News Pepars in Students life Special Reference to Nanded City	Aayushi Interdisciplinary Res. Jour. Peer Raviewed Jour.	ISSN 2349-638 X
14	Dr. Pachling Somnath Kishanrao	Dec. 2021	Development of Educational During British Period in India	Aayushi Interdisciplinary Res. Jour.Peer	ISSN 2349-638X

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Tel. 02462 – 229052, 9503849648
E-Mail : girgaonkarbalaji@gmail.com

				Raviewed Jou.	
15	Dr. Pachling Somnath Kishanrao	July 2020	A Study of Stress of Teachers in B.Ed Colleges Specian reference to Nanded City	Vision Research Raview International Registered	ISSN 0976 – 0377
16	Dr. Pachling Somnath Kishanrao	Dec 2019	A Study of Class Room Challenges of Teachers in the Present Education Scenario	Vision Research Raview International Registered	ISSN 2250-169X
17	Dr. Pachling Somnath Kishanrao	Feb. 2020	Gandhiji's view : for Basic Education in India	One day Interdisciplinary International Conference	ISSN 2319-9318
18	Alte Mahendra Achyut	Jan. 2021	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज:जीवन व कार्य	Gurukul Journal	ISSN 2394-8426
19	Alte Mahendra Achyut	Sep. 2021	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार आणि आजचा तरूण	Journal Of Res.and Dev.	ISSN 2230-9578
20	Alte Mahendra Achyut	Dec. 2021	बौध्द तत्वज्ञानाची आजच्या शिक्षणप्रणालीस गरज : एक अभ्यास	Aayushi Int. Int. Res. Jour.	ISSN 2349-638X
21	Alte Mahendra Achyut	Feb-2021	क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक व सामाजिक योगदान	National Conference Dr.S.S.M P College of Education Ahmedpur	ISSN 2349-638x
22	Alte Mahendra Achyut	Feb. 2023	मरण स्वस्त होत आहे : एक आकलन	साहित्य समीक्षा व मराठी साहित्य एक दिवसीय परिषद	VOL-1-ISSUE-LXXVI
23	Dr Rathod Dilip Kishan	June-Dec 2018	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक धोरण	Interlink Research Analysis.	Vol-IV ISSN-0976-0377
24	Dr Rathod Dilip Kishan	June-Nov 2020	स्वामी विवेकानंद यांचे शिक्षणविषयक विचार	Vision Research Review	Vol-III ISSN-2250-169X
25	Dr Rathod Dilip Kishan	Jan-June 2022	भारतीय स्कूल शिक्षा प्रणाली में व्यापक बदलाव (राष्ट्रीय शिक्षा नीती.२०२० के संदर्भ में)	Interlink Research Analysis.	VOI-III ISSN-0976-03377
26	Dr Rathod Dilip Kishan	July-2023	सामाजिक कार्य एक चिंतन	Aayushi International Interdisciplinary Research Journal.	Vol-X ISSN-2349-638x

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded. ★

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)
ISSN 2349-638x | Peer Reviewed and Indexed Journal | IMPACT FACTOR 7.149
Devgiri Nagar, Ambejogai Road Latur
Tq. Latur Dis. Latur Pincode 413512
State Maharashtra India
Email ID's: editor@aiirjournal.com, aiirjpramod@gmail.com
Website: www.aiirjournal.com

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

Certificate of Publication

Awarded to

Pandit T. Kadam

&

Dr. Balaji G. Girgaonkar

For Contributing Research Paper

" Scheduled Tribe Pardhi Children and Their Educational Accessibility With Special Reference to Socio-Economic Status in Ahmednagar District"

In the

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)

Online Monthly Peer Review & Indexed Journal with ISSN 2349-638x (Impact factor 7.149)

for the month of **AUGUST 2021 Volume: VIII Issue: VIII**

Pramod Prakashrao Tandale
(Chief Editor)

Scheduled Tribe Pardhi Children and Their Educational Accessibility With Special Reference to Socio-Economic Status in Ahmednagar District

Pandit T. Kadam,
Researcher
School Of Educational Sciences, SRTMU Nanded
Email- panditkadam@gmail.com
Dr. Balaji G. Girgaonkar
Principal,
SSS's Sahyog College Of Education, Vishnupuri, Nanded

Abstract:

It is proved that an education can play a vital role in the upliftment of lower strata of the society. The socio-economic status of the society can be improved with imparting quality education among the society. According to the census report 2011, in India the tribal population constitute the 8.63 percent to the total population is 10.45 crores.

In Maharashtra more than 45 indigenous tribes dwelling, according to 2011 census report tribal population constitute 9.35 percent of the total population of the state.

In Ahmednagar district, according to the census report 2011 tribal population constitute the 8.33 percent to the district's entire population.

The socio-economic status of the tribal community has been improved due to education access since the independence at considerable level. The government initiate various schemes and programmes for the tribal people's upliftment. Pardhi tribe is one of the most deprived, vulnerable and isolated group of tribal community not mixed with main stream society and hence, still away from quality education access. The poor economic status and illiteracy among the pardhi tribes set back from development. The tribe is scattered in all over the district in small groups and individuals of this group surviving their lives in worst situation. The community has no awareness about education access as compared to the other tribes or other community. The present study is try to identify the education access and socio-economic impact over the education access in Ahmednagar district in pardhi community. Education access is very needful for the inclusive growth of the pardhi tribal community.To create conducive environment residential schools can play important role.

Key words : Scheduled Pardhi tribals,Education access,socio-economic status,Ahmednagar district

Introduction

Education is the base of human development and the journey from human being to being human can be attained by the accessibility and opportunities of quality education to each and every child in the country .To imparting the education for every child, the right to education act 2009 introduced in the country. According to RTE act 2009 ,education is the fundamental right of every child. The constitutional safeguard has been given to every child of India as per the article 21(a) of Indian constitution. Even after the 75 years of Indian independence it is quite possible to provide quality education to scheduled tribe children across the India.

There are 45 notified indigenous tribes residing in the Maharashtra state .According to census report 2011,the entire population of tribe in the state is 1,05,10,213 which constitute 10.05 percentage of the total state population .The literacy rate among the tribal is 65.7 percent which is less than the other social group.

It is observed that by introducing various schemes for tribal community development ,the socio economic status of the scheduled tribe is still not at considerable level, the reason behind is of lack of quality education and its access to them.

The one of the most vulnerable and under privileged scheduled tribe is pardhi.

Since from the British colonial the tribe is denotified as criminal tribe and the social stigma imposed over the community as a criminals. In Ahmednagar district there is considerable population dwelling ,the total population of the pardhi tribes in Ahmednagar district is near about 16,190 located in 256 villages of 13 tehsil.To imparting the education access to pardhi is not a common task as compared to non tribals or other scheduled tribes because of socio cultural,socio economic and socio political background which is very different.There is no conducive environment at their home for education. The traditions, customs and social stigma are the barriers in the pardhi children's education.

The tribal development department ,Government of Maharashtra started Government residential ashram schools from1972 across the Maharashtra in tribal population concentrated districts ,but the schools are either in TSP or in OTSP where scheduled tribe population is more than 10 percent to that block's entire population .But there is no special residential ashram school for scheduled tribe's pardhi children in the Maharashtra. The pardhi tribe is usually migrated, displaced and decentralised across the Maharashtra could not access the education in government residential ashram schools.

The present study is an attempt to understand the education access, socio economic status and barriers in the education of scheduled tribe's pardhi children in Ahmednagar district. This study is to examine the tahsil wise pardhi population and identifying pattern of density in Ahmednagar district regarding educational access.

Study Area

Ahmednagar district is the largest district by area in Maharashtra state. The district is situated partly in the upper Godavari basin and partly in the Bhima basin. The districts has 1584 villages ,1311 Gram panchayat,1 municipal corporation,9 municipal council, 1 Nagar panchayat and 1 Cantonment board. The research study has been covered entire district.

Objectives

1.To identify the scheduled tribe's Pardhi population in the Ahmednagar district.

2.To examine the education access for scheduled tribe's Pardhi children in the Ahmednagar district.

3.To examine the socio-economic status of the scheduled tribe's Pardhi community in the Ahmednagar district.

Research Methodology And Materials

Descriptive survey method used for data collection. District census Handbooks of Ahmednagar district, primary census abstract, Interview with pardhi community individuals, interview with non-Government organisation's activist social workers, teachers & principals of high-school and college, trans-walk visits, real time observations on the ground level, research literature and published, unpublished research studies from different sources have been studied.

Results And Discussion

Population Status

There are 2433 scheduled tribe's pardhi households has been identified in Ahmednagar district.

The total population of the pardhi tribes in Ahmednagar district is near about 15,058 located in 254 villages of 14 tahsil as follows

Sr. no	Tehsil	Total no .of villages having pardhi	Total no of HH	Total Population	Percentage to total pardhi population
1	Akole	00	000	0000	00.00%
2	Jamkhed	29	413	2498	16.58%
3	Karjat	39	370	2312	15.35%
4	Kopargaon	15	054	0306	02.03%
5	Nagar	15	275	1732	11.50%
6	Nevasa	16	083	0785	05.21%
7	Pathardi	09	061	0369	02.45%
8	Parner	21	114	0697	04.63%
9	Rahata	11	074	0448	02.98%
10	Rahuri	08	043	0258	01.71%
11	Sangamner	01	003	0003	0.01%
12	Shevgaon	14	102	0618	04.10%
13	Shrigonda	58	707	4243	28.17%
14	Shrirampur	18	134	0809	05.37%
	Total	254	2433	15058	

Poor Economic Status

The 40 percent population living in vulnerable situation and distressed condition. They

don't have their own agriculture land for livelihood and living outside the villages in plastic sheets on bamboo made huts without any access of electricity, water supply system,road ways or any other access for residence.

Isolated From Main Stream Society

The Pardhi households are outside the villages on forest land , on pasture land ,on public places, in interior or exterior part of jungles ,besides the highways away from main stream society.

Cultural And Family Background

There is no educational environment in 60% household. The families are engaged in internal disputes and performing traditional religious ceremonies for blessing of God. Spending earned means as well as time in resolving internal issues. More than 80% boys and girls married in the early childhood in the age group of 13 to 18 years. There is no control over child birth and no family planning. They have strong belief on ritual and misconceptions regarding economic growth of the individual. The community believe in the dev -dev rituals, spending lot of money for its blessing for family.

Education Access

There is education access only limited to their enrolment in the school .The children not attend the school regularly and only present on class catalogue and promoted up to 8th standard as per RTE act by respective school .After primary education completion they leave the school and engaged in earning like labour work, minor theft or migrated for livelihood towards urban area.

Addiction

There are 60 % households suffered from addiction, consumes alcohol or liquor and earned means from its selling also.

Availability Of Relevent Documents

The 30% individuals don't have personal documents like Aadhaar, caste certificate, ration cards and voter ID. which are essential to procure Government schemes and benefits.

Spatio-Temporal Variation Of Paradhi Population

The pardhi population concentrated in East and South of district in four Tahsils as Shrigonda(28.17%),Jamkhed(16.58%),Karjat (15.35%) and Nagar (11.50%) shows the largest cluster of pardhi population in Ahmednagar district.In Sahyadri ranges ,dense forest ,hilly ,remote area,valley ,rugged topography steep slopes does not support pardhi communities habitat specially in akole 00% and in sangamner 0.01%.in east and south part of the district except the four tahasils the population is very thin and comes into significant category of the communities distribution as nevasa 5.21%,pathardi 2.45%,shevgaon 4.10%,parner 4.63%,rahuri 1.71%,kopargaon 2.03%,rahata 2.98%,shrirampur 5.37% .

Socio-Economic Status

There are 2433 scheduled tribe's Pardhi households has been identified in Ahmednagar district out of which 857 house hold are residing in plastic sheets on bamboo made huts or in open space under trees. These households are located out of village or city on open space having no access of livelihood or food security spending their lives in distress or in worst situation. The community members are destitute and in extreme poverty far away from education access. Due to continuous migration they are not able to continue their children's education

Conclusion And Findings

Very limited education access for pardhi population concentrated four tahsils in Ahmednagar district.

There is no access of government residential school for pardhi children at nearby living place in pardhi population concentrated tahsils.

35.22 % households are residing in temporary built huts without any access of water, electricity, road ways and any other access for living.

70% children not complete school education and drop out from school after the completion of primary education.

Due to poverty and illiteracy there is no family planning and no birth control over it. In 80% families, average number of children are 5-6 to every couple.

Due to lack of education access children unable to complete higher education

Children attend school up to 8th standard and leave the school and get married

There is not conducive environment for education at their home resulting in involved in

various illegal activities like minor theft, malpractice, liquor business or in criminal activities. 25 % youths in the age group of 15 to 35 engaged in arrant crime and suffered from addiction

Due to illiteracy and lack of quality social environment 60%families engaged in internal disputation

94 % families are the victims of social stigma, performing religious rituals and ceremonies under the influence of superstition

The community is completely isolated from main stream society resulting that they can't access employment at local place.

There are too many restrictions on women in day to day life, causes unrest family environment and internal disputes resulting polygamy

There is big influence of Jaat panchayat over the community members. To resolve the internal disputes and issues, delivering parallel judgements through the jaat panchayat.

References

1. Census of India.2011: District Census handbook Ahmednagar District.
2. Narke S.Y.,Kore N.S. 2012: Trend of literacy pattern in Ahmednagar District (Maharashtra), Ultra Scientist,24(1B),203-209.
3. Wayal N.,Mundhe N.,Deshmukh S.,2016: Identifying Spatio-Temporal Pattern of Literacy in Ahmednagar District.
4. The Indian EXPRESS article dated June 3,2015

UGC Care Group 1 Journal
ISSN : 0005-8807

EFFECTIVENESS OF LEARNING OUTCOME CRITERIA IN DEVELOPMENT WRITING SKILLS AT SECONDARY LEVEL

Ku. Sarita Annaso More
Researcher Student, Swami Ramananda Teerth, Marathwada University, Nanded.

Dr. Balaji G. Girgaonkar
Guide, Principal -Sahayog Sevabhavi, Sanstha's College of Education (B.Ed), Vishnupuri, Swami Ramanand Teerth Marathwada, University, Nanded.

Abstract

According to a survey conducted by the National Achievement Survey, only 40 percent students in the country reach a certain conclusion after completing their studies, considering the new concepts, ideas and policies in the field of education. Other students cannot reach. This is the conclusion. In view of the need to change the evaluation system of NCERT as a solution to this, the concept of 'Learning outcome' has been implemented in the State and Union Territories since the academic year 2017-18. The present research has studied the writing skills in the learning outcome. Writing is a tool of self-discovery. Everyone needs to be able to express their thoughts, ideas, pure and clear, effective points. With this in mind, the research to study the effectiveness of Learning outcomes in the development of writing skills in Marathi subjects. In the experimental method, a single group design has been selected and a deliberate sample of 50 students with Marathi subject of class VIII has been selected. In the research methodology, pre-examination of the first criterion test in single group and final test in was done after teaching the sub-points in the writing skills component according to the Learning outcome criteria. The findings of this statistical results of mean, standard deviation, correlation and 't' value to analyze and interpret this information. The effectiveness of Learning outcomes in more evident in the development of writing skills in Marathi subjects.

Introduction

Preface:

Children's mother tongue is of paramount importance in their life. Because the foundation of a child's development is laid in their mother tongue. He needs to acquire many skills in the development of children or students. Currently, new changes are also taking place in the field of education. Considering this new change, the learning endeavor is a new endeavor to enable the student to acquire various skills from different subjects in school education as a new way to become holistic. Writing skill development in Marathi language. Students will develop this writing skill. For this, one can consider the writing skills suggested in the Learning outcome criteria.

The need and importance of research:

'Considering the academic concept of Learning outcome', according to a survey, only 40 percent students in the country reach a certain conclusion removed. As a solution to this, the evaluation system of NCERT was changed. In this connection, came to the fore. The knowledge acquired by the student must be put to practical use in life practice. Study conclusions have been decided for him to acquire all the skills in the study of Marathi subject. Among these skills, listening, speaking, reading, recitation, etc. writing is a superior experience. With this in mind, if writing skills are emphasized in the students, then the writing skills will be improved. Writing skills need to be prioritized. Writing is a way of self-disclosure. Writing is such a complex process. The development of writing ability is gradual, step by step. Use the right words in the right place in writing, correct the syntax, use the right time, write the points, of course decorate the language using phrases and sayings. It is important to emphasize the writing skills of the students by considering the context of writing development such as writing according to the rules of spelling, writing consistently, giving curved letters, headlines, spacing between two words as appropriate, and then writing essays in paragraphs. It is important to inculcate in the students the skills of writing in their own words, dictation, translation writing, creative writing, point writing, experience writing and purpose of formal education suggested in the study conclusion. The presented research topic has been chosen to study his through actual experiment.

writing skills development. the standard deviation, in the preliminary criteria test and final test criteria test. Statistics dimensions mean, standard Deviations, correlation and 't' value and evaluation by writing skill development Learning outcome criteria is of effectiveness are all analyzed as fol

TABLE NO. 1.

Null hypothesis: There is no significant pre-test writing skills development and final test writing skills development.

Table No.1. Preliminary criteria test and final criteria test 't' Evaluation in Effectiveness of Learning outcome criteria in writing skills development.

A.N.	Group	Student	Mean	Standard deviation	Correlation	Degrees of Freedom(df)	't' Value
1.	Per-test group	50	11.6	2.95	.85	49	12.56
2.	Final test group		16.5	4.8			

Inspection: As per table no.1 observed that, per-test group, the mean, Standard deviation of the initial criterion test in writing development is 11.6, 2.95 , respectively. Also, in the development of writing skills. As well as in the development of writing skills Learning outcome criteria final test (criteria) the mean, Standard deviation of the initial criterion test in writing development is 16.5, 4.8, respectively. Similarly, the correlation between the two tests is .85, Degrees of Freedom (df)49, 't' value is 12.56.

Interpretation: Form the above observation, a sample at the level of 0.05 meaningfulness for Degrees of Freedom (df) 49'. The value of 't' is 2.01 and the value of 't' obtained is 12.56 and that is the sample. Null hypothesis has been abandoned because it is more than value.

Conclusions:

1.There is a significant difference in the development of writing skills in pre-test and in the development of writing skills in the final test according to the study results.

2.Organize writing skills development activities. In this.. 1. In the writing skill components of the study conclusion, The student writes in his own words while writing, for example: When a summary is given he writes in his own words.

3.He writes about his own experiences, for example: He writes about unforgettable experience at a school event or competition.

4.When points are given according to the content of the writing it's content is written form it. 5. Writing according to the purpose in this, While creating a poster, plant a tree and save a life.

Recommendations:

1. Practice at least two examples daily for writing skills development according to the Learning outcome criteria.
2. Organize writing skills development activities. And draw the participating students.
3. Competition should be planned for the development of writing skills of the students. And give the appropriate prize to each participating student.

References:

1. Kardikar suresh (march2000), 'Marathi Teaching Methods', phadke prakashan, kolhapur.
2. Mule R. S. and Umate V. T. (1988), 'Fundamentals of Education Research', Pune, Maharashtra University Texts production Board.
3. Study Conclusion Upper Primary level.
- Maharashtra State Textbook Production and study center Research Board Pune.
- Maharashtra Viday Pradhikaran Pune.
- Maharashtra Primary Education Council Mumbai.
4. Marathi Balbharati class VIII (2020), Maharashtra State Textbook Production and curriculum Research Board, Pune.
5. mr.wikipedia.org

3

BENGAL, PAST & PRESENT

Journal of the Calcutta Historical Society.

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to certify that the article entitled

EFFECTIVENESS OF LEARNING OUTCOME CRITERIA IN DEVELOPMENT WRITING SKILLS AT SECONDARY LEVEL

Authored By

Dr. Balaji G. Girgaonkar
Guide, Principal -Sahayog Sevabhavi, Sanstha's College of Education (B.Ed), Vishnupuri, Swami Ramanand Teerth Marathwada, University, Nanded.

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
UGC
University Grants Commission

Published in Vol. 117, Issue: (IV) October– December 2021
Bengal, Past and Present with ISSN : 0005-8807
UGC-CARE List Group I

Impact Factor: 5.70

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
UGC
University Grants Commission

BENGAL PAST AND PRESENT

3

शिक्षण संशोधन

Shikshan Sanshodhan

Journal of Arts, Humanities and Social Sciences

ISSN (O) : 2581 - 6241

Monthly, Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Research Journal

IMPACT FACTOR : 3.871

PAPER ID : SS202104005

Certificate of Publication

is awarded to

डॉ. बालाजी जी. गिरगांवकर

For the research paper / article entitled

मराठी भाषेतील विरामचिन्हांच्या अध्यापनाद्वारे अध्ययन निष्पत्ती निकषाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास

Published in Vol - 4, Issue - 4, April - 2021.

C Patel

The Managing Editor

Research Culture Society and Publication

http://shikshansanshodhan.researchculturesociety.org/

Email: shikshansanshodhan@gmail.com

Shikshan Sanshodhan : Journal of Arts, Humanities and Social Sciences ISSN: 2581-6241 Volume - 4, Issue - 4, Apr - 2021
Monthly, Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Journal Impact Factor: 3.871
Received on : 15/04/2021 Accepted on : 28/04/2021 Publication Date: 30/04/2021

मराठी भाषेतील विरामचिन्हांच्या अध्यापनाद्वारे अध्ययन निष्पत्ती निकषाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास

[1]कु. सरिता आण्णासो मोरे, [2]डॉ. बालाजी जी. गिरगांवकर.
[1]संशोधक, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा, विद्यापीठ, नांदेड.
[2] मार्गदर्शक, सहयोग बी.एड. कॉलेज, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.
Email - saritamore99@gmail.com

सारांश :- विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये नवनवीन संकल्पना, विचार, धोरणे अस्तित्वात येतात. समाजपरिवर्तनाबरोबरच शैक्षणिक संकल्पना यामध्येही परिर्वतन होत आहे. सध्या शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये 'नॅशनल अचिव्हमेंट सर्वे' या संघटनेने केलेल्या सर्वेक्षणानुसार देशातील केवळ 40 टक्के विद्यार्थ्यांच अध्ययनानंतर विशिष्ट निष्पत्ती पर्यंत पोहोचतात. इतर विद्यार्थी पोहचू शकत नाहीत.असा निष्कर्ष काढला आहे. यावर उपाययोजना म्हणून एनसीईआरटीच्या मूल्यमापन पध्दतीत बदल केला गेला पाहिजे हे लक्षात या अनुषंगाने 'अध्ययन निष्पत्ती ' ही संकल्पना शैक्षणिक वर्ष 2017-2018 पासून या संकल्पनेची अंमलबजावणी राज्य व केंद्रशासित प्रदेशात झाली आहे.

प्रस्तुत संशोधनामध्ये अध्ययन निष्पत्ती-'विरामचिन्हांचा' अभ्यास केला आहे. बालकाच्या जीवनात मातृभाषेचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. मातृभाषेतील अनेक क्षमता विद्यार्थ्यांने आत्मसात करणे महत्वाचे आहे. भाषा व्यवहारात श्रवण, वाचन, भाषण-संभाषण, लेखन या क्रिया सातत्याने घडत असतात. जेव्हा आपण लेखन करतो तेव्हा कथन केलेले वाचकांच्या लक्षात यावे म्हणून विरामचिन्हांचा वापर केला जातो. विरामचिन्हांचा वापर हा भावनांचा, विचारांचा आविष्कारासाठी आवश्यक आहे.यासाठी मराठी व्याकरणातील विरामचिन्ह महत्वाचे ठरते. त्यामुळे लेखन करताना विरामचिन्हांचा वापर कसा करावा हे महत्वाचा आहे.याचा विचार करता मराठी विषयातील विरामचिन्हांचा अध्यापनात अध्ययन निष्पती निकषाची परिणामकारकतेचा अभ्यास करण्यासाठी संशोधकाने हा विषय अभ्यासासाठी निवडला आहे.

प्रस्तुत संशोधनामध्ये मराठी भाषेतील विरामचिन्हांचा अध्यापनात अध्ययन निष्पत्ती निकषाची परिणामकारकतेचा अभ्यास करण्यासाठी प्रयोगिक संशोधन पद्धतीची निवड केली आहे. प्रयोगिक पद्धतीतील एकल गट अभिकल्पाची निवड केली आहे. सहेतुक नमुना निवड पद्धतीची निवड करून यामध्ये इयत्ता पाचवी मराठी विषयाचे 60 विद्यार्थ्यांची निवड केली आहे. संशोधन कार्यपध्दतीत एकल गटामध्ये पूर्व परिक्षण व अध्ययन निष्पत्ती निकषानुसार विरामचिन्हांचे अध्यापन-अध्ययन केल्यानंतर अंतिम परिक्षण हे संपादन चाचणी या साधनाद्वारे करण्यात आले. माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यासाठी मध्यमान, प्रमाणविचलन, सहसंबंध व 't' मूल्य या संख्याशास्त्रिय परिमाणाचा वापर करून- मराठी विषयातील विरामचिन्हांच्या अध्यापनात अध्ययन निष्पत्ती निकषाची अधिक परिणामकारकता दिसून येते. हा निष्कर्ष प्राप्त झाला आहे.

1. प्रस्तावना :

मराठी भाषेचा विचार करता प्राचीन मराठी भाषेत मराठी ही मोडी लिपीत लिहिली जात असे. त्या लिपीत विरामचिन्हे नव्हती. संस्कृतमध्ये दंड सोडल्यास अन्य विरामचिन्हे नव्हती.मराठी शब्दकोशकार 'मेजर' यांनी मराठी देवनागरी लिहायला सुरुवात केली आणि विरामचिन्हे प्रथम वापरली. पुढे ही सर्व विरामचिन्हे मराठी भाषेत लोकमान्य आणि रूढ झाली. भाषा म्हणजे विचार व्यक्त करण्याचे साधन आहे. आपण बोलतो किंवा लिहतो तेव्हा आपले विचार इतरांना जसे कळले पाहिजेत यासाठी आपली भाषा विशिष्ट पध्दतीने बोलली किंवा लिहली गेली पाहिजे, तरच ती शुध्द ठरते. उदा. 'त्याने ग्रंथ वाचला', 'त्याने पुस्तक वाचले.' अशा ठराविक पध्दतीने लिहले व वाचले पाहिजे. भाषेची देवाणघेवाण म्हणजे भाषेचा व्यवहार व्यवस्थितरितीने चालवा यासाठी काही नियम ठरविण्यात आले आहेत. या नियमांनाच व्याकरण असे म्हणतात. प्रथम भाषा बनते नंतर तिचे व्याकरण ठरते. 'व्याकरण म्हणजे भाषेचे स्पष्टीकरण करणारे शास्त्र.' या व्याकरणातील अनेक घटकातील 'विरामचिन्हे' याचा अध्यापनात अध्ययन निष्पत्ती निकषाची परिणामकारकता अभ्यासण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन विषय निवडला आहे.

2. संशोधनाची गरज व महत्व :

मानवी जीवनात सर्वत्र भाषेचा संचार आहे. भाषा ही सर्वगामी व सर्वस्पर्शी आहे. मानवाने भाषेला जन्म दिलेला असला तरी त्याच मानवाला घडविण्याचे महत्वाचे कार्य भाष आजही निर्वेधपणे पणे पार पाडत आहे. भाषेला नदीची उपमा देतात, भाषेच्या या

Shikshan Sanshodhan : Journal of Arts, Humanities and Social Sciences ISSN: 2581-6241 Volume - 4, Issue - 4, Apr - 2021
Monthly, Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Journal Impact Factor: 3.871
Received on : 15/04/2021 Accepted on : 28/04/2021 Publication Date: 30/04/2021

नदीला योग्य दिशा मिळावी म्हणून व्याकरण तिला दोन्ही बाजूंनी बांध घालते आणि भाषेचा हा प्रवास अखंडपणे चालू असतो.त्याला योग्य वळण देणे हेच व्याकरणाचे काम आहे. भाषा ही सतत परिवर्तनशील असते.हेच तिच्या जिवंतपणाचे लक्षण होय, अशावेळी व्याकरणकाराला शरणागती पत्करावी लागते व आपल्या नियांमाना थोडी मुरड घालावी लागते. पतंजलीने व्याकरणाला 'शब्दनुशासन' असे नाव दिले आहे. आपल्या भाषेतील शब्दांचा शुध्द रुंपाचाविचार म्हणजे तिचे व्याकरण होय. आपण जे बोलतो किंवा लिहतो ते नीटनेटके, व्यवस्थित आकर्षक व शुध्द असायला हवे. यासाठी व्याकरणाचा अभ्यास कोणत्या उद्देशाने केला आहे. यासाठी या घटकांचा विद्यार्थ्यांला ज्ञान होणे आवश्यक आहे.

मनुष्य बोलत असला म्हणजे त्याच्या आवाजाच्या चढ-उतार यातून त्याला काय म्हणावयाचे ते समजते, पण हेच लिहून दाखविले की, कोणता उद्गार कोणाचा? त्याचे वाक्य कोठे संपले? दुसरे वाक्य कोठे सुरु झाले? हे समजत नाही. शिवाय बोलणारा प्रश्न विचारतो का? उद्गार काढतो? का साधे विधान करतो? हेही समजत नाही. बोलणाऱ्याच्या मनातील आशय केवळ लिहून दाखविल्याने समजत नाही हा आशय पूर्णपणे कळवा तसेच कोठे, किती थांबावे हे समजण्यासाठी काही खुणा किंवा चिन्हे ठरविण्यात आली आहेत. ती चिन्हे वापरून लेखन करणे महत्वाचे आहे.

जेव्हा आपण बोलतो तेव्हा आपणास मधूनमधून थांबावे लागते. यालाच 'विराम' असे म्हणतात. आपण जी वाक्ये उच्चारतो ती सर्वच काही सारखी नसतात. केव्हा आपले विधान पूर्ण झालेले असते, केव्हा अपूर्ण राहिलेले असते, केव्हा प्रश्नचिन्हाचा वापर करावयाचे असते इत्यादी समजणे महत्वाचे आहे. संशोधनासाठी विरामचिन्हे या प्रकारातील पूर्णविराम, स्वल्पविराम, अर्धविराम, प्रश्नचिन्ह, उद्गारचिन्ह याचा अध्ययन निष्पती निकषानुसार अभ्यास केला आहे. यामध्ये 1.पूर्णविराम (.) - वाक्याच्या शेवटी वाक्य पूर्ण झाल्याचे दर्शविण्यासाठी वापरतात. उदा.अ) मी मराठी बोलतो. ब) हे चिन्ह संक्षिप्त रुपात शेवटीही वापरतात. उदा. वि. स. खांडेकर यात विष्णू एवजी वि. आणि सखाराम एवजी स. ही संक्षिप्त रूपे वापरून त्यासमोर पूर्णविराम सारखे चिन्ह काढले आहे.2. स्वल्पविराम (,)- एकाच विभागातील अनेक शब्द वाक्यात सलग आल्यास ते शेवटचे दोन शब्द सोडून पहिले सर्व शब्द दर्शविण्यासाठी हे चिन्ह वापरतात. शेवटच्या दोन शब्दांमध्ये व/ आणि यासाठी वापरतात. एखाद्याला हाक मारल्यानंतर नाव किंवा संबोधन यापुढे हे चिन्ह वापरतात. उदा.अ) शीतकपाटात भाजी, गाजरे, पालक,बीट व काकडी आहे.ब) श्रोतेहो, आज आपण या विषयावर बोलू.3.अर्धविराम (;)- दोन छोटी छोटी वाक्ये जोडण्यासाठी उभयान्वयी अव्ययाचा वापर करून किंवा न करता, हे चिन्ह वापरले जाते. उदा. अ) त्याने खूप मेहनत केली; पण त्याला योग्य ते फळ मिळाले नाही. ब) इतक्यात आकाशात जिकडे तिकडे ढग दिसू लागले; थोड्याच वेळाने गारांचा वर्षाव होऊ लागला; अशा कचाट्यात आमची जुई सापडली.

4.प्रश्नचिन्ह (?)- एखाद्या प्रश्नार्थक वाक्यात प्रश्न विचारण्यासाठी हे चिन्ह वापरतात. हे चिन्ह वाक्यात आल्यावर तेथे प्रश्न आहे असे समजले जाते. उदा. अ)भारताचे प्रवेशद्वार कोठे आहे? ब) सध्याचे राज्यपाल कोण आहेत? 5.उद्गारचिन्ह (!)- आपल्या मनातील भावना दर्शवताना हे चिन्ह वाक्यात वापरले जाते. हे चिन्ह भावनादर्शक शब्द दर्शविण्यासाठी वापरतात. उदा. अ) अरे व्वा! ब) किती सुंदर फुले आहेत! अनेकदा एकापाठोपाठ तीन उद्गारचिन्ह(!!!) वापरून उद्गागाराची तीव्रता दाखवतात. ही विरामचिन्हे कोठे, कशी वापरणे हे विद्यार्थ्यांला समजणे महत्वाचे आहे. इयत्ता पाचवीतील विद्यार्थ्यांनी ही विरामचिन्हे आत्मसात करणे आवश्यक आहे. या विरामचिन्हांचा इयत्ता पाचवी मधील अध्यन निष्पत्ती निकषानुसार अध्यापन केल्यानंतर त्याची परिणामकारकता अभ्यासणे महत्वाचे ठरते. यासाठी प्रस्तुत संशोधन विषयाचा अभ्यास केला आहे.

3. समस्या विधान :-

'मराठी भाषेतील विरामचिन्हांच्या अध्यापनाद्वारें अध्ययन निष्पत्ती निकषाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास'

समस्येचे स्पष्टीकरण :-

मराठी भाषा – 'कोठरी आयोगाने संगितलेल्या शिफारशी मध्ये त्रिभाषा सूत्रापैकी पहिली भाषा म्हणजे मराठी भाषा.'

विरामचिन्हे- 'ज्या वेळी आपला विचार लिहून दाखविला जातो, त्यावेळी हा वेळोवेळी घ्यावा लागणारा विराम निरनिराळया चिन्हांनी दाखवावा लागतो. त्यांनाच 'विरामचिन्हे' असे म्हणतात.

अध्यापन – अध्यापन म्हणजे एक अशी प्रक्रिया की, ज्याद्वारे एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीला ज्ञान, कौशल्य व कला संपादन करण्यात मदत करते.

The Word Book of Encyclopaedia

अध्ययन निष्पती निकष- एनसीईआरटी आणि एससीईआरटी यांनी दिलेल्या निर्देशानुसार अध्यापनानंतर विद्यार्थ्यांमध्ये अपेक्षित वर्तन बदल घडून आला पाहिजे याकरिता सुचविलेल्या संकल्पना म्हणजे अध्ययन निष्पत्ती.

या अध्ययन निष्पत्तीला दिलेले मुद्दे, संकल्पना म्हणजे अध्ययन निष्पत्तीचे निकष होय.

4. संशोधनाची उद्दिष्टे :-

1. मराठी भाषेतील विरामचिन्हांचे अध्ययन निष्पत्ती निकषानुसार अध्यापनाचे नियोजन व अध्यापन करणे.
2. मराठी भाषेतील विरामचिन्हांचा अध्यापनात अध्ययन निष्पत्ती निकषाची परिणामकारकता अभ्यासणे .

Shikshan Sanshodhan : Journal of Arts, Humanities and Social Sciences
Monthly, Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Journal
Received on : 15/04/2021
ISSN: 2581-6241
Accepted on : 28/04/2021
Volume - 4, Issue - 4, Apr - 2021
Impact Factor: 3.871
Publication Date: 30/04/2021

5. संशोधनाची परिकल्पना:-

शून्य परिकल्पना:

विद्यार्थ्यांच्या पूर्व परिक्षणातील विरामचिन्हांचे अध्ययन व अंतिम परिक्षणातील विरामचिन्हांचे अध्ययन यामध्ये लक्षणीय फरक पडत नाही.

संशोधनाची गृहितके:-

1. मराठी विषयाच्या अध्यापनासाठी अध्ययन निष्पत्ती निकषानुसार अध्यापनाचे नियोजन करता येते.
2. अध्ययन निष्पत्ती संकल्पना विद्यार्थ्यांच्या भाषा विकासासाठी परिणामकारक ठरते.

6. संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत संशोधन अभ्यासासाठी संशोधकाने प्रयोगिक पध्दतीचा वापर केला आहे.

संशोधनाची साधने:-

प्रस्तुत संशोधना मध्ये संशोधकाने 'संपादन चाचणी' या साधनाचा वापर केला आहे.

संशोधनाची संख्याशास्त्रीय परिमाणे:-

प्रस्तुत सशोधनामध्ये मध्यमान, प्रमाणविचलन, सहसंबंध व 't' मूल्य या परिणामाचा अवलंब केला आहे.

संशोधनाची चले:-

1.स्वाश्रयी चले:- विरामचिन्हे
2.आश्रयी चले:- विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनातील परिणामकारकता
3. नियंत्रित चले:- अध्यापन कालावधी व पाच विरामचिन्हे

संशोधनाची व्याप्ती:-

1.प्रस्तुत संशोधन हे विरामचिन्हे या संकल्पनेशी संबंधित आहे.
2. प्रस्तुत संशोधनात विरामचिन्हे या संकल्पनेच्या अध्यापनात अध्ययन निष्पत्ती निकषाशी संबंधित आहे.

संशोधनाची मर्यादा:-

1.प्रस्तुत संशोधनात पूर्णविराम, स्वल्पविराम, अर्धविराम, प्रश्नचिन्ह, उद्गारचिन्ह या विरामचिन्हांच्या पुरते मर्यादित आहे.
2.प्रस्तुत संशोधनात मराठी माध्यमाच्या शाळे पुरते मर्यादित आहे.
3. इयत्ता पाचवीतील विद्यार्थ्यां पुरते मर्यादित आहे.

संशोधनाची कार्यवाही:-

प्रस्तुत संशोधनामध्ये संशोधकाने प्रायोगिक पध्दतीतील एकल अभिकल्प गटाची निवड केली आहे.इयत्ता पाचवीतील 60 विद्यार्थ्यांची सहेतुक पध्दतीने नमुना निवड केली आहे.विरामचिन्हांच्या अध्यापनात अध्ययन निष्पत्ती निकषाची परिणामकारकता पाहण्यासाठी पाच विरामचिन्हांच्या अनुषंगाने अध्ययन निष्पत्ती निकषानुसार अध्यापन करण्यात आले व मूल्यमापनासाठी संपादन चाचणी तयार करण्यात आली.

संशोधनात प्रथम निवडलेल्या विद्यार्थ्यांना पूर्व चाचणी देण्यात आली. त्यानंतर विरामचिन्हे या घटकाचे अध्ययन निष्पत्ती निकषाच्या विद्यार्थ्यांना अध्यापन करण्यात आले व यादरम्यान त्याचा सराव घेण्यात आला. त्यानंतर त्याच विद्यार्थ्यांना उत्तर चाचणी घेण्यात आली व सांख्यिकी परिमाणे मध्यमान, प्रमाणविचलन, सहसंबंध व 't' मूल्य याद्वारे मूल्यमापन करून विरामचिन्हांच्या अध्यापनात अध्ययन निष्पत्तीची परिणामकारकता अभ्यासण्यात आली.

7. माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन:-

प्रस्तुत संशोधनात मराठी भाषेतील विरामचिन्हांचे अध्ययन निष्पत्ती निकषानुसार अध्यापनाचे नियोजन व अध्यापन यांचे विश्लेषण तसेच, इयत्ता पाचवीच्या निवडलेल्या 60 विद्यार्थी गटाला विरामचिन्ह या घटकाचे अध्यापनापूर्वी विद्यार्थ्यांच्या प्रारंभिक/ पूर्व अध्ययन संपादन चाचणीतील गुणांचे विश्लेषण तसेच त्याच गटावर अध्ययन निष्पत्ती निकषानुसार विरामचिन्ह या घटकाचे अध्यापनानंतर विद्यार्थ्यांना उत्तर संपादन चाचणीतील गुणांचे विश्लेषण करण्यात आले.विरामचिन्ह या व्याकरणीय घटकाच्या अध्यापनापूर्वी घेतलेली पूर्व संपादन चाचणी व अध्ययन निष्पत्ती निकषानुसार केलेल्या अध्यापनानंतर घेतलेल्या उत्तर संपादन चाचणीतील मध्यमान, प्रमाणविचलन,सहसंबंध व 't' मूल्य याचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे.

उद्दिष्ट क्र.1 :- मराठी भाषेतील विरामचिन्हांचे अध्ययन निष्पत्ती निकषानुसार अध्यापनाचे नियोजन व अध्यापन करणे.

कोष्टक क्र. 1.

इयत्ता पाचवीतील मराठी भाषेतील विरामचिन्हांचे अध्ययन निष्पत्ती निकषानुसार अध्यापनाचे नियोजन व अध्यापन.

घटक	पारंपारिक पद्धतीनुसार अध्यापनाचे नियोजन	अध्ययन निष्पत्ती निकषानुसार अध्यापनाचे नियोजन
विरामचिन्ह	• प्रस्तावना	• प्रस्तावना

Shikshan Sanshodhan : Journal of Arts, Humanities and Social Sciences ISSN: 2581-6241 Volume - 4, Issue - 4, Apr - 2021
Monthly, Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Journal Impact Factor: 3.871
Received on : 15/04/2021 Accepted on : 28/04/2021 Publication Date: 30/04/2021

	• हेतूकथन • विषयविवेचन • ज्ञान ,आकलन , उपयोजन,विश्लेषण, संश्लेषण, कैशल्य, अभिरुची,अभिवृत्ती, रसग्रहण • मूल्यमापन • स्वाध्याय	• हेतूकथन • विषयविवेचन • भिन्न उद्देशासाठी लेखन करताना पूर्णविराम, स्वल्पविराम, अर्धविराम, प्रश्नचिन्ह, उद्गारचिन्ह यांचा जाणीवपूर्वक व योग्य वापर • मूल्यमापन • स्वाध्याय

निरीक्षण :-

कोष्टक क्र.1 नुसार पारंपारिक अध्यापन पद्धती नुसार पाठ नियोजन व अध्यापन करीत असताना प्रस्तावना, हेतूकथन,उद्दिष्टानुसार विषयविवेचन, मूल्यमापन व स्वाध्याय या पायऱ्याचा विचार केला गेला, तर अध्ययन निष्पत्ती निकषानुसार अध्यापन नियोजन व अध्यापन करीत असताना प्रस्तावना, हेतूकथन,अध्ययन निष्पत्ती निकषानुसार अध्यापन, मूल्यमापन, स्वाध्याय या पायऱ्याचा विचार केला गेला आहे.

अन्वयार्थ :- पारंपारिक पध्दतीत पाठनियोजन आशयातील अध्यापनाला प्राधान्य दिले जाते व उद्दिष्टानुसार अध्यापनाचे नियोजन व अध्यापन केले जाते.

उद्दिष्ट क्र. 3:- मराठी भाषेतील विरामचिन्हांचा अध्यापनात अध्ययन निष्पत्ती निकषाची परिणामकारकता अभ्यासणे.

शून्य परिकल्पना:

विद्यार्थ्यांच्या पूर्व परिक्षणातील विरामचिन्हांचे अध्ययन व अंतिम परिक्षणातील विरामचिन्हांचे अध्ययन यामध्ये लक्षणीय फरक पडत नाही

कोष्टक क्र. 2.

इयत्ता पाचवीतील विद्यार्थ्यांचे अध्ययन निष्पत्ती निकष अध्यापनात विरामचिन्हांची संपादन पूर्व चाचणी व उत्तर चाचणीतील गुणांचे विश्लेषण.

अ. न.	गट	विद्यार्थी संख्या	मध्यमान	प्रमाणविचलन	सहसंबंध	't' मूल्य	स्वाधीनता मात्रा
1.	पूर्व चाचणी गट	60	11.5	3	.90	22.04	59
2.	उत्तर चाचणी गट		17.67	4.4			

Singnificance leval for df- 60 At- 0.05 leval 2.00 At-0.01 leval 2.66

निरीक्षण:-

कोष्टक क्र.2 नुसार असे निदर्शनास येते की, विरामचिन्हांच्या अध्यापनात पूर्व चाचणीचे मध्यमान, प्रमाणविचलन अनुक्रमे 11.5, 3 आहे. तसेच विरामचिन्हे या घटकाचे अध्ययन निष्पत्ती निकषाच्या उत्तर चाचणीचे मध्यमान, प्रमाणविचलन अनुक्रमे 17.67, 4.4 आहे.त्याचप्रमाणे दोन चाचणीतील सहसंबंध .90 आहे. 't' मूल्य 22.04 आहे.व स्वाधीनतामात्रा 59 आहे.

अन्वयार्थ:-

वरील निरीक्षणावरून स्वाधीनतामात्रा 59 साठी 0.05 Leval 2.00 पेक्षा जास्त 22.04 असल्यामुळे या परिकल्पनेचा त्याग केला आहे.

8. निष्कर्ष :

- अध्ययन निष्पत्ती निकषानुसार अध्यापनाचे पाठनियोजन व अध्यापन करता येते.
- मराठी भाषेतील विरामचिन्हांच्या पूर्व चाचणी व अध्ययन निष्पत्ती निकषानुसार उत्तर चाचणी यामध्ये लक्षणीय फरक आहे.
- मराठी भाषेतील विरामचिन्हांच्या अध्यापनात अध्ययन निष्पत्तीची परिणामकारकता अधिक आहे.

9. शिफारशी :

- अध्ययन निष्पत्ती निकषानुसार विरामचिन्हे पाठ्याघटाकातील उदाहरणाचा सराव करून घ्यावा.
- मराठी भाषेतील शुध्दलेखनाच्या स्पर्धाचे आयोजन करावे.

5

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed And Indexed Journal

ISSN 2349-638x

Impact Factor 7.149

Website :- www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

Pre Independence Era and Education

(Special Issue No.104)

Chief Editor

Mr. Pramod P. Tandale

Editor

Dr. Dilip M. Mugale

Dr. Siddharth S.Hoval

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc.; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.104

31st Dec. 2021

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
1.	Dr. Sunita Yadavrao Patil	History of Education during pre-independence in India- A study	1
2.	Dr.Mane M.S.	Education System in India during British Rule	3
3.	Dr.S.K.Pachling	Development of Education during British Period in India	6
4.	डॉ.सौ.सुनिता डी.लोहारे (चवळे)	महात्मा जोतीराव फुले	९
5.	प्रा. डॉ. सौ. शैला भगवान सारंग	बौध्दकालीन शिक्षण पध्दतीची आजच्या शिक्षणपध्दतीत उपयुक्तता- एक अभ्यास	11
6.	डॉ.मुगळे दिलीप मनोहर	स्वामी विवेकानंद व शिक्षण	18
7.	डॉ.सुनंदा गोपीनाथराव रोडगे मारोती रामराव कदम	Covid-19 विषयी माध्यमिक स्तरावर् शिक्षण घेणाऱ्या विदयार्थ्यांच्या वैज्ञानिक जाणीवेचा तसेच मानसिक स्थितीचा अभ्यास	20
8.	डॉ बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर	पर्यावरण जागरूकता विकासात शिक्षकांची भूमिका	23
9.	प्राचार्य. डॉ. राख चंद्रशेखर शेषराव	प्राचीन मंदिराच्या बाह्यांगावरील स्त्री-मूर्ती शिल्प एक सामाजिक शिक्षण	26
10.	सौ. पांडे अर्चना अशोकराव डॉ. बालाजी गणपतराव गिरगांवकर	स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड आणि शैक्षणिक विचारवंत	29
11.	डॉ. लाहोरकर बी. आर. केंद्रे भगवान रामकृष्ण	गुरुकुल शिक्षण पद्धती : एक अभ्यास	35
12.	प्रा.नांगरे नूतन कृष्णराव डॉ. बालाजी जी. गिरगावकर	स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड-प्राचीन भारतीय शिक्षणपद्धती	38
13.	श्री. डॉ . गोपाळ रामराव पवार	स्वातंत्र्यपूर्व भारतातील शिक्षक शिक्षण	41
14.	प्राचार्य डॉ. पाटील एन.एस.	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार : एक अभ्यास	47
15.	सौ .शोभा संग्राम पाटील प्राचार्य डॉ. बालाजी गिरगावकर	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक योगदान	49
16.	प्रा. स्नेहलता दत्तात्रय दळवी	महात्मा गांधीजींनी शांततेच्या मार्गाने केलेले सामाजिक व शैक्षणिक कार्य	51

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
17.	प्रा. डॉ. ज्योत्स्ना भागवतराव गव्हाणे	स्वतंत्र भारतापूर्वीच्या शिक्षणावरील धोरणात्मक आराखडा आणि विविध शिक्षण पध्दती	56
18.	प्रा.परमेश्वर माणिकराव वाकडे	ज्ञानरचनावाद आणि गुरुदेव रवींद्रनाथ टागोर यांचा शैक्षणिक अभ्यासक्रम विषयक दृष्टिकोन	61
19.	प्रा.विश्वास दौलतराव मोगरे	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे शिक्षणविषयक विचार	64
20.	श्री.वारूळकर प्रदीप मुरलीधर मा.डॉ.धूत यु.एम.	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार	67
21.	प्रा.अंकुश बाबासाहेब सिताराम	स्वामी विविकानंदाचे शैक्षणिक योगदान	73
22.	प्रा . डॉ. होवाळ सिद्धार्थ सुधाकरराव मुंडे सोनाली वामनराव	स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील चार्ल्स वूडच्या खलित्याचे योगदान	77
23.	डॉ. वंदना लावंड	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक योगदान	79
24.	प्रा.डॉ.गोकुल शामराव डामरे	डॉ पंजाबराव देशमुख यांचे शिक्षण क्षेत्रातील कार्य	81
25.	लोखंडे महादेव बालासाहेब	स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील शिक्षण	85
26.	महेंद्र अच्युत आल्टे	बौध्द तत्वज्ञानाची आजच्या शिक्षणप्रणालीस गरज : एक अभ्यास	88
27.	राहुल गंगाधर वाघमारे	महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य : एक अभ्यास	92
28.	डॉ. व्यंकट के. कदम	छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या जडणघडणीत शहाजीराजे व जिजामातेचे योगदान	95
29.	डॉ जयश्री लक्ष्मणराव भोसीकर	पर्यावरण शिक्षण - काळाची गरज	98

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड आणि शैक्षणिक विचारवंत

संशोधिका
सौ. पांडे अर्चना अशोकराव
M.A. M.Ed. SET (Education)
प्राथमिक पदवीधर,
जि.प.कें.प्रा. कन्या शाळा, औंढा ना.
ता. औंढा ना. जि. हिंगोली

मार्गदर्शक
डॉ. बालाजी गणपतराव गिरगांवकर
कॉलेज ऑफ एज्युकेशन
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

Abstract (सारांश) :-

शिक्षण हा जीवनाचा आधार आहे. शिक्षणापासून आपण आपणास वेगळे करू शकत नाही. प्रत्येक व्यक्ती हा शिक्षण देणारा एक महत्त्वपूर्ण ग्रंथ आहे. केवळ त्याच्याकडून आपण काय घ्यावे हे आपणास कळायला पाहीजे. शिक्षण ही जीवन जगण्याची गुरूकिल्ली आहे. जीवन म्हणजे काय? जीवन का जगावे, जीवन कसे जगावे, जीवनाची सार्थकता कशामध्ये आहे, जीवन पूर्ण कसे करावे? आपण जीवनातून काय घ्यावे व इतरांना काय द्यावे? या सर्व प्रश्नांची उत्तरे म्हणजे शिक्षण होय. म्हणूनच 'शिक्षणाने सर्व काही होत आहे, त्याकरीता आधी शिक्षण घेतलेच पाहीजे'.

जीवन शिक्षण ही काळाची गरज बनली आहे आणि आपल्या सर्व थोर शिक्षणतज्ज्ञांनी, विचारवंतांनी, समाजसुधारकांनी जीवन शिक्षणाची धुरा सांभाळली आहे आणि सर्वांना जगण्याची एक दशा आणि दिशा देण्याची महत्त्वपूर्ण कामगिरी बजावली आहे. हे काम अगदी स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून होत आहे. शिक्षण आणि अभ्यासक्रमातून प्रकट होणारे फुले, आंबेडकर, गांधीजी, विवेकानंद, टागोर इ. चे विचार आपल्या शिक्षणातून तसेच अभ्यासक्रमातून महात्मा फुले, राजर्षि शाहू महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार प्रचारित व प्रसारित होत असतात. या थोर महापुरूषांचे सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक स्वरूपातील विचार आपल्याला प्रेरित व प्रोत्साहित करतात. तेव्हा स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शिक्षणतज्ज्ञांचे विचार व आता अभ्यासक्रमातून प्रकट होणारे विचार निश्चितच येणाऱ्या भविष्यकालीन समस्यांचे निराकरण व उत्तम जीवन जगण्यासाठी दिशादर्शक ठरतील. म्हणूनच स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शिक्षणतज्ज्ञांच्या शैक्षणिक कार्याचा व विचारांचा अभ्यास करून नविन अभ्यासक्रमासाठी एक दिशा निश्चितच मिळेल असे वाटते.

म्हणूनच हा संशोधन लेख NEP 2020 या नविन शैक्षणिक धोरणाशी सांगड घालणारा आहे.

प्रस्तावना :-

"शिक्षण म्हणजे अपक्व मनाचा परिपक्व मनाशी निकट संबंध येणे". तसेच "शिक्षण म्हणजे उत्तम नागरिक बनवणे होय". या अशा अनेक शिक्षणाच्या व्याख्या आहेत व तयार करता येतील. विविध शिक्षण तज्ज्ञांनी शिक्षणाच्या वेगवेगळ्या व्याख्या केल्या आहेत. या सर्व व्याख्यांमधून एकच गोष्ट दिसून येते ती म्हणजे – "जीवनाच्या सर्व व्यवहारांकरिता महत्त्वाचे असणारे ज्ञान, कौशल्ये व जाणीव संक्रमित करणारे संघटित व सातत्याचे अध्यापन म्हणजे शिक्षण होय" – (UNESCO) अशाच प्रकारचे शिक्षण स्वातंत्र्यपूर्व काळात देखील दिले जात होते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात दिले जाणारे शिक्षण हे जीवनाभिमुख होते. प्रत्यक्ष जीवनाशी शिक्षणाचा संबंध होता. शिक्षण म्हणजे ज्ञान, कौशल्ये व अभिवृध्दी यांचे संपादन असल्याने तत्त्ववेत्यांनी शिक्षणविषयक सिध्दांत मांडण्याचे प्रयत्न केले. त्याच काही शिक्षण तत्त्ववेत्यांचा म्हणजेच शैक्षणिक विचारवंत व त्यांचे कार्य यांचा थोडक्यात अभ्यास या संशोधन लेखामधून संशोधिका करणार आहे. समग्र मानवजातीच्या कल्याणाचे अंतिम उद्दिष्ट साध्य करताना संशोधन हा एक मौलिक मार्ग आहे, हे ओळखून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संशोधनाकडे पाहिले. म्हणनूच स्वातंत्र्यपूर्व काळातील विचारवंतांनी कोणते शैक्षणिक कार्य केले व कोणते शिक्षणविषयक विचार मांडून तत्कालीन समाजाला शिक्षणाकडे वळवले याचा अभ्यास संशोधिकेने या लेखामधून केला आहे. तसेच सध्या NEP 2020 राबविण्यासाठी किंवा अंमलात आणण्यासाठी सर्व स्तरावरून अभ्यास केला जात आहे. त्यादृष्टीने देखील स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शिक्षण हा

महत्त्वपूर्ण अभ्यास आहे. या सर्वांमध्ये महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे आपण सध्या भारतीय स्वातंत्र्याचा सुवर्णमहोत्सव (आझादी का अमृतमहोत्सव) साजरा करीत आहोत. त्यामुळे स्वातंत्र्यपूर्व शिक्षणाची सांगड स्वातंत्र्योत्तर शिक्षणाशी घालून शैक्षणिक विचारवंतांच्या शैक्षणिक कार्यालया उजळणी देण्याचा या संशोधन लेखातून प्रयत्न केला आहे.

METHODOLOGY (पध्दत) :-

प्रस्तुत संशोधन विषयावर भाष्य करण्यासाठी संशोधिकेने स्वातंत्र्यपूर्व काळातील विविध शिक्षण तज्ज्ञांच्या शैक्षणिक कार्याचा अभ्यास केला. तसेच स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शैक्षणिक विचारवंताचे शैक्षणिक कार्य इथे विशद करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

1. **राजा राममोहन रॉय (1772 - 1833) :-**

भारतात नविन युग आणणारे, बहुभाषी, धर्मसुधारक, देशप्रेमी राजा राममोहन रॉय यांचा जन्म बंगालमध्ये 18 व्या शतकात झाला. त्यावेळी भारतावर ईस्ट इंडिया कंपनीचे राज्य होते. वयाच्या 22 व्या वर्षापासून त्यांनी इंग्रजी भाषेचे शिक्षण घेण्यास सुरूवात केली. पर्शियन, अरबी व संस्कृत भाषांचे शिक्षण त्यांना घरीच मिळाले. 1804 ते 1814 या काळात त्यांनी ईस्ट इंडिया कंपनीमध्ये नोकरी केली.

शैक्षणिक कार्य / विचार :-

1) आपल्या लेखनाद्वारे सर्व धर्मांतील अंधविश्वास व मुर्तीपुजेचा विरोध केला.
2) हिंदु धर्मातील जातीव्यवस्था, बहुपत्नीत्व, सतीप्रथा, स्त्रियांना शिक्षण न देणे, विधवा पुनर्विवाहास बंदी करणे, धार्मिक कर्मकांड इ. दुष्ट चालिरितींवर त्यांनी आयुष्यभर प्रखर लेखन केले.
3) पर्शियन, इंग्लिश व बंगाली भाषेत विपुल लेखन केले. त्यांना बंगाली भाषेतील गद्याचा जन्मदाता मानले जाते.

2. **महात्मा ज्योतीराव फुले (1827 — 1890) :-**

स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव या त्रयीवर नितांत भरवसा ठेवणारे आणि सामाजिक विषमतेच्या विरोधात आवाज उठवणारे महात्मा फुले हे महापुरूष होते. म. फुले यांचा जन्म 11 एप्रिल 1827 रोजी कटगुण, सातारा येथे झाला. महात्मा फुले यांना महाराष्ट्राचे मार्टिन ल्युथर म्हणून ओळखले जाते. ते मानवतावादी विचारांचे होते. त्यांनी मेकॉलेच्या खालत्यास कडाडून विरोध केला. 'शिक्षण हे वरच्या वर्गापासून खालच्या वर्गापर्यंत पाझरत आले पाहिजे' या विचारास फुलेंचा विरोध होता. 'प्रथम उपेक्षितांना शिक्षण नंतर अपेक्षितांना शिक्षण' हे सूत्र अंमलात आणावे, यावर त्यांचा भर होता.

शिक्षणविषयक कार्य / विचार :-

1) स्त्री शिक्षणाचा पाठपुरावा
2) प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत
3) प्रशिक्षित शिक्षकाची तरतूद करणे.
4) प्राथमिक शिक्षणाकडे लक्ष देणे.
5) ग्रामीण भागातील मुलामुलींचे शिक्षण
6) राष्ट्रनिर्माणासाठी शुद्रांना शिक्षण
7) शिक्षणप्रणालीत आमुलाग्र बदल विचार
8) व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षण
9) त्रिभाषा सूत्राचा अवलंब
10) शिष्यवृत्ती व वसतीगृहाची सुविधा
11) शिक्षणविषयक ज्ञान व विचार

म. फुलेंनी स्वत:च्या पत्नीला शिक्षित केले व मुलींना शिकवण्याचे काम करावयास लावले. सावित्रीबाई फुले या महाराष्ट्रातील पहिल्या स्त्री-शिक्षिका झाल्या. मुलींना शिक्षण मिळवून देण्यात म. फुले व सावित्रीबाई फुले यांचा मोलाचा वाटा आहे. म. फुले यांनी इ.स. 1848 साली पुण्यामध्ये बुधवार पेठेतील भिडे यांच्या वाड्यात पहिली मुलींची शाळा काढून तेथील

शिक्षिकेची जबाबदारी स्वत:ची पत्नी सावित्रीबाईवर सोपविली. हीच स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ ठरली. शेतकऱ्यांचे असूड, गुलामगिरी, ब्राम्हणांचे कसब, इ. अनेक पुस्तकांचे लेखन केले.

3. **सावित्रीबाई फुले** (1831 - 1897) :-

3 जानेवारी 1831 रोजी नायगाव ता. खंडाळा जि. सातारा येथे खंडोजी नेवसे पाटील यांच्या पोटी सावित्रीबाईंचा जन्म झाला. 1 जानेवारी 1848 रोजी बुधवार पेठेत मुलींसाठी सुरू केलेल्या शाळेत शिक्षिका म्हणून काम केले.

शैक्षणिक कार्य :-

1. पहिली स्त्री शिक्षिका, स्त्री — मुख्याध्यापिका म्हणून काम केले.
2. 19 सप्टेंबर 1851 रास्त वेळेत मुलींची दुसरी शाळा काढली.
3. 15 मार्च 1852 — वेताळपेठेत मुलींची तिसरी शाळा काढली.
4. नॉर्मल स्कुल — फुले दाम्पत्याने शिक्षिका तयार करण्यासाठी नॉर्मल स्कुल काढले.
5. 28 जानेवारी 1853 — बालहत्या प्रतिबंधक गृह उभारले.
6. 'बावनकशी सुबोध रत्नाकर' — हा काव्यसंग्रह लिहीला.

समाजाच्या विरोधाला, अत्याचाराला सहन करून मुलींच्या शिक्षणासाठी अहोरात्र झटल्या तसेच मुलींना शिक्षणाची दारे उघडी केली. म्हणूनच आज सावित्रीबाईला आद्यसरस्वती म्हणून गौरवले आहे.

4. **रविंद्रनाथ टागोर** (1861 ते 1941) :-

रविंद्रनाथांचा जन्म एका बंगाली जमीनदाराच्या घराण्यात झाला. त्यांचे स्वत:चे प्रत्यक्ष शाळेत जाऊन फार थोडे शिक्षण झाले. परंतु त्यांनी खूप मोलाचे शैक्षणिक कार्य केले आहे. नोबेल पारितोषिक विजेते गुरूवर्य रविंद्रनाथ टागोरांनी साहित्य, चित्रकला, शिल्पकला या सर्व क्षेत्रांत उत्तुंग कार्य केले. त्यांना साहित्यासाठी नोबेल पारितोषिक देण्यात आले.

शैक्षणिक कार्य / विचार :-

1) 22 डिसेंबर 1901 रोजी ब्राम्हचर्याश्रम या नावाने शांतिनिकेतन येथे वसतिगृहयुक्त शाळा काढली. तीच पुढे विश्वभारती विश्वविद्यालय या नावाने नावारूपास आली.
2) ग्रामीण उध्दाराचे कार्य करण्यासाठी त्यांनी इ.स. 1922 मध्ये सुरूल येथे श्रीनिकेतन या संस्थेची स्थापना केली.
3) शिक्षण मातृभाषेचा पुरस्कार करावा.
4) स्त्री-पुरूषांना शिक्षणाची समान संधी देणे.
5) शिक्षणाच्या योगे ग्रामीण विकास होणे.
6) शिक्षणाचा संबंध प्रत्यक्ष जीवनाशी असणे.
7) शिक्षण स्वावलंबी असावे.
8) प्रवेशास स्वत:च्या प्रवृत्तीप्रमाणे व आवडीप्रमाणे शिक्षण घेण्याची अनुमती असणे.

5. **स्वामी विवेकानंद** (1863 - 1902) :-

वेदान्त व विज्ञान यांचा समन्वय करणारे, भारताच्या अध्यात्मिक थोर वारसाची ओळख सर्व जगास करून देणाऱ्या, संन्यास पत्करूनही सामान्य जणांना शिक्षणाचे दरवाजे उघडे करण्यासाठी आग्रह धरणाऱ्या, स्त्री शिक्षणाचे पुरस्कर्ते, मानवतेचे पुजारी, थोर वक्ते स्वामी विवेकानंदाचा जन्म 12 जानेवारी 1863 साली कोलकाता येथे झाला. स्वामी विवेकानंदाचे मुळ नाव नरेंद्र असे होते.

शैक्षणिक कार्य / विचार :-

1) इ.स. 1886 मध्ये श्री. रामकृष्ण परमहंसांच्या देहावसानानंतर रामकृष्ण मिशनची स्थापना केली.
2) इ.स. 1888 ते 1891 पर्यंत भारत भ्रमण करून भारताच्या सामाजिक स्थितीचे अवलोकन केले.
3) 11 सप्टेंबर 1893 रोजी शिकागो येथील सर्व धर्म परिषदेत त्यांनी वेदांत तत्त्वज्ञान व हिंदु धर्माची सर्वसमावेशकता या विषयावर आपले विचार मांडले.
4) इ.स. 1897 मध्ये रामकृष्ण सेवा संघाची स्थापना केली.

आधुनिक शैक्षणिक तत्वांचा पुरस्कार केला ती अशी —

1) सर्वांसाठी शिक्षण
2) विद्यार्थ्यांच्या मातृभाषेत शिक्षण
3) जीवनाच्या तयारीसाठी शिक्षण
4) सर्वांगीण प्रगतीसाठी शिक्षण
5) विज्ञाननिष्ठा
6) माणसाच्या मुलभूत विकसनशीलतेवर विश्वास
7) स्वयंअध्ययन हेच खरे शिक्षण
8) शिक्षणाद्वारे सहिष्णुतेचा विकास
9) एकाचवेळी एकाच बाबीचे शिक्षण (बी.एफ. स्किनरच्या शैक्षणिक कार्यक्रमाचा (प्रोग्रामिंग) मूळ सिध्दांत)
10) प्रत्यक्ष अनुभवाद्वारे शिक्षण
11) प्रौढ शिक्षण
12) अध्यात्म व विज्ञान यांचा संयोग

6. **महात्मा गांधी (1869 ते 1948) :-**

महात्मा गांधी यांचा जन्म 2 ऑक्टोबर 1869 रोजी गुजरातमधील पोरबंदर येथे झाला. त्यांचे पुर्ण नाव मोहनदास करमचंद गांधी असे होते. भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यात जसा गांधीजींचा सिंहाचा वाटा आहे तसाच भारतीय शिक्षण पध्दतीत बदल करण्यात किंवा नविन शैक्षणिक तत्त्वांचा पुरस्कार करून ती तत्त्वे प्रत्यक्ष अंमलात आणण्यात देखील गांधीजींचा सिंहाचा वाटा आहे.

शैक्षणिक तत्त्वज्ञान / कार्य :-

1) 1917 मध्ये चंपारण्य जिल्ह्यात ग्रामशिक्षणाचा प्रारंभ केला.
2) 1921 मध्ये गुजरात विद्यापीठाची स्थापना केली.
3) 1937 मध्ये वर्धा येथे शिक्षण परिषद घेण्यात आली व यामध्ये त्यांनी आपल्या नई तालीम, बुनियादी शिक्षा, मुलोद्योगी शिक्षण वा बेसिक एज्युकेशन चा पुरस्कार केला.
4) त्यांनी शिक्षणाचे स्तर तयार केले —
प्रौढ शिक्षण, पूर्व बुनियादी, बुनियादी, उत्तर बुनियादी व उच्च शिक्षण
5) प्राथमिक शिक्षण सात वर्षाचे राहील व त्याचा दर्जा इंग्रजी (इंग्रजी सोडून) मॅट्रिकच्या दर्जाइतके राहील.
प्राथमिक शिक्षण — मॅट्रिकचा दर्जा — इंग्लिश + पुरेसे व्यवसाय शिक्षण.
6) स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार केला.
7) मुलोद्योगी / बुनियादी शिक्षण पध्दतीत पुढीलप्रमाणे अभ्यासक्रम असावा.
अ) मुख्य हस्त व्यवसाय — पुढीलपैकी कोणताही एक 1. हातमाण व हातसूत 2. सुतारकाम 3. शेती 4. फळे व भाजीपाला 5. चामडयाचे काम 6. स्थानिक परिस्थितीप्रमाणे कोणताही मुलभूत उत्पादनक्षम व्यवसाय.
आ) मातृभाषा
इ) गणित
ई) समाजविषयक अभ्यास (इतिहास, भूगोल, नागरिकशास्त्र)
उ) चित्रकला
ऊ) संगीत
ऋ) हिंदूस्थानी.

चौथ्या इयत्तेपर्यंत मुला-मुलींना समान अभ्यास व पाचव्या इयत्तेपासून मुलींना घरकाम व गृहशास्त्र हे वेगळे विषय.

8) महात्मा गांधी विशिष्ट धर्माच्या शिक्षणाच्या विरूध्द होते. त्यांच्या मते सत्य आणि अहिंसा या सद्गुणांना पोषक शिक्षण देणे. त्यांच्या मते शिक्षणाच्याद्वारे आत्म्याचा विकास व्हावा.

7. राजर्षि शाहू महाराज (1874 - 1922) :-

राजर्षि, युगपुरूष, जनसामान्यांचे कैवारी, क्रियाशील शिक्षणद्रव्य शाहू महाराज यांचा जन्म 1874 साली कागल येथे झाला. 17 मार्च 1884 मध्ये दत्तक विधान व कोल्हापूर संस्थानचे राजे म्हणून राज्यारोहण झाले. 2 एप्रिल 1894 मध्ये त्यांनी राज्यसूत्रे हाती घेतली. आपल्या आमदानीत त्यांनी मोफत सार्वत्रिक शिक्षण, शिक्षणसंस्थांची स्थापना, तळागाळातील लोकांसाठी वसतिगृहे, धार्मिक सुधारणा इ. अनेक महान कार्य केली. ते एक महान लोकनायक, लोकशिक्षक, समाजपरिवर्तक, गरीबांचे कैवारी, शिक्षामहर्षि व समाजसुधारक होते.

शैक्षणिक विचार / कार्य :-

1) प्राथमिक शिक्षण :- शाहु महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात 24 जुलै 1917 रोजी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत केले. 4 मार्च 1918 रोजी चिखली येथे पहिली मोफत प्राथमिक शाळा सुरू केली.
2) वसतिगृहांची स्थापना :- 'सर्व समाजासाठी शिक्षणाचे दरवाजे खुले करणे' हे शाहू महाराजांचे धोरण होते. सर्वांत प्रथम त्यांनी सर्व जातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी एक वसतिगृह कोल्हापूर येथे सुरू केले. नंतर जातीनिहाय वसतिगृहांची स्थापना केली. म्हणूनच कोल्हापूर 'मदर ऑफ बोर्डिंग हाऊसेस' असे म्हटले जाऊ लागले.
3) शिष्यवृत्त्यांची सोय :- शिक्षणास आवश्यक ती आर्थिक मदत देण्यासाठी शिष्यवृत्त्या देण्याची योजनाही अंमलात आणली. सन 1911 मध्ये जाहीरनामा काढून दर शंभर मुलांमध्ये पंधरा मुलांना नादारी द्यावयाचे ठरले.
4) स्त्री शिक्षण :- स्त्री शिक्षणासाठी स्वत:च्या सूनेला प्रथम साक्षर केले. तसेच घोडयावर बसणे, ड्रायव्हिंग करणे, शिकार करणे इ. मर्दानी शिक्षण देण्याची व्यवस्था केली.
स्त्रियांसाठी त्यांनी बालविवाह, विधवा विवाह, हिंदू जैन संमिश्र विवाह इ. विषयी प्रगत कायदे करून त्यांची अंमलबजावणी केली.
5) तसेच उद्योग शाळा, दुय्यम व उच्च शिक्षण, सैनिकी शाळा, संस्कृत शाळा, पुरोहित शाळा, पाटील शाळा, शिक्षण प्रशिक्षण केंद्रे, ग्रंथालय इ. शिक्षणविषयक सुविधा सुरू करून समाजातील तळागाळातील लोकांपर्यंत शिक्षण पोहोचविण्याचे काम केले.

8. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (1891 ते 1956) :-

भारतीय घटनेचे शिल्पकार, दलितांचे कैवारी, थोर विद्वान, शिक्षणतज्ज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जन्म 14 एप्रिल 1891 साली मध्य प्रदेशातील महू या गावी झाला. त्यांचे मूळ नाव भीमराव असे होते. डॉ. आंबेडकरांनी स्वत: उच्च शिक्षण तर घेतलेच पण इतरांना देखील शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले.

शैक्षणिक कार्य :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्राध्यापक, प्राचार्य, विविध शैक्षणिक संस्थांचा संस्थापक ही रूढार्थाने शिक्षणक्षेत्राशी संबंधित कामे तर केलीच. परंतु त्यापेक्षा व्यापक असे. लोकशिक्षणाचे व समाजपरिवर्तनाचे महान कार्य केले. नव्या भारताची जडणघडण कशी असावी याचे मार्गदर्शन त्यांनी भारतीय घटनेच्या द्वारे केले. समाजशिक्षक ही व्यापक भूमिका स्वीकारून अनेक शैक्षणिक कामे केली.

1) 31 जानेवारी 1920 पासून अस्पृश्यतेविरूध्द संघर्ष करण्यासाठी व भारतातील विषमता दूर करण्यासाठी मुकनायक हे पाक्षिक सुरू केले.
2) पददलित समाजाला आपल्या अधिकारांची जाणीव व्हावी म्हणून इ.स. 1924 मध्ये बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना केली.
3) 1927 — बहिष्कृत भारत — पाक्षिक
4) 1929 — जनता — पाक्षिक — प्रबुध्द भारत.

5) 1945 — मुंबई — पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना.
6) 1946 — 20 जून 1946 — मुंबई — सिध्दार्थ कॉलेजची स्थापना.
7) 1950 — मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना.
8) 1956 — सिध्दार्थ कॉलेज ऑफ कॉमर्स ॲण्ड इकॉनॉमिक्सची स्थापना.
9) 1956 — सिध्दार्थ विधी महाविद्यालयाची स्थापना.

तसेच भारतीय घटनादुरूस्ती संयुक्त समितीचे सदस्य (इ. 1932), नेहरू सरकारमध्ये कायदामंत्री, घटना मसुदा समितीचे अध्यक्ष, राज्यसभा सदस्य या नात्याने खूप महत्त्वपूर्ण कामे केली. त्यांच्या मते शिक्षणाद्वारे चारित्र्याचा विकास होणे आवश्यक आहे. चारित्र्यसंवर्धनात प्रज्ञा, शील, करूणा व मैत्री या गुणांचा समावेश होतो. तसेच विद्यार्थ्यांनी स्वत:च्या शिक्षणाचा उपयोग समाजासाठी करावा.

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडामध्ये वरील विचारवंताबरोबरच अरविंद घोष, संत गाडगेबाबा, डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन, डॉ. झाकीर हुसेन, संत तुकडोजी महाराज, इ. कितीतरी शिक्षण तज्ज्ञांनी स्वत:चे विचार मांडले, त्याची अंमलबजावणी केली व शिक्षणविषयक मोलाचे कार्य केले. या सर्वांचे विचारांची कास धरूनच शिक्षण क्षेत्रात पुढे आमुलाग्र असे बदल घडून आले. अगदी वैदिक काळापासून सुरू झालेले शिक्षणाचे कार्य आतापर्यंत अविरत सुरू आहे.

चर्चा :-

वरील सर्व शिक्षणतज्ज्ञांच्या कार्याच्या अभ्यासावरून एक गोष्ट लक्षात येते स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील शैक्षणिक विचार हे आजच्या शैक्षणिक विचाराशी बऱ्याच प्रमाणात मिळते — जुळते आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळात देखील व्यवसाय शिक्षण, स्वावलंबनावर भर, कला कौशल्याला वाव, उद्योग व्यवसायाला महत्त्व / वाव देणारे शिक्षण, प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत, सैनिकी शाळा, स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व, मातृभाषेला प्राधान्य इ. सर्व गोष्टी ज्या आजच्या नविन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये अंतर्भूत करण्यात आलेल्या आहेत. थोडक्यात स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील शैक्षणिक विचारवंतांचा दृष्टीकोन हा दूरगामी होता. त्याचीच कास धरून आज 21 व्या शतकातील शिक्षणविषयक घडामोडी सुरू आहेत. एकंदरीत स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील शिक्षणतज्ज्ञांनी शिक्षणक्षेत्रात मोलाचे कार्य केले आहे.

निष्कर्ष :-

वरील विवेचनावरून एवढेच लक्षात येते की, एखाद्या इमारतीचा पाया जितका मजबूत असावयास पाहीजे तेवढीच ती इमारत मजबूत होते. म्हणून स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील शिक्षण हे दर्जेदार व प्रभावी होते. त्यावरच पुढची सर्व शिक्षणविषयक धोरणे, अभ्यासक्रम, पाठ्यक्रम यांची उभारणी झाली आहे. म्हणूनच या सर्व शिक्षणतज्ज्ञांच्या विचारांच्या पायावर नविन शैक्षणिक धोरण 2020 ची इमारत उभारून स्वातंत्र्याचा सुवर्णमहोत्सव साजरा केला जाईल. इतकीच या लेखातून अपेक्षा !

संदर्भ ग्रंथ :-

1. आपटे, पां, श्री. राष्ट्रीय शिक्षणाचा इतिहास, पुणे.
2. Aggarwal, J.C. Progress of Education in Free India : Modern Indian Education and its problems, New Delhi, 1977.
3. प्रगत शैक्षणिक तत्वज्ञान
4. देशमुख एल.जी. (जुलै 2000) शिक्षणाचे तत्वज्ञानात्मक व समाजशास्त्रीय अधिष्ठान कोल्हापूर, फडके प्रकाशन

(6)

APPROVED UGC CARE

ISSN - 2229 - 3620

SHODH SANCHAR BULLETIN

JOURNAL OF ARTS, HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY BILINGUAL PEER REVIEWED REFEREED RESEARCH JOURNAL

Ref. No. : SSB/2020/SIC18

Date : 23-09-2020

Certificate of Publication

Nangare Nutan Krishnarao[1], Dr. Balaji G. Girgaonkar[2]

[1]Asst. Prof., Azad College of Education, Satara

[2]Principal, College of Education, Nanded

TITLE OF RESEARCH PAPER

INVESTIGATING ACHIEVEMENT LEVEL OF STUDENT TEACHER WITH REFERENCE TO MARATHI METHOD

This is certified that your research paper has been published in
Shodh Sanchar Bulletin, Volume 10, Issue 39, July to September 2020

Editor in Chief
SHODH SANCHAR BULLETIN
BILINGUAL INTERNATIONAL
RESEARCH JOURNAL, LUCKNOW

CHIEF EDITORIAL OFFICE

• 448 /119/76, KALYANPURI THAKURGANJ, CHOWK, LUCKNOW -226003 U.P.
Cell.: 09415578129, 07905190645
E-mail : serfoundation123@gmail.com
Website : http://seresearchfoundation.in | http://seresearchfoundation.in/shodhsancharbulletin/

CONTENTS

S. No.	Topic	Page No.
1.	UNDERSTANDING THE CHILDREN'S CONCEPTIONS ABOUT THE INVENTIONSIN SCIENCE Dr. Nageswara Rao Mikkili	1
2.	EDUCATIONAL SERVICES OF AMERICAN ARCOT MISSION INMADRAS PRESIDENCY WITH SPECIAL REFERENCE TO NORTH ARCOT DISTRICT – AHISTORICALSTUDY P. Loganathan	7
3.	AN EMPLOYEE ENGAGEMENT ANDITS RELATION WITHORGANIZATIONALCOMMITMENT WITH STRUCTURE EQUATION MODELING Dr. Jagdeep Singla Dr. Sugandh Rawal Dr. Sanjay Nandal	12
4.	EFFECT OF ACADEMIC STRESS ON ACHIEVEMENT AND ADJUSTMENT OF MEDICAL ANDENGINEERING STUDENTS Dr. Vikas S. Minchekar	21
5.	KARI BY AMRUTA PATIL : URBAN GOTHIC TRAUMA NARRATIVE SET IN MAXIMUMMUMBAI Jyotsna Mayadas	27
6.	A STUDY OF NAVI MUMBAI MUNICIPAL CORPORATION'S EXPENDITUREON HEALTH Dr. B. M.Munde	32
7.	ECONOMIC IMPACT OF COVID19 PANDEMIC ONINDIANECONOMY Jivesh Nandan Shalini Kushwaha	42
8.	EXPLORE THE PROFESSIONAL SKILLS OF TEACHERS OFSPECIALSCHOOLS Dr. Bhavna Singh	49
9.	SEX TRAFFICKING – A MODERN DAY SLAVERY – IN THE RACIAL SPACES OF BELGIUM INCHIKAUNIGWE'S ON BLACK SISTER'S STREET Amita Kamat Dr. Shivaji Sargar	54
10.	EFFECT OF FINANCIAL DETERMINANTS ONCORPORATECASH HOLDING : AN EVIDENCE FROMAUTOMOBILEINDUSTRY Dr. Vineet Singh Anjali Tiwari	59
11.	COMPARATIVE STUDY OF AGRICULTURAL DEVELOPMENT OF STATESIN INDIA Dr. Dattatraya Vitthalrao Parhad	66
12.	COMPARATIVE STUDY ON FLEXIBILITY AND MUSCULAR ENDURANCE BETWEEN FEMALE AEROBIC AND YOGA GROUPS Keisham Satyaranjan Dr. R. K. Chandra kumar Dr. Laishram Santosh Singh	70
13.	INDIAN FEMINISM AND ISSUES IN THE NOVELS OF ANITA DESAI Abdul Barique Ahmed	75

14	CRIMES AND VIOLENCE AGAINST WOMEN IN AHMEDNAGAR DISTRICT	Dr. Prakash N. Salve	79
15.	EXPLORING THE RELATIONSHIP BETWEEN SUBJECTIVE WELL-BEING AND RESILIENCE	Dr. Kranti Gawali*	85
16.	INVESTIGATING ACHIEVEMENT LEVEL OF STUDENT TEACHER WITH REFERENCE TO MARATHI METHOD	Nangare N utan K rishnarao Dr. Balaji G. Girgaonkar	89
17.	A SURVEY ON CONSUMER SATISFACTION ON NESTLE INDIA PRODUCTS AFTER CONTROVERSIAL COMEBACK	Dr. Kaluvoya Anith Dr. Kasuba Sirisha	92
18.	LIBRARY AND INFORMATION SCIENCE: AN EMERGING FIELD OF STUDYIN WEST BENGALDr.	Mom Chattopadhyay	96

SIC

ISSN - 2229-3620
APPROVED UGC CARE

SHODH SANCHAR BULLETIN
Vol. 10, Issue 39, July-September 2020
Page Nos. 89-91

AN INTERNATIONAL BILINGUAL PEER REVIEWED REFEREED RESEARCH JOURNAL

INVESTIGATING ACHIEVEMENT LEVEL OF STUDENT TEACHER WITH REFERENCE TO MARATHI METHOD

Nangare Nutan Krishnarao*
Dr. Balaji G. Girgaonkar**

ABSTRACT

This study focuses on achievement level of Marathi content knowledge B.Ed. student teacher. Human progress is due to language. Exchange of ideas is possible only because of language. To ensure practice or regular teaching, B.Ed. student teacher must content knowledge, knowledge of teaching method composed by facts, theories, principles, ideas, vocabulary– they teach, as well as the appropriate pedagogy for teaching it Teaching methods of students depends upon under graduate and post graduate subject. In this paper achievement test is prepared to study Marathi content knowledge, Result shows very low level of Marathi textbook knowledge.

Keywords: Achievement, Marathi Method, Student Teacher.

INTRODUCTION

Teacher Education aims to build competencies among all the student teachers. B.Ed. is the teachers' training programmer of its kind. Teacher training refers to the process of education and skill development the student teacher which undergo as part of their teacher education process. Language is the foundation for communication and learning and earning. Language is the most important aspect of human life; Human progress is due to language. Exchange of ideas is possible only because of language. To ensure practice or regular teaching, B.Ed. student teacher must content knowledge, knowledge of teaching method composed by facts, theories, principles, ideas, vocabulary– they teach, as well as the appropriate pedagogy for teaching. Teaching methods of students depends upon their UG/PG subject. But at the same time, it seems necessary to verify the knowledge of the relevant subject of the B.Ed. students up to the higher secondary level. The students admitted to the Bed course are not of the same age. This question should be taken into consideration so the researcher has chosen the need.

*Asst. Prof., Azad College of Education, Satara
**Principal, College of Education, Nanded

Even majority of student have Marathi is mother tongue. Marathi content consist of good word vocabulary, ability to understand functional grammar, general knowledge of Marathi just like nick name of poet, single word of multi dimensions, correlation of content, a good knowledge of content analysis, also good knowledge of communication mode like listening, reading, speaking, writing makes every language perfect. Last but no least item understands of running textbook which includes prose, story, drama, poem, such literature must know. So to check the current status about textbook knowledge this study is taken.

NEED AND IMPORTANCE

During the study, the researcher realizes that the knowledge of many students and student teachers is weak in Marathi practice teaching. The present research topic has been chosen as it is very important to see how much Marathi knowledge is there about the same current state board curriculum.

1. It's a tool for checking knowledge.
2. It's a means to understand issue of content and awareness of degree of content.
3. It helps us succeed in taking experiment.
4. It allows disproving.

5. It is a means to find factors of content like prose and poem.
6. It promotes confidence and sharing valuable information.

OBJECTIVE

Research is a study of a particular research problem and or concern, using scientific methods. A depth analysis of information creates space for generating new questions, concepts, understandings and theories. Need of objective is to explore the unknown new possibilities in the area of education.

1. To investigate Marathi content knowledge of class six, seven and eight textbook.

SCOPE AND LIMITATION

1. Considering that the research is wide of Latur district, three classes of secondary school i.e. 6 the, 7th and 8th have been considered.
2. Results of the study are applicable to Marathi method student only.
3. This study is held in academic year 2022-23

RESEARCH METHODOLOGY

As per the objective of proposed research work Survey method is used as the resultant data that is collected from a sample of B.Ed. Marathi method respondents. This data is comprehensive information gathered from a Marathi method student about Marathi textbook. This is simple method used for survey and statistical analysis. The survey method in descriptive research method has been used by the researcher.

POPULATION

A population is the entire group that we want to draw conclusions about the same characteristics. In the present research, since the Marathi knowledge of B.Ed. student teachers is to be studied. 32 B.Ed. College affiliated to Kolhapur university are selected for this study. 543 students studied Marathi method.

SAMPLE

Sometimes population is large in size, geographically dispersed, or difficult to contact, it's not difficult to study entire population but technically wrong, so necessary to use a sample. With statistical analysis. For the purpose of the present research, all student teachers with B.Ed. Marathi teaching methods are included in all areas of Kolhapur University. 200 students are a part of sample, drawn by simple random method.

TOOL OF RESEARCH

Achievement test is used to score content knowledge of Marathi chapters of class six, seven and eight. Such test often used in B.Ed. College to assign teaching method to determine the level of instruction for which a student is prepared. Even he or she completed UG or PG in concern subject. High achievement marks indicate a mastery level of Marathi content. As a tool of research the achievement test which has been prepared of 60 marks.

STATISTICAL ANALYSIS

After the researcher, Data has collected the information through achievement test; the obtained information is presented in the form of tabulation. The conclusions based on the analysis. Mean, median, mode, percentile are calculated, percentile norms are used to rating of analysis shown below table.

Remark	Very Poor	Poor	Average	Good	Excellent
Marks	0-10	11-19	20-34	35-49	50-60

RESULTS

1. 30% students' knowledge of Marathi content is very poor
2. 46% student's knowledge of Marathi content is poor
3. 24% student's knowledge of Marathi content is average.
4. No single students have average content knowledge of poem.
5. Only 8 % students have average content knowledge of prose.
6. No single student with good Marathi content knowledge.
7. No single students have excellent content knowledge of poem.
8. No single students have excellent content knowledge of prose.

RECOMMENDATION

1. B.Ed. Students must develop a much wider knowledge of the Marathi language through reading Marathi textbooks. Marathi Method teacher must concentrate on understanding of state board Marathi books.
2. Arrange guest lecture of school teacher.

3. Experiment should be designed for enrichment of subject knowledge.

REFERENCE

1. Albert Schweitzer, (1987) The Philosophy of Civilization , Prometheus Books, New York
2. Best, J.W. and Kahan J.V. (1998), Research in Education (7 th edition)
3. Dandekar, W.N. and Mahkija, S. (2011), Psychological Foundations of Education. Third
4. Edition, India: Macmillan Publishers.
5. Michal Mason, (2005), The New Accountability, Routledge Publication
6. Pandya, Shefali (2012), Research Methodology, New Delhi: APH Publishing Corporation.

❐ ❐ ❐

Impact Factor 7.331

ISSN 2349-638x

Peer Reviewed And Indexed

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)

Monthly e-Journal

VOL-IX | ISSUE-XI | NOV | 2022

Address
- Devgiri Nagar, Ambajogai Road, Latur.
- Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
- (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email
- aiirjpramod@gmail.com
- aayushijournal@gmail.com

Website
- www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

VOL- IX ISSUE- XI NOVEMBER 2022 PEER REVIEW e-JOURNAL IMPACT FACTOR 7.331 ISSN 2349-638x

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1	Dr. I. M. Makkubhai	Master Plan to Magnification Pronominal Enterprise	1 To 5
2	Poonam Baburao Kashid	Women Empowerment: Issues, Challenges	6 To 9
3	Shivaprasad S. & Dr.Hoovinbhavi B.L.	Factors Affecting on Teaching of Mathematics Subject at Secondary School Level	10 To 15
4	Dr. Neha Girdhar & Sudesh Kumar	Employees Performance and Satisfaction in Banking Sector	16 To 20
5	Pravinkumar B. Gohane	A Study of Library Operations in Academic Colleges Affiliated to Gondwana University, Gadchiroli	21 To 24
6	Dr. Halimani Davindrappa	Parliamentary Federalism	25 To 33
7	Dr. K.M. Desai	A Study of Theoretical Perspectives in Ethical Dimensions	34 To 37
8	Dr. Amol Powar	Efficacy of Punarnavadi Churna in the management of Grudhrasi W.S.R Sciatica-A Clinical Study	38 To 41
9	Dr. Pallavi Ashok Chandanshiv & Dr. Mangesh Patil	Randomized Clinical Endpoint Study to Assess the Effect of Hingu Churna in Stree Pushpa Janana W.S.R. to Ovarian Follicle Development: A case Study	42 To 45
10	Dr.Ranjana Chandrakantrao Jadhav & Dr.Saniya Yusufkhan Pathan	Effect of Kantakari Ghrita Matra Basti in The Treatment of Vataj Kasa	46 To 50
11	Dr. Halimani Davindrappa	Coalition Governments in India (Government and Left Front Policy Contradictions)	51 To 56
12	Dr. K.M. Desai	Verious Types of Research	57 To 58
13	Dr.Ranjana Chandrakantrao Jadhav & Dr.Saniya Yusufkhan Pathan	To Study the Efficacy of Mahakanak Tail matra basti in the Management of Amavata – A Clinical Study	59 To 63
14	Dr. Lingaraj C. Mullalli & Dr. Basavaraj V. Halemani	To Study the Effect of Male and Female Teachers Personality Factors on Academic Achievement of Students in Social Science of Dharwad District	64 To 68

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
15	ममता रानी	महर्षि वाल्मीकि के अनुसार भरत का व्यक्तित्व	69 To 72
16	श्रीमती वीणा	नई शिक्षा नीति के क्रियान्वयन में आने वाली चुनौतियाँ	73 To 76
17	डॉ. रुपाली मोकाशी	जोसेफ ओपनहायमर आणि नाझी ज्यू विरोधी सिनेमातंत्राचे परीक्षण	77 To 81
18	डॉ. प्रकाश कृष्णदेव धुमाल	समकालीन कविता में किन्नर विमर्श	82 To 89
19	सुचेता	अध्यात्म रामायण में वर्णित नारी का स्थान	90 To 92
20	किरण वि. रापतवार प्राचार्य डॉ. बालाजी गिरगावकर	उच्च प्राथमिक स्तरावरील अवकाशीय संकल्पना आणि भूगोल विषयाचा अभ्यासक्रम	93 To 99
21	प्रा.डॉ.मनोहर तोटरे	बालकामगारांच्या समस्या: चिकित्सक अभ्यास	100 To 102
22	प्रा. उज्वला स. नवले	बी.एड प्रशिक्षणार्थींना संख्याशास्त्र घटकाच्या प्रभावी संप्रेषणासाठी कार्यपुस्तिका निर्मितीची परिणामकारकता: एक प्रायोगिक अभ्यास	103 To 106
23	श्री. हर्षवर्धन शंकर यादव डॉ. वहिदा शेख	न्यायमंडळातील नियुक्ती व द्वितीय प्रशासकीय सुधारणा आयोगाच्या शिफारसी	107 To 111
24	प्रा.डॉ.मनोहर तोटरे	बालकामगार प्रथेची कारणे: एक दृष्टीक्षेप	112 To 116
25	डॉ. सीमा प्रकाश परदेशी	अध्यापन कार्यनीतींच्या निर्मितीतील शिक्षकांची भूमिका	117 To 120
26	प्रा.डॉ.मनोहर तोटरे	बालकामगार प्रथा निर्मूलनासाठी करावयाची उपाय योजना	121 To 126
27	प्रा. डॉ. उत्तरा र. तडवी (प्रधान)	ललित कलांमध्ये संगीताचे स्थान	127 To 129

VOL- IX | ISSUE- XI | NOVEMBER | 2022 | PEER REVIEW e-JOURNAL | IMPACT FACTOR 7.331 | ISSN 2349-638x

उच्च प्राथमिक स्तरावरील अवकाशीय संकल्पना आणि भूगोल विषयाचा अभ्यासक्रम

किरण वि. रापतवार,
जि. शि. प्र. संस्था,, यवतमाळ
प्राचार्य डॉ. बालाजी गिरगावकर,
नांदेड

सारांश

अवकाशीय संबोध जितके अधिक सुस्पष्ट असतील तेवढीच विद्यार्थ्यांची अमूर्त विचार करण्याची क्षमता अधिक असते व परिणामत: विद्यार्थ्यांची त्या विषयातील संपादणूक ही उच्च असते ही बाब लक्षात घेऊन शालेय भूगोल विषयाच्या संबधित इयत्तेत अवकाशीय क्षमता, त्यांचे स्वरूप,त्यांची साध्यता यांचा अभ्यास होणे गरजेचे आहे.

विद्यर्थ्यांना जागेची/अवकाशाची संकल्पना करता यावी,तिचे प्रतिनिधित्व समजून घेता यावे आणि अवकाशीय तर्क क्षमता विकसित करता याव्यात परिणामत: विद्यार्थ्यांमध्ये आवश्यक अवकाशीय क्षमता व कौशल्ये विकसित होणे शैक्षणिक संपाद्णुकीच्यादृष्टीकोनातून महत्वाचे आहे.

इ.५ वी,६ वी,७ वी व ८ वी. या इयत्ताकरिता राज्यशासनाच्या मान्यताप्राप्त अभ्यासक्रमातील अवकाशीय संकल्पनांच्या दृष्टिकोनातून पाठयपुस्तकांचे सामान्य विश्लेषण करणे हे या लेखाचे उद्दिष्ट आहे.

प्रस्तावना :

मागील दशकापासून अवकाशीय संबोध, संकल्पना आणि बुद्धिमत्ता या विचारसरणीचा सक्रियपणे अभ्यास केला जात आहे. प्रामुख्याने भू-अवकाशीय तंत्रज्ञान आणि नेविगेशन तंत्रज्ञानाशी त्याचा नजीकचा संबध आहे. भू-अवकाशीय तंत्रज्ञानाचा वापर करून मानवी जीवनातील दैनंदिन समस्या सोडविणे हा उद्देश असतो. सद्यस्थितीत भू-अवकाशीय तंत्रज्ञानाचा मोठ्या प्रमाणात वापर करून घेतला जात आहे. संशोधकांनी भू-अवकाशीय तंत्रज्ञानावर लक्ष केंद्रित करण्यापूर्वी मानसशास्त्रज्ञानी व अभ्यासकांनी अवकाशीय बुद्धिमत्ता, ती ओळखणे व अवकाशीय क्षमता मोजण्याचा प्रयत्न केला आहे. अवकाशीय क्षमता संपादनाचा विचार केला असता अवकाशीय धारणा (spatial visualisation) ही संकुचित संकल्पना मानली जाते तर अवकाशीय क्षमता, अवकाशीय तर्क, अवकाशीय अनुभूती, अवकाशीय संकल्पना, अवकाशीय बुद्धिमत्ता तसेच पर्यावरणीय अनुभूती यातील साम्य आणि भेद इ.घटकांचा तपशिलवार अभ्यास ही अवकाशीय अभ्यासाची व्यापक संकल्पना आहे.

शालेय भूगोल विषयाचा अभ्यासक्रम जीवनावश्यक भौगोलिक संकल्पनांचा व कौशल्यांचा परिचय करून देणे, स्थानिक पर्यावरणीय, दैनंदिन जीवनात उपयोगात येणारी कौशल्य बालकाला प्राप्त करून देणे ही उद्दिष्टे निर्देशित करतो. बालकाला संबधित इयत्तेत कोणत्या क्षमता प्राप्त असणे आवश्यक आहे हे क्षमतानिहाय सुस्पष्ट केले नसले तरीही संबधित इयत्तेत विद्यार्थ्यांना कोणत्या अध्ययन निष्पत्ती साध्य होणे अपेक्षित आहेत हे स्पष्ट केले आहे. शालेय भूगोल विषयाच्या संबधित इयत्तेत अवकाशीय क्षमता, त्यांचे स्वरूप,त्यांची साध्यता यांचा अभ्यास होणे गरजेचे वाटते. इ.५ वी,६ वी,७ वी व ८ वी. या इयत्ताकरिता राज्यशासनाच्या मान्यताप्राप्त अभ्यासक्रमातील पाठ्यघटकातील अवकाशीय संकल्पनांचे विश्लेषण करणे हे या लेखाचे उद्दिष्ट आहे.

शालेय संपादण आणि बोधात्मक विकासाचे स्वरूप :

बुद्धिमत्तेच्या विविध उपपत्तीतून बुद्धिमत्तेच्या अनेक सूक्ष्म घटकांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. बीने या मानसशास्त्रज्ञानी बुद्धीमत्तेचा एकल घटक सिद्धांत मांडून

'व्यक्ती एका क्षेत्रात प्रावीण्य प्राप्त असेल तर तो इतर क्षेत्रातही प्रावीण्य प्राप्त करू शकते.'असे प्रतिपादन केले आहे. स्पिअरमन या मानसशास्त्रज्ञानी बुद्धिमत्तेच्या द्विघटक सिद्धांताद्वारे बुद्धिमत्तेच्या सर्वसामान्य क्षमता (general abilities) 'G' आणि विशिष्ट क्षमता(specific abilities) 'S' या क्षमता असल्याचे प्रतिपादित केले. त्यांच्या मते, सर्वसामान्य क्षमता ह्या व्यक्तीमध्ये जन्मतः असतात तर विशिष्ट क्षमतांचा विकास हा प्रशिक्षण, शैक्षणिक वातावरण आणि सुसंस्कृत वातावरणातून केला जाऊ शकतो. गिल्फर्ड या मानसशास्त्रज्ञाने बुद्धिमत्तेचा त्रिमिती सिद्धांत मांडून बुद्धिमत्तेच्या विविध पैलूंचा अभ्यास केला आहे. थॉर्नडाइक आणि थर्स्टन यांनी बुद्धिमत्तेचा बहुघटक सिद्धांत प्रतिपादित केला आहे. या सिद्धांताद्वारे अवकाशीय बौद्धिक क्षमता देखील बुद्धिमत्तेचा महत्वपूर्ण घटक असल्याचे थोर्नडाइक आणि थर्स्टन यांनी प्रतिपादित केले आहे.

अवकाशीय संकल्पना म्हणजे एखाद्या वस्तूचे, घटकाचे काल्पनिक दृश्य तयार करता येणे, त्या वस्तूचे विविध घटक, पैलू अमुर्तपणे अभ्यासता येणे अवकाशीय संबोध क्षमता होय. ज्याप्रमाणे एखादी मजबूत व सुंदर इमारत उभी करण्यापूर्वी एखादा कुशल अभियंता किंवा वास्तुविशारद अमुर्तपणे मानसिक,काल्पनिक पातळीवर चित्र रेखाटतो व कागदावर उतरवतो व त्यानंतर प्रत्यक्ष इमारत बांधतो. अवकाशीय संबोध हा एखादी अमूर्त,त्रिमितीय वस्तू, तिचा अदृश्य भाग हा कसा असेल हे समजून घेण्यास मदत करतो. विविध विषयातील अमूर्त संकल्पना समजून घेण्याकरिता अवकाशीय संबोध विकसित असावे लागतात. अवकाशीय संबोध जितके अधिक सुस्पष्ट असतील तेवढीच विद्यार्थ्यांची अमूर्त विचार करण्याची क्षमता अधिक असते व परिणामतः विद्यार्थ्यांची त्या विषयातील संपादणूक ही उच्च असते.

अवकाशीय संकल्पना ह्या सर्वच ज्ञानशाखेच्या अविभाज्य भाग आहेत. ज्याप्रमाणे अवकाशीय संकल्पनांचा दैनंदिन जीवनात प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे वापर केला जातो. त्याप्रमाणे शैक्षणिक दृष्टीकोनातून अवकाशीय संकल्पनांचे अध्ययन, अध्यापन, संपादन आणि मूल्यमापन या स्तरावर औपचारिक विचार झालेला नाही. सद्यस्थितीतील शिक्षण आणि शिक्षणासमोरील आव्हाने यांचा सर्वंकष विचार केला असता विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक संपादणूक ही अतिशय महत्वपूर्ण ठरते. विद्यार्थ्यांची विविध विषयातील संपादणूक ही विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता आणि शैक्षणिक क्षेत्रातील प्रत्येक घटक कशा पद्धतीने कार्यान्वित होतात या सर्व घटकांवर अवलंबून असते.

विद्यार्थ्यांना जागेची/अवकाशाची संकल्पना करता यावी, तिचे प्रतिनिधित्व समजून घेता यावे आणि अवकाशीय तर्क क्षमता विकसित करता याव्यात परिणामतः विद्यार्थ्यांमध्ये आवश्यक अवकाशीय क्षमता व कौशल्ये विकसित होणे शैक्षणिक संपाद्णुकीच्यादृष्टीकोनातून महत्वाचे आहे. भूगोल विषयाअंतर्गत अभ्यासघटक जसे नकाशावाचन कौशल्य,लोकसंख्येचे वितरण,अंतराचा अंदाज,मार्गांची तुलना,नमुना ओळख,टोपोग्राफि, दिशांचे ज्ञान,अंतर मोजणे,उतार व घनता, नकाशांच्या नमुन्याचे विश्लेषण, 2D माहितीवर आधारित 3D प्रतिमा मानसिकदृष्ट्या दृश्यमान करणे, दिशा अभिमुखता (जसे मागे-पुढे,डावीकडे-उजवीकडे,वर-खाली,समोर-मागे,क्षितीज समांतर-उभे) शिकविले जातात . या घटकावर आधारित आशयाचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे केले आहे.

भूगोल विषयाच्या उद्दिष्टे , आशय व अध्यापनशास्त्रीय रचनेकडे उच्च प्राथमिक स्तरापासून पुढे आपण अधिक स्पष्ट , सखोल व व्यापकपणे परिचित होऊ लागतो. परिभाषा व भूगोल विषयातील संकल्पना अधिक क्लिष्ट होत जातात . वाढत्या वयानुसार, बौद्धिक-भाषिक- सामाजिक-शारीरिक इत्यादी विकासानुसार अशा क्रमवार प्रकारे पुढे जाणे शिक्षणक्रमात अपेक्षित असते. त्याचे प्रतिबिंब इयत्तांच्या क्रमवारपणे पाठयपुस्तकातून प्रतिबिंबित व्हावे लागते . यादृष्टीने उच्च प्राथमिक स्तरावरील भूगोल विषयाच्या पाठ्यपुस्तकांचे आकलन , विश्लेषण आवश्यक आणि उपयुक्त होऊ शकते . हाच सामान्य हेतू समोर ठेवून पुढील विश्लेषण केले आहे.

इयत्ता पाचवीच्या भूगोल पाठ्यपुस्तकाचे विश्लेषण :

भूगोलाचा अभ्यास पर्यावरण व सामाजिक शास्त्रांचा एक भाग अशा अर्थाने विचारात घेऊन ' परिसर अभ्यास भाग -१' हे पाठयपुस्तक तयार केले आहे . प्रस्तुत अभ्यासात पुस्तकाची रचना , आशय , चित्रे, आलेख अशा बाबींचा विचार न करता अवकाशीय संकल्पनांच्या अनुषंगाने विश्लेषण करून ते पुढील तक्ता क्र. १. १ मध्ये सादर केले आहे.

तक्ता क्र. १. १

इयत्ता ५ वी परिसर अभ्यास भाग १ मधील संकल्पना , अवकाशीय अवबोधन घटक , अध्ययन निष्पत्ती यांचा सारांश

अनु. क्र.	पाठाचे शीर्षक	प्रमुख संकल्पना	अवकाशीय अवबोधन घटक	अध्ययन निष्पत्ती
१.	ओळख भारताची	भारत-प्राकृतिक,प्रमुख नद्या, भारत-भौगोलिक.	अवकाशीय घटकांतील परस्पर संबध आणि जाणीव (Spatial Relation&Awareness)	चिन्हे,दिशा,विविध वस्तू/एखाद्या भागातील ठळक ठिकाण/भेट दिलेली जागा यांचे नकाशातील स्थान ओळखतात आणि एखाद्या स्थानाच्या संदर्भात दिशा ओळखतात.
२.	पृथ्वीचे फिरणे	पृथ्वीचे परिवलन, पृथ्वीचे परिभ्रमण,सूर्योदय आणि सूर्यास्त,वर्ष,चंद्राच्या कला,	मूर्त विचारशक्ती आणि सातत्य (Form Perception&Constancy)	नकाशातील खुणा व चिन्हे यांच्यासह नकाशावाचन करतात.
३.	ओळख भारताची	भारत-प्राकृतिक,प्रमुख नद्या, भारत-भौगोलिक.	आकृती आणि पार्श्वभूमीय आकलन (Figuregroundperception)	नकाशावरून प्राकृतिक रचनेचे वर्णन करतात.
४.	ओळख भारताची	भारत-प्राकृतिक,प्रमुख नद्या, भारत-भौगोलिक.	आकृती आणि पार्श्वभूमीय आकलन (Figuregroundperception)	भारताच्या भौगोलिक सीमा लक्षात घेऊन भौगोलिक, सामाजिक,सांस्कृतिक वैशिष्टे सांगतात.
५.	संदेशवहन व प्रसारमाध्यमे	प्रसारमाध्यमांचे चांगले परिणाम, प्रसारमाध्यमांचे हानिकारक परिणाम	अवकाशीय घटकांतील परस्पर संबध आणि जाणीव (Spatial Relation&Awareness)	वाहतूक व संदेशवहनाच्या अतिवापरामुळे सजीव व पर्यावरणावरील परिणाम सांगतात.

तक्ता क्र. १.१ वरून असे दिसून येते कि , अवकाशीय संबोध क्षमातामंधील अवकाशीय घटकांतील परस्पर संबध आणि जाणीव , आकृती आणि पार्श्वभूमीय आकलन आणि मूर्त विचारशक्ती आणि सातत्य या अवकाशीय क्षमतांच्या उप घटकांचा समावेश पाठयपुस्तकात केला आहे परंतु अध्ययन निष्पत्तीचा स्तर ' सांगणे , ओळखणे , वर्णन करणे , स्पष्ट करणे इ . ' ज्ञान -आकलन उद्दिष्टांशी संबंधित क्रियांचा आहे.

पाठ्यपुस्तकातील संकल्पना , अध्ययन निष्पत्ती व अवकाशीय अवबोधन घटक विचारात घेऊन शैक्षणिक प्रक्रिया व मूल्यमापन कार्य यांचा सुसंगत विचार करणे आवश्यक असते तरच अध्ययनाची अपेक्षित उद्दिष्टे साध्य होऊ शकतील. पुढील तक्ता क्र. १. २ मध्ये याबाबतचा विचार सारांशरूपात सादर केला आहे.

तक्ता क्र. १. २

इयत्ता ५ वी परिसर अभ्यास भाग १ मधील संकल्पना , अवकाशीय अवबोधन घटक, शैक्षणिक प्रक्रिया बोधात्मक उद्दिष्टे आणि मूल्यमापन प्रश्न नमुना यांचा सारांश

अनु. क्र.	पाठाचे शीर्षक	प्रमुख संकल्पना	अवकाशीय अवबोधन घटक	शैक्षणिक प्रक्रिया	बोधात्मक उद्दिष्टे	मूल्यमापन प्रश्न नमुना
१.	ओळख भारताची	भारत-प्राकृतिक,प्रमुख नद्या, भारत-भौगोलिक.	अवकाशीय घटकांतील परस्पर संबध आणि जाणीव(Spatial Relation & Awareness)	एका ठिकाणाहून दुसऱ्यां ठिकाणी जाण्यासाठी मार्ग तयार करणे.	आकलन	नकाशाचे निरीक्षण करून नागपूरची संत्री बिकानेरला नेण्यासाठी मार्ग निश्चित करा.
२.	पृथ्वीचे फिरणे	पृथ्वीचे परिवलन, पृथ्वीचे परिभ्रमण,सूर्योदय आणि सूर्यास्त,वर्ष, चंद्राच्या कला,	मूर्त विचारशक्ती आणि सातत्य(Form Perception & Constancy)	परिवलन व परिभ्रमण प्रक्रिया समजून घेणे.	आकलन	पुढील विधाने सत्य किंवा असत्य ओळखा. १.पृथ्वीचे सूर्याभोवती फिरणे याला पृथ्वीचे परिभ्रमण असे म्हणतात. २.पृथ्वीचे चंद्राभोवती प्रदक्षिणा घालणे यास पृथ्वीचे परिवलन असे म्हणतात
३.	ओळख भारताची	भारत-प्राकृतिक,प्रमुख नद्या, भारत-भौगोलिक.	आकृती आणि पार्श्वभूमीय आकलन (Figure-ground perception)	नकाशावरून भूरूपे ओळखणे व काढणे.उदा.समोच्च रेषा, रंग पद्धती.	ज्ञान	भारताच्या नकाशाचे निरीक्षण करून पुढील प्रश्नांची उत्तरे द्या. १.भारतातील पर्वत शोधा व त्यांची नावे लिहा. २.सिंधू नदीच्या उपनद्यांची नावे लिहा.
४.	ओळख भारताची	भारत-प्राकृतिक,प्रमुख नद्या, भारत-भौगोलिक.	आकृती आणि पार्श्वभूमीय आकलन(Figure-ground perception)	भारताची भौगोलिक रचना समजून घेणे.	ज्ञान	भारतातील सर्वात दक्षिणेकडील राज्याचे नाव लिहा व त्या राज्यातील खान-पान व पेहराव यांची माहिती लिहा.
५.	संदेशवहन व प्रसारमाध्यमे	प्रसारमाध्यमांचे चांगले परिणाम, प्रसारमाध्यमांचे हानिकारक परिणाम	अवकाशीय घटकांतील परस्पर संबध आणि जाणीव (Spatial Relation & Awareness)	काळानुरूप वहातुकीची व संदेशवहनाची साधने समजून घेणे.	आकलन	वादळे, त्सुनामी,पूर इ.नैसर्गिक आपत्तीबाबत पूर्वकल्पना मिळण्यासाठी कोणकोणत्या प्रसारमाध्यमांचा वापर कराल?

इयत्ता सहावीच्या भूगोल पाठ्यपुस्तकाचे विश्लेषण :

सामाजिक शास्त्रांचा एक भाग अशा अर्थाने विचारात घेऊन सुद्धा सहाव्या इयत्तेपासून भूगोलाचे स्वतंत्र पाठयपुस्तक तयार केले आहे . या पाठयपुस्तकांतील अवकाशीय संकल्पनांच्या अनुषंगाने विश्लेषण करून ते पुढील तक्ता क्र. १. ३ मध्ये सादर केले आहे.

तक्ता क्र. १. ३

इयत्ता सहावीच्या भूगोल मधील संकल्पना , अवकाशीय अवबोधन घटक , अध्ययन निष्पत्ती यांचा सारांश

अनु. क्र.	पाठाचे शीर्षक	प्रमुख संकल्पना	अवकाशीय अवबोधन घटक	अध्ययन निष्पत्ती
१.	पृथ्वी आणि वृत्ते	कोनीय अंतर,अक्षवृत्ते, रेखावृत्ते, वृत्तजाळी.	अवकाशीय घटक स्थितीचे ज्ञान (Position in Space)	त्रिमितीवर होणाऱ्यां अंशात्मक कोणाची कल्पना करतो.
२	तापमान	पृथ्वीचा आकार व सूर्य किरणांचे वितरण,तापमान कक्षा,जग-सागरी प्रवाह, समताप रेषा.	अवकाशीय घटकांतील परस्पर संबध आणि जाणीव (Spatial Relation &Awareness)	नकाशातील समताप रेषांच्या वक्रतेमागचे विचार करतो.
३.	तापमान	पृथ्वीचा आकार व सूर्य किरणांचे वितरण,तापमान कक्षा,जग-सागरी प्रवाह, समताप रेषा.	आकृती आणि पार्श्वभूमीय आकलन (Figure ground perception)	जगातील तापमान विभाग तापमान पट्ट्यानुसार स्पष्ट करतो.
४	महासागरांचे महत्व	महासागर क्षेत्रफळ,महासागर हवामान,महासागर व संसाधने,महासागर व वाहतूक,महासागराच्या समस्या.	आकृती आणि पार्श्वभूमीय आकलन (Figure ground perception)	पृथ्विगोल व नकाशावर महासागर दाखवितो.
५.	खडक व खडकांचे प्रकार	खडकांचे प्रकार,आग्निजन्य खडक,रुपांतरीत खडक,गाळाचे खडक, जीवाश्म.	मूर्त विचारशक्ती आणि सातत्य (Form Perception & Constancy)	महाराष्ट्रातील खडक प्रकार नकाशाचा वापर करून सांगतो.
६.	उर्जा साधने	पदार्थावर आधारित उर्जा साधने,प्रक्रियावर आधारित उर्जा साधने.	आकृती आणि पार्श्वभूमीय आकलन (Figure ground perception)	कोळसा व खनिज तेलासारख्या महत्वाच्या खनिजाचे वितरण नकाशात दाखवतो.
७.	मानवाचे व्यवसाय	प्राथमिक व्यवसाय, द्वितीयक व्यवसाय, तृतीयक व्यवसाय, चतुर्थक व्यवसाय	अवकाशीय घटकांतील परस्पर संबध आणि जाणीव (Spatial Relation & Awareness)	विविध व्यवसायांमधील सहसंबध सांगतो.
८.	मानवाचे व्यवसाय	प्राथमिक व्यवसाय, द्वितीयक व्यवसाय, तृतीयक व्यवसाय, चतुर्थक व्यवसाय	मूर्त विचारशक्ती आणि सातत्य (Form Perception & Constancy)	व्यवसायाची माहिती क्षेत्रभेटीतून पडताळून पाहतो.

तक्ता क्र. १. ३ वरून असे दिसून येते कि , अवकाशीय संबोध क्षमातामंधील अवकाशीय घटक स्थितीचे ज्ञान , अवकाशीय घटकांतील परस्पर संबध आणि जाणीव , आकृती आणि पार्श्वभूमीय आकलन आणि मूर्त विचारशक्ती आणि सातत्य या अवकाशीय क्षमतांच्या उप घटकांचा समावेश पाठयपुस्तकात केला आहे . अध्ययन निष्पत्तीचा स्तर ज्ञान -आकलन उद्दिष्टांसोबत उपयोजनात्मक स्तराकडे उंचावलेला आहे.

इयत्ता सहावीच्या भूगोल पाठ्यपुस्तकातील मधील संकल्पना , अवकाशीय अवबोधन घटक यांना अनुसरून शैक्षणिक प्रक्रिया बोधात्मक उद्दिष्टे आणि मूल्यमापन प्रश्न नमुना यांचा सारांश तक्ता क्र. १. ४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. १. ४

इयत्ता सहावीच्या भूगोल पाठ्यपुस्तकातील मधील संकल्पना , अवकाशीय अवबोधन घटक, शैक्षणिक प्रक्रिया बोधात्मक उद्दिष्टे आणि मूल्यमापन प्रश्न नमुना यांचा सारांश

अनु. क्र.	पाठाचे शीर्षक	प्रमुख संकल्पना	अवकाशीय अवबोधन घटक	शैक्षणिक प्रक्रिया	बोधात्मक उद्दिष्टे	मूल्यमापन प्रश्न नमुना
१.	पृथ्वी आणि वृत्ते	कोनीय अंतर,अक्षवृत्ते, रेखावृत्ते, वृत्तजाळी.	अवकाशीय घटक स्थितीचे ज्ञान (Position in Space)	कोनीय अंतर,अक्षवृत्ते, रेखावृत्ते इ. समजून घेतो.	आकलन व उपयोजन	अक्षांश म्हणजे काय ते सांगून अमेरिकेतील न्यू ऑर्लिन्स,आफ्रिकेतील कैरो,आशियातील ल्हासा यांचे अक्षांश पृथ्विगोलाचे निरीक्षण करून नोंदवा.
२	तापमान	पृथ्वीचा आकार व सूर्य किरणांचे वितरण,तापमान कक्षा,जग-सागरी प्रवाह, समताप रेषा.	अवकाशीय घटकांतील परस्पर संबध आणि जाणीव (Spatial Relation &Awareness)	नकाशातील समताप रेषांचा वापर करून तेथील सरासरी तापमान ओळखणे	आकलन	दक्षिण गोलार्धात समताप रेषा अक्षवृतांना समांतर तर उत्तर गोलार्धात समताप रेषा वक्र झाल्याचे आढळून येते यामागील कारणे सांगा.
३.	तापमान	पृथ्वीचा आकार व सूर्य किरणांचे वितरण,तापमान कक्षा,जग-सागरी प्रवाह, समताप रेषा.	आकृती आणि पार्श्वभूमीय आकलन (Figure-ground perception)	सूर्यकिरणाच्या वितरणाचा व पृथ्वीवरील कटिबंधाचा सहसंबंध लावणे.	ज्ञान	आकृतीत उष्ण,समशीतोष्ण व शीत पट्टा छायांकित करा.
४	महासागरांचे महत्व	महासागर क्षेत्रफळ,महासागर हवामान,महासागर व संसाधने,महासागर व वाहतूक,महासागराच्या समस्या.	आकृती आणि पार्श्वभूमीय आकलन(Figure-ground perception)	जगाच्या नकाशा आराखड्यात महासागर दाखविण्यासाठी नकाशांचा वापर करतो.	ज्ञान व आकलन	पृथ्विगोल व नकाशावर अटलांटिक, हिंदी आणि आर्क्टिक महासागर निर्देशित करा.
५.	खडक व खडकांचे प्रकार	खडकांचे प्रकार,आग्निजन्य खडक,रुपांतरीत खडक,गाळाचे खडक, जीवाश्म.	मूर्त विचारशक्ती आणि सातत्य(Form Perception & Constancy)	महाराष्ट्राच्या नकाशावरून महाराष्ट्रातील जिल्हावार खडक प्रकार सांगणे.	आकलन	महाराष्ट्राच्या नकाशाचे निरीक्षण करून आग्निजन्य खडक आढळणारा प्रदेश छायांकित करा.

इयत्ता सातवीच्या भूगोल पाठ्यपुस्तकाचे विश्लेषण :

इयत्ता सातवीच्या पाठयपुस्तकात एकूण नऊ घटक असून ते भूगोलाच्या विविध शाखांचे प्रतिनिधित्व करतात . या पाठयपुस्तकांतील अवकाशीय संकल्पनांच्या अनुषंगाने विश्लेषण करून ते पुढील तक्ता क्र. १. ५ मध्ये सादर केले आहे.

तक्ता क्र. १. ५

इयत्ता सातवीच्या भूगोल मधील संकल्पना , अवकाशीय अवबोधन घटक , अध्ययन निष्पत्ती यांचा सारांश

अनु .क्र.	पाठाचे शीर्षक	प्रमुख संकल्पना	अवकाशीय अवबोधन घटक	अध्ययन निष्पत्ती
१.	सूर्य,चंद्र व पृथ्वी	चंद्राच्या गती,ग्रहणे,सूर्यग्रहण,चंद्रग्रहण,ग्रहण-एक खगोलीय घटना	अवकाशीय घटक स्थितीचे ज्ञान(Position in Space)	पृथ्वीचा कललेला अक्ष,परिवलन व परिभ्रमणामुळे दिवस-रात्र, ऋतूनिर्मिती होते हे स्पष्ट करतो.
२	सूर्य,चंद्र व पृथ्वी	चंद्राच्या गती,ग्रहणे,सूर्यग्रहण,चंद्रग्रहण,ग्रहण-एक खगोलीय घटना	अवकाशीय घटकांतील परस्पर संबध आणि जाणीव(Spatial Relation & Awareness)	पृथ्वीवरील ग्रहणे हि भौगोलिक घटना आहे हे ओळखतो.
३.	मृदा	मृदा निर्मितीसाठी आवश्यक घटक, मृदा निर्मिती कालावधी,मृदाधूप व अवनती,मृदा संधारण	मूर्त विचारशक्ती आणि सातत्य(Form Perception &Constancy)	नकाशावरून महाराष्ट्रातील मृदा प्रकार सांगतो.
४	हवेचा दाब	प्रदेशाची उंची व हवेचा दाब, हवेचे तापमान व हवेचा दाब, भूपृष्टावरील दाबपट्टे	अमूर्त घटकांसंबधित दृश्य आकलन (Visual Closure)	नकाशातील समदाब रेषांवरून एखाद्या प्रदेशातील हवेचा दाब स्पष्ट करतो.
५.	वारे	वारानिर्मिती,ग्रहीय वारे,स्थानिक वारे,पर्वतीय वारे,मतलई वारे,हंगामी वारे,आवर्त,प्रत्यावर्त	अमूर्त घटकांसंबधित दृश्य आकलन (Visual Closure)	वारे निर्मितीची कारणे सांगतो
६.	भरती-ओहोटी	केंद्रोत्सारी बल व गुरुत्वीय बल,भरती-ओहोटी, भरती-ओहोटीचे प्रकार,लाटा.	अवकाशीय घटकांतील परस्पर संबध आणि जाणीव(Spatial Relation&Awareness)	सूर्य,चंद्र,पृथ्वी यांचा सागरी जलाच्या हालचालीवर होणारा परिणाम सांगतो.
७.	कृषी	पशुपालन,कुक्कुटपालन,रेशीमशेती, रोपवाटिका व्यवसाय , शेतीचे प्रकार, कृषिपर्यटन	मूर्त विचारशक्ती आणि सातत्य(Form Perception & Constancy)	शेतीसाठी विपणन व्यवस्थेचे महत्व सांगतो.
८.	मानवी वस्ती	वस्तीचे प्रकार व त्याचे वितरण	आकृती आणि पार्श्वभूमीय आकलन (Figure ground perception)	मानवीवस्ती प्रकारचे आकृतीबंध ओळखतो.

तक्ता क्र. १. ५ वरून असे दिसून येते कि , अवकाशीय संबोध क्षमातामंधील अवकाशीय घटक स्थितीचे ज्ञान , अवकाशीय घटकांतील परस्पर संबध आणि जाणीव , आकृती आणि पार्श्वभूमीय आकलन आणि मूर्त विचारशक्ती आणि सातत्य या अवकाशीय क्षमतांच्या उप घटकांचा समावेश पाठयपुस्तकात केला आहे . अध्ययन निष्पत्तीचा स्तर ज्ञान -आकलन उद्दिष्टांसोबत उपयोजनात्मक स्तराकडे उंचावलेला आहे.

इयत्ता सातवीच्या भूगोल पाठ्यपुस्तकातील मधील संकल्पना , अवकाशीय अवबोधन घटक यांना अनुसरून शैक्षणिक प्रक्रिया बोधात्मक उद्दिष्टे आणि मूल्यमापन प्रश्न नमुना यांचा सारांश तक्ता क्र. १. ६ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. १. ६

इयत्ता सातवीच्याच्या भूगोल पाठ्यपुस्तकातील मधील संकल्पना , अवकाशीय अवबोधन घटक, शैक्षणिक प्रक्रिया बोधात्मक उद्दिष्टे आणि मूल्यमापन प्रश्न नमुना यांचा सारांश

अनु. क्र.	पाठाचे शीर्षक	प्रमुख संकल्पना	अवकाशीय अवबोधन घटक	शैक्षणिक प्रक्रिया	बोधात्मक उद्दिष्टे	मूल्यमापन प्रश्न नमुना
१.	सूर्य, चंद्र व पृथ्वी	चंद्राच्या गती,ग्रहणे,सूर्यग्रहण, चंद्रग्रहण,ग्रहण-एक खगोलीय घटना	अवकाशीय घटक स्थितीचे ज्ञान (Position in Space)	खगोलीय घटना समजून घेण्यासाठी पालक/शिक्षक यांच्या मार्गदर्शनाखाली तारे,ग्रह आणि ग्रहणाचे निरीक्षण करणे.	ज्ञान	चंद्राच्या परीभ्र कक्षेनुसार पृथ्वीपासून चंद्राच्या अपभू उपभू स्थितीचे वर्णन करा.
२	सूर्य, चंद्र व पृथ्वी	चंद्राच्या गती,ग्रहणे,सूर्यग्रहण, चंद्रग्रहण,ग्रहण-एक खगोलीय घटना	अवकाशीय घटकांतील परस्पर संबध आणि जाणीव(Spatial Relation & Awareness)	ग्रहनासंबंधी असलेल्या अंधश्र द्धाविषयी चिकित्सक विचार करतो.	ज्ञान व आकलन	पुढील आकृती निरीक्षण करून सूर्यग्रहणाच्या स्थितीचा योग्य पर्याय निवडा.
३.	मृदा	मृदा निर्मितीसाठी आवश्यक घटक, मृदा निर्मिती कालावधी,मृदाधूप व अवनती,मृदा संधारण	मूर्त विचारशक्ती आणि सातत्य(Form Perception & Constancy)	जवळपासच्या परिसरातील मृदांचे नमुने गोळा करून मृदाप्रकर ओळखणे व वर्गवारी करणे.	ज्ञान व आकलन	नकाशाचे निरीक्षण करून जांभी मृदा आढळणारे जि निर्देशित करा.
४	हवेचा दाब	प्रदेशाची उंची व हवेचा दाब, हवेचे तापमान व हवेचा दाब, भूपृष्टावरील दाबपट्टे	अमूर्त घटकांसंबधित दृश्य आकलन (Visual closure)	नकाशा व भौगोलिक साधनांचा वापर करून प्रदेशातील हवेचा दाब याविषयी चर्चा करणे	ज्ञान व आकलन	पुढील नकाशा निरीक्षण करून खंड व महासा या भागातील समदाब रेषांची दिशा व अंतर यांची माहिती सांगा.
५.	वारे	वारानिर्मिती,ग्रहीय वारे,स्थानिक वारे,पर्वतीय	अमूर्त घटकांसंबधित दृश्य आकलन (Visual Closure)	वाऱ्यांच्या दिशेत होणारा बदल समजून घेणे.	ज्ञान व आकलन	आवर्त व प्रत्यावर्तांचि

इयत्ता आठवीच्या भूगोल पाठ्यपुस्तकाचे विश्लेषण :

इयत्ता आठवीच्या पाठयपुस्तकात एकूण सहा घटक असून ते भूगोलाच्या विविध शाखांचे प्रतिनिधित्व करतात . या पाठयपुस्तकांतील अवकाशीय संकल्पनांच्या अनुषंगाने विश्लेषण करून ते पुढील तक्ता क्र. १. ७ मध्ये सादर केले आहे.

तक्ता क्र. १. ७

इयत्ता आठवीच्या भूगोल मधील संकल्पना , अवकाशीय अवबोधन घटक , अध्ययन निष्पत्ती यांचा सारांश

अनु.क्र.	पाठाचे शीर्षक	प्रमुख संकल्पना	अवकाशीय अवबोधन घटक	अध्ययन निष्पत्ती
१.	स्थानिक वेळ व प्रमाण वेळ	स्थानिक वेळ , प्रमाण वेळ, भारतीय प्रमाण वेळ,जागतिक प्रमाणवेळ	अवकाशीय घटकांतील परस्पर संबध आणि जाणीव (Spatial Relation&Awareness)	पृथ्विगोल किंवा नकाशातील रेखावृत्ते वापरून स्थानिक वेळ व प्रमाण वेळ काढतो.
२.	पृथ्वीचे अंतरंग	पृथ्वीचे अंतरंग,पृथ्वीच्या अंतरंगाची रचना,भूकवच, खंडीय कवच,गाभा.	अमूर्त घटकांसंबधित दृश्य आकलन (Visual Closure)	पृथ्वीच्या अंतरंगातील रचनेसंदर्भात आकृती/प्रतिकृती/दृश्य प्रतिमा/द्रुकश्राव्य माध्यमे इ.द्वारे स्पष्टीकरण देतो.
३.	आर्द्रता व ढग	बाष्पीभवन, वातावरणाची आर्द्रता,निरपेक्ष आर्द्रता,सापेक्ष आर्द्रता, सांद्रीभवन, ढग व ढगांचे प्रकार	मूर्त विचारशक्ती आणि सातत्य(Form Perception&Constancy)	ढगांचे प्रकार ओळखून पर्जन्याविषयी अंदाज व्यक्त करतो.
४.	सागरतळ रचना	महासागराची तळरचना,भूखंड मंच,खंडांत उतार,सागरी मैदान,सागरी मैदान, सागरी पर्वतरांगा व पठारे, सागरी डोह व सागरी गर्ता.	आकृती आणि पार्श्वभूमीय आकलन (Figure-ground perception)	आकृतीवरून सागरी भूरूपे ओळखतो.
५.	भूमी उपयोजन	शेतजमीन,ग्रामीण भूमी उपयोजन, नागरी भूमी उपयोजन,संक्रमण प्रदेश व उपनगरे,नियोजित शहरे	आकृती आणि पार्श्वभूमीय आकलन (Figure-ground perception)	नकाशातील भूमी उपयोजनावरून विविध क्षेत्रासाठी भूमीचे केलेले उपयोजन स्पष्ट करतो.
६.	लोकसंख्या	लोकसंख्या वाढ,लोकसंख्येची घनता,लोकसंख्येची रचणा, लिंग गुणोत्तर	अवकाशीय घटकांतील परस्पर संबध आणि जाणीव(Spatial Relation&Awareness)	लोकसंख्येचे असमान वितरण समजण्यासाठी जगाच्या नकाशाचे वाचन करून स्पष्ट करतो.

तक्ता क्र. १. ७ वरून असे दिसून येते कि , अवकाशीय संबोध क्षमातामंधील अवकाशीय घटक स्थितीचे ज्ञान , अवकाशीय घटकांतील परस्पर संबध आणि जाणीव , आकृती आणि पार्श्वभूमीय आकलन आणि मूर्त विचारशक्ती आणि सातत्य या अवकाशीय क्षमतांच्या उप घटकांचा समावेश पाठयपुस्तकात केला आहे . अध्ययन निष्पत्तीचा स्तर ज्ञान -आकलन उद्दिष्टांसोबत उपयोजनात्मक स्तराकडे उंचावलेला आहे.

इयत्ता आठवीच्या भूगोल पाठ्यपुस्तकातील मधील संकल्पना , अवकाशीय अवबोधन घटक यांना अनुसरून शैक्षणिक प्रक्रिया बोधात्मक उद्दिष्टे आणि मूल्यमापन प्रश्न नमुना यांचा सारांश तक्ता क्र. १. ८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. १. ८

इयत्ता आठ वीच्याच्या भूगोल पाठ्यपुस्तकातील मधील संकल्पना , अवकाशीय अवबोधन घटक, शैक्षणिक प्रक्रिया बोधात्मक उद्दिष्टे आणि मूल्यमापन प्रश्न नमुना यांचा सारांश

अनु. क्र.	पाठाचे शीर्षक	प्रमुख संकल्पना	अवकाशीय अवबोधन घटक	शैक्षणिक प्रक्रिया	बोधात्मक उद्दिष्टे	मूल्यमापन प्रश्न नमुना
१.	स्थानिक वेळ व प्रमाण वेळ	स्थानिक वेळ, प्रमाण वेळ, भारतीय प्रमाण वेळ,जागतिक प्रमाणवेळ	अवकाशीय घटकांतील परस्पर संबध आणि जाणीव(Spatial Relation & Awareness)	पृथ्विगोल किंवा नकाशातील रेखावृत्तावरून विविध प्रदेशातील वेळा समजून घेणे.	आकलन व उपयोजन	इराण मधील मशाद हे शहर साधारणपणे ६० ' पूर्व रेखावृत्तावर आहे. जेव्हा ग्रीनिचला दुपारचे १२ वाजले असतील तेव्हा मशाद या शहराची स्थानिक वेळ सांगा.
२.	पृथ्वीचे अंतरंग	पृथ्वीचे अंतरंग,पृथ्वीच्या अंतरंगाची रचना, भूकवच, खंडीय कवच,गाभा.	अमूर्त घटकांसंबधित दृश्य आकलन (Visual Closure)	द्रुकश्राव्य अंतरंग समजण्यासाठी आकृती/प्रतिकृती/दृश्य प्रतिमा/द्रुकश्राव्य माध्यमे यांचा वापर करणे .	आकलन	पृथ्वीचे अंतरंग दर्शविणारी त्रिमितीय आकृती काढून अंतरंगातील विविध स्तरांची माहिती द्या.
३.	आर्द्रता व ढग	बाष्पीभवन, वातावरणाची आर्द्रता, निरपेक्ष आर्द्रता, सापेक्ष आर्द्रता,	मूर्त विचारशक्ती आणि सातत्य(Form Perception & Constancy)	चित्रे तसेच द्रुकश्राव्य साधनांद्वारे ढगांविषयी माहिती घेणे.	आकलन व उपयोजन	पुढील वर्णनावरून ढगांचा प्रकार ओळखा. १.हे ढग वादळाचे निदर्शक आहेत. २.काळ्या रंगाचे,घनदाट असुन पर्वतकाय असतात. ३.माथ्याजवळील भाग एरनीसारखा सपाट दिसतो. ४.गडगडाट होऊन वीज चमकतात व गारपीट होते.

इयत्ता ५ वी ते ८ वीच्या भूगोल पाठ्यपुस्तकातील संकल्पनात्मक आशयाची रूपरेषा , अध्ययन निष्पत्ती , शैक्षणिक प्रक्रिया आणि मूल्यमापनाचे स्वरूप यांचे विश्लेषण वरील तक्ता क्र. १. १ ते १. ८ मध्ये सारांशरूपाने स्पष्ट केले आहे. त्यावरून पुढील निष्कर्ष मांडले आहेत.

निष्कर्ष

पाचवीच्या भूगोल पाठ्यपुस्तकाचा दृष्टिकोन प्रामुख्याने परिसर अभ्यास , पर्यावरणशास्त्र यांनी प्रभावित आहे आणि उद्दिष्टांचा स्तर ज्ञान-आकलन यांच्याशी संबंधित आहे. अवकाशीय संकल्पना व विचार प्रक्रियेच्या दृष्टीने हा आशय पूरक आहे परंतु अवकाशीय क्षमता विकसित करण्याच्या दृष्टीने शैक्षणिक प्रक्रिया , मूल्यमाप[न पद्धती यातील बदल होणे आवश्यक आहे.

इयत्ता सहावीपासून भूगोल विषयाचा स्वतंत्र अभ्यास व पाठ्यपुस्तक आहे. आशय क्रमशः क्लिष्ट होत जातो. संकल्पना प्राप्ती सारख्या प्रतिमानाबरोबर अग्रत संघटक प्रतिमानांची अशा प्रकारच्या चढत्या श्रेणीतील संकल्पनात्मक आशयाला आवश्यकता असते. इयत्ता सहावीपासून भूगोल विषयाचा स्वतंत्र अभ्यास व पाठ्यपुस्तक असल्यामुळे अवकाशीय क्षमतांच्या विविध उपघटकांच्या विकसनाला पुरेसा वाव मिळताना दिसतो.

पाचवीपर्यंत स्थानिक भूगोलाचा होणारा परिचय अधिक दृढ , व्यापक व सखोल होण्याच्या दृष्टीने आशयाची योजना नसल्यामुळे अवकाशीय घटक, सरंचना इत्यादींविषयीची संलग्नता पुसरेशी विकसित होत नाही व अवकाशीय क्षमतेच्या उपघटकातील निवडक घटक दृढ होतात व काही दुर्लक्षित राहतात. उद्दिष्टांचा स्तर ज्ञान , आकलन, उपयोजनात्मक श्रेणीतच मर्यादित झाल्याने या वयातील बोधतनक क्षमता उच्च असली तरी संकल्पनात्मक आशय , अवकाशीय क्षमता यांच्या विकासाला मोठ्या मर्यादा पडतात.

संदर्भ सूची :

1. **बालभारती** (२०२२) , *परिसर अभ्यास इयत्ता पाचवी* , म. रा. पा. नि . व अ. संशोधन मंडळ , पुणे
2. **बालभारती** (२०२२) , *भूगोल , इयत्ता सहावी* , म. रा. पा. नि . व अ. संशोधन मंडळ , पुणे
3. **बालभारती** (२०२२) , *परिसर अभ्यास , इयत्ता सातवी* , म. रा. पा. नि . व अ. संशोधन मंडळ , पुणे
4. **बालभारती** (२०२२) , *परिसर अभ्यास , इयत्ता आठवी* , म. रा. पा. नि . व अ. संशोधन मंडळ , पुणे
5. **National Research Council Committee on Spatial Thinking** (2006 *). Learning to think spatially*. Washington DC: NRC
6. **Golledge, R. G.** (२००२). *The Nature of Geographic knowledge*. Annals of the Association of American Geographers : 2002

Jan-March-2019

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH

S. No.	Title & Author	Page No.
14	Role of Academic Libraries in the Higher Education **Murkute Balasaheb Shivaji**	68-72
15	Uses of Digital Library in Higher Education **Dr. Meenakshee Ramchandra Pande**	73-76
16	Reform and Innovation in Higher Education **Dr. Dilip Kishan Rathod**	77-81
17	Optimization, Growth Kinetics and Detoxification of Reactive Blue 171 Degrading Bacterium - A Green Approach **Shertate R. S.**	82-89
18	Challenges Ahead in Higher Education **Dr. Shinde Sushil Shesherao**	90-91
19	To Study the Development of the Life Skills and aspect of Life through Learning Outcomes of Activity Based Teaching Learning Process **Dr. P. L. Shiradhonkar**	92-93
20	Psychological Distress in Higher Education Students **Dr. Sinku Kumar Singh**	94-98
21	Emerging Research Trends and Methodology in the Field of Social Sciences Research **Dr.Umakant G. Devaramani**	99-105
22	Trends and Innovations in Higher Education Reform **Dr. Bashetti S. D.** **Mr. Bondar D. B.**	106-107

16. Reform and Innovation in Higher Education

Dr. Dilip Kishan Rathod
Asst. Professor, S. R. T. M. U., Nanded.

Introduction

Higher education faces many more challenges today than ever before in its history. Colleges and Universities are challanged to serve a variety of students from those who are academically gifted to those who are under-prepared for college-level work. They are challenged by the Shrinking pool of traditional college-aged students in the united states. They are challenged by the political pressures regarding the cost of attending college and the growing student debt upon leaving college. These challenges are hitting higher education form many fronts.

While higher education is seen as a critical partner for the future of the united states, it is also experiencing a tremendous amount of political pressure. Public and political expertation. Coupled with the soaring costs of a college education, have led to pressure on colleges and universities to become more efficient to innovate and to perform.

It is the hope of the author that this paper will inspire conversations on compases across the country regarding innovation in higher education it is also the hope that it may inspire more dialog regarding federal and state approaches to working with higher education leaders on improvements that will provide more students a better college education.

Definations

1. **Reform:-** Described as a "top-down" approach; either system-wide or anchored within several different inistitutions; based on external processes.
2. **Innovation:-** Characterized as a "bottom-up" or "grassroots" approach; based on internal processes.
3. **Educational Innovation Movement:-** An overarching term that includes both reform and innovation primarily functions as the "grassroots" level frequently national is scope; based on both internal and external processes.

Types of Reforms and Innovations

- Active learning.
- Collaborative learning
- Cooperative Education
- Critical thinking
- Cultural Pluralism.
- Examination Reform
- Faculty peer Review
- First year seminar.
- General Education
- Undergraduate Research
- K-16
- Learning communities.
- New wave calculus.
- Science Reforms.
- Service learning
- Student perteaching
- Standards
- Technology
- International Education.
- Writing Across the curriculum.

Active Learning

Faculty utilize techniques such as "the students & one minute paper asking students to Faculty develop questions related to the lecture material being reviewed.

Collaborative Learning

Student discussion and active work with course material is emphasized.

Cooperative Eduction

The development of interpersonal skills is as important as the learning itself, learning to cooperate is key to high quality work, group process skills are developed teaches students to work well in group setting process directly tied to outcome.

Cultural Pluralism

Reform aimed at helping students to learn and respect other cultures; also Faculty & aimed at helping institutions create institution communities where diversity is valued and accentual component of maintaining a democracy, economic empowerment, and justice.

Faculty Peer Review

Student evaluations and program review are conduted at the departmental and institutional level.

First year / Senior year Seminar

Adding a course during the first year and senior year addressing at least in part, issues that are not explicitly addressed in the formal curriculum; a major focus of these courses is the transitional challenges students are likely to face.

General Education

Central to general education reform are the concepts content concrence, and comprehensiveness.

K-16 Collaboratives

Links with k-12 systems and education.

Learning Communications

Learning communities evolved out of the concept of living and learning environments what makes this reform distinct is that it focuses more on curricular and pedagogical changes that enhance linking and coordinating of curriculum and out-of-classroom experiences.

New wave Calculus

New wave calculus involves multi-level efforts including faculty development, assessment, encouragement of risk taking cooperative homework groups, development of community in class, standards which emphasize problem solving, geometrical visualization, and quantitative reasoning.

Science Reforms

The emphasis on interdisciplinary students understanding of curriculum connections between various ways of looking at the world through different disciplinary lens. There is an emphasis on examples and process other than simply memorizing facts.

Service Learning

Service-learning utilizes experience and practice to tech students in areas that may be difficult to teach through abstract reasoning such as empathy.

Student peer teaching

Peer teaching helps students feel more comfortable taking educational risks as students try out ideas with each other rather than in front of the faculty member initially.

Undergraduate Research

Undergraduates (recentrly shifting toward first and second year students) are involed in faculty research assistants.

Writing Across the Curriculum

Institutes writing in virtually all university courses in order to improve students' writing and critical thinking skills.

Targeted Areas

- Reform and innovation efforts often target more than one group, or issue.

1. Students:- Behaviours; levels of engagement.
2. Faculty:- Approaches to teaching and learning.

- However, long-term change does not happen without fundamental institutional change...

1. Curricula:- Reinforcing new teaching / learning behaviours.
2. Structures:- Rewords; physical envioronment.

The Role of Faculty

- From "sage on the state" to "guide on the side" or facilitator (e.g. collaborative learning, cooperative education)
- Mentor (e.g. faculty peer review, undergraduate Research)
- Sharing role of teaching / learning (e.g.; faculty peer review, student peer teaching)
- No definite change in role (e.g. general education, k-16 collaboratives)

Teaching and Learning outcomes

- New assumptions about learning (e.g. active and collaborative learning)
- New regard for teaching (e.g. peer teaching)
- New regard for the student (e.g. science reform, calculus reform)

Examples of Assessment Practices

- Value-added assessment.
- Portolio assessment
- Performance- based assessment.
- Multiple evaluators of student performance.
- Classroom assessment techniques.
- Assessment "101" (training for faculty)
- Department / Program Bench-marking.

Implications for Institutional Researches

- Participate early in the planning process to assist in the development of useful assessement models.
- Stay abreast of reform activities on campus.

- Remember that involvement may require-evaluaton of standard as well as innovative educational practices.
- Involve more individuals in assessment process as the results of the innovation reach a broader audience.

Implicatons for Educational Researchers

- Work to extend research on reform and innovation-Examine how such efforts affect undergraduate teaching, learning, and assessment.
- Modify existing theoretical frameworkds using current réform and innovaton efforts as the bases for empirical inquiry.
- Develop new theories and conceptual frameworks to guide future reform and innovation efforts in higher education.

Conclusion

As above here we describe the new reforms and innovation. In higher education in modern time the education should be the student based and activity based education. Education system will be become more effective innovation in Educaton.

References

1. Alexander, Lamar-Chairman, "Higher Education Accorditional and proposals." senate committee on Health Education, Labors pensions.
2. Kirschner, Ann. "Innovations in Higher Education! Ha...." The chronicle of Higher Education April 8, 2012.
3. Smith-Barrow Delece, "Top 10 most Innovative National universities." us news & world report September 10, 2015

Web

1. http://ncpi.stanford.edu.
2. www.google.com
3. www.branddrivendigital.com

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
VOL- VIII | ISSUE- III | MARCH | 2021 | PEER REVIEW e-JOURNAL | IMPACT FACTOR 7.149 | ISSN 2349-638x

पर्यावरण प्रदुषण : नियंत्रण एवं उपाय एक अवलोकन

डॉ. दिलिप किशन राठोड
सहाय्यक प्राध्यापक
सहयोग कॉलेज ऑफ एज्युकेशन विष्णुपूरी
नांदेड

१) भूमिका :—

बढता प्रदुषण वर्तमान समय की एक सबसे बडी समस्या है जो आधुनिक और तकनीकि रूप से उन्नत समाज में तेजी से बढ रहा है। इस समस्या से समस्त विश्व अवगत तथा चिंतित है। प्रदुषण के कारण मनुष्य जिस वातावरण या पर्यावरण में रहा है वह दिन ब दिन खराब होता जा रहा है। कहीं अत्यधिक गर्मी सहन करनी पड रही है। तो कहीं अत्यधिक ठंड। इतना ही नहीं समस्त जीवधारियों को विभिन्न प्रकार की बिमारियों का भी सामना करना पड रहा है। प्रकृति और उसका पर्यावरण अपने स्वभाव से शुध्द, निर्मल और समस्त जीवधारियों के लिए स्वास्थ्य वर्धक होता है परंतु किसी कारणवश यदि वह प्रदुषित हो जाता है। तो पर्यावरण में मौजुद समस्त जीवधारियों के लिए वह विभिन्न प्रकार की समस्यांए उत्पन्न करता है। ज्यो ज्यो मानव सभ्यता का विकास हो रहा है त्यों त्यों पर्यावरण में प्रदुषण की मात्रा बढती ही जा रही है । इसे बढाने में मनुष्य के कियाकलाप और उनकी जीवनशैली काफी हद तक जिम्मेवार है। सभ्यता के विकास के साथ साथ मनुष्य ने कई नए आविष्कार किए है जिससे औद्योगीकरण एवं नागरीकरण की प्रवृत्ती बढी है।

जनसंख्या वृध्दी के कारण मनुष्य दिन—प्रतिदिन वनों की कटाई करते हुए खेती और घर के लिए जमीन पर कब्जा कर रहा है। खाद्य पदार्थों की आपूर्ती के लिए रासायनिक खादों का प्रयोग किया जा रहा है जिससे न केवल भूमि बल्कि जल भी प्रदुषित हो रहा है। यातायात के विभिन्न नवीन साधनों के प्रयोग के कारण ध्वनी एवं वायु प्रदुषित हो रहे हैं। गौर किया जाए तो प्रदुषण वृध्दी का मुख्य कारण मानव की अवांछित गतिविधियां है, जो प्राकृतिक संसाधनों का अंधाधुंध दोहन करते हुए इस पृथ्वी को कुडे कचरे का ढेर बना रही है। कुडा कचरा इधर उधर फेंकने से जल, वायु और भूमि प्रदुषित हो रहे, जो संपुर्ण प्राणी—जगत के स्वास्थ्य के लिए हानिकारक है।

२) पर्यावरण प्रदुषण के प्रकार :—

- जल प्रदुषण
- वायु प्रदुषण
- भूमि प्रदुषण
- ध्वनि प्रदुषण

जल प्रदुषण:—

जल समस्त प्राणियों के जीवन का आधार है। आधुनिक मानव सभ्यता के विकास के साथ जल प्रदुषण की गंभीर समस्या उत्पन्न हो गई है औद्योगीकरण के कारण शहरीकरण की प्रवृत्ति दिन—प्रतिदिन बढती ही जा रही है। जो पहले गांव हुआ—हुआ करते थे, व`अब विभिन्न उद्योगों की स्थापना के बाद शहरों में तब्दील हो रहे है। शहरों में अत्याधिक आबादी होने के कारण फ्लैट निर्माण की प्रवृत्ती बढ रही है, ताकि एक फ्लैट की प्रवृत्ती बढ रही है। ताकि एक फ्लैट में तीन से छह परिवार आसानी से रह सकें। इन फ्लैटों में कम स्थान पर पानी की आवश्यकता अधिक होती है और वहां के भूमिगत जल भंडार पर दबाब बढ रहा है। डिप बोरिंग करते हुए वहां के भूमिगत जल का दोहन किया जा रहा है। प्रारंभ में जब तकनीक का विकास नहीं हुआ था, तब लोग प्रकृति व पर्यावरण से सामंजस्य बैठकर जीवन थापन करते थे, परंतु तकनीकी विकास एवं औद्योगीकरण के

कारण आधुनिक मनुष्य में आगे बढने की होड उत्पन्न हो गईं। इस होड में मनुष्य को केवल अपना स्वार्थ दिखाई पड रहा है। वह यह भूल गया है कि इस पृथ्वी पर उसका वजुद प्रकृति एवं पर्यावरण के कारण ही है। यह भी पर्यावरण प्रदुषण का एक मुख्य कारण है। प्राकुतिक रूप से जल में जीवों के मरने व जीव—जंतुओं के नहाने से ही जल प्रदुषित हो सकता है, परंतु मनुष्य अपने स्वार्थ के लिए न केवल जल का प्रयोग नहाने व पीने के लिए करता है, बल्कि उसमें घर का कचरा, उद्योगों का कचरा भी डालता है।

किसान खेतों में विभिन्न प्रकार के रासायनिक उर्वरकों का प्रयोग करते है, ताकि उनकी फसल अच्छी हो फसल में किडे न लगें इसलिए किटकनाशकों का भी छिडकाव किया जाता है। वर्षा के पानी के साथ ये सभी रासायनिक तत्व तालाब और नदी—नालों में चले जाते हैं और वहां के जल को प्रदुषित करते हैं। उद्योग अपनी गंदगी को सीधे तौर पर नदियों—नालों में डालते ही है, साथ ही उनके धुएं की निकासी सही तरीके से नहीं की जाती है, जिससे धुएं का तैलिय अंश आस—पास के संचित जल भंडार के उपर एक काली परत के रूप में जमा रहता है और जल को प्रदुषित करता है।

वायु प्रदुषण:—

मनुष्य ने न केवल जल को प्रदुषित किया है, बल्कि अपने विभिन्न क्रियाकलापों एव तकनीकी वस्तुओं के प्रयोग द्वारा वायु को भी प्रदुषित किया है। वायुमंडल में सभी प्रकार की गैसों की मात्रा में कई विशेष परिवर्तन नहीं आता, परंतु किसी कारणवश यदि गैसों की मात्रा में परिवर्तन हो जाता है तो वायु प्रदुषण होता है। अन्य प्रदुषणों की तुलना में वायु प्रदुषण का प्रभाव तत्काल दिखाई पडता है। वायु में यदि जहरिली गैस घुली हो तो वह तुरंत ही अपना प्रभाव दिखाती है और आस—पास के जीव जंतुओं एव मनुष्यों की जान ले लेती है। भोपाल गैस कांड इसका प्रत्यक्ष उदाहरण है। विभिन्न साधनों का भी विकास हुआ है। एक ओर जहां यातायात के नवीन साधन आवागमन को सरल एवं सुगम बनाते है, वहीं दुसरी ओर ये पर्यावरण को प्रदुषित करने में अहम भूमिका निभाते हैं। नगरों में प्रयोग किए जाने वाले यातायात के साधनों में पेट्रोल और डिजल के जलने से उत्पन्न धुआं वातावरण को प्रदुषित करता है। औद्योगीकरण के युग में उद्योंगों की भरमार है। विभिन्न छोट—बडे उद्योगों की चिमनियों से निकलने वाले धुएं के कारण वायुमंडल में सल्फर डायऑक्साइड और हायड्रोजन सल्फर गैस लि जाते है। ये गैस वर्षा के साथ पृथ्वी पर पहुंचते है और गंधक का अम्ल बनाते है जो पर्यावरण व उसके जीवधारियों के लिए हानिकारक होता है।

जनसंख्या में अत्याधिक वृध्दी होने से मनुष्य के रहने का स्थान दिन ब दिन छोटा पडता जा रहा है। इसलिए मनुष्य वनों की कटाई का अपने रहने के लिए आवास का निर्माण कर रहा है। शहरों में एल.पी.जी तथा किरोसीन का प्रयोग खाना बनाने के लिए किया जाता है जो एक प्रकार की दुर्गंध वायु में फैलाते है। तकनीकी संबंधी नवीन प्रयोग करने के कम में कई प्रकार के विस्फोट किए जाते हैं तथा गैसों का परीक्षण किया जाता है। इस दरम्यान कई प्रकार की गैस वायुमंडल में धुलकर उसे प्रदुषित करती है। हानिकारक गैसों के अत्याधिक उत्सर्जन के कारण एसिड रेन होती है, जो मानव के साथ—साथ अन्य जीवित प्राणियों तथा कृषि संबंधी कार्यो के लिए घातक होती है।

भूमि प्रदुषण:—

भूमि समस्त जीवों के रहने का आधार प्रदान करती है। यह भी प्रदुषण से अछुती नहीं है। जनसंख्या वृध्दी के कारण मनुष्य के रहने का स्थान कम पडता जा रहा है जिससे वह बनों की कटाई करते हुए अपनी जरूरत को पुरा कर रहा है। वनों की निरंतर कटाई से न केवल वायुमंडल में कार्बन डायऑक्साइड की मात्रा बढ रही है। और ऑक्सीजन की मात्रा घट रही है, बल्की जमीन में रहनेवाले जीव जंतुओं का भी संतुलन बिगड रहा है। पेड, भूमि की उपरी परत को तेज वायु से उडने तथा पानी में बहने से बचाते हैं और भूमि उर्वर बनी रहती है। पेडों की निरंतर कटाई से भूमि के

बंजर बनने एवं रेगिस्तान बनने की संभावनाएं बढ रही हैं। इस प्रकार के वनों की कटाई से प्रकृति का संतुलन बिगडता है। प्रकृति के संतुलन में परिवर्तन,पर्यावरण प्रदुषण का प्रमुख कारण है। जनसंख्या वृध्दी से अनाज की मांग भी बढ गई है।

कचरे के रूप में प्लास्टिक का क्षय नहीं होता। वह जिस स्थान पर अत्यधिक मात्रा में होता है, वहां के पेड पौधों में उचित वृध्दी नहीं हो पाती जिससे भूमि दुषित होती है। तकनीकी युग में आधुनिक मानव ने कई नए हथियारों का आविष्कार कर लिया है ताकि सफलतापुर्वक शत्रु का नाश किया जा सके। युध्द में इन हथियारों का प्रयोग किए जाने से युध्दभूमि में तो अत्याधिक लोग मारे ही जाते है, साथ ही आस–पास के इलाकों में भी जीव–जंतु मारे जाते हैं,जिससे भूमि प्रदुषित होती है।

ध्वनि प्रदुषण:–

मानव सभ्यता के विकास के प्रारंभिक चरण में ध्वनि प्रदुषण गंभीर समस्या नहीं थी, परंतु मानव सभ्यता ज्यों–ज्यों विकसित होती गई और आधुनिक उपकरणों से लैस होती गई, त्यों–त्यों ध्वनि प्रदुषण की समस्या विकराल व गंभीर हो गई है। संप्रति यह प्रदुषण मानव जीवन को तनावपुर्ण बनाने में अहम भूमिका निभाता है। तेज आवाज न केवल हमारी श्रवण शक्ती को प्रभावित करती है, बल्कि यह रक्तचाप,हृदय रोग, सिरदर्द, अनिद्रा एव मानसिक रोगों का भी कारण है।

औद्योगिक विकास की प्रकिया में देश के कोनें कोनें में विविध प्रकार के उद्योगों की स्थापना हुई है। इन उद्योगों में चलनेवाले विविध उपकराणोंसे उत्पन्न आवाज से ध्वनि प्रदुषित होती है। विभिन्न मार्गो चाहे वह जलमार्ग हो, वायु मार्ग हो या फिर भू–मार्ग सभी तेज ध्वनि उत्पन्न करते हैं। वायुमार्ग में चलने वाले हवाई जहाज, रॉकेट एव हेलिकॉप्टर की भीषण गर्जन ध्वनि प्रदुषण बढाने में सहायक होती है। जनसंपर्क अभियान चलाने के लिए भी लाउडस्पीकर का प्रयोग किया जाता है। और जनता तक सूचना प्रेषिक की जाती है। विज्ञापन दाता भी कभी–कभी अपने उत्पादों का प्रचार तेज आवाज में करते हैं। डीप बोरींग करवाने के कम में कशन मशीन चलाने, डोजर से खुदाई करवाने के कम में अत्याधिक शोर होता है। शादी,विवाह या धार्मिक अनुष्ठान के अवसर पर वाद्य यंत्रो का अत्याधिक शोर ध्वनि को प्रदुषित करता है। इसके अलावा यह अनावश्यक असुविधाजनक और अनुपयोगी ध्वनि प्रदुषण उत्पन्न करते हैं।

३) पर्यावरण प्रदुषण पर नियंत्रण :–

१) पर्यावरण प्रदुषण पर नियंत्रण पाने के लिए सर्वप्रथम जनसंख्या वृध्दी पर रोक लगानी होगी, ताकि आवास के लिए वनों की कटाई न हो। खाद्य पदार्थो के उत्पादन में वृध्दी हो इसके लिए रासायनिक उर्वरकों एवं कीटकनाशकों के स्थान पर जैविक खाद का इस्तेमाल करना होगा। कुडे कचरे को पुन: प्रयोग करना होगा जिससे यह पृथ्वी कुडे कचरे का ढेर बनने से बच जाएगी।

२) कारखानों से निकलने वाले गंदे पानी को सीधे नदी–नाले में न डालकर उनकी सफाई करते हुए नदियों में बहाना होगा। यातायात के विभिन्न साधनों का प्रयोग जागरूकता के साथ करना होगा। अनावश्यक रूप से हॉर्न का प्रयोग नहीं करना चालिए जब जरूरत न हो तब इंजन को बंद करना एवं नियमित रूप से गाडी के साइलेंसर की जांच करवानी होगी ताकि धुएं के अत्याधिक प्रसार को नियंत्रित किया जा सके।

३) उद्योगपतियों को अपने स्वार्थ को छोड उद्योगों की चिमनियों को उॅचा करना होगा तथा उद्योगों को प्रदुषण नियंत्रण के नियमों का पालन करना होगा। हिंसक कियाकलापों पर रोक लगानी होगी। सबसे जरूरी बात यह कि लोगों को पर्यावरण संबंधी संपुर्ण जानकारी प्रदान करते हुए जागरूक बनाना होगा तभी प्रदुषण पर नियंत्रण पाया जा सकता है।

४) पर्यावरण प्रदुषण रोकने के उपाय :–

१) आम लोगों को जागरूक बनाने के लिए उन्हें पर्यावरण के लाभ और उसके प्रदुषित होने पर

उससे होने वाली समस्याओं की विस्तृत जानकारी देनी होगी।

२) लोगों को जागरूक करने के लिए उनके मनोरंजन के माध्यमों द्वारा उन्हें आकर्षक रूप में जागरूक करना होगा।

३) लोगों को यह काम समस्त पृथ्वीवासियों को मिलकर करना होगा ताकि हम अपने उस पर्यावरण को प्रदुषित होने से बचा सकें जो हमें जीने का आधार प्रदान करता है। अत्याधिक शोर उत्पन्न करनेवाले वाहनों पर रो लगानी होगी।

४) प्रदुषण से बचने के लिए हमें अत्याधिक पेड लगाने होंगे। प्रकुति में मौजुद प्राकुतिक संसाधनों का अंधाधुंध दोहन करने से बचना होगा।

५) लोगों को प्लास्टिक की चीजों के इस्तेमाल से परहेज करना होगा। कुडे कचरे को इधर उधर नहीं फेंकना होगा।

६) वर्षा के जल का संचय करते हुए भूमिगत जल को संरक्षित करने का प्रयास करना होगा।

७) पेट्रोल, डिजल, बिजली के अलावा हमें ऊर्जा के अन्य स्त्रोतों से भी ऊर्जा के विकल्प ढुंढने होंगे। सौर ऊर्जा व पवन ऊर्जा के प्रयोग पर बल देना होगा। अनावश्यक एवं अनुपयोगी ध्वनियों पर रोक लगानी होगी। तकनीक के क्षेत्र में नित्य नए–नए प्रयोग व परीक्षण हो रहे हैं।

५) सारांश :—

पर्यावरण की सुरक्षा से ही प्रदुषण की समस्या को सुलझाया जा सकता है। पर्यावरण शब्द दो शब्दों के मेल से बना है। परि और आवरण परि शब्द का अर्थ है बाहरी तथा आवरण का अर्थ है कवच अर्थात पर्यावरण का शाब्दीक अर्थ है बाहरी कवच जो नुकसानदायक तत्वों से वातावरण की रक्षा करता है। यदि हम अपने पर्यावरण को ही असुरक्षित कर दें तो हमारी रक्षा कौन करेगा। इस समस्या पर यदि हम आज मंथन नहीं करेंगे तो प्रकृति संतुलन स्थापित करने के लिए स्वयं कोई भयंकर कदम उठाएगी और हम मनुष्यों को प्रदुषण का भयंकर परिणाम भुगतना होगा।

हमें ऐसी तकनीक का विकास करना होगा, जिससे यातायात के साधनों द्वारा प्रदुषण न फैले। सबसे अहम बात यह है की हम मनुष्यों को अपनी पृथ्वी को बचाने के लिए सकारात्मक सोच रखनी होगी तथा नि:स्वार्थ होकर पर्यावरण प्रदुषण से बचने के लिए कार्य करना होगा। हमें मन में यह ध्येय रखकर कार्य करना होगा कि हम स्वयं अपने आपको, अपने परिवार को, देश को और इस पृथ्वी को सुरक्षित कर रहे हैं।

संदर्भ ग्रंथ सूची :—

१) गोयल एम.के. पर्यावरण शिक्षा प्रकाशन–विनोद बुक सेन्टर, आगरा, २००५.
२) पाण्डेय, जगदीश चन्द्र, समाज और पर्यावरण, प्रगती प्रकाशन, राजस्थान पिपुल्स हाऊस जयपूर, १९८६.
३) सिंह, भोपाल, पर्यावरणीय शिक्षा एवं पर्यावरण संरक्षण, आर्य बुक डिपो प्रकाशन करोल बाग नई दिल्ली, १९९१.
४) दैनिक भास्कर, २२ अप्रैल २००७.
५) पर्यावरण ऊर्जा टाइम्स, सितंबर २०००.
६) नवभारत २० अक्टुबर १९९२
७) www.google.com
८) www.shodhganga.intlibnet.ac.in.
९) www.aiirjournal.com

July-Dec-2022

ATISHAY KALIT

A U.G.C. Care Listed Referred International Bilingual Research Journal of Humanities, Social Science & Fine Arts

LOTUS (July-December) Vol. 9, Pt. B Sr. 16 Year 2022
ISSN 2277-419X
RNI-RAJBIL01578/2011-TC

Hindi Volume

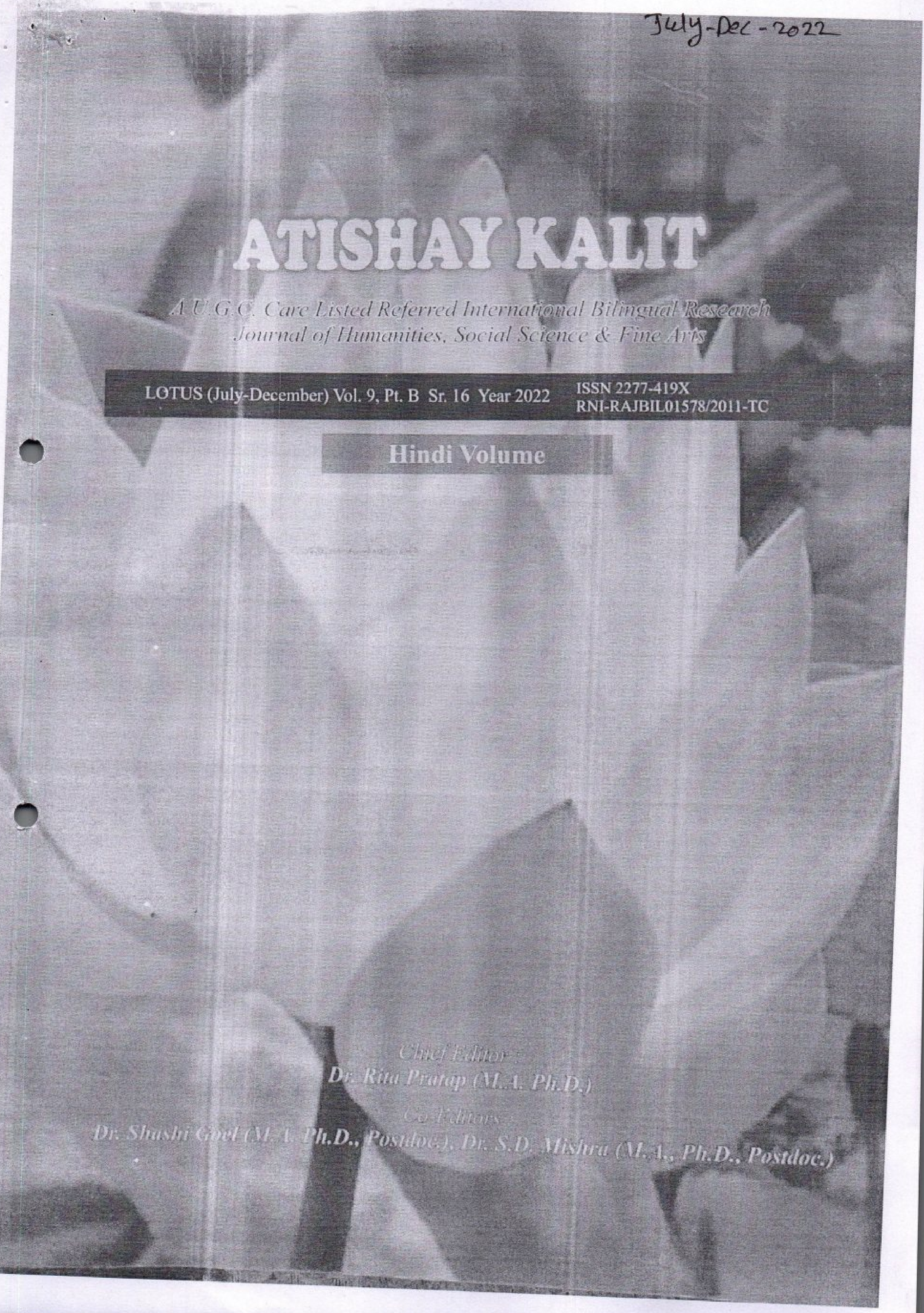

Chief Editor :
Dr. Rita Pratap (M.A. Ph.D.)
Co-Editors :
Dr. Shashi Goel (M.A. Ph.D., Postdoc.), Dr. S.D. Mishra (M.A., Ph.D., Postdoc.)

ATISHAY KALIT

A U.G.C. Care Listed Referred International Bilingual Research Journal of
Humanities, Social Science & Fine-Arts

LOTUS (July-December) Vol. 9, Pt. B, Sr. 16 Year 2022
ISSN 2277-419X
RNI-RAJBIL01578/2011-TC

Chief Editor :
Dr. Rita Pratap (M.A. Ph.D.)
Co-Editors :
Dr. Shashi Goel (M.A., Ph.D., Postdoc.), Dr. S.D. Mishra (M.A., Ph.D., Postdoc.)

Mailing Address :
Dr. Rita Pratap
ATISHAY KALIT
C-24, Hari Marg, Malviya Nagar, Jaipur-302017
Mobile : 9314631852, 8852075566
INDIA

विषय-सूची

	सम्पादकीय	डॉ. रीता प्रताप	2
1.	बंगाल शैली : राष्ट्रवादी पुनर्जागरण	डॉ. रमेश चन्द्र मीणा	457
2.	समकालीन राजनीति परिपेक्ष्य में डॉ. बी.आर. अंबेडकर के विचारों के स्रोत और स्वरूपों की समझ	राजीव रोशन कुमार	463
3.	गोदान उपन्यास में रायसाहब का दोहरा व्यक्तित्व	बगीता	466
4.	सिकन्दरपुर तहसील (बलिया जनपद) में जनसंख्या गत्यात्मकता : एक समग्र दृष्टि	रामजी राय	469
5.	सांभर की सांस्कृतिक धरोहर : बंजारा समाज के संदर्भ में प्रस्तुत शोधपत्र	मुकेश कुमारी डॉ. सुनीता कुमारी	474
6.	जरायम पेशा कानून और राजस्थान में लक्ष्मीनारायण झरवाल का इसमें योगदान	रजनी मीना	477
7.	विश्व साहित्य में प्रवासी हिन्दी साहित्य का योगदान	कृपा शंकर	483
8.	विकासखण्ड नवानगर, जनपद-बलिया (उ.प्र.) में जनसंख्या वृद्धि एवं उसका प्रभाव	रिम्पी राय	487
9.	बंजारा लोकगीतों में परिवर्तन के संकेत	डॉ. राठोड दिलीप किशन	491
10.	पहाड़ी चित्रशैली में अश्वांकन परम्परा	डॉ. मनीषा खींची	496
11.	कोरोना काल में कामकाजी व गैरकामकाजी महिलाओं पर बढ़ते सामाजिक दबाव का अध्ययन	रजनी बाला सोनी डॉ. सीमा जैन	502
12.	पर्यटन को लुभाते शेखावाटी के भित्ति-चित्र	डॉ. ज्योति पाठक	507
13.	भारतीय कला में शिव की वैवाहिक प्रतिमाओं का सामाजिक महत्व	डॉ. संगीता कुमारी प्रो. जयवीर सिंह धनखड	511
14.	सूफी सन्तों के साथ सुल्तानों के संबंध	मनजीत	516
15.	मैत्रेयी पुष्पा की कहानियों में नारी-स्थिति का वर्णन	डॉ. रूबी चौधरी	523
16.	शिक्षा, सोशल मीडिया और छात्र : एक विश्लेषणात्मक चर्चा	गगनदीप सिंह	526
17.	भारत के परमाणु प्रतिरोध की संकल्पना	डॉ. गुरदीप सिंह	535
18.	वित्तीय बाजार में व्यक्तिगत निवेशकों के चुनिंदा निवेश मार्ग पर एक अध्ययन	डॉ. प्रवीण कुमार पाकड़	540
19.	महिला प्रतिनिधियों का शहरी शासन में सशक्तिकरण : राजस्थान में शहर स्थानीय निकायों का एक अध्ययन	अब्दुल्लाह कुरैशी डॉ. नागेंद्र सिंह भाटी	546
20.	भारत के क्षेत्रीय ग्रामीण बैंकों के निर्देशन और विकास पर 2012-13 से 2021-22 तक का अध्ययन	डॉ. विनोद कुमार सबलानिया बुद्धि प्रकाश बैरवा	556
21.	मुगल शैली में मानवाकृतियों का रूपांकन	डॉ. एकता दाधीच	564
22.	आयुर्वेद संहिता (चरक संहिता) में वर्णित रोगों में मंत्र चिकित्सा की उपयोगिता	डॉ. काना राम रैगर	568
23.	भारतीय राष्ट्र दर्शन एवं डॉ. भीमराव अम्बेडकर	गुंजेश गौतम	572
24.	जूठन : दलित साहित्य की एक महान आत्मकथा	डॉ. रीना देवी	580

25. प्राचीन जैसलमेर राज्य से गुजरने वाले अन्तर्राष्ट्रीय एवं अन्तर्राज्यीय व्यापारिक मार्ग : एक विवेचन	डॉ. दिलीप कुमार	584
26. वर्तमान जीवन में हठयोग में वर्णित योगांगों का प्रभाव	वंदिता डॉ. शशिकांत त्रिपाठी	590
27. तहसील सिकन्दरपुर (जनपद-बलिया) उत्तर प्रदेश का भौतिक स्वरूप : एक भौगोलिक अध्ययन	दुर्गेश राय	594
28. नई शिक्षा नीति-2020 : संभावनाएं और चुनौतियाँ	रहीम खान मोहम्मद आमिर डॉ. निकोलस लाकड़ा	602
29. सर्वाइकल स्पॉन्डिलाइटिस के कारण और चयनित योगाभ्यासों की अवधारणा	ललित मोहन श्री अखिलेश कुमार यादव	608
30. जलालपुर तहसील जनपद अम्बेडकर नगर की व्यावसायिक संरचना : एक भौगोलिक अध्ययन	डॉ. रामजीत सिंह श्री अखिलेश कुमार यादव	617
31. सनातन धर्म-संस्कृति : पर्यावरण शिक्षा की नींव	डॉ. (श्रीमती) सुमन शर्मा	623
32. शाहगंज नगर की साक्षरता : एक भौगोलिक अध्ययन	डॉ. रामजीत सिंह साधना भारती	628
33. राजस्थान की सचित्र पाण्डुलिपियों में रूपाकृति एवं वस्त्राभूषण में विविधता	डॉ. महेंद्र कुमार डेहरा	635
34. जेण्डर संवेदी बजट के विभिन्न आयाम	डॉ. अनिल कुमार पारीक	642
35. महात्मा गाँधी की ग्राम स्वराज्य की अवधारणा	डॉ. मनोज सिंह यादव	647
36. भारत के संसदीय लोकतंत्र में चुनावी राजनीति एवं मतदान व्यवहार : एक अध्ययन	मेहर सिंह डॉ. मंजीत	651
37. श्रीमद्भागवद्गीता में कर्मयोग का स्वरूप	सौदामिनी गुप्ता शशिकांत मणि त्रिपाठी	655
38. भारतीय सांस्कृतिक यात्रा पर अन्वेषी अज्ञेय	सुमित उपाध्याय	661
39. ई-खरीद पोर्टल : कृषि डिजिटलीकरण के लिए हरियाणा सरकार की एक पहल	सुनील फौगाट दीपक कुमार	665
40. गाँधीजी का सत्याग्रह : सिद्धान्त एवं व्यवहार	डॉ. कविता	670
41. राजस्थानी लोक चित्राम में लोक रामायण एवं कृष्णलीला चित्रण	डॉ. वेद प्रकाश	675
42. आमेर-जयपुर का जयगढ़ दुर्ग : एक शोधपरक अध्ययन (कलात्मकता एवं मुगल प्रभाव के विशेष संदर्भ में)	डॉ. प्रीति गुप्ता तोसिफ अली	681
43. सोनीपत जिले में लोगों की सामाजिक-आर्थिक स्थिति का आकलन	डॉ. शिव कुमार मिश्रा प्रवीण कुमार खासा	688
44. सामाजिक परिवर्तन के उपकरण के रूप में विधि	डॉ. सत्यवीर यादव अमित पाण्डेय	694
45. हरियाणा प्रदेश की चुनावी राजनीति के संदर्भ में मतदान व्यवहार का बदलता स्वरूप	अँशुल पाण्डेय राजीव वर्मा	699
46. उर्दू एवं फारसी भाषा का राजस्थानी भाषा पर प्रभाव	डॉ. तिलक राज आहूजा	703
47. स्त्री विमर्श के आईने में रांगेय राघव	डॉ. अनिल अनिकेत डॉ. दीपाली शर्मा	706

डॉ. राठोड दिलीप किशन
शोध छात्र, पीएच.डी. हिन्दी
पु.अ.हो. सोलापुर विश्वविद्यालय
सोलापुर, महाराष्ट्र

ATISHAY KALIT
Vol. 9, Pt. B
Sr. 16, 2022
ISSN : 2277-419X

बंजारा लोकगीतों में परिवर्तन के संकेत

सारांश

बंजारा कवियों का दृष्टिकोण सुधार का रहा हैं। अपने गीतों के माध्यम से शराबी के वास्तविक जीवन का रेखाचित्र खींचकर जनों के समुख प्रस्तुत करते हैं। शराबी अपनी बुरी आदतों के कारण घर की होली कर देता हैं। बार बार पुलिस थाने के दर्शन करने के बाद भी अपना मार्ग त्यागते नहीं हैं। इसलिए बंजारा भक्तजन अपने प्रवचन के मार्ग से समझाने का प्रयास करता हैं। बंजारा समुदाय के संतोने भी यह कुमार्ग त्यागने के लिए संदेश देते रहे है और सरकार के द्वारा भी प्रयत्न किया गया। और आज लोकगीत के माध्यम से बंजारा समुदाय में परिवर्तन हुआ दिखाई देता हैं।

बंजारा समुदाय में सत्संग के माध्यम से यही कहा गया कि हे बंजारा भाईयो, इस अज्ञान से जाग जाओ। अज्ञान को हराने के लिए विद्या को प्राप्त करो जो वहुमूल्य हैं। ज्ञान ही हमारी रक्षा करता हैं। जिसे कोई चोर नहीं ले जाता हैं। न टूट फुटता हैं। बल्कि उसमें दिन से दिन वृद्धि होती हैं। इसलिए भाईयों थोडा गंभीरता से सोचो और अपने बाल कच्चों को शिक्षा देकर परिवार का कल्याण कर सकते हैं। इस तरह शिक्षा प्रसार हेतु तांडों में उपदेश देकर परिवर्तन का संकेत दिया गया। आज शिक्षा गृहन करके समुदाय में परिवर्तन हुआ हैं।

आज नगर की सभ्यता के प्रभाव से शिक्षित परिवारों में सामान्य वेशभूषा को अपनाया जा रहा हैं। बंजारा समुदाय के तांडो में भी नई पीढ़ी की लड़कियाँ पारंपारिक वेशभूषा का त्याग कर रही हैं। और आज बंजारा समुदाय में वेशभूषा परिवर्तन बदलते परिवेश के साथ-साथ हो रहा हैं।

चोरी जैसा अनैतिक मार्ग छोड़कर एक अच्छी जिन्दगी व्यतीत कर सकते हैं। चोरी जैसा बुरा कर्म करने के कारण हमारे अराध्य दैवत सेवाभाया की बदनामी हो जाती है। इसलिए बुरा कर्म त्यागकर सेवाभाया की अराधना करने से आपका जीवन धन्य हो सकता हैं। आज बंजारा समुदाय में लोकगीतों के माध्यम से चोरी जैसा अनैतिक मार्ग छोड़कर सभ्यता का जीवन सफल होता आज परिवर्तन के साथ दिखाई देता हैं।

बंजारा समुदाय में लोकगीतों के माध्यम से धीरे-धीरे परिवर्तन की धारा बहने लगी तांडो-तांडों में भजन मंडलियाँ स्थापित हुई। सामान्यतः यही देखा जा रहा था कि अब बंजारा समुदाय पशुवृत्ति को त्यागने के लिए मानसिक दृष्टि से तैयार हो रहे थे। शिक्षा संबंधी, मद्यपान संबंधी एवं विविध बुरी आदतों को त्यागने संबंधी उपदेश दिये इस वजह से आज बंजारा समुदाय में परिवर्तन होता दिखाई देता हैं।

प्रस्तावना

बंजारा समुदाय के लोग सामान्यतः उत्तरी पश्चिम सीमा से समूचे भारतवर्ष में फैल गये। धुमन्तू अवस्था में पशुओं के लिए चारा एवं उपजीविका की उन्हें तलाश थी। इस समुदाय का अन्य क्षेत्र से शनैः-शनैः परिचय बढता गया और एक आदिम समुदाय की तरह जंगल, पहाडों, नारियों के आसपास भ्रमण करते रहें। अतः यह घुमतू अवस्था कई वर्षो तक चलती रही।

कोई भी स्थिरता पाने के पक्ष में नहीं थे क्योंकि इस समुदाय में एक प्रकार की हिचकिचाहट एवं संकोच की भावना से ग्रस्त रहने के कारण अपने आपको प्रथक मानकर जंगलों और दुर्गम स्थानों मे भटकते रहे जिससे व्यवस्थित समुदाय के लोगों से उनका सीधा सम्पर्क स्थापित नहीं हो सका। यह घुमन्तू का सिलसिला कई वर्षोंतक चला वैसे बंजारा समुदाय की भाषा, वेशभूषा, संस्कृती आदि की प्रथकता रहने कारण भी गांव से दूर रहे फिर भी आगे चलकर शनै:-शनै: सांस्कृतिक अदान-प्रदान का समन्वय होता रहा।

मनुष्य के जीवन में एक दिन ठहराव आता है। एक आदिम समुदाय सामानों को पीठपर लादकर कब तक सफर करेगा। कब तक भटकता रहेगा। इसीतरह कुछ वर्षों के बाद आजादी का संघर्ष थम गया और बंजारा समुदाय को लगने लगा कि कब तक सफर करेंगे सफर करते-करते मानों वे थक से गये थे इसलिए कुछ लोगों ने गांव से थोड़ी दुरी पर बसने का निर्णय कर लिया और कुछ भटकते रहे। कुछ दिनों के पश्चात सभी बंजारा समुदाय ने गाव से थोडे अंतर पर तांडे बसाकर स्थिरता की राहत महसूस की। इस समुदाय की विशेष बात यह रही की गांव से दूर पहाड़ों, जंगलों में रहकर अपनी विशेष संस्कृती को आज तक सुरक्षित बनाये हुए हैं। सभी बंजारा समुदाय पहाड़ों में अत्याधिक संख्या में तांडे के रूप में बस चुके हैं। पहले-पहले पशु-पालन से अपनी उपजीविका करनेवाला यह समुदाय धीरे-धीरे जमिंनदारों की खेती में परिश्रम करने लगा। इस प्रकार कुछ बंजारे किसान खेत मजदूर, पशुपालन और कुछ अधिक संख्या में कारखानों पर गन्ना तोड़ने के लिए जाने लगे। इसतरह के कर्म करते हुए बंजारा समुदाय स्थिर हो गया। लेकिन शिक्षा के अभाव के कारण, अंधश्रद्धा, रूढीपरंपरा के कारण समुदाय में अज्ञान वर्षोंतक कायम था। शिक्षा के प्रति कोई आस्था नहीं थी और शिक्षा की व्यवस्था भी तांडों में न रहने के कारण विकास न हो सका। बंजारा समुदाय के सुधार के लिए मार्गदर्शन करनेवाले न के बराबर थे। आगे चलकर परिवर्तन की, अनिवार्थता महसूस होने लगी इसलिए भजन, सत्संग के माध्यम से बंजारा समुदाय के लिए तांडों में जागरण की सुप्रथा शुरू हो गई थी। अत: उक्त पद्धति से जागृति का द्वार खुल गया था जो परिवर्तन के लिए सहायक रहा।

लोकगीत और परिवर्तन

लोकगीत ही परिवर्तन का माध्यम रहा हैं। आदिम समुदाय को सही मार्ग केवल लोकगीतों के माध्यम से ही दिया जाता हैं। और यही एक प्रभावशाली पध्दति रही हैं। क्योंकि अन्य माध्यम से इन समुदाय को सम्बोधन करना असंभव हैं। बंजारा समुदाय अपने सुधार संबंध में पूर्ण अनभिज्ञ, अज्ञानी रहा हैं। इसलिए उन्हें जगाकर एक सही रास्ता दिखाना आवश्यक था। जनजाग्रति के सत्संग कर्यक्रम तांडो-तांडों में चलते रहें। दिनभर परिश्रम करना और रात्री के भोजन के पश्चात तांडे के मध्य में आकर स्त्री-पुरूष के सामने भजन के माध्यम से उपदेश करना। यह प्रक्रिया चलती रही। इसका मुख्य उद्देश्य जनहित के लिए जाग्रति ही था।

बंजारा भक्तजन सत्संग के माध्यम से यही कहते रहे कि, हमने आज तक जानवरों के समान जीवन व्यथीत किया हैं। अत: अब परिवार के विषय में, संतानों के भविष्य के संबंध में सोचविचार करना जरूरी हैं। नही तो हमारे समान ही उनका जीवन पशुसमान बन जायेगा। हे बंजारों, अब अपने-अपने बच्चों को पढाओं, शराब को त्यागना होगा, चोरी से दुर रहना पडेगा, इन बुरी आदतों से जब तक हमारा छुटकारा नहीं होगा उस वक्त तक परिवार का होई विकास नहीं होगा। इसतरह के उपदेश भजन के माध्यम से करने लगे। इन्सान चाहे कितना क्यों न अज्ञानी रहें उसे संगीत अपने वश में कर लेता हैं। इसलिए परिवर्तन के बीज बोने के लिए सत्संग जैसा माध्यम ही क्रांतीकारी सिध्द होता हैं।

परिवर्तन संबंधी जागृति गीत

बंजारा समुदाय में धीरे-धीरे परिवर्तन की धारा बहने लगी तांडो-तांडों में भजन मंडलियाँ स्थापित हुई। सामान्यत: यही देखा जा रहा था कि अब बंजारे पशुवृत्ति को त्यागने के लिए मानसिक दृष्टि से तैयार हो रहे थे। शिक्षा संबंधी, मद्यपान संबंधी, एवं विविध बुरी आदतों को त्यागने संबंधी उपदेश दिये जाने लगे थे और इस संदर्भ में बंजारे सोचविचार कर रहे थे। यही प्रारंभिक सफलता थी।

1. मध्यपान संबंधी परिवर्तन

एक प्रसिद्ध तरल मादक पदार्थ को मद्य या मदिरा कहते हैं। सामान्य स्तरपर उसे शराब कहते हैं। जो गूड जैसी चीजों को सड़ाकर बनाई जाती हैं। जो व्यक्ति अधिक शराब पीता हैं। उसे लोग शराबी कहते हैं। और तांडे में उसे दारूड्या कहते हैं। जिसकी ओर निन्दनीय दृष्टि से देखा जाता हैं। ऐसे व्यक्ति का समाज के कोई स्थान नहीं रहता। संसार में लाखों व्यक्ति ऐसे हैं। जो शराब के आदि बनकर घर को दरिद्रता की खाई में ढकेल चुके हैं। परिवार की, दुर्दशा न हो इसलिए कुछ भक्तजन भजन के माध्यम से उपदेश देते रहे।

पिलेताळी डुलगो, आचो बला भुलगो
अम्रत विषेन गलगो।
चढजाय नशा तो व्हिय दुर्दशा
घडीरों तो बाशा, बंळो पीढ़ी रो नाशा।
दाडेदोपेर डूबगो, अंधारों पडगो

प्रस्तुत परिवर्तन गीत का भाव यही हैं। कि मद्य का सेवन करके अच्छा इन्सान अच्छा बुरा भूलकर अपने शरीर की दुर्दशा कर लेता हैं। वह शराब में धूत स्वयं को दो घड़ी का बादशाह समझ बैठता हैं। लेकिन नशा उतरने के पश्चात मुंह सुख जाता हैं। और घर को अंधेरे की खाई में डूबकर सर्वनाश कर देता हैं। इसलिए इस कुमार्ग से हठने के लिए लोकगीतों के माध्यम से बार-बार विनय याचना करते रहे।

2. शिक्षा संबंधी परिवर्तन

बंजारा समुदाय में शिक्षा का अभाव यह एक भयंकर समस्या हैं। किसी भी समुदाय के लिए शिक्षा अनिवार्य हैं। क्योंकि शिक्षा ही क्रांति का बीज कहलाता हैं। आजतक जिस किसी समुदाय ने शिक्षा को जीवनदायिनी के रूप में महत्व दिया हैं। उस समाज में विकास की वृद्धि हुई हैं। इसमें कोई संदेह नहीं हैं। बंजारा समुदाय जंगलों एवं पहाड़ों में भेड बकरियों के साथ भटकता रहा और आज भी कुछ लोगों को छोडकर भटक ही रहा हैं। शिक्षा से ही व्यक्ति अपने व्यक्तित्व का विकास कर सकता हैं, अपने विचार को व्यक्त कर सकता हैं। आपने परिवार का विकास कर सकता है। और अपने समुदाय एवं जनजाति को एक नया रास्ता दे सकता हैं। लेकिन बंजारा समुदाय में इतनी जागृती न होने के कारण वे आज भी पूर्णतः ईश्वर में विश्वास रखते हैं। कि प्रभु ही हमारा कल्याण कर सकता हैं। सत्संग के द्वारा इन सभी समस्याओं को लेकर अवगत कराया गया हैं।

देव तारों रं न्याय खोटो छं, खोटों छरं
सारी दन काम करं, बाटी छेनी पेटभरन रं
जसो राबरोच ढोरं, वस्त्र छेनी डीले परं
न्यायीन तारों तराजू फररों गरगर,

प्रस्तुत गीत के माध्यम से यही कहा गया हैं। कि हे प्रभु तेरा न्याय मिथ्या एवं झूठा हैं। यह पीडित लोग सारा दिन जानवर की तरह श्रम करने के पश्चात भी तन ढकने के लिए वस्त्र तक नहीं मिलता। यह तुम्हारा ऐसा कैसा न्याय हैं। प्रभु तुम्हारा तराजू तो गति से घुम रहा हैं। इसप्रकार अज्ञानी अंधश्रद्धालु समुदाय रहने के कारण अभाव का दोष परमात्मा को देता हैं। ज्ञानी व्यक्ति अपने कर्म में विश्वास करता हैं। और दृढ संकल्प से अपने जीवन को उज्वल बना देता हैं। लेकिन बंजारा समुदाय अत्याधिक श्रद्धालु रहने के कारण प्रभु में विश्वास करते हैं। कि वहीं उनका उद्धार करेगा। इसलिए विविध प्रकार के वृत, मनोकामना करते हुए प्रभु को प्रसन्न करने की कोशिश करते हैं। लेकिन बंजारा कवियोंद्वारा यही उपदेश दिया गया कि शिक्षा के माध्यम से ही घर मे उजाला निर्माण हो सकता हैं।

3. वेशभूषा संबंधी परिवर्तन

वेशभूषा के संदर्भ में बंजारा संतो में काफी दिनों से विवाद चलता रहा। वस्त्र परिवर्तन के संबंध में दो मत प्रस्तुत हुए।

एक मत रामराव महाराज को इस प्रकार रहा कि बंजारों का मूल वस्त्र ही अच्छा हैं। वे कहते थे कि साडी पहनेवालों को भगवान सेवाभाया अच्छा नहीं समझते और यह कार्य सेवाभाया को पसन्द नहीं। बंजारा समुदाय सेवाभाया को अपना आराध्य दैवत मानते हैं। इसलिए अत्याधिक लोग वस्त्र परिवर्तन के पक्ष में नहीं थे। दूसरा मत संत ईश्वर सिंग बाबा का हैं। जिन्हें बंजारा समुदाय आदर से देखता हैं। वे कहते रहे कि अपना पारंपारिक वस्त्र त्यागकर साडी पहनकर परिवर्तन के मार्गपर चलो। संत ईश्वर सिंग बाबा ने वेशभूषा परिवर्तन के लिए तांडो में उपदेश देते रहें।

सामळो मारी बाई याडी
डाई साळी बूढी ढाडी
रंग दनियारों देखों
बलान दूर फेकों।
काडी बकियारों टेकों
खारी तम घळो धोको।
टाढ़ी बार फुंदा जोड़ो
कसेबार घुंडी जोडो।
काठी ये काचे कोडी
छोडो अब जुनी रूढी।

इस उपदेश गीत के माध्यम से यही कहा गया हैं। कि हे बहनों, काकिओं एवं माताओं हमारी बात मान भी जावों को अब दुनिया बदल गई हैं। इसलिए इस पुराने लिबास का अब त्याग करो, और नयी दुनिया की ओर देखकर साडी पहनना सिखों क्योंकि पुरानी वेशभूषा, केशविन्यास यह सारी बातें बडी समस्याजनक हैं। इसलिए कविजन नये धारण करने के लिए प्रेरित करते रहे।

4. चोरी संबंधी परिवर्तन

बंजारा समुदाय का जीवन जंगलों, पहाडों एवं पर्वतों में व्यतीत होता रहा। स्थिरता के बाद पशुपालन एवं खेती का व्यवसाय करने लगे लेकिन कुछ पशुपालन एवं खेती का व्यवसाय करने लगे लेकिन कुछ लोग जो न खेती करने में रुचि थी न पशुपालन में ऐसे प्रवृत्ति के लोग अपनी उपजीविका के लिए चोरी करने लगे जो धार्मिक दृष्टि से अनैतिक कार्य हैं। जब जाति ही अज्ञानी एवं जंगली हैं। तो वहाँ पर नैतिकता एवं अनैतिकता की सभी बातें गौण हो जाती हैं।

तांडे के कुछ लोग इस तरह का कुमार्ग अपनाकर समूची जनजाति को बदनाम कर रहे थे। उसका परिणाम भी ऐसा गंभीर हुआ कि व्यवस्था भी इस जनजाति की ओर एक अपराधी के रूप में देखने लगी जिसका परिणाम पूर्णतः जातिपर हुआ। यह मार्ग त्यागने के संदर्भ में बंजारा संत सेवाभाया कहते रहे...

करीये चोरी
खाय कोरी
घरे मुंडियान एकच मोरी
डोरी-डोरी हिंडिये राम।

अपराधी वृत्ति के लोगों को बार-बार सजा दी जाती हैं। हाथों में बेड़ियाँ पहनाकर सड़क-सड़क घुमाया जाता हैं, फिर भी उन्हें पश्चाताप नहीं होता। ऐसें कुमार्गपर न जाने के लिए बंजारा सत्संग के माध्यम से सुमार्ग का पथ दिखाया गया हैं।

निष्कर्ष

बंजारा समुदाय के लोगो का जीवन पहाडों एवं जंगलो में व्यतीत रहा है। बंजारा लोक अनी उपजीविका के लिए चोरी करने लगे। ऐसे अपराधी लोगों को बार-बार सजा दी जाती थी। ऐसे कुमार्ग से बचाने के लिए बंजारा लोक सत्संग के माध्यम

से सुमार्ग का पथ दिखाया गया है। बंजारा समुदाय में परिवर्तन का बीज बोने के लिए सत्संग जैसा माध्यम ही क्रांतिकारी सिद्ध होता है। वर्तमान काल में जैसे जैसे शिक्षा का प्रचार-प्रसार समुदाय में हुआ वैसे- वैसे स्वयं वेशभूषा में परिवर्तन करते दिखाई देता है।

बंजारा समुदाय में आज धीरे धीरे शिक्षा के प्रति जागरुकता निर्माण हो रही है। हर किसी तांडे मे आज चार-पाँच नौकरी करनेवाले बुद्धिवाद जन दिखाई दे रहे है। उनकी ओर देखकर शेष जनो को प्रेरना मिल रही है। कि अपना भी बच्चा एक दिन पढ़ लिखकर साहब बनेगा। अब लोगो को विश्वास होने लगा है। कि शिक्षा के बिना परिवर्तन नही है। बंजारा लोकगीतो के माध्यम से बंजारा समुदाय में परिवर्तन करणे के लिए संकेत दिया है।

संदर्भ

1. डॉ. गणपत राठोड : बंजारा लोकगीतो का सांस्कृतिक अध्ययन, चन्द्रलोक प्रकाशन कानपुर, 2002, पृ.सं. 148-157
2. डॉ. के.के. जाधव : बंजारा लोकसंस्कृति, ए.आर. पब्लिशिंग कंपनी दिल्ली, 2016, पृ.सं. 20-21.
3. डॉ. यशवंत जाधव : बंजारा जाति, समाज और संस्कृति, वाणी प्रकाशन दिल्ली, 1994, पृ.सं. 25-26
4. आत्माराम कनीराम राठोड : गोर बंजारा इतिहास व लोकजीवन, ऋचा प्रकाशन नागपुर, 2018, पृ.सं. 07-16.

□□

Research Publication in Journals & Conference

Sr. No	Name of the Corresponding Author	Position in Sequence of Authors	Title of the research Paper	Year of Publication name of journal & Page no.	Referred or Non Referred	Journal ISSN No.	Level
1.	Dr. Pachling Somnath Kishanrao	01	Education of the Divyang : A social sensestion	July to Dec. 2022 Shikshanateel Marmdrushti Insight Publication Nashik	Referred	ISSN 0976-0385	International
2.	Dr. Pachling Somnath Kishanrao	01	Development in Higher Education : Innovative Practices SMS Based Management system	Feb 2023 UGC Care Listed Periodical Education and society	Referred	ISSN 2278-6864	International
3.	Dr. Pachling Somnath Kishanrao	01	A Roll of News Pepars in Students life Special Reference to Nanded City	Aug – 2021 Aayushi Interdisciplinary Research Journal Peer Raviewed Journal	Referred	ISSN 2349-638 X	International
4.	Dr. Pachling Somnath Kishanrao	01	Development of Educational During British Period in India	31 Dec. 2021 Aayushi Interdisciplinary Research Journal Peer Raviewed Journal	Referred	ISSN 2349-638X	International
5.	Dr. Pachling Somnath Kishanrao	01	A Study of Stress of Teachers in B.Ed Colleges Specian reference to Nanded City	July 2020 To Dec. 2020 Vision Research Raview International Registered Page 01	Referred	ISSN 0976 – 0377	International
6.	Dr. Pachling Somnath Kishanrao	01	A Study of Class Room Challenges of Teachers in the Present Education Scenario	Dec 2019 to May 2020 Vision Research Raview International Registered Page No. 16	Referred	ISSN 2250-169X	International
7.	Dr. Pachling Somnath Kishanrao	01	Gandhiji's view : for Basic Education in India	Feb 2020 1 day Interdisciplinary International Conference Page No. 296	Referred	ISSN 2319-9318	International

ISSN : 0976-0385

R.N.I.Regd.No.MAHBIL/2009/37458

शिक्षणातील मर्मदृष्टी

UGC APPROVED

Shikshanteel Marmdrushti

A Peer-reviewed Journal For Teacher Education

शिक्षणातील ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि संशोधन यांना वाहिलेले नियतकालिक

Vol.: 14th | Issue : 2nd and 3rd | Quarterly : July to December 2022

दिव्यांग विशेषांक २०२२

दिव्यांगांसाठी स्वतंत्र मंत्रालय

१० नोव्हेंबर २०२२

- दिव्यांग –एक वरदान : सकारात्मक विचार
- समावेशक शिक्षण आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०
- Education of the Divyang : A Social Sensation
- दिव्यांगाचे शिक्षण – एक सामाजिक बांधिलकी
- दिव्यांगांच्या शिक्षणात अडथळा विरहीत वातावरण निर्मिती
- Education for Students with Disabilities in India
- दिव्यांग अपंग दिन
- दिव्यांग बालकांसाठीचे सहाय्यभुत तंत्रज्ञान
- ३ डिसेंबर जागतिक दिव्यांग दिन निमित्त नाशिक मधील दिव्यांगांच्या यशोगाथांचा शोध
- Different Act and Scheme for Divyang Introduction
- दिव्यांगांच्या उन्नतीसाठी विविध शासन निर्णय, शासकीय योजना व विविध सोयीसवलती
- Importance Of CWSN Education – Our Moral Responsibility

संपादक:
डॉ. किशोर चव्हाण

कार्यकारी संपादक:
डॉ. कविता साळुंके

अतिथी संपादक
डॉ. प्रकाश देशमुख,

इनसाईट पब्लिकेशन्स, नाशिक

शिक्षणातील ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि संशोधन यांना वाहिलेले नियतकालिक

शिक्षणातील मर्मदृष्टी

दिव्यांग विशेषांक २०२२

* अतिथी संपादक *
डॉ. प्रकाश देशमुख, संचालक विद्यार्थी सेवा विभाग, य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

संपादक
डॉ. किशोर चव्हाण, सहयोगी प्राध्यापक
अॅड.विठ्ठलराव हांडे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,नाशिक

कार्यकारी संपादक
डॉ. कविता साळुंके, संचालक शिक्षणशास्त्र
विद्याशाखा, य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

सहसंपादक

डॉ. ज्ञानेश्वर मगर
शिक्षण शास्त्र व संशोधन महाविद्यालय नेरळ, जि. रायगड

डॉ. युवराज पवार
सहयोगी प्राध्यापक श्रीमती पुतळाबेन शहा कॉलेज ऑफ एज्यु., सांगली

डॉ. धनश्री गायकवाड
ता. अकोला, जि. अहमदनगर

डॉ. भालचंद्र भावे
मु.पो. मंचर, ता. आंबेगाव, पुणे

डॉ. सुभाष श्रावण सोनुने
सहाय्यक प्राध्यापक, य.च.म.मु.वि. नाशिक

डॉ. दयाराम पवार
सहाय्यक प्राध्यापक, य. च. म. मु. वि. नाशिक

तज्ज्ञ सल्लागार

डॉ. अनंत जोशी निवृत्त संचालक,
शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा, य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. विष्णू शिखरे
शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, बार्शी, जि. सोलापूर

डॉ. प्रविण कोठावदे
श्री. जैन विद्याप्रसारक मंडळ, अध्यापक महाविद्यालय (बी.एड.), चिंचवड, पुणे

डॉ. दिगंबर दरेकर
मु. पोस्ट खांबेवाडी, ता. खानापूर, जि. रायगड

डॉ. चंद्रकांत बाविस्कर
प्राध्यापक व शिक्षणशास्त्र विभाग प्रमुख, शिक्षणशास्त्र संकुल, स्वामी रामानंदतीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, विष्णुपुरी नांदेड

डॉ. नरेंद्र देशमुख
सहयोगी प्राध्यापक, मासगा कला, विज्ञान, वाणिज्य महाविद्यालय, मालेगाव जि. नाशिक

Printed By Anagha Kishor Chavan, **Published By** Anagha Kishor Chavan on **behalf of (or owned by)** Anagha Kishor Chavan and Printed at Vaibhav Enterprises, Flat No. 12 Siddhakala Sankul, Manikshaw Nagar, Kathe Galli, Dwarka, Nashik and **Published at** Insight Publication, Shop No. 3, Shrirang Mangal Apt., Shrirang Nagar, Gangapur Road, Nashik -13, **Editor** : Dr. Kishor Chavan

मुखपृष्ठ, अंतर्गत सजावट -श्री. रोहीत पाटील, पुणे

अनुक्रमनिका

	संशोधनात्मक	
१.	दिव्यांग –एक वरदान : सकारात्मक विचार डॉ. सुरेंद्र चंद्रकांत हेरकळ	०५
२.	समावेशक शिक्षण आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० डॉ. किशोर चव्हाण	०८
३.	**Education of the Divyang : A Social Sensation** Dr. Pachling Somnath K	१२
४.	दिव्यांगाचे शिक्षण – एक सामाजिक बांधिलकी प्रा. मंगल राधाकृष्ण आरोटे	२०
५.	दिव्यांगांच्या शिक्षणात अडथळा विरहीत वातावरण निर्मिती डॉ. कविता प्रदीप तोटे	२३
६.	**Education for Students with Disabilities in India** Raju Gulab Shaikh	२९
७.	दिव्यांग अपंग दिन प्रा. जयश्री राहुल सातपुते	३४
८.	दिव्यांग बालकांसाठीचे सहाय्यभुत तंत्रज्ञान डॉ. किशोर चव्हाण	३८
९.	३ डिसेंबर जागतिक दिव्यांग दिन निमित्त नाशिक मधील दिव्यांगांच्या यशोगाथांचा शोध प्रा. कविता साळुंके	४२
१०.	**Different Act and Scheme for Divyang Introduction** Dr. Anuradha Sandip Golhar and Dr. Sandip Bhonjiba Golhar	४६
११.	दिव्यांगांच्या उन्नतीसाठी विविध शासन निर्णय, शासकीय योजना व विविध सोयीसवलती डॉ. भालचंद्र बाळकृष्ण भावे	४८
१२.	**Importance Of CWSN Education – Our Moral Responsibility** Dr. Amruta Prabhu and Ms. Arti Jha	५७

या अंकातील लेखकांचे विचार स्वतंत्र आहेत.
त्यास संपादक मंडळ सहमत असतीलच असे नाही.

Research Article

3 Education of the Divyang : A Social Sensation

Dr. Pachling Somnath K

Assistant Professor, S. S. S. College of Education, Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded (MS)

Introduction:

The student is at the center of the modern education process. It is important to meet the educational needs of every child. According to the Right to Education Act 2009, every child has the right to primary education. Education system is responsible for providing primary education to every child, so it is necessary to have proper coordination between the government, teachers and parents. Children with special needs have got the right to education like normal children. It is the responsibility of the education system to provide the necessary facilities according to the child's abilities. The inclusive education system is useful for the education of children with special needs. In inclusive education, the role of government, government officials, principals, teachers and parents is important.

Disability Census 2011:

Population with Disability in India as per Census 2011 (updated 2016) – India has 2.68 crore persons with disabilities out of 121 crore population which is 2.21% of the total population. Among the disabled population, 56% (1.5 crore) are male and 44% (1.18 crore) are female. Among the total population, male and female population are 51% and 49% respectively. PWDs 26814994 out of total population 1210854977. In urban areas, 67% of the total PWDs are literate, while in rural areas it is 49%. In urban areas 20% have matric/secondary level education but graduate and 10% graduate and above, while in rural areas, the corresponding figures are 10% and 2% respectively. In urban areas, among those with disabilities, 15% are graduates, while Only 5% of them are graduates in rural areas.Majority

(69%) of disabled people live in rural areas (1.86 crore persons with disabilities in rural areas and 0.81 crore in urban areas). Even in terms of total population, 69% are from rural areas while the remaining 31% live in urban areas.

World Day of Persons with Disabilities:

It is celebrated worldwide on December 3 every year. This day has been announced by the United Nations since 1992. This day is celebrated with the aim of creating awareness among the general public about disabled persons.. This day is celebrated with the aim of creating awareness among the general public. On this day, the government implements activities at various levels for the socio-political, economic and cultural progress of the disabled person. It encourages disabled persons by organizing various competitions, speeches, Prabhat rounds, street plays. A person with a disability (disability) means a person who has a long-term physical, intellectual, mental, vascular or sensory impairment or disability. Rights of Persons with Disabilities Act (2016) Government of India enacted an important law for persons with disabilities on 27 December 2016. Under this Act, physical (disability, leprosy, cerebral palsy, lameness, underdeveloped muscles, acid attack, blindness, hearing and speech impairment, intellectual disability, learning disability, mental illness, cellular and blood disorders (multiple sclerosis, hemophilia, thalassemia, cancer, sickle cell) Cancer, chronic diseases of the nervous system, multiple disabilities) detail the provisions regarding the rig Persons with Disabilities (Equal Opportunities, Security of Rights and Full Participation) Act, 1995 :

According to the Constitution, the direct responsibility for the empowerment of persons with disabilities has been entrusted to the State Governments. Article 253 of the Constitution, item number 13 of the Union List enacts that under the "Persons with Disabilities (Equal Opportunities, Security of Rights and Full Participation) Act, 1995" persons with disabilities shall enjoy equal opportunities as well as nation-building. They will be fully involved in the work. This Act is applicable throughout India except Jammu and Kashmir. The Persons with Disabilities (Equal Opportunities, Security of Rights and Full Participation) Act, 1998" has been enacted in Jammu and Kashmir. With a multidisciplinary collaborative approach, all concerned government departments i.e. Ministers in the Central Government, State Governments and Union Territories, Central and State Corporations, Local and other Steps are being taken in terms of various provisions of this Act by involving the appropriate authorities.

India has signed the Declaration on Full Participation and Equal Treatment of Persons with Disabilities in the Asia-Pacific Region. It is India's participation in the BIWACO Millennium Framework which envisages building an inclusive, boundary-free and rights-based society. On March 30, 2007, India signed the United Nations Resolution on the Protection and Promotion of the Rights and Dignity of Persons with Disabilities. India approved this resolution on October 1, 2008.

Rights of Persons with Disabilities Act 2016:

According to the Rights of Persons with Disabilities Act, 2016, the Act of Parliament will receive the President's assent on December 27, 2016. Persons with Disabilities Act 2016 (Act No. 49 of 2016) An Act to implement the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities and for matters connected or incidental thereto, adopted by the General Assembly of the United Nations on 13 December 2006, the Convention on the Rights of Persons with Disabilities. A total of 17 cases have been included in this. Out of all the chapters, Chapter 3

Education is considered to be the most important from the point of view of education.

Scholarships for Persons with Disabilities:

500 new scholarships are announced every year under this scheme of National Scholarship for Disabled. These scholarships are for the disabled who want to pursue professional or technical courses of more than one year duration after matriculation. However, these are also available for education up to class IX for those with cerebral palsy, mental retardation, multiple disabilities and profound deafness. Advertisements to apply for these are published in important national and regional newspapers in the month of June and are available on the website of the Ministry. The State Governments as well as the managements of Union Territories are requested to publicize this widely. Students with 40% or more disability and whose monthly family income does not exceed Rs.15,000 are considered eligible for these scholarships. For undergraduate and post graduate technical or professional courses per month Rs. 700/- is given as scholarship, for hostel dwellers the amount is Rs. 1,000/- is For those doing diploma and certificate level professional courses per month Rs. 400/- while for hostel dwellers Rs. A scholarship of 700/- is given. Apart from this scholarship, the students get Rs. Education fee up to 10,000/- is also reimbursed. Financial assistance under this scheme is also available to blind and deaf persons pursuing undergraduate and postgraduate technical or vocational courses, for computers equipped with editing software. Support access software for students with cerebral palsy. The National Disability Economic and Development Corporation comes under the Union Ministry of Social Justice. This corporation was established on 24 February 1997. It is undertaking various programs for the welfare of the disabled. In order to help the disabled to stand on their own feet, some institutions provide loan schemes at low interest rates, loans for purchasing materials, loans for vocational education. Apart from this, scholarships are also given to disabled students.

Education for the Handicapped:

Different types of disabilities pose new challenges for educators, educational administrators, and planners. Due to disability and lack of adaptation to the school environment, education has to be changed according to the physical and mental needs of the child; Sometimes a child cannot come to school due to severe disability, in which case he has to be taught at home. Some children require special medical and educational treatment depending on their impairment. Some children with disabilities do not fit into the normal school framework, so separate schools have to be set up for them. Recently, an attempt is being made to study all these issues of education of the disabled and analyze their educational theories. There is a realization that the education or re-education of the disabled should be considered from a holistic point of view such as the category of teachers, school system and educational planning.

One of the biggest changes in educational philosophy over the last century has been in the way children are viewed. Once mass education was a byword, now individual development of every child is considered as the foundation of education system. It is believed that the development of every child should be unrestricted, every child should get a chance for life development according to his intellect, inclination and educational qualification. This perspective is even more important in the case of the education of children with disabilities.

Whatever the type of disability, whatever the technique or medium of education, disability

education is a separate discipline. Wherever possible, the power of disabled limbs or senses should be restored through medical treatment, education and rehabilitation. If that is not possible, arrangements should be made to replace that force. This education should be imparted according to the needs of the children and in such a psychological manner that all the impurities and distortions in the child's mind should be removed. Although few in number, educational visionary efforts have been made to reintegrate the child into the society as a self-reliant, earning member, but they are important as a social symbol.

Every disabled child wants to be disease-free, self-reliant and independent. Even if disabled children are given gentle care, physical health, entertainment, beautiful environment, they will not get such mental freedom. The teacher has to do the work of freeing disabled children from the shackles of frustration, disappointment and laziness caused by disability. Experience is a teacher, but the readiness of the child to experience and the opportunities provided by the teacher have to match. A teacher can create a vast universe of experiences for a child. The teacher uses various interesting, attractive and imaginative games, teaching aids, drama, handicrafts, forest excursions etc. to create this world. Through these small experiences, independence and dependence in the child's mind disappears and the child can live independently and confidently.

In determining the curriculum of disabled children, the question of what to teach them is not a reason to stand. The same knowledge, education and experience needed by all other children in the society should be given to the disabled. The difference will be only in the method and means of giving. It has been scientifically proven that these children succeed like others when given the right opportunities due to such education.

Syllabus:

These disabled children face small but important problems in their lives. Children without hands understand any subject as well as normal children. However, even when given an artificial hand while writing in the test, this child cannot write as fast as a normal child; An important question then is whether the child can be allowed to say his answers orally or to write them down with a pen or tape or not. Basically, how to create a convenient examination system for these children. This should also be considered. In the same way we teach physical education to other children, it is also necessary to think about what kind of physical education should be given to a child without arms or legs.

Special benefits for children with disabilities in the Right to Child Education Act:

Children with disabilities are at the greatest disadvantage in accessing schooling opportunities and completing primary education. One third of all school leavers are disabled. A majority of these belong to the poorest strata of Indian society. Disability is both a cause and a consequence of poverty.

Children with disabilities not only suffer from various physical and mental disabilities but also become victims of discriminatory treatment in society and schools. Some schools deny or actively discourage children with disabilities from attending school. Schools are not designed keeping in mind the needs of children with disabilities, nor are other school facilities built, such as toilets, etc. Also, the special teachers and learning tools required by these children are not provided. The school environment neglects their learning and physical needs. As a result, many of these children drop out of school, while some never attend school.

The Right to Child Education Act seeks to provide a nurturing environment for children with disabilities to enroll in school, attend school regularly, and complete primary education.

Benefit of Child Right to Education Act:

Although the Right to Child Education Act, passed on April 1, 2010, specifically mentions children with disabilities, the 2012 amendment provides a broader definition of children with disabilities, as well as other supporting provisions. This broader definition includes .Children with disabilities should be included in the definition of 'disadvantaged' children in the Right to Child Education. A child with a disability is defined in the Persons with Disabilities Act 1995. Definition of 'handicapped' children and 'handicapped' children in the National Trust for Welfare of Persons (National Trust for Welfare of Persons) Act, 1999. Provisions of Right to Child Education for Children with Disabilities and Maharashtra State Government Regulations .The Right to Child Education Act and the Maharashtra State Rules provide for 2 types of provisions for children with disabilities: Provisions that apply specifically to children with disabilities, or to children in predominantly disadvantaged circumstances and therefore also to children with disabilities. Provisions that apply to all children and therefore also apply to children with disabilities. The following information will focus on the first type of provision, and include the second type of provision where necessary.

All children in the age group of six to fourteen years are entitled to free and compulsory education in the nearest government school till completion of primary education. This includes disabled children. Free education means that no fees or donations are charged by government schools. Moreover, it includes free provision of textbooks, uniforms and writing materials etc. Maharashtra state government rules clearly state that special materials should be provided for learning and assistance to disabled children. Compulsory education means that state government or local educational institutions are obliged by law to provide education in the nearest school, ensure compulsory school attendance, school attendance and completion of 8 years of primary education. The Maharashtra government rules define 'nearby school' as a school within 1 km within walking distance for students of classes 1-5 and within 3 km within walking distance for students of classes 6-8. This condition of distance can be relaxed if necessary. Maharashtra government rules specifically state that since children with disabilities are not allowed to go to school, the state government or local government educational institutions should provide proper and safe transportation for children with disabilities to go to school and complete primary education. . The Maharashtra government rules specifically state that the state government or local government educational institutions should provide free boarding, lodging and other facilities to the children. All children have the right to receive full-time primary education in an official school with all basic facilities and teachers. In order to establish nearby schools, the State Government and Local Government Educational Institutions should start measuring the schools and also conduct an inspection/survey every year to collect information about all the children living in the area along with out-of-school children and drop-outs.

Provision of 25% reservation in right to access to school and right to child education:

A 2012 amendment to the Act included children with disabilities under disadvantaged children. As per the provision of 25% reservation in the right to child education, disabled children will now also be eligible for admission in private

unaided and under-aided, as well as special category schools. They will get free education including textbooks and other facilities.

Maharashtra State Rules and Subsidiary Provisions on Right to Child Education:

No child, including disabled children, or parents shall be required to undergo any tests, interviews or undergo any verification or pay any kind of capitation fee or any kind of donation while being admitted to the school. It also includes children with disabilities. No child shall be denied entry for lack of proof of age. A child should be admitted to school until an official proof of age is produced. It also includes children with disabilities. No child will be denied entry. Children should be admitted to school even after the date of admission has passed. It also includes children with disabilities. A child should not be denied admission to school if he is above the eligible age or if he has never attended any school before, including children with disabilities. Such children should be admitted to a grade appropriate to their age and should be given special training and extra tuition outside of school hours to bring them up to par with other children in the class. Once a child is admitted to a school, he will not be placed back in the same grade or expelled from the school until he completes his primary education. If a school does not have the facility to complete primary education, the children in that school are entitled to transfer to a government or government-aided school. Children are entitled to transfer to a government or government-aided school within the state or outside the state. Delay in submission of transfer certificate cannot be a reason for delay in admitting the child to school or denial of admission to school.All the above 8 provisions regarding admission and transfer of students to schools are also applicable to children with disabilities.

Maharashtra State Rules for Educational Assistance to Children with Disabilities:

The Act suggests that out-of-school age children should be admitted in a grade appropriate to their age, and should be provided with additional, special education. A complete section (Part 2, Section 3) of the Maharashtra State Rules, for such out-of-school age children and their in-school Children placed in age-appropriate grades—which is often the case with children with disabilities—are devoted to providing educational assistance.

Maharashtra state regulations stipulate that this special education should be provided in addition to the regular teaching hours of the school. These special classes should be taught by teachers or specially appointed teachers, or by teachers teaching outside official bridge courses. Development of age-appropriate educational materials for children and training for teachers. Planning the program is the responsibility of the Maharashtra State Institute of Education, Research and Training (SCERT).

Children with disabilities, like migrant children and children from other disadvantaged situations, have issues of schooling, access, transfer and support. State Government and local government educational institutions are expected to take responsibility for this as per Child Education Rights Act and Maharashtra Government Rules. Children with disabilities also have some special problems. She cannot even walk the short distance to school. For that they have to provide special and safe transportation. They have to provide some special materials. They may enter school late and need extra academic support.

The Right to Child Education Act clearly states that children with disabilities should receive full-time education in an official

government school. The 2012 amendment, however, provided an exception to the right of multi-disabled or severely disabled children to be educated at home. As this amendment of 2012 included children with disabilities as disadvantaged children, these children are now eligible for admission under 25% reservation in private and special category schools.

If the provisions of the Right to Child Education Act are to be effectively implemented, radical changes will have to be made in the current functioning of schools. Apart from building ramps for disabled children, other facilities should also be included in the school building, such as stair railings, easily accessible toilets, etc. If children with different disabilities are to be included in regular schools, teachers will have to upgrade their teaching methods and methods. The ability of schools to respond to all these challenges depends not only on school leadership, but also on the quality of educational and supplementary support provided by state and local government educational institutions.

National Organisation/Apex Level Organisation:

In line with the policy of empowerment of persons with disabilities and to overcome their multifarious problems, the following National Institutions/Appointment Level Institutions have been established for each major disability:-

(i) National Institute for Visually Handicapped, Dehradun

(ii) National Institute for the Handicapped, Kolkata

(iii) Ali Yawar Jung National Institute for Hearing-Handicapped, Mumbai

(iv) National Institute for Mentally Handicapped, Secunderabad

(v) National Institute for Rehabilitation Training and Research, Cuttack

(vi) Institute for Physically Handicapped, New Delhi.

(vii) National Institute for Empowerment of Persons with Multiple Disabilities (NIEPMD), Chennai

Conclusion:

Children with special needs should be given the opportunity to study along with normal children in general schools. Children with mild and moderate disabilities can study with normal children, this removes the feeling of iron in them and helps in their socialization. The Mahila Sarva Shiksha Abhiyan became widespread as the Government of India launched a campaign for the universalization of education so that every child in the country could get basic primary education. The concept of inclusive education was developed due to the implementation of the scheme of disability inclusive education in this campaign. In the current era, there is a need to emphasize on the skill development of every child. Children with special needs can contribute significantly to the development of the nation. Teachers need to pay special attention to the education of these children.

References :

1) Rights of Persons with Disabilities Act 2016.

2) Dr. Navnath Indalkar and Dr. Indalkar Seema (2020). Inclusive Schools and Teachers. Jalgaon : Prashant Publication.

3) www.swavlambancard.gov.in

4) www.nhfdc.nic.in

5) www.vikaspedia.in

6) www.Maharashtratimes.com

7) www.dsel.education.gov.in

12

Special Issue
UGC CARE LISTED PERIODICAL
ISSN 2278-6864

Education and Society

Since 1977

Special Issue on the occasion of 75th Anniversary of the Institute

February 2023

EQUALITY • EDUCATION • DEVELOPMENT

INDIAN INSTITUTE OF EDUCATION

Education and Society
(शिक्षण आणि समाज)

Special Issue
UGC CARE Listed Journal
ISSN 2278-6864

Education and Society

Since 1977

The Journal dedicated to Education through Social Development and Social Development through Education.

Special Issue on the occasion of

75th Anniversary of the Institute

February 2023

Indian Institute of Education
J. P. Naik Path, Kothrud, Pune- 38.

Indian Institute of Education

(Est. in 1948) Registration Numbers: F 1852 (Poona) under Bombay Public Trust Act 1950 (July 21, 1981) and No. 1620 under Societies Registration Act 1860 (March 28, 1948)

Education and Society (शिक्षण आणि समाज)
(Mouthpiece of the Institute)

Founder of the Institute
Prof. J. P. Naik and Dr. Chitra Naik

Administrator
Mr. Sanjeev S. Sharma

Editorial Board:
Dr. Prakash B. Salavi, Executive Editor
Mrs. Shailaja D. Sawant, Secretary

Proof Reading:
Dr. Vishnu Bhandare

Publisher:
Indian Institute of Education
J. P. Naik Path, Kothrud, Pune- 38.

Contact Us:
8805159904, 9834109804

Web-site:
www.iiepune.org

Emails:
educationandsociety1977@gmail.com,
iiepune1948@gmail.com

Education and Society, the journal (quarterly) is owned, printed and published by the Indian Institute of Education, Pune. It is printed at Pratima Mudran, 1-B, Devgiri Estate, Survey No. 17/1-B, Plot no. 14, Kothrud Industrial Area, Kothrud, Pune 38. It is published by the Editor Dr. Jaysing Kalake at Indian Institute of Education J. P. Naik Path, Kothrud, Pune-38. Opinons or views or satatements and conclusions expressed in the articles which are included in this issue are very personal of the respective authors.

Education and Society

Content

Titles	Page No.
A Study of Job Satisfaction Level of Pre-Primary School Teachers during Pandemic Priya Kapadne, Kirti Kingrani	9
Sanskritization: A Review Anjusha Gawande	17
Spiritual Intelligence of Teachers and Students Chitra Chakma, Ishfaq Majid, and Y. Vijaya Lakshmi	21
Mothers' Awareness and Knowledge about Early Stimulation and its Importance for Children Coming at AWC (Angan Wadi Centers) of High Burden District of Central Regions of Uttar Pradesh, India Priyanka Suryavanshi, Smita Srivastava	28
Effectiveness of Activity Based Program for Developing Citizenship Competencies in Students of Middle School Kaurobi Ghosh, Megha Uplane	38
Therapeutic Intervention for Gadget Addiction for Adolescent: A Need Analysis Shabia Sharif, Eram Nasir	47
A Paradigm Shifts in Mathematics Education: Moving Towards Competency-based Learning Sajuddin Saifi, Dori Lal	53
A Study of Distinct Qualities of Successful Women Executives Ashwini Rodrigues	60
Status of Barrier Free Environment in the Primary Schools of Gandhinagar City Payal Rot, Hemantkumar Maurya	65
Effect of Excessive Use of the Internet on Muscular Strength in Secondary School Students Supriya Kadam, Swapnil Vidhate	73

Right to Speedy Trial Still at Farce in India
Dinesh B. Kolte 86

Effectiveness of Environmental Awareness Program on B. A. B. Ed. Teacher Trainees
Anita Belapurkar 95

Development in Higher Education: Innovative Practices SMS Based Student Management System
Somnath K. Pachling 102

Revisiting NEP 2020 through an inclusive Lens: A Journey towards Inclusive and Equitable Education
Sumedha Mukherjee, Umakant Prasad 106

Effective School Library Services: Twenty First Century Learning through Information Literacy
Aftab Alam, Fakhruddin Ali Ahmad 112

Flipped Classroom: An Alchemy in Education for Reinforcing Student Engagement
Monika Malik, Reena Rani 119

Critically Analyzing and Exploring the Judicial Contours of the Indian Supreme Court Ruling in the Sharda vs. Dharmpal Case
Rebant Juyal 126

Role of Mass Media in Rural Development: A Case Study of 'Chhatera' Village
Shivaji Jadhav 131

Evaluation of Grades and Level of Middle School Students in Hindi and Mathematics Subjects under the Dakshata Unnayan Program
M.T.V. Nagaraju, Ramesh. M. 138

Crisis in Indian Agriculture
Dattatray Nivruttirao Ghodake 152

Population Migration in Hilly Area of Shahuwadi Tahsil in Kolhapur District
Rajaram B. Patil 159

Tracing the Growth of Private Universities in India: Contribution to Higher Education and Research Issues Related to Quality with Special Reference to Private Universities in the State of Rajasthan
J. Ernest Samuel Ratnakumar, J. V. Desai, S. C. Manchanda 164

Harold Pinter's Birthday Party: An Existential Approach
Shasikant Suryawanshi, Gajanan Bonsale, Vaibhav Dhamal 175

Visualizing the Role of Teachers in Collaboration wit
In the Context of NEP-2020 Implementation in Assa
Pranab Saikia, Krishna Kalita

Corporate Social Responsibility (CSR) Project Modul
Tamil Nadu
Nagaveni. E and N. Suresh

Role of Urdu Newspapers in Indian Freedom Struggle
Shah Alam

Development of Soft Skills in Enhancing Employability
Shuaib Ul Islam, Anwara Hashmi

Learning Communities and Social Pedagogical Networ
Implications for Feminist Pedagogy
Anurekha Chari Wagh

Development in Higher Education: Innovative Practices
SMS Based Student Management System

Dr. Somnath K. Pachling
Assistant Professor, S S S College of Education, Vishnupuri, Nanded

Abstract:

Due the popularity of mobile phones, SMS (Short Messaging Service) has become an ideal means to wirelessly manage the student information system (Educational Alert). Unlike conventional wireless access methods, SMS mobility is not limited by the presence of a WIFI network or any other localized signal. It provides a simple, reliable yet flexible method to communicate with an information system. In addition, sms services provide and allows for more mobility than other services such as wireless internet services.

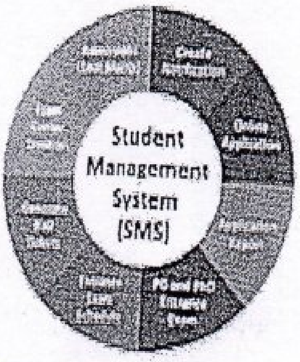

Introduction:

Many Universities and Colleges currently have software for managing data related to students. Once the students admitted to the college or university department he or she has to fill up the admission form and then he gets registered with the college or university department with the help of software. The software generally called college management system adds all the details of the student in the database for future use.

He deploys on desktop system, client server system or web based system. In this paper we chose to focus on student which later can be expanded to do everything including whatever mentioned earlier as SMS based. The proposed SLM would be having student registration to degree award, and give alerts like Eligibility confirmation, exam form alert, exam time table and many more information, etc through SMS.

Architectural Design of SLM:

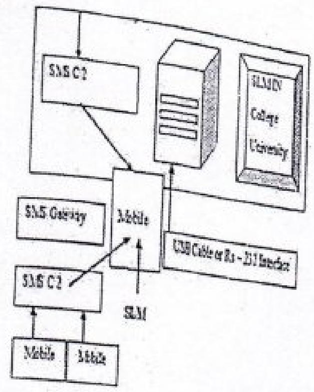

The description of the diagram is as follows:

As shown in the diagram a general college or university department is mentioned. Besides the college all the blocks shown are indirect part of SLM. Although belief discussion of the other blockers is not going to be explained but an ample summery is necessary here. So, we start with the same and then come to the promoted part of the diagram, which is nothing but our SLM. In the wireless world a massage gets passed by using standard GSM based short messaging service (SMS). This message gets transferred to the short message switching centre (SMSC) which is a massage centre for a particular service provider from it goes to the desired mobile. If the two SMSCs are having different protocols then SMS gateway is used to carry out to the desired protocol conversion. So once a message is sent it goes through series of message centre midway through gateway or directly through the message centre.

The proposed SLM as mentioned earlier will be deployed at any college or university department initially as the desktop based system. The would have a GSM modem which is wireless modem and dealt with transmission of bits connected at its communication port (COM 1 or COM 2) through RS – 232 interface or connected at its Universal series bus port USB cable. Communication can be done through either of these ports. Instead of GSM modem any mobile phone from vendors like Nokia, Sony Ericson, Matorola LG and so on could be connected provide the have wireless modem inbuilt. But having mobile connected or modem connected would have advantages and disadvantages. Generally GSM modem are slower and the rate of sending messages are slower the GSM modem or mobile phone would have SIM inserted in it, which may be having any type of vendor like idea, Airtel, BSNL, Hutch, so far talked about only one requirement for the SLM i.e. Hardware requirement of it. We require the following for our software and databases Languages can be any object oriented language. We have several potions in Turbo C++, C and so on. Again we have advantages and disadvantages about the same. If we want SLM to be developed with the lesser cost then we require then we can go Microsoft visual C++ 6.0 as a languge. But the biggest disadvantages to write an application which will deal with communication port or through the USB is to write low level code of handling code. So must go for Microsoft

visual C#2005 which is the awesome language in which we can do anything we want to do with either high level or low level of programming. As said earlier, it's costlier then Microsoft earlier languages or other free open source languages but quit a perfect choice.

In our proposed SLM we are planning to go with Microsoft visual C # 2005 under. NET 2.0 which now has become easiest choice for people as it runs under strongest platform. NET 2.0 for distributes applications and platform independent. Any system like SHIS would require designing graphical user surface (GUI). Visual C# 2005 suits perfectly TO the need as with visual C# windows applications one can design any kind of GUI which is user friendly.

To write an application which SMS based as mentioned earlier one need to interface the system with either GSM modem or GSM modem enabled mobile phone. For sending messages and receiving messages directly with system (Built on.NET 2.0) connected through GSM modem or GSM modem enabled mobile phone without doing low level programming no. of SMS API libraries are available. Some of the libraries are open source libraries for.NET 2.0 and rest is not open source libraries. They are paid libraries. One of paid library with rich features is m Core SMS API library for NET 2.0. This is by company named logica CMG. One of open source library with rich features is SMS Lib version 1.0.5 SMS API Library for.NET 2.0.This library has no of features and no. of APIs which could be used for performing everything we would like to do with SMS message.

Finally, we come up to the point of something which is inevitable for any information system in the world i.e., databases. Databases are integral are part of any information system. We have plenty of options going for databases. Oracles are one of the imminent RDBMS in the real world now. There is no .of RDBMS's like MS SQL server 2005. IBMDB2. and so on. But our choice for the proposed SHIS is MS SQL SERVER 2005. Since; we are proposing to use Microsoft. NET 2.0 sc our natural choice is MS SQL server 2005.Since we are proposing to use Microsoft.NET 2.0

Current SLM

In Current student learning management system when student admitted in the college & University, his basic information is used for administrative purpose; there is no benefit to student.

The proposed SLM based SLM:

The proposed SLM would have following feature.

1. Registration confirmation alert.
2. Eligibility Cancellation.
3. Admission Cancellation
4. Alert sending for reminding to fill examination forms, Examination time table, birthday Greeting etc.
5. For teacher's student attendance
6. Personal data on SIM card.
7. Fees payment through mobile banking

Conclusion:

In conclusion, a SMS based approach to SLM is r
and managing a scalable, rich, dynamic and mobile or wire
proposes a system to scale the number of modern users, wh
handsets while cognizant of completing other dritical SLMs
become one of the most innovative applications to carry c
day-to –day life by the student .The approach would be to
students, which is otherwise most important in today's time

References:

1. Net platform 2.0 (www.microsoft.com)
2. Wireless and wireless communication (Jac Holtzman)
3. General information form (www.google.com)

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

VOL-VIII ISSUE-VIII AUGUST 2021 PEER REVIEW e-JOURNAL IMPACT FACTOR 7.149 ISSN 2349-638x

The Role of Newspapers in Student's Life - Special Reference to Nanded City

Dr. Pachling Somnath Kishanrao
(Assistant Professor)
S.S.S. College of Education,
Vishnupuri, Tq.& Dist. Nanded.

Introduction:

Newspapers are very important pieces of publication. They are important in not only educating but are also a form of media where news are spread. They give information. A newspaper contains a lot of information that people can read and thus give them more knowledge.

It also provides space for public grievances. It educates the people in good citizenship. anewspaper also provides information on the variety of subjects like art, science, business, sports, crime, fashions etc. Every single bit of information that we get from the newspapers is of great importance.

Newspapers provide information and general knowledge. Newspapers provide news about a country's economic situation, sports, games, entertainment, trade and commerce. Reading newspaper makes a good habit and it is already part of the modern life. This habit will widen your outlook and will enrich your knowledge.

Objective of Study:

1. To know the purpose of newspaper.
2. To know importance of newspaper in our daily life.
3. To know The Role of news Papers in student's life.

Research Methodology and tools:

Types of Research Data. Data may be grouped into four main **types** based on **methods** for collection: observational, experimental, simulation, and derived. The type of research data you collect may affect the way you manage that data.

Survey Method is used for this study. Survey methodology studies the in-depth sampling of individual units from a population and administering data collection techniques on that sample. It includes instruments or processes that ask different question types to a predefined sample, to conduct data-collection and increase the survey response rate.

Sample:

Researcher selected the five School in Nanded city for this study. 25 students are selected by lottery method for sample in this study

Data Analysis and interpretation:

What is the purpose of newspaper?

Sr. No.	Purpose	Response	Per. %
1	To increase the general knowledge	23	92%
2	To increase the communication skills	24	96%
3	To educate the people	20	80%
4	To know news	25	100%
5	To know advertisement	15	60%

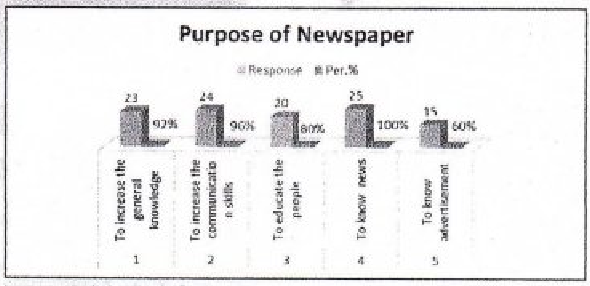

Interpretation:

There has given 100% students response that The purpose of newspaper is to know news and 96% studentsresponse isto increase the communication skills.

What is the importance of newspaper in our daily life?

Sr. No.	Importance of newspaper	Response	Per.%
1	To educate and entertain of people	23	92%
2	To change visions of people	16	64%
3	For knowledge update	24	96%
4	To organize public opinion	13	52%

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
VOL- VIII ISSUE- VIII AUGUST 2021 PEER REVIEW e-JOURNAL IMPACT FACTOR 7.149 ISSN 2349-638x

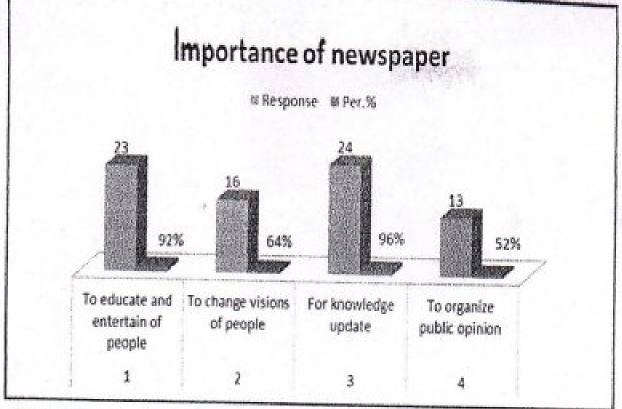

Interpretation:

There has given 92% students response that the importance of newspaper is to educate and entertain of people.

What is the role of news Papers in student's life?

Sr. No.	Role of news Papers in student's life	Response	Per.%
1	To collect important data & information	20	80%
2	For courses and carrier	21	84%
3	For a good tool of teaching student	16	64%
4	To improve language skills and communications skills	21	84%

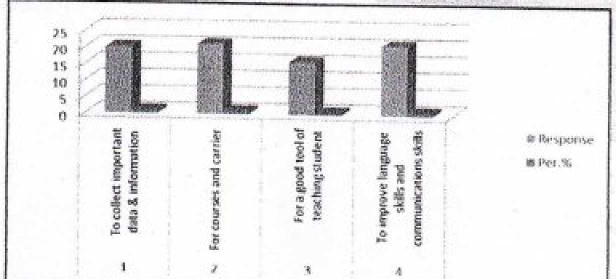

Interpretation:

There has given 92% students response that the role of news Papers in student's lifeisfor courses and carrier and to improve language skills and communications skills.

Conclusion:

1. Newspapers play an important role in day to day life. ... Newspapers promote many interesting facts about the State, country and the world.
2. Newspapers increase the general knowledge and communication skills of the reader. Reading newspapers ...
3. They inform, educate and entertain people. They also influence the way people look at the world and make them change their views. Mass media plays a very important role in organizing public opinion. ... So Mass Media become a very important part of our life.
4. "When teachers use newspapers in classroom, it helps students to look at things in a bigger scope and it improves their critical thinking skills since they cover a wide range of things all in one pack. Newspapers can be good tools of teaching students how to come up with a project the way newspapers do.
5. Important data, timetables, advertisements, courses and career options for various categories of students appear in newspapers. Reading newspapers automatically improves one's language skills. ... They know how to use language as an efficient tool for expression and communication.

Recommendations:

1. Periodicity: They are published at regular intervals, typically daily or weekly. This ensures that newspapers can provide information on newly-emerging news stories or events.
2. Currency: Its information is as up to date as its publication schedule allows.
3. Newspapers can also contribute in enhancing literacy, and is an important educational resource as well. The schools that use newspapers daily promote the reading, writing, listening as well as speaking skills, which are fundamental in students' academic performance.
4. Content. General-interest newspapers are usually journals of current news. Those can include political events, crime, business, culture, sports, and opinions (either editorials, columns, or political cartoons).
5. It also provides space for public grievances. It educates the people in good citizenship. anewspaper also provides information on the variety of subjects like art, science, business, sports, crime, fashions etc. Every single bit of information that we get from the newspapers is

References:

1. Ranjit Kumar,(1996), Research Methodology,A Step-by-Step Guide for Beginners.
2. Alan Bryman, (2016), Social Research Methods, fifth edition, Oxford University Press.

Aayushi International Interdisciplinary Research
ISSN 2349-638x
www.aiirjournal.com

14

Aayushi International Interdisciplinary

Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed And Indexed Journal

ISSN 2349-638x

Impact Factor 7.149

Website :- www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

Pre Independence Era and Education

(Special Issue No.104)

Chief Editor

Mr. Pramod P. Tandale

Editor

Dr. Dilip M. Mugale

Dr. Siddharth S.Hoval

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc.; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.104

31st Dec. 2021

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Special Issue Theme :- Pre Independence Era & Education
(Special Issue No.104) ISSN 2349-638x Impact Factor 7.149
31st Dec. 2021

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
1.	Dr. Sunita Yadavrao Patil	History of Education during pre-independence in India- A study	1
2.	Dr.Mane M.S.	Education System in India during British Rule	3
3.	Dr.S.K.Pachling	Development of Education during British Period in India	6
4.	डॉ.सौ.सुनिता डी.लोहारे (चवळे)	महात्मा जोतीराव फुले	9
5.	प्रा. डॉ. सौ. शैला भगवान सारंग	बौध्दकालीन शिक्षण पध्दतीची आजच्या शिक्षणपध्दतीत उपयुक्तता- एक अभ्यास	11
6.	डॉ.मुगळे दिलीप मनोहर	स्वामी विवेकानंद व शिक्षण	18
7.	डॉ.सुनंदा गोपीनाथराव रोडगे मारोती रामराव कदम	Covid-19 विषयी माध्यमिक स्तरावर् शिक्षण घेणाऱ्या विदयार्थ्यांच्या वैज्ञानिक जाणीवेचा तसेच मानसिक स्थितीचा अभ्यास	20
8.	डॉ बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर	पर्यावरण जागरूकता विकासात शिक्षकांची भूमिका	23
9.	प्राचार्य. डॉ. राख चंद्रशेखर शेषराव	प्राचीन मंदिराच्या बाह्यांगावरील स्त्री-मूर्ती शिल्प एक सामाजिक शिक्षण	26
10.	सौ. पांडे अर्चना अशोकराव डॉ. बालाजी गणपतराव गिरगांवकर	स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड आणि शैक्षणिक विचारवंत	29
11.	डॉ. लाहोरकर बी. आर. केंद्रे भगवान रामकृष्ण	गुरुकुल शिक्षण पद्धती : एक अभ्यास	35
12.	प्रा.नांगरे नूतन कृष्णराव डॉ. बालाजी जी. गिरगावकर	स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड-प्राचीन भारतीय शिक्षणपद्धती	38
13.	श्री. डॉ . गोपाळ रामराव पवार	स्वातंत्र्यपूर्व भारतातील शिक्षक शिक्षण	41
14.	प्राचार्य डॉ. पाटील एन.एस.	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार : एक अभ्यास	47
15.	सौ .शोभा संग्राम पाटील प्राचार्य डॉ. बालाजी गिरगावकर	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक योगदान	49
16.	प्रा. स्नेहलता दत्तात्रय दळवी	महात्मा गांधीजींनी शांततेच्या मार्गाने केलेले सामाजिक व शैक्षणिक कार्य	51

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
17.	प्रा. डॉ. ज्योत्स्ना भागवतराव गव्हाणे	स्वतंत्र भारतापूर्वीच्या शिक्षणावरील धोरणात्मक आराखडा आणि विविध शिक्षण पध्दती	56
18.	प्रा.परमेश्वर माणिकराव वाकडे	ज्ञानरचनावाद आणि गुरुदेव रवींद्रनाथ टागोर यांचा शैक्षणिक अभ्यासक्रम विषयक दृष्टिकोन	61
19.	प्रा.विश्वास दौलतराव मोगरे	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे शिक्षणविषयक विचार	64
20.	श्री.वारूळकर प्रदीप मुरलीधर मा.डॉ.धूत यु.एम.	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार	67
21.	प्रा.अंकुश बाबासाहेब सिताराम	स्वामी विविकानंदाचे शैक्षणिक योगदान	73
22.	प्रा . डॉ. होवाळ सिद्धार्थ सुधाकरराव मुंडे सोनाली वामनराव	स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील चार्ल्स वूडच्या खलित्याचे योगदान	77
23.	डॉ. वंदना लावंड	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक योगदान	79
24.	प्रा.डॉ.गोकुल शामराव डामरे	डॉ पंजाबराव देशमुख यांचे शिक्षण क्षेत्रातील कार्य	81
25.	लोखंडे महादेव बालासाहेब	स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील शिक्षण	85
26.	महेंद्र अच्युत आल्टे	बौध्द तत्वज्ञानाची आजच्या शिक्षणप्रणालीस गरज : एक अभ्यास	88
27.	राहुल गंगाधर वाघमारे	महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य : एक अ[illegible]ास	92
28.	डॉ. व्यंकट के. कदम	छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या जडणघडणीत शहाजीराजे व जिजामातेचे योगदान	95
29.	डॉ जयश्री लक्ष्मणराव भोसीकर	पर्यावरण शिक्षण - काळाची गरज	98

Special Issue Theme :- Pre Independence Era and Education
(Special Issue No.105) ISSN 2349-638x Impact Factor 7.149
31st Dec. 2021

Development of Education during British Period in India

Dr.S.K.Pachling,
(Assistant Professor)
S.S.S. College of Education,
Vishnupuri, Nanded.

Abstract

Education policy of the British: In pre-British days, Hindus and Muslims were educated through Pathsala and Madrassa respectively, but their advent created a new place of learning i.e. Missionaries. So that, they can create a class of Indian who would be "Indian in blood and colour, but English in taste" who would act as interpreters between the Government and the masses.

"An investment in knowledge pays the best interest." ***-Benjamin Franklin***

Hence, we can say the British education system were influence by the aspiration of Christian Missionaries. It was injected to ensure a cheap supply of educated Indians to increase a number of subordinate posts in administration and in British business concern. That's why the emphasis on English as a medium of instruction and also glorified British conquerors and their administration.

Introduction:

Education policy of the British: In pre-British days, Hindus and Muslims were educated through Pathsala and Madrassa respectively, but their advent created a new place of learning i.e. Missionaries. So that, they can create a class of Indian who would be "Indian in blood and colour, but English in taste" who would act as interpreters between the Government and the masses.

"An investment in knowledge pays the best interest." ***-Benjamin Franklin***

Education is a powerful tool to unlock the golden door of freedom that can change the world. With the advent of the British Rule in India, their policies and measures breached the legacies of traditional schools of learning which resulted in the need for creating a class of subordinates. To achieve this goal, they instituted a number of acts to create an Indian canvas of English colour through the education system.

Initially, the British East India Company was not concerned with the development of the education system because their prime motive was trading and profit-making. To rule in India, they planned to educate a small section of upper and middle classes to create a class "Indian in blood and colour but English in taste" who would act as interpreters between the Government and the masses. This was also called the *"downward filtration theory"*. The following steps and measures were taken by the British for the development of Education in India. The chronological development of Education during the British Period in India is discussed below:

1813 Act & the Education:

1. **Charles Grant and William Wilberforce,** who was missionary activists, compelled the East India Company to give up its non-invention policy and make way for spreading education through English in order to teach western literature and preach Christianity. Hence, the British Parliament added a clause in the 1813 charter that Governor-General-in-Council less than one lakh for education and allowed the Christian Missionaries to spread their religious ideas in India.
2. Act had its own importance because it was the first instance that British East India Company acknowledged for the promotion of education in India.
3. With the efforts of **R.R.M Roy**, the Calcutta College was established for imparting Western education. Also, three Sanskrit colleges were set up at Calcutta.

General Committee of Public Instruction, 1823:

This committee was formed to look after the development of education in India which was dominated by Orientalists who were the great supporter of Oriental learning rather than the Anglicans. Hence, they created paramount pressure on the British India Company to promote Western Education. As a result, the spread of education in India got discursive between Orientalist-Anglicist and Macaulay's resolution come across with a clear picture of the British education system.

Lord Macaulay's Education Policy, 1835:

1. This policy was an attempt to create a system of education that educates only the upper strata of society through English.
2. Persian was abolished as the court language and English become the court language.
3. Printings of English books were made free and available at a very low price.
4. English education was allotted more funds as compared to oriental learning.
5. In 1849, JED Bethune founded Bethune School.
6. Agriculture Institute was established at Pusa (Bihar)
7. Engineering Institute was established at Roorkee.

Bombay Plan: A plan for the economic development of India
Wood's Dispatch, 1854:

1. It is considered as the "Magna Carta of English Education in India" and contained a comprehensive plan for spreading education in India.
2. It states the responsibility of the State for the spread of education to the masses.
3. It recommended the hierarchy education level- At the bottom, vernacular primary school; at district, Anglo-vernacular High Schools and affiliated college, and affiliated universities of Calcutta, Bombay, and Madras Presidency.
4. Recommended English as a medium of instruction for higher studies and vernacular at school level

Hunter Commission (1882-83):

1. It was formed to evaluate the achievements of Wood Dispatch of 1854 under **W.W Hunter** in 1882.
2. It underlined the state's role in the extension and improvement of primary education and secondary education.
3. It underlined the transfer of control to district and municipal boards.
4. It recommended two division of secondary education- Literary up to university; Vocational for commercial career.

Sadler Commission:

1. It was formed to study on the problems Calcutta University and their recommendations were applicable to other universities also.
2. Their observations were as follows:
   - I. 12-year school course
   - II. 3-years degree after the intermediate stage
   - III. Centralised functioning of universities, unitary residential-teaching autonomous body.
   - IV. Recommended extended facilities for applied scientific and technological education, teacher's training,and female education.

Conclussion:

Hence, we can say the British education system were influence by the aspiration of Christian Missionaries. It was injected to ensure a cheap supply of educated Indians to increase a number of subordinate

posts in administration and in British business concern. That's why the emphasis on English as a medium of instruction and also glorified British conquerors and their administration.

References:

1. *Kamat, A.R. (1976). "Women's Education and Social Change in India". Social Scientist. 5 (1): 3–27.*
2. Naik, J.P.; Nurullah, Syed (1943). History of education in India during the British period (PDF). Macmillan & Co. pp. 1–20. Retrieved 10 April 2020.
3. Adams, William (1868). Vernacular Education in Bengal and Behar (Calcutta, 1868). Home Secretariat Press. pp. 3-. Retrieved 29 August 2018.
4. Historical Sociology in India By Hetukar Jha ISBN 978-1138931275
5. Percival Spear, "Bentinck and Education," Cambridge Historical Journal (1938) 6#1 pp. 78-101 in JSTOR

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)
ISSN 2349-638x (Peer Review and Indexed Journal) IMPACT FACTOR 7.149
Devgiri Nagar, Ambejogai Road,Latur
Tq. Latur, Dist. Latur. Pincode 413512.
State Maharashtra, India.
Email ID's: editor@aiirjournal.com , aiirjpramod@gmail.com
Website: www.aiirjournal.com

Certificate of Publication

Awarded to

Dr.S.K.Pachling,
(Assistant Professor)
S.S.S. College of Education,
Vishnupuri, Nanded

For Contributing Research Paper

" Development of Education during British Period in India"

In the

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)

Online Monthly Peer Review & Indexed Journal with ISSN 2349-638x (Impact factor 7.149)
for the month of **DECEMBER 2021 with Special Issue No. : 104**

Pramod Prakashrao Tandale
(Chief Editor)

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 6.20 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue : XXII, Vol. I, July 2020 To Dec. 2020 1

A Study of Stress of Teacher Educatiors in B. Ed. Colleges-Special Reference to Nanded City

Dr. Somnath Kishanrao Pachling
S.S.S. College of Education,
Vishnupuri, Dist. Nanded

1 **Research Paper - Education**

Introduction:

Stress is the body's reaction to any change that requires an adjustment or response. The body reacts to these changes with physical, mental, and emotional responses. Stress is a normal part of life. ... Even positive life changes such as a promotion, a mortgage, or the birth of a child produce stress.

Stress :

In a medical or biological context stress is a physical, mental, or emotional factor that causes bodily or mental tension. Stresses can be external (from the environment, psychological, or social situations) or internal (illness, or from a medical procedure).

Ongoing, chronic stress, however, can cause or exacerbate many serious health problems, including: Mental health problems, such as depression, anxiety, and personality disorders. Cardiovascular disease, including heart disease, high blood pressure, abnormal heart rhythms, heart attacks, and stroke.

The stress equation is ? = F/A. F denotes the force acting on a body and A denotes the area. Units of stress are the same as units of pressure - Pascal's (symbol: Pa) or Newton's per square meter.

Objective of Study:

1. To know the factors have been significant for Tress in causing the increase.
2. To know stress symptoms of teacher Educators.
3. To know working feeling of teacher Educators.

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 Interlink Research Analysis IMPACT FACTOR 6.20 ISSN 0976-0377 Issue : XXII, Vol. I, July 2020 To Dec. 2020

Research Methodology and tools:

Survey Method is used for this study. Survey methodology studies the in-depth sampling of individual units from a population and administering data collection techniques on that sample. It includes instruments or processes that ask different question types to a predefined sample, to conduct data-collection and increase the survey response rate.

Sample:

Researcher selected the five B.Ed. Colleges in Nanded city for this study. 25 Teacher Educators are selected by lottery method for sample in this study

Data Analysis and interpretation:

Which factors have been significant for Tress in causing the increase?

Sr. No.	factors have been significant for Tress	Response	Per.%
1	Changes in conditions of service	20	80%
2	Teaching new courses	21	84%
3	Need to generate income	18	72%
4	Keeping up with new ed. initiatives	15	60%
5	Increased student numbers	16	64%

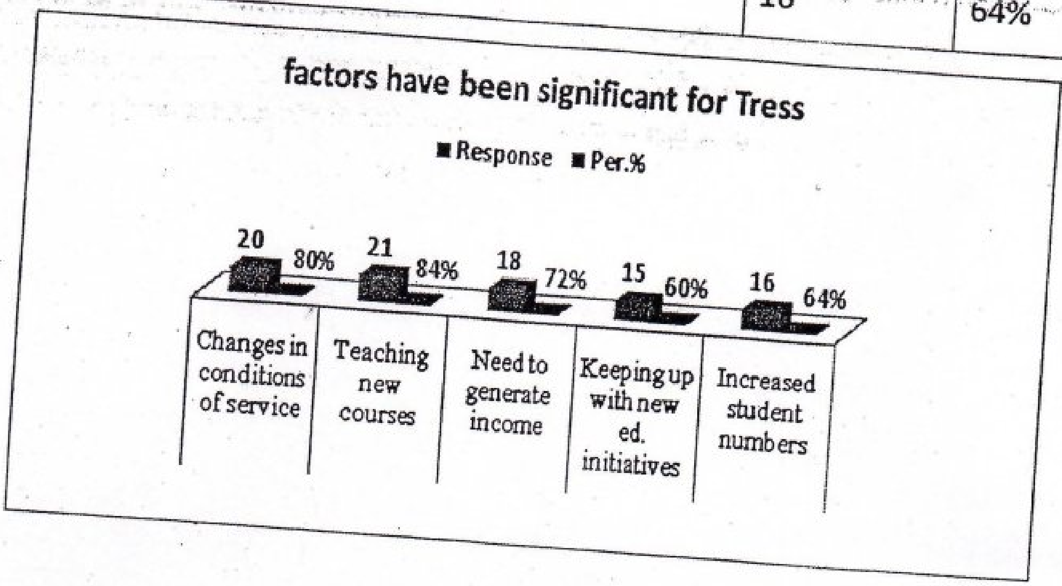

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 6.20 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue : XXII, Vol. I, July 2020 To Dec. 2020 3

Interpretation:

There has given 84% Teacher Educators response that factors have been significant for Tress in causing the increase is teaching new courses and 64% Teacher Educators response that factors have been significant for Tress in causing the increase is increased student numbers.

Are you experiencing, or have you experienced any of these stress symptoms in the last year?

Sr. No.	stress symptoms in the last year	Response	Per.%
1	Headaches/migraine	23	92%
2	Depression	16	64%
3	Changes in appetite	22	94%
4	Anxiety	13	52%
5	Low self esteem/confidence	24	96%

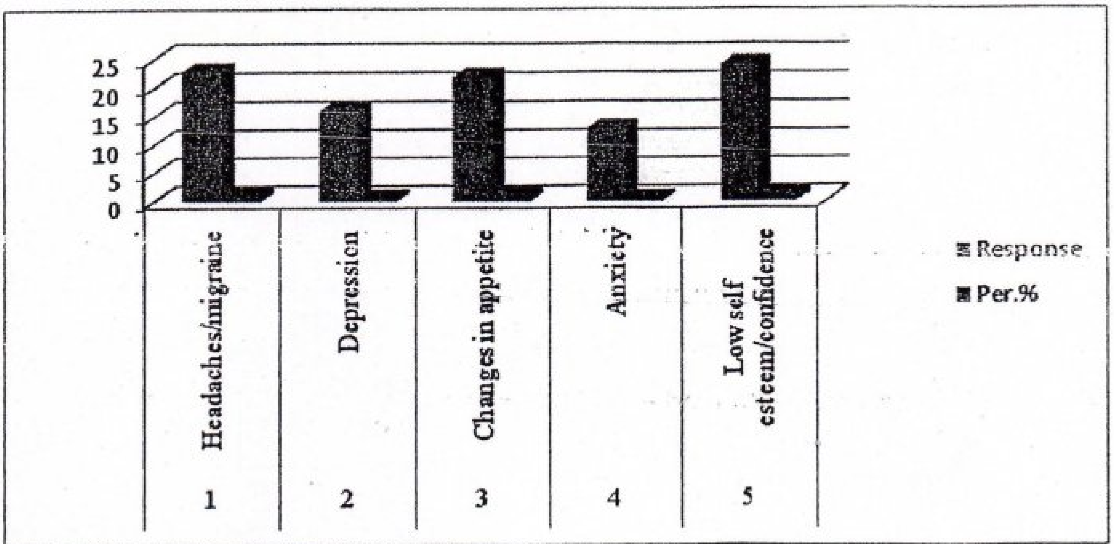

Interpretation:

There has given 96% Teacher Educators response that stress symptoms in the last year is Low self esteem/confidence and 64% Teacher Educators response that stress symptoms in the last year is Depression.

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 6.20 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis
Issue : XXII, Vol. I, July 2020 To Dec. 2020

While working do you ever feel?

Sr. No.	Working feeling of Teacher Educators	Response	Per.%
1	Angry	22	88%
2	Frustrated	21	84%
3	Depressed	20	80%
4	Unable to concentrate	21	84%
5	Over tired	23	92%

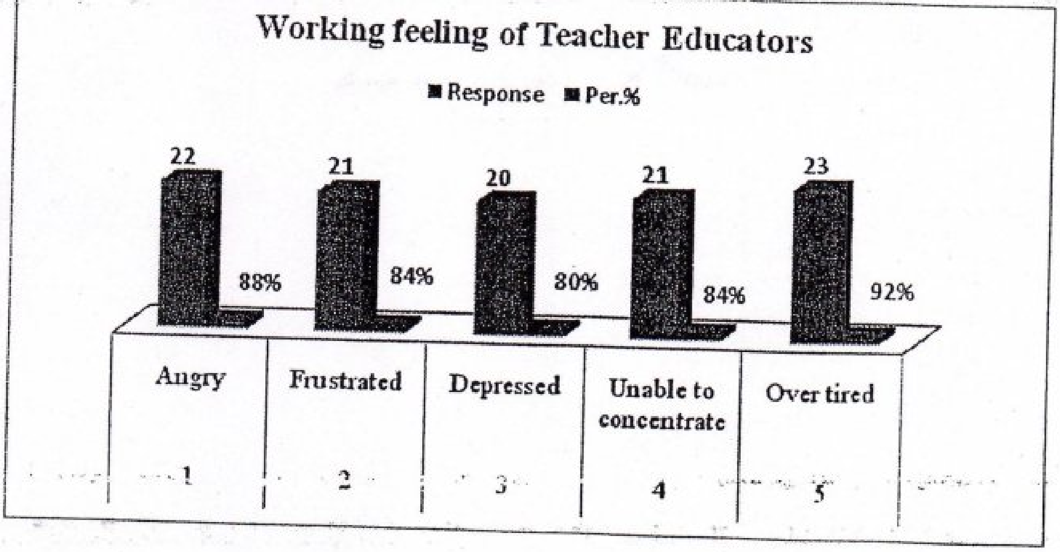

Interpretation:

There has given 92% Teacher Educators response that working feeling of Teacher Educators is over tired and 80% Teacher Educators response that working feeling of Teacher Educators is depressed.

Which factors associated with your current post do you think create work related stress?

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 6.20 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue : XXII, Vol. I, July 2020 To Dec. 2020

Sr. No.	Factors work related stress	Response	Per.%
1	Administration	20	80%
2	Lack of line management support	21	84%
3	Lack of communication with staff	16	64%
4	Feeling that your work is not valued	21	84%
5	Lack of support in job role	23	92%
6	Lack of participation in decision making	21	84%

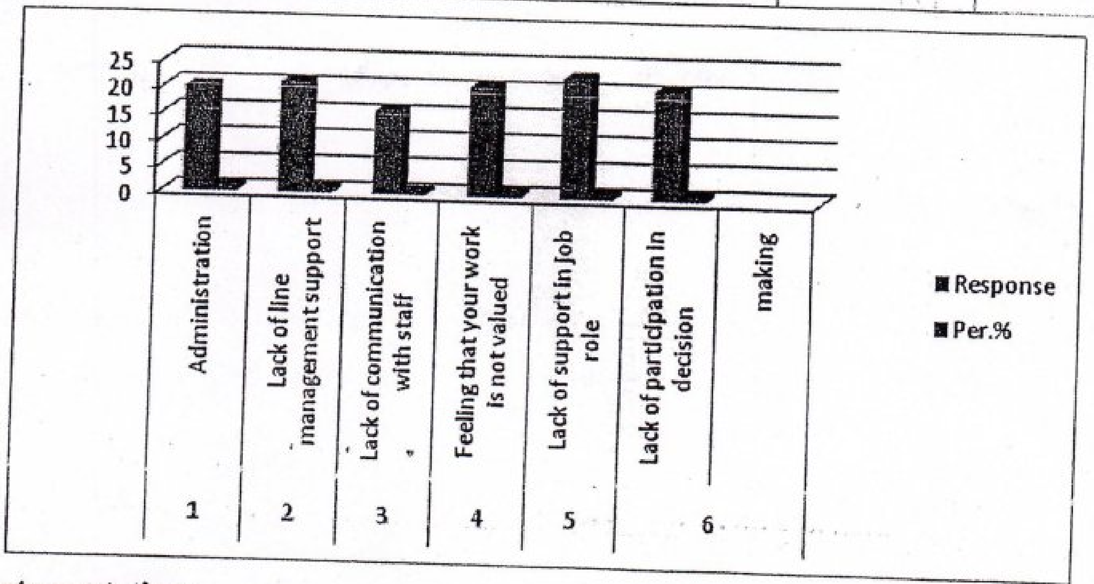

Interpretation:

There has given 92% Teacher Educators response that Factors work related stress is Lack of support in job role and 64% Teacher Educators response that Factors work related stress is Lack of communication with staff.

Conclusion:

1. Teacher Educators response that factors have been significant for Tress in causing the increase are teaching new courses and Changes in conditions of service.
2. Stress symptoms of Teacher Educators in the last year are Low self esteem/

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 6.20 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue : XXII, Vol. I, July 2020 To Dec. 2020

confidence, Headaches/migraine and Changes in appetite.

3. Working feelings of Teacher Educators are over tired, Frustrated and Unable to concentrate.

4. Factors work related stress of Teacher Educators are Lack of support in job role, Lack of communication with staff, Lack of line management support, Feeling that work is not valued and lack of participation in decision making.

Recommendations:

1. Factors significant for Tress causing to such as teaching new courses and Changes in conditions of service should be controlled by authority.
2. Confidence of teacher educators should be increased to remove headaches and Changes in appetite.
3. Workload of Teacher Educators should be distributed properly to overcome tiredness, frustration and keeping concentration.
4. Management should provide support in job role, well communication with staff, line management support, and freedom of decision making.

References :-

1. news-magazines.knoji.com
2. Ranjit Kumar, (1996), Research Methodology, A Step-by-Step Guide for Beginners.
3. Alan Bryman, (2016), Social Research Methods, fifth edition, Oxford University Press.
4. Patil, L.L. (1974) Today's Education and today's problems, Shri Vidhya Publication, Pune.
5. Dr.Jagtap, H.N. (1992) New Trends and Innovative in Education, Nutan Publication, Pune.

Issue : XVIII, Vol. V
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 6. 014
ISSN 2250-169X
Dec. 2019 To May 2020

3

A Study of Classroom Challenges of Teachers in the Present Education Scenario

Somnath K. Pachling
S. S. S. College of Education,
Vishnupuri, Dist. Nanded.

Research Paper - Education

Introduction:

A teacher is a person who helps students to acquire knowledge, competence or virtue. Informally the role of teacher may be taken on by anyone.

The primary role of a teacher is to deliver classroom instruction that helps students learn. To accomplish this, teachers must prepare effective lessons, grade student work and offer feedback, manage classroom materials, productively navigate the curriculum, and collaborate with other staff.

These are the characteristics of a 21st Century Teacher: Facilitate and inspire student learning and creativity so that all students achieve in the global society. ... Work with their students to co-create new learning opportunities. Use data to support student learning and program improvements.

Objectives of Study:

1. To find the Classroom challenges of teachers.
2. To sagest the recommendation on Classroom challenges of teachers.

Research Methodology:

Survey Method is used for this study. Survey methodology studies the in-depth sampling of individual units from a population and administering data collection techniques on that sample.

It includes instruments or processes that ask different question types to a predefined

Issue : XVIII, Vol. V
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 6. 014
ISSN 2250-169X
Dec. 2019 To May 2020

sample, to conduct data-collection and increase the survey response rate.

Sample:

Researcher has selected the five Schools in Naigaon tahsil area Dist. Nanded for this study. 25 teachers are selected by lottery method for sample in this study.

Data Analysis and interpretation:

What are The Elements of Great Teaching?

Sr. No.	The Elements of Great Teaching	Response	Per.%
1	Relaxed alertness	25	100%
2	Orchestrated immersion of learners in adequate experience	25	100%
3	Active processing of experience	25	100%

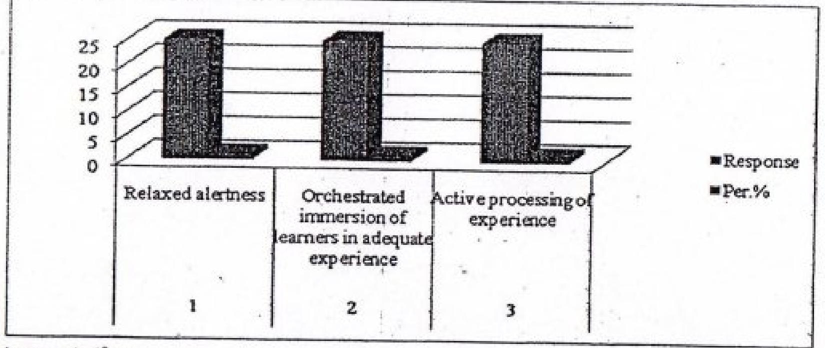

Interpretation:

There has given 100% Teachers response that The Elements of Great Teaching are relaxed alertness, Orchestrated immersion of learners in adequate experience and Active processing of experience.

Self Attested

How does Improve your teaching practice?

Sr. No.	Improve teaching practice	Response	Per.%
1	Watch your colleagues	23	92%
2	Use technology to see others in action	16	64%
3	Look around your classroom	24	96%
4	Strengthen connections	21	84%
5	Focus on student experiences	20	80%
6	Build positive relationships	24	96%

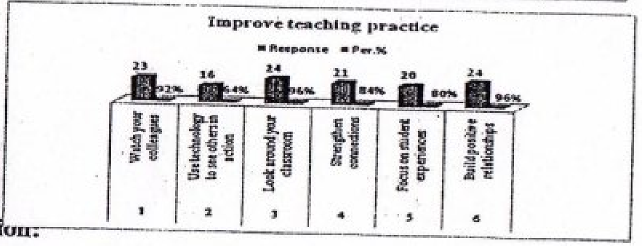

Interpretation:

Maximum Teachers has given response that teachers does improve their teaching practice by Look around your classroom, Build positive relationships, Watch their colleagues and Strengthen connections.

What is teacher vision?

Sr. No.	teacher vision	Response	Per.%
1	monthly subscription resource	20	80%
2	innovative and reputable resources	21	84%
3	leadership	16	64%
4	experienced teachers	21	84%

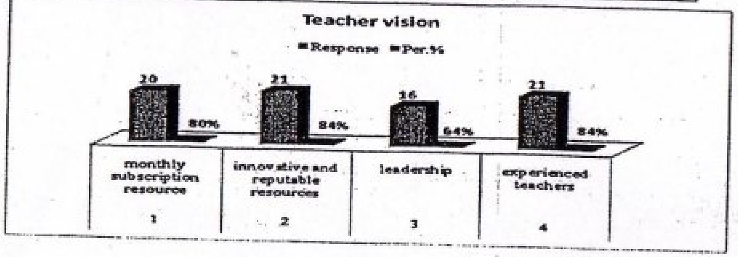

Interpretation:

Maximum Teachers has given response that teacher vision is indicating innovative and reputable resources, experienced teachers and monthly subscription resource.

What is modern teaching?

Sr. No.	modern teaching	Response	Per.%
1	learner-centered	20	80%
2	learners fully involved	21	84%
3	constructivist approach	16	64%
4	knowledge and skills	21	84%
5	active participation	22	88%

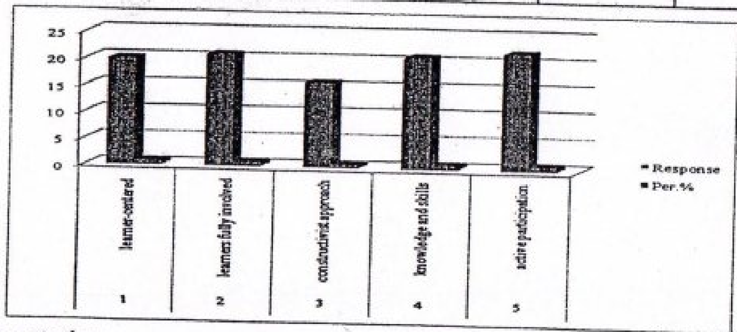

Interpretation:

Maximum Teachers has given response that modern teaching is include of active participation, learners fully involved, knowledge and skills and learner-centered.

What is the vision of a good teacher?

Sr. No.	vision of a good teacher	Response	Per.%
1	clear goals and a big vision	20	80%
2	learn and achieve at high levels	21	84%
3	Creating a mind map	16	64%
4	provides a foundational guide	21	84%
5	ability to solve conflicts, emotional intelligence	21	84%

Interpretation:

Maximum Teachers has given response that vision of a good teacher is based on learn and achieve at high levels, provides a foundational guide, ability to solve conflicts, emotional intelligence and clear goals and a big vision.

Conclusion:

1. The Elements of Great Teaching are relaxed alertness, Orchestrated immersion of learners in adequate experience and Active processing of experience.
2. Teachers do improve their teaching practice by Look around your classroom, Build positive relationships, Watch their colleagues and Strengthen connections.
3. Teacher vision is indicating innovative and reputable resources, experienced teachers and monthly subscription resource.
4. Modern teaching is include of active participation, learners fully involved, knowledge and skills and learner-centered.
5. A good teacher is based on learn and achieve at high levels, provides a foundational guide, ability to solve conflicts, emotional intelligence and clear goals and a big vision.

Recommendations:

The Three Elements of Great Teaching

" Relaxed alertness. All learning is impacted by the state of mind of the learner and
• the relationships and overall atmosphere in a learning environment. ...
" Orchestrated immersion of learners in adequate experience. ...
" Active processing of experience.

Improving teaching practice

Here I can have a look at some of the top classroom challenges faced by teachers in the present education scenario.

1. Lack of Time for Planning
2. Lot of paperwork
3. Performance Pressure from School Administrators
4. Balancing Diverse Learning Needs
5. Handle too many masters

6. Get burn out easily
7. Lack of proper funding
8. Limitations of standardized testing
9. Lack of Parental Support
10. Changing Educational Trends
11. Limitations of disciplining Students

Improving teaching practice

1. Watch your colleagues. ...
2. Use technology to see others in action. ...
3. Listen to those who see you every day. ...
4. Look around your classroom. ...
5. Strengthen connections. ...
6. Focus on student experiences. ...
7. Build positive relationships. ...
8. Break bread together.

References :-

1. Best, J.W., & Kahn, J.V., (2006), Research in Education, Ninth Edition, Prentice Hall of India, New Delhi.
2. Buch, M.B., (1983-1988), Fourth Survey of Research in Education, NCERT, New Delhi.
3. Oxford, Dictionary.

Self Attested

(17)

ISSN 2319-9318

UGC Sponsored

Vidyawarta

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Special Issue February 2020

ONE DAY INTERDISCIPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE
on

EXPLORATION OF MAHATMA @ 150
on

29th February 2020

150 YEARS OF CELEBRATING THE MAHATMA

Self Attested

Edited By

Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce & Science College,

Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

68	सशक्त राष्ट्रासाठी : महात्मा गांधींची शैक्षणिक दृष्टी. श्री. साईबाबा लोकप्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा.	205
69	सत्याग्रहाचे लोकशाहीतील योगदान. कु. प्रिया प्र. इंसळकर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	207
70	महात्मा गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्याची संकल्पना व ग्रामीण विकाससंबंधीचे विचार. प्रा. राहुल मो. लभाने, डॉ. आंबेडकर आर्टस्, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, चंद्रपूर	211
71	शाश्वत विकस व महात्मा गांधी. डॉ. राजेंद्र कोरडे, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि. बुलढाणा	214
72	महात्मा गांधी प्रणित अंहिसा. डॉ. राजेंद्र रा. माणिकपूरे, स्व. वसंतराव कोल्हटकर महाविद्यालय, रोहणा, जि. वर्धा	218
73	महात्मा गांधीजींची सर्वोदय चळवळ. प्रा.डॉ.रमेश के. शेंडे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड.	219
74	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजींचे योगदान. प्रा. रंजना एच. आडे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड.	221
75	महात्मा गांधींचे निरोगी शरीर राखण्यासाठी मुलमंत्र. प्रा.डॉ. रावसाहेब शं. ठोके, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.बु	226
76	लोकशाहीमध्ये सत्याग्रह भुमिका. डॉ. रविंद्र आर. सहारे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	229
77	महात्मा गांधीची भारतीय लोकशाही विषयी विचारसरणी. डॉ. रोहिणी दिवाकरराव मेश्राम, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी	232
78	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता. प्रा. रूपेश रा. कुचेवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	235
79	खादी आणि ग्रामोद्योगविषयी गांधीजींचा दृष्टीकोन. प्रा.एस.एन.देशमुख, श्रीमती पी.डी.पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी	238
80	गांधीजींच्या दृष्टीकोनातून सांप्रदायिक एकता. प्रा. संजय दौ. बेले, डॉ. आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चंद्रपूर	241
81	महात्मा गांधी – एक यशस्वी नेता. प्रा. संजय उ. उगेमुगे, चिंतामणी महाविद्यालय, पोंभूर्णा, जि. चंद्रपूर	244
82	महात्मा गांधी आणि अहिंसा. प्रा.डॉ. संकेत सु. काळे, श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला	245
83	महात्मा गांधीच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे. संकेत वि. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	247
84	ग्रामीण समाजाच्या पुनर्रचनेसंबंधी गांधीवादी दृष्टीकोन. सतिश गो. पेटकर , विलास क. काळे, डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महा., चंद्रपूर	250
85	गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार. प्रा. शिरीष सुतार, श्रीकृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा	253
86	गांधीजी आणि स्त्री सशक्तीकरण. डॉ. वसंत पी. राऊत, म. जोतीराव फुले शारिरीक शिक्षण महाविद्यालय, उमरेड	255
87	गांधीजींच्या भारतीय आर्थिक सुव्यवस्थेबद्दलचे विचार. डॉ. विभावरी बा. हाते, कर्मवीर महाविद्यालय, मुल	257
88	महात्मा गांधींची खादी विचारधारा. प्रा. विनोद मा. मुडे, श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा	259
89	गांधी और खादी : वर्तमान में एक सशक्त विचार. प्रा. सारिका जगताप, न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲण्ड सायंस महाविद्यालय, वर्धा	262
90	वैश्विक स्तर पर गांधी की पत्रकारिता. आबिद रेजा, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय विश्वविद्यालय, वर्धा	266
91	अहिंसा और स्त्री सशक्तीकरण पर गांधीजी के विचार. प्रा. अमिता कृ. महातळे (विरूटकर), राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ, नागपूर	268
92	गांधी विचार की वर्तमान प्रासंगिकता और हिंदी फिल्में. आशीष कुमारे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	272

	Dr. Ram P. Savanekar, Aniket Collge of Social Work, Wardha.	
23	**View of Mahatma Gandhi Public Library Movement Rise in British Period** Dr. Sunil H. Urkundkar, Arts and Science College, Pulgaon	67
24	**Spiritual Aspects of Mahatma Gandhi.** Snehal A. Ganar, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati	71
25	**Views of Mahatma Gandhi's in Education and Knowledge In social Change.** Sudhakar T. Ghorpade, Mahatma Fule Arts, Commerce and Sitaramji Chaudhri Science College, Warud	74
26	**A Study of Gandhijis Ideology – Nai Talim and its relevance to the present education system.** Urmila M. Hadekar, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati	77
27	**Mahatma Gandhiji's Satyagraha.** **Dr. Vaishali D. Malode**	82
28	**Role of Gandhiji in removal of Untouchability.** Vaishali Khotele, Wanjari College of Law Nagpur	84
29	**Gandhi's Educational Thoughts : It's Relevance and Uniqueness.** Dr. Vaishali Malwar (Duke), Purushottam Thote College of Social Work, Nagpur	88
30	**Role of Mahatma Gandhi in National Movement.** Dr. Vidhya Bhaisare, Aniket College of Social Work, Wardha	92
31	**Gandhiji's Perception of Women.** Kishor N. Mahajan, Dr. Ambedkar College, Chandrapur	94
32	**The Media and Women.** Rita P. Khobragade, Mahila Mahavidyalaya, Arjuni. Dist. Gondia	97
33	**Gandhian Legacy for Nature Cure.** Dr. Aarti B. Padole, Purushottam Thote College of Social Work, Nagpur	99
34	**Mahatma Gandhi : The Great Journalist.** Dr. Prashant R. Kadwe, New Arts, comm.& Science College, Wardha	102
35	**Mahatma Gandhi's Concept of Children's Education.** Dr. Karabi Mitra, B.K. Girl's College, Howrah.	105
36	**Impact of Gandhi's Philosophy on Indian English Novelist in post - independence era.** Prof. Amit C. Ronghe, Arts and Science College, Pulgaon	108
37	महात्मा गांधींची सत्य, अहिंसा संकल्पना. प्रा.डॉ.अनिल सी. बाभळे, आर.एस.बीडकर महाविद्यालय, हिंगणघाट, जि.वर्धा	115
38	महात्मा गांधी यांच्या स्वराज्य संकल्पनेतील स्वातंत्र्य. डॉ. प्रा. अरविंद म. पुनवटकर, डॉ. हरिभाऊ आमदने कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सावनेर, जि. नागपूर	118
39	स्वदेशी चळवळ (Swadeshi Movement). डॉ. अशोक गोविंद. शहाणे, समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि.नागपूर	121
40	महात्मा गांधीजींच्या विचारातील भग्वतगीता. महात्मा ज्योतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	124
41	महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रह विषयक विचार. डॉ. सी. डी. पाखरे, महात्मा फुले महाविद्यालय, वरूड, जि. अमरावती	125
42	आर्थिक समाजतेविषयी गांधींचे विचार. डॉ. पंजाब पुंडकर, महात्मा फुले , वाणिज्य व सीतारामजी चौधरी विज्ञान महाविद्यालय, वरूड, जि.अमरावती	127
43	लोकशाहीत सत्याग्रहाची भूमिका. प्रा.लक्ष्मण शा. पवार, महात्मा फुले कला, वाणिज्य व सितारामजी चौधरी विज्ञान महा. वरूड.	129

93	प्रेमचंद के कर्मभूमी में गांधीवाद. डॉ. सुलक्षणा जाधव–घुमरे, देवगिरी महाविद्यालय, औरंगाबाद.	273
94	महात्मागांधी के विचार में भारत और विश्व. प्रा. डॉ. हेमंत व्ही. मिसाळ, न्यू. आर्टस् अॅन्ड सायन्स, वर्धा	276
95	गांधीजी की आर्थिक विकेन्द्रीकरण की अवधारणा. प्रा. डॉ. कल्पना स.कावळे, एम. ई. एस. गर्ल्स, चंद्रपूर	277
96	चंपारणसत्याग्रह के शताब्दीवर्ष का मीडियाकवरेज. चन्दमणि, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	279
97	महात्मागांधी के नशामुक्ती के संदर्भमेंविचार. अश्विनी कृ. राऊत, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिन्दी विश्वविद्यालय, वर्धा	282
98	गांधीऔर खादी : वर्तमानमें एक सशक्त विचार. प्रा. सारिका जगताप, न्यूआर्टस्, कॉमर्स एंड साइंस कॉलेज, वर्धा	284
99	महात्मा गांधी और अस्पृश्यता निवारण. डॉ. रफिक बा. शेख, एस.एस.एन.जे. महाविद्यालय, देवळी, जि. वर्धा	288
100	गांधीजी आणि प्राकृतिक उपचार प्रा. कांचन इंगोले, न्यु आर्टस्, कॉमर्स अॅन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा	290
101	Gandhi's Conception of Truth : An Observation- Dr. MadhurimaBhattacharya, ShriShikshayatan College	293
102	Gandhiji's View : for Basics Education in India. Dr. Somnath K. Pachling	296
102	Gandhi As a ModalFor Leadership. Shyam K. Fardale, NACSC, Wardha.	299
103	Gandhian Thought: Its Relevance and Uniqueness. Dr. Vandana M. Mahure, Deogiri College, Aurangabad.	302
104	छोन वैष्णवातील अव्दैत. डॉ. स्मिता वानखडे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	305
105	राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे महिला विषयक विचार. डॉ. स्नेहप्रभा रू. गावंडे, एस. चंद्रा महिला महाविद्यालय, साकोली.	309
106	गांधीजींच्या संकल्पनेतील निसर्गोपचार. डॉ. वैशाली उगले, श्री कृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा	312
107	मानवतावादीमहात्मागांधी. डॉ. वंदनापळसापूरे, न्यूआर्टस् अॅण्डसायंसकॉलेज, वर्धा	314
108	महात्मा गांधी यांचे लोकशाही विषयक विचार प्रा. मनोज सोनटक्के, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर.	317
109	महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार. प्रा. डॉ. प्रशांतरा. देशमुख, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	319
110	गांधीजींच सर्वोत्तम विचार. प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् अॅण्डसायंसकॉलेज, वर्धा	322
111	महात्मा गांधींच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे. विजयराव ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	324
112	गांधीजी : उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार. प्रा. शुभांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर	327
113	मनसिक आणि शारिरीक स्वास्थ्यासाठी गांधीजींचे विचार. शुभांगी बोरेकर, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	332
114	महात्मा गांधी प्रणित एकादशव्रतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका. प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा.	335
115	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता. सिध्दार्थ बी. टेंभुर्णे, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	338
116	गांधी तत्वाज्ञानाचा सद्यस्थितीत स्त्रीवादी वाङ्मयावरील परिणाम. प्रा. सिध्दार्थ कुं. इंगोले, स्व. पुष्पादेवी पाटील कला व विज्ञानमहाविद्यालय, रिसोड	341

ISSN No. -2319 9318

Conference Proceedings Publication

Dr. Prashant R. Kadwe
Director, Gandhi Study Centre
New Arts Comm And Sci College Wardha(MS)

-: Advisory Board:-

Dr. R. G. Bhoyar
Dr.Ashish B. Sasankar
Dr.Shashi Poonam(HP)
Prof. Tatiana Oranskaia (Russia)
Dr. Oscar Pujol (Spain)
Dr. Harishkumar Saddi (Punjab)
Dr. Chaitali Choudhari
Dr Karabi Mitra(Calcutta)
Dr. Abhijit Verulkar
Dr Ravi Kumar (Delhi)
Prof. R. P. Singh (Jodhpur)
Dr. Balraj Singh Brar (Patiala)
Dr. Aparajit Chattopadhyay (Kolkata)
Dr. Sandhya Singh (Singapore)
Malashikha (Doon Uni, Uttarakhand)
Gaurav Kumar (JNU, New Delhi)

-: Board of Editors -:

Dr Ashish B. Sasankar
Principal
New Arts Comm & Sci college
Wardha-442001 (M.S.)

Dr Prashant R. Kadwe
Director Gandhi Study Centre
New Arts Comm & Sci College
Wardha-442001 (M.S.)

-: Date of Publication: -
29th February 2020

Note: - The board of editors may or may not be agree with the thoughts mentioned by individual writer in the book. The concerning writer is responsible in case of authenticity of his/her paper.

IMPACT 7.041 FACTOR

Gandhiji's view: for Basics Education in India.

Dr. Somnath Kishanrao Pachling
S.S.S. College of Education,
Vishnupuri, Tq. & Dist. Nanded.
Mob-9420672418

Abstract

Such Gandhian Educational thoughts are relevant for development and providing solutions of the current problems like unemployment, poverty, corruption and many others. An attempt has been made in this paper to discuss the Gandhi's educational thoughts.

25% Education in India is provided by public schools (controlled and funded by three levels: central, state and local) and private schools. Under various articles of the Indian Constitution, free and compulsory education is provided as a fundamental right to children between the ages of 6 and 14.

Why is Basic Education So Important? This informational brief presents, in concise bullet points, why investing in basic education spurs economic growth, promotes democracy and stability, saves lives and improves family well-being, and serves as one of hte most effective preventative weapons against HIV/AIDS.

Seven Principles of Basic Education:

- Encourage contact between students and faculty.
- Develop reciprocity and cooperation among students.
- Encourage active learning.
- Give prompt feedback.
- Emphasize time on task.
- Communicate high expectations.
- Respect diverse talents and ways of learning.

Through such activity based education students learn with joy and in addition to literary knowledge they acquired moral, physical, mental development. Which helps them to become self reliant and think to realize the dignity of labrour? They not only able to earn their bread but also able to fulfill the obligations of their family and in carving the path of their progress; ultimately they become able to achieve their goal in life.

Intorducation:

Education system proposed by Mahatma Gandhi is called as "Basic Education". He mainly aims at the education in mother tongue and asked for activity centered education to make the children skilled and independent. Gandhiji wanted to construct small, self-reliant communities with its ideal citizens being all industrious, self-respecting and generous individuals living in a small co-operative and community. He wished that some local craft should be made as medium of education for children so that they develop their mind, body and soul in a harmonious way and also meet the needs of their future life.

Such Gandhian Educational thoughts are relevant for development and providing solutions of the current problems like unemployment, poverty, corruption and many others. An attempt has been made in this paper to discuss the Gandhi's educational thoughts.

Thoughts of education according to Mahatma Gandhi:

Gandhi has synthesized the three important philosophies, Idealism, Naturalism and Pragmatism. He defined education as an "all-round drawing out of the best in the child and man-body, mind and spirit". His education emphasized both the imminent and eminent goals of life.

Education is important because it gives a different perspective on life and establishes a personal opinion after analyzing the situation. It helps society to develop socially and economically. Also, latest technologies are developed and used in different areas like health, economy, military and other business.

The main purpose of education:

Education is an art of appreciating life. Its purpose is to teach us values, develop stimulated intellect, understand tolerance for disagreeable belief systems, dig out opportunities to question what exists, and contribute to the growth of the human society.

Concept of Basic Education:

Nai Talim is a principle which states that knowledge and work are not separate. Mahatma Gandhi promoted an educational curriculum with the same name based on this pedagogical principle. It can be translated with the phrase 'Basic Education for all'. However, the concept has several layers of meaning.

Basic Education is a technical term defined by the Washington State Legislature, meant to capture the knowledge and skills needed to participate in the economy and in our democracy and meant to comply with our state's constitutional paramount duty.

In "National Council of Education" which was held at Wardha in October 1937 Mahatma Gandhi was firmly in favor of the revolution of education and the principle of free and compulsory education in India.

Basic education India:

25% Education in India is provided by public schools (controlled and funded by three levels: central, state and local) and private schools. Under various articles of the Indian Constitution, free and compulsory education is provided as a fundamental right to children between the ages of 6 and 14.

Importance of basic level education:

Why is Basic Education So Important? This informational brief presents, in concise bullet points, why investing in basic education spurs economic growth, promotes democracy and stability, saves lives and improves family well-being, and serves as one of hte most effective preventative weapons against HIV/AIDS.

Main features of basic education:

The main characteristics of Basic education curriculum are— English has not been included as a subject of study, medium of instruction is mother tongue but all children must learn Hindi language, no moral or religious education and the craft chosen must be taught systematically and scientifically.

Gandhi opposes Western education:

Mahatma Gandhi opposed western education because it created a sense of inferiority in the minds of Indians. It made them see the western people as superior and themselves as inferior. It destroyed their self respect and the dignity that they had toward their country.

Gandhiji conduct his experiment in education:

He took up experiments of education, thus it can be said that the seeds of educational thoughts were in Gandhiji in South-Africa. He conducted Educational experiment at phoenix Ashram and Tolstoy wadi (Garden) in South-Africa. These include: Education for character building, education thought mother-tongue.

Three types of education:

There are three main types of education, namely, Formal, Informal and Non-formal. Each of these types is discussed below.

The process of education:

Education is the process of facilitating learning, or the acquisition of knowledge, skills, values, beliefs, and habits. Educational methods include storytelling, discussion, teaching, training, and directed research.

Our education system:

The term education system generally refers to public schooling, not private schooling, and more commonly to kindergarten through high school programs. Schools or school districts are typically the smallest recognized form of "education system" and countries are the largest.

What are the stages of basic education?

9 years of basic education are compulsory.

- Kindergarten (optional): 5–6 years.
- 1st grade: 6–7 years.
- 2nd grade: 7–8 years.
- 3rd grade: 8–9 years.
- 4th grade: 9–10 years.
- 5th grade: 10–11 years.
- 6th grade: 11–12 years.
- 7th grade: 12–13 years.
- What is BEC basic education curriculum?

Basic Education Curriculum (BEC)

Basic Education Curriculum (BEC), is a form of tool which will stand as one point of learning areas adequate for the development of competencies starting from Basic education up to the second level of which is renounced as High School,

Fundamentals of Basic Education

1. All education to be true must be self supporting, that is to say, it will pay its expenses expecting the capital which will remains intact.
2. In this, the skill of fingers will be utilized up to the final stage, that is to say, hands of pupils will skillfully working on the object for some period during the day.
3. The education must be imparted through the medium of the regional language.
4. In this there is no room for giving sectional religious training. Fundamental universal ethics will have full scope.
5. This education, whether it is confined to children or adults or male or female will find its way to the homes of pupils.

Seven Principles of Basic Education:

Encourage contact between students and faculty.Develop reciprocity and cooperation among students. Encourage active learning. Give prompt feedback. Emphasize time on task.Communicate high expectations.Respect diverse talents and ways of learning.

The Limitations and Causes of Failure of Basic Education:

- Some of the causes for the failure of Basic Education arc discussed here:
- Misunderstanding about Concept:
- Economic Aspect Over-emphasized:
- Lack of Competent Teachers:
- Dearth of Textbooks:
- High Cost of Basic Education:
- Lack of Provision for Individual Differences:

The role of Mahatma Gandhi in education:

Dignity of labour was emphasized by him and work was made an integral part of this education. Through Basic Education Gandhiji introduced a new method of teaching. This method is to teach all subjects through crafts and taken as activity-centred meant to free children from tyranny of words and cramming.

Conclusion:

Through such activity based education students learn with joy and in addition to literary knowledge they acquired moral, physical, mental development. Which helps them to become self reliant and think to realize the dignity of labrour? They not only able to earn their bread but also able to fulfill the obligations of their family and in carving the path of their progress, ultimately they become able to achieve their goal in life.

References:

1. Constructive programme, M.K. Gandhi PP-15-16.
2. India of My dreams, Harijan 6-4-40
3. Harijan, 2-11-47
4. Young India, 1-9-21
5. Mahatma Gandhi & Higher Education : A Critical Analysis by Dr. Ravindra Kumar.
6. Shah, P.K. (2017), "Gandhiji's views on Basic Education and its Relevance", Pune Research an International Journal in English, Vol.3, Issue4.
7. Vijaylakshmi, N. and others (2016), "Relevance of Gandhian Philosophy in the 21st century", International Journal of Research in Engineering, I T and Social Science, Vol. 6, Issue1.
8. Saxena, S. (2003), "Principles of Education", Meerat, Surya Publication.
9. Tandan, S. (2016), "Teachers in the Making", New Delhi, Classical Publishing Company.

Mahila Vikas Sanstha's
New Arts, Commerce & Science College, Wardha
(Accredited 'B' Grade by NAAC)
Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur

Organizes

AN INTERNATIONAL CONFERENCE ON

EXPLORATION OF MAHATMA @ 150

(ONE DAY INTERDISCLPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE)
(TO COMMEMORATE 150th BIRTH ANNIVERSARY OF M K GANDHI)

29th FEB 2020

CERTIFICATE

This is to certifiy that Prof/Dr./Mr./Ms. Dr. Somnath K. Pachling SSS college of education vishnupuri Tq. & Dist. Nanded has Presented /Attend/Published a paper at International conference On " Exploration of Mahatma @ 150" held on 29th Feb 2020 organised by the Gandhi Study Centre New Arts Comm and Science College Wardha Maharashtra India Title of the paper Gandhiji's view: For Basics Education in India

Dr. PRASHANT R KADWE
Director, Gandhi Study Centre

IMPACT 7.041 FACTOR

Vidyawarta Refereed Peer-revised Research Journal

Dr. Ashish B. Sasankar
Principal, New Arts Comm.and Sci.college

Jan-2021 ISSUE-IV(I), VOLUME-IX

Published Quarterly issue
With ISSN 2394-8426 International Impact Factor 6.222
Peer Reviewed Journal

GURUKULJOURNAL

Published On Date 31.01.2021

Issue Online Available At :http://gurukuljournal.com/

Organized & Published By

Chief Editor,
Gurukul International Multidisciplinary Research Journal
Mo. +919273759904 Email: chiefeditor@gurukuljournal.com
Website : http://gurukuljournal.com/

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with*
International Impact Factor 6.222
Peer Reviewed Journal

ISSN No. 2394-8426
Jan-2021
Issue-IV(I), Volume-IX

INDEX

Paper No.	Title	Author Name	Page No.
1	Cashless Policy and Profitability of Deposit Money Banks in India	Dr Vijay Prakash Srivastava, Mini Srivastava & Dr. Monika Srivastava	1-20
2	The Second Sex: An Existentialist Discourse	Dr. Shaikh M. A. Raheman Bagwan	21-25
3	पर्यावरणाचा सामाजिक जीवनावरील प्रभाव	प्रा डॉ.रणधीर साठे	26-28
4	माजी आमदार बाबुराव घोलप यांचे राजकीय व सामाजिक कार्य	डॉ. संतोष हनुमंत जाधव	29-32
5	छत्तीसगढ़ी लोकगाथा के पारंपारिक तत्व	डॉ. (श्रीमती) रविन्द्र चौबे	33-36
6	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : जीवन व कार्य	प्रा. महेंद्र अच्युत आल्टे	37-44

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 6.222
Peer Reviewed Journal

ISSN No. 2394-8426
Jan-2021
Issue-IV(I), Volume-IX

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : जीवन व कार्य

प्रा. महेंद्र अच्युत आल्टे
सहाय्यक प्राध्यापक
इंदिरा कॉलेज ऑफ एज्युकेशन विष्णुपुरी, नांदेड.
भ्र. 9766565683
Email ID :- altemahendra@gmail.com

प्रस्तावना:-

महाराष्ट्र ही संतांची महापुरूषांची भूमी आहे. महाराष्ट्राला अनेक थोर संत आणि महापुरुष लाभले आहेत. संतांच्या आणि महापुरुषांच्या विचारांनी महाराष्ट्र समृद्ध झाला आहे. तसेच महाराष्ट्राला एक वैचारिक वारसा लाभला आहे. महाराष्ट्रातील संतांनी मनुष्याला सुखी समृद्ध आणि आनंदी जीवन जगण्याचा मार्ग दाखविला एवढ्यावरच ते थांबले नाहीत तर त्यांनी समाजातील अनिष्ट चालीरीती, रूढी परंपरा यांवरती कडाडून हल्ला केला. अभंग, दोहे, ओवी, भारूड यामधुन समाजाचे मनोरंजन करत करतच डोळ्यात अंजन घालण्याचे कार्य संतांनी केले. म्हणून संतांच्या तत्वज्ञानाचा महाराष्ट्राच्या प्रगतीत मोलाचा वाटा आहे असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. संत मालिकेतील संत नामदेव, संत एकनाथ, संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, संत कबीर, संत रविदास, संत जनाबाई, संत चोखामेळा, संत गाडगेबाबा, संत गोरोबाकाका, परमहंस आडकोजी महाराज, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज इत्यादी संतांचे कार्य अलौकिक आहे. या संत मालिकेतील एक प्रमुख संत म्हणजे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज होय. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी माणूस, समाज, गाव आणि देश अधिकाधिक उन्नत होण्यासाठी आपले संपूर्ण आयुष्य पणाला लावले आपले संपूर्ण आयुष्य हे मानवी हितासाठी त्यांच्या कल्याणासाठी अर्पण करणारे आणि 'सर्व मनुष्य समान आहेत' हा समानतेचा विचार समाजात दृढ करणारे मानवतावादी संत म्हणजे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज होय. 'ग्रामगीता' या ग्रंथातून संपूर्ण समाजाच्या उन्नतीचा मूलमंत्र त्यांनी मांडला आणि शेतीप्रधान ग्रामीण समाजजीवन देशाचा आत्मा आहे असे स्पष्ट सांगुन त्याच्या उन्नतीमध्ये, प्रगतीमध्येच देशाची प्रगती दडली आहे हा मूलभूत दृष्टिकोन समोर ठेवून समाजाला डोळस बनवण्याचे कार्य राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी केले. बाळासाहेब भारदेंच्या शब्दात सांगायचे म्हणजे, 'साधुता, मानवता आणि राष्ट्रीयता यांचा त्रिवेणी संगम म्हणजेच राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज होय.'

जीवन परिचय:-

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा जन्म 30 एप्रिल 1909 रोजी भाट कुळात विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील यावली या छोट्याशा गावात झाला वडिलांचे नाव बंडोजी ठाकूर ब्रह्मभट्ट तर आईचे नाव मंजुळादेवी होते. वडील उदरनिर्वाहासाठी शिंप्याचा व्यवसाय व गुळाचा व्यापार करत असत तर आई दळणकांडण करीत असे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे जन्मनाव हे 'माणिक' होते. माणिक हे नाव संत गुलाबराव महाराज यांनी ठेवले होते व वरखेडचे सद्गुरू आडकोजी महाराज हे त्यांचे गुरु होते. माणिकचे शालेय शिक्षण कसेबसे पूर्ण झाले तेही पाच इयत्ता पर्यंतच हे शिक्षण घेण्यासाठी त्यांना वरखेड, यावली व चांदूरबाजार अशा तीन ठिकाणी भ्रमंती करावी लागली यामुळे शालेय शिक्षणात माणिकचे मन म्हणावे तितके रमले नाही पण भजन करण्याचा छंद बालवयातच लागला. तसेच झाडावर चढणे, भेंड्या खेळणे, अभंगांची रचना करणे, किर्तन करणे, व्यायाम करणे, भजन करणे, नदीत पोहणे असे नाना छंद माणिकला होते. माणिकने बालपणीच साऱ्या विश्वाला [illegible] डोलणारी खंजिरी पंचमुखी शिवमंदिरात हनुवती बुवा कडून शिकली तर

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)with International Impact Factor 6.222
Peer Reviewed Journal
ISSN No. 2394-8426
Jan-2021
Issue–IV(I), Volume–IX

यावली गावात रामदासी पंथाचे सातळीकोतळीकर महाराज होते ते गोरगरिबांना मदत करीत व एकतारीवर भजन करीत अशा सातळीकोतळीकर महाराज यांच्यापासून माणिकला अध्यात्मिक ज्ञानाचा छंद लागला. माणिक बालपणी आडकोजी महाराजांच्या सहवासात राहिल्यामुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला सामाजिकतेची किनार लाभली व वृत्ती विशेष फुलली. एकदा मंजुळादेवी माणिकला घेऊन आडकोजी महाराजांच्या दर्शनाला वरखेड या गावी गेली तेंव्हा आडकोजी महाराज यांनी माणिकच्या तोंडामध्ये भाकरीचे तुकडे कोंबले व माणिकला तुकड्या तुकड्या म्हणून संबोधु लागले त्यानंतर माणिक हे नाव मागे पडून 'तुकड्या' हे नाव पुढे आले व तेच नाव प्रसिद्ध झाले. माणिकला बालपणातच काव्यरचनेचा छंद होता माणिकच्या काव्य रचण्याचे शाळेतील मेटकर गुरुजी कौतुक करत. म्हणजे अभंग रचण्याची प्रतिभासंपन्नता माणिककडे होती याची कल्पना आडकोजी महाराजांना होती म्हणूनच त्यांनी माणिकला भजने रचण्यास प्रोत्साहित केले आणि त्यावेळेसपासून माणिक 'तुकड्यादास म्हणे' अशी स्वतंत्र रचना करून वेगवेगळ्या विषयावरील श्रोत्यांना मंत्रमुग्ध करणारे आणि भक्तिभावाने ओथंबलेले अभंग लिहु लागले.

1921 साली शतायुषी आडकोजी महाराज समाधीस्थ झाले आडकोजी महाराज यांच्या जाण्याने तुकडोजींना खूप मोठा धक्का बसला आणि जीवनात भयंकर पोकळी निर्माण झाल्यासारखे वाटू लागले अशा मनस्थितीतच तुकडोजी पंढरपूरला गेले व तेथे जाऊन विठ्ठलाचे दर्शन घेतले तेथे गेल्यानंतर पुंडलिकाने माता पित्याच्या केलेल्या सेवेचा आदर्श डोळ्यासमोर ठेवून आपल्या माय बापाची आपणही सेवा करावी ही इच्छा मनात निर्माण झाली व परत तुकडोजी यावलीला आले. यावलीला राहून वडिलांच्या व्यवसायात मदत केली पण मन काही रमत नव्हते शेवटी वयाच्या चौदाव्या वर्षी रामटेक जंगलात जाऊन ध्यान साधना सुरू केली व खंजिरीच्या साथीने भजने गात दिनक्रम सुरू केला. अशातच वणवण फिरत असताना ते चिमूर कडील अरण्यात गेले तेथे त्यांच्या भजनांनी प्रभावित होऊन त्यांना लोक 'देवबावा' म्हणू लागले तुकडोजींना देवबावा हे नामाभिधान मिळाल्यानंतर नेरी खेड्यातील एका शिक्षिकेने आपली मुले वाचावीत म्हणून एका महिलेच्या सांगण्यावरून मुलांवरून ओवाळून ते दुसऱ्याला देणे हा विषप्रयोग देवबावावर झाला हा विषप्रयोग होऊन देखील देवबावा जिवंत राहिले मात्र ज्यांनी विषप्रयोग केला त्यांच्यावर देखील दया दाखविण्याचा मोठेपणा तुकडोजी महाराजांनी केला पुढे तुकडोजी महाराजांचे संपूर्ण आयुष्य हे सर्वसामान्य माणसाच्या हिताकरिता व्यथित झाले. अनेक समस्यांना अडचणींना त्यांना सामोरे जावे लागले तरी देखील त्यांनी मानवी कल्याणाचा मानवी उत्थानाचा मार्ग सोडला नाही 'हे विश्वची माझे घर', 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' या भूमिकेतून त्यांनी आपले कार्य केले अशा या महान राष्ट्रसंताचे 11 ऑक्टोबर 1968 साली देहावसान झाले.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची ग्रंथसंपदा :-

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या नावाने विपुल अशी ग्रंथसंपदा आहे. प्राथमिक शिक्षणही पूर्ण न केलेल्या तुकडोजी महाराजांनी मराठी व हिंदी भाषेत अमूल्य ग्रंथ निर्मिती केलेली आहे. शालेय शिक्षण घेत असतानापासूनच त्यांना काव्यरचना करण्याची आवड होती याचे पुढे व्यसनात रूपांतर होऊन खूप मोठी ग्रंथसंपदा निर्माण झाली. प्रतिभासंपन्न साहित्यिकांना लाजवेल अशी साहित्यसंपदा त्यांनी उभ्या आयुष्यात निर्माण करून मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली. तसेच त्यांनी आपल्या मराठी आणि हिंदी भाषेतून विविध अशा विषयावर दुरगामी असा विचार मांडला आहे. सर्वसामान्यांना पचेल अशा भाषेत आणि रुचेल अशा रीतीने राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज भाषणे करत असत. आपली बोली कशी असावी याबाबत ते म्हणतात -

'असेल मित्रमंडळी बसली | त्यांनाही समजावी आपली बोली ||'

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

राष्ट्रसंतांची ग्रंथसंपदा भजन, श्लोक, आत्मकथा, भाषण या माध्यमातून आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची प्रमुख ग्रंथसंपदा पुढील प्रमाणे आहे.

1) ग्रामप्रभात
2) गीता प्रसाद
3) सामुदायिक प्रार्थना प्रसाद
4) विवाह पद्धती
5) हितबोध
6) राष्ट्रीय भजनावली
7) ग्रामगीता
8) आत्मप्रभात
9) अरुणोदय
10) जीवनज्योत
11) लहर की बरखा (भाग 1 व भाग 2)
12) मेरी जापान यात्रा
13) क्रांतिविणा
14) माझी आत्मकथा
15) अनुभव प्रकाश

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शिक्षणविषयक विचार :-

वैदिक काळामध्ये विशिष्ट वर्गापुरतेच शिक्षण मर्यादित असल्यामुळे अनेक वर्ष शिक्षण घेण्यापासून बहुजन समाज वंचित राहिला गेला म्हणून यांना शिक्षण पद्धती कशा प्रकारची हवी याविषयी तुकडोजी महाराज म्हणतात -

'करावे काय शिक्षण | जे कधी कामास येईना || पुस्तके पाठ करूनिही | लाभ अंती नसे कोणा ||'

ज्या शिक्षणाने मनुष्याला अन्न-वस्त्र-निवारा मिळतो, मनुष्याला जीवन जगण्यासाठी आणि मनुष्याला उदरनिर्वाहासाठी व आदर्श जीवन जगण्यासाठी ज्याची मदत होते ते खरे शिक्षण होय. केवळ पाठांतर करून काहीही उपयोग होणार नाही घोकंपट्टीचे शिक्षण हे कुचकामी आहे. कोणाच्याही कामाचे नाही असा शिक्षणविषयक मूलगामी विचार राष्ट्रसंतांनी मांडला आहे. त्याचप्रमाणे राष्ट्रसंतांनी औद्योगिक शिक्षणावर अधिक भर दिलेला होता कारण औद्योगिक शिक्षणामुळे कौशल्यप्राप्ती होते हे महाराजांना ज्ञात असल्यामुळेच त्यांनी औद्योगिक शिक्षणाला प्राधान्य दिले यामध्ये पाकशास्त्राचे शिक्षण, समाज शिक्षण, स्त्री शिक्षण, कृषी शिक्षण, सहशिक्षण, राष्ट्रीय शिक्षण इत्यादी शिक्षणाचा औद्योगिक शिक्षणात समावेश करण्यावर त्यांनी भर दिला होता. त्यांचा शहरी भागापेक्षा ग्रामीण विकासावरती अधिक भर होता म्हणून ग्रामीण जीवन सुखी समृद्ध करण्यासाठी त्यांनी औद्योगिक शिक्षण पद्धतीचा पुरस्कार केला. त्यांची शिक्षण पद्धती ही ग्रामनिष्ठेतून राष्ट्रनिष्ठेकडे वाटचाल करणारी होती. तसेच शिक्षणाचे कार्य ग्रामोन्नती असून त्यातून राष्ट्रोन्नती घडू शकते असा राष्ट्रसंतांना विश्वास होता. तसेच राष्ट्रसंतांनी बाल शिक्षणापासून उच्च शिक्षणापर्यंतचा पुरस्कार केलेला आहे ते म्हणतात -

'बाळपणीच शिक्षण होई | वय झालिया सारा जाई |

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

वळविल्याहि न वळती काही | इंद्रिये त्यांची ||'

बालशिक्षण घेतले तर त्याला पुढील जीवनात त्रास होणार नाही जीवनातील अडी अडचणींना समर्थपणे तोंड देण्याची क्षमता ही शिक्षणात असते म्हणून वयानुरूप शिक्षण हे बालकांनी घ्यावयास हवे तसेच ठराविक वयात त्याला कौशल्य प्राप्त झाले पाहिजे अन्यथा पुढे वय वाढल्यानंतर तो काहीही करू शकणार नाही किंवा त्याची इंद्रिये कामी येणार नाहीत असा बालशिक्षणाबाबत राष्ट्रसंत विचार मांडतात. बालकांवरती लहानपणापासूनच योग्य संस्कार होणे गरजेचे आहेत कारण लहान बालके उद्याच्या भारताचे सुजाण असे नागरिक आहेत म्हणून राष्ट्रसंत म्हणतात -

'या कोवळ्या कळ्यामाजी | लपले ज्ञानेश्वर, रवींद्र, शिवाजी ||
विकसता प्रकटतील समाजी | शेकडो महापुरुष ||'

आजची ही लहान बालके ही उद्याची संत ज्ञानेश्वर, रविंद्रनाथ टागोर आणि शिवाजी महाराज आहेत. म्हणून त्यांना योग्य संस्कार पालकांनी आणि शिक्षकांनी देणे गरजेचे आहे. तरच ते उद्याचे आदर्श असे नागरिक घडू शकतील असा विश्वास राष्ट्रसंतांना होता म्हणून चारित्र्यसंपन्न सद्वर्तनी अशी पिढी निर्माण होणे आवश्यक आहे. एवढ्यावरच राष्ट्रसंत थांबत नाहीत तर राष्ट्राने बालकांच्या शिक्षणाची सोय करावी राष्ट्राने शिक्षणाची जबाबदारी घ्यावी कारण बालके राष्ट्राची भावी संपत्ती आहेत त्यामुळे त्यांना शिक्षण देणे राष्ट्राचे काम आहे असे त्यांना वाटते. याबरोबरच सहशिक्षण, नैतिक शिक्षण, शेतीविषयक शिक्षण आणि प्रौढ शिक्षणाचा पुरस्कार करून शिक्षणविषयक मुलगामी विचार त्यांनी मांडला आहे.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे जीवनविषयक विचार :-

महाराष्ट्राला संतांची परंपरा आहे. सर्व संतांनी भागवत धर्माची पताका उंच करण्याचे कार्य केले आहे पण भागवतधर्म जागवित आणि रूजवित असताना प्रत्येकाला राष्ट्रधर्म जागवता आणि रूजवता आलाच असे आपणास म्हणता येत नाही. मात्र राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी आपल्या भाषणातून, भजनातून आणि प्रवचनातून राष्ट्रधर्म व्यक्त करून जागृती निर्माण करण्याचे कार्य केले. मानव सेवा हीच खरी ईश्वरसेवा आहे या मताचे राष्ट्रसंत होते. मानव सेवा केंद्रबिंदू ठेवून त्यांनी आपल्या जीवनाची वाटचाल केली फक्त स्वतःसाठी जीवन जगण्यापेक्षा इतरांसाठी जीवन जगणे त्यांना पसंत होते. म्हणजेच सर्वांना सामावून घेणारा सर्वव्यापी जीवनविषयक दृष्टिकोन त्यांच्या जगण्यात होता. वर्णभेद, जातिभेद, वंशभेद, असा कोणत्याही प्रकारचा भेद न मानता ते म्हणतात -

'सबके लिए खुला है मंदिर ये हमारा'

असा सर्वाविषयी समानतेचा दृष्टिकोन त्यांच्यामध्ये होता. जे लोक देव आणि देवळे यांचा धंदा करतात गोरगरिबांची लुबाडणूक करून त्यांना अंधश्रद्धेच्या खाईत लोटतात अशा पोट भरणाऱ्या भोंदू संधीसाधूंविषयी ते म्हणतात - 'मंदिरात नाही दिसला सावळा मुरारी' गोरगरिबांची सेवा म्हणजेच खरी परमेश्वर सेवा आहे आणि तीच खरी भक्ती आहे म्हणून त्यांची सेवा केल्याने परमेश्वर मिळतो असे ते ठामपणे सांगतात. जे लोक पूजा-अर्चा देव-देऊळ यामध्ये गुंतलेले आहेत आणि मानवाच्या हितासाठी काहीही करत नाहीत त्यांना राष्ट्रसंत म्हणतात - 'मंदिर मंदिर क्यों घुमता है पहिले सेवा कर गरीबोंकी' म्हणूनच त्यांना मोक्ष-मुक्ती मान्य नव्हती यापेक्षा त्यांनी जनसेवेला महत्व दिले. राष्ट्रसंतांचा शिक्षणविषयक विचार आणि जीवनविषयक विचार यात निकटचा संबंध आहे कारण मुळात शिक्षण हे जीवन जगण्याची एक कला आहे असे त्यांना वाटते म्हणून ते म्हणतात -

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

'मुलांना शिकवाव्या नाना कला | साफल्य ध्येयनिष्ठा दिगफला ||
गावची सांभाळू शकेल आपुला | ऐसे द्यावे शिक्षण ||'

शिक्षण घेतल्यानंतर पोट भरण्याची एक तरी कला त्यांच्या अंगी येणे गरजेचे आहे तसेच शालेय व महाविद्यालयीन शिक्षणात शारीरिक शिक्षणाचा अंतर्भाव केला तर त्यांना परिश्रम करण्याचे कौशल्य प्राप्त होईल असे राष्ट्रसंतांना वाटते.तसेच जुन्या रुढी परंपरा समूळ नष्ट करून समाजातील अनिष्ट प्रथांचा त्यांनी चांगलाच समाचार घेतला आहे. 'देवासी पाहिजे बलिदान | तो पशू आपला भ्रमअभिमान |
गावचे गेल्याविण अज्ञान | सुखी जीवन होई ||'

जीवन जगत असताना मनुष्याला वाटत असते की देवाला पशू बळी दिल्याने आपल्यावर देव प्रसन्न होईल पण हा आपला केवळ भ्रम आहे आपले अज्ञान आहे. या अज्ञानातून वेळीच बाहेर पडले पाहिजे तरच आपले जीवन आनंदी होऊ शकते अन्यथा आपण अशा वाईट रूढी परंपरामध्ये गुरफटून जाऊन आपली अधोगती होऊ शकते. अशाप्रकारे जीवनविषयक विचारातून देखील वैज्ञानिक दृष्टी देण्याचे कार्य राष्ट्रसंतांनी केले आहे.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे स्त्रियांविषयीचे विचार :-

राष्ट्रसंतांनी ग्रामगीतेच्या चोविसाव्या अध्यायात 'महिलोन्नती' या मथळ्याखाली स्त्रियांविषयीचे आपले विचार आदरभावनेने व्यक्त केले आहेत. राष्ट्रसंतांनी स्त्रियांना पुरुषांसमान मानले आहे एवढेच नाही तर पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांना देखील मानसन्मान मिळाला पाहिजे. स्त्री ही अबला नसून सबला आहे तिच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षणाची नितांत गरज आहे असे ते सांगतात. समाजातील स्त्रियांचा शिक्षणानेच उध्दार शक्य आहे म्हणून ते म्हणतात -

'स्त्रिच्या हाती पाळण्याची दोरी | तीच जगाते उद्धारी |
ऐसी वर्णिली मातेची थोरी | शेकडो गुरूहूनही ||'

स्त्री शिक्षित झाली तर कुटुंब शिक्षित होईल आणि यासोबतच जगाचा देखील उद्धार होईल मुलांवरती चांगले संस्कार करणे, त्यांना व्यसनाधीनतेपासुन दुर ठेवणे यात कुटुंबातील मातेची महत्वाची भुमिका असते. यासाठी स्त्रियांना शिक्षणाची नितांत गरज आहे म्हणून शेकडो गुरूहुनही श्रेष्ठ अशी मातेची थोरवी आहे असे त्यांना वाटते.

'स्त्री पुरुष ही दोन चाके | जरी परस्पर सहायके || तरीच संसार-रथ चाले कौतुके |
ग्राम होई आदर्श ||'

स्त्री आणि पुरुष हे भिन्न नसून एकाच रथाची दोन चाके आहेत एकमेकांना साह्य करूनच हा संसाररुपी रथ चालवायचा असतो कारण कुटुंब सुखी तर जग सुखी याप्रमाणे आनंद आणि सुख समृद्धी लाभलेले गावच आदर्श होऊ शकते त्यामुळे स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने समाजात स्थान दिले गेले पाहिजे. पुढे विचार स्वातंत्र्याचेही राष्ट्रसंतांनी समर्थन केले आहे -

'विवाहा आधी परस्पराने |
पहावे दोघांनाही निश्चयाने |
विचार स्वातंत्र्य दोघांसही देणे | अगत्याचे ||'

राष्ट्रसंत म्हणतात, लग्नाआधी मुला-मुलींनी एकमेकांना पहावे आणि एकमेकांच्या आवडी- निवडी, आचार-विचार जुळत असतील तर लग्न करण्याचा निश्चय करावा याबाबतीत मुलांप्रमाणेच मुलीलाही विचार स्वातंत्र्य आहे तिला देखील आवड- निवड आहे जीवनातील खूप मोठा निर्णय घेण्याचा आणि आपला जोडीदार

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

निवडण्याचा तिला अधिकार आहे असा विचार तत्कालीन परिस्थितीत मांडला आहे. पुढे ते बालविवाह करू नका असे सांगतात -

'काही मुली विधवा होती | बालवयीच पती वारती |
पुढे त्यांची फजिती होते| लग्नावाचोनि ||

लहान मुलींचे लग्न केल्याने बालपणीच पतीचे निधन झाले तर वैधव्य येते मग अशा मुलींनी करायचे काय त्यांच्या आयुष्याचे वाटोळे होते. यामध्ये तिचा कोणताही दोष नसतो तरी तिला दोष दिला जातो बालपणीच मुलीवर दुःखाचा डोंगर कोसळतो म्हणून बालविवाह करू नका असे स्पष्ट शब्दात राष्ट्रसंत आपल्या भाषणातून सांगून जागृती करत असत. ग्रामगीतेत 'महिलोन्नती' नावाचे स्वतंत्र प्रकरण आहे यामध्ये स्त्री एक मातृशक्ती आहे, मुलांवरती मातेने संस्कार करावेत, राष्ट्राच्या उध्दारात तिचे योगदान महत्वाचे आहे, घरचा संसार हा उत्तम प्रकारे स्त्रीने करावा, पुरुषापेक्षा काकणभर स्त्री श्रेष्ठ आहे, स्त्रियांना भोगवस्तू समजू नये अशा अर्थाच्या कितीतरी ओव्या स्त्रियांचा मान सन्मान तसेच स्वातंत्र्य व्यक्त करणाऱ्या या प्रकरणात आलेल्या आहेत. स्त्री सारखे कोणीही नाही स्त्री सारखी फक्त स्त्रीच आहे. म्हणून ते म्हणतात-

'स्त्रियेसारखी मोहिनी नाही | स्त्रियेसारखी वैरागिणी नाही |
स्त्रियेसारखी मुलायम नाही |
आणि कठोर रणचंडिका ||'

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे राष्ट्रधर्म व स्वातंत्र्यविषयक विचार :-

'नांदो सदा सुखाने जयमाळ घालुनिया |
सकलांस तारणारा हा राष्ट्रधर्म माझा ||'

सर्वांना सदासर्वकाळ सुखाने नांदविणारा, विजयश्री खेचून आणणारा, सर्वांना तारणारा हा माझा राष्ट्रधर्म आहे अशी त्यांची राष्ट्रधर्माविषयीची कल्पना होती. राष्ट्रसंतांनी आपल्या जीवनात राष्ट्रधर्माला प्रथम स्थान दिले. प्रथम राष्ट्र आणि नंतर सर्व काही ही भूमिका त्यांची होती म्हणून स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये त्यांनी स्वतःला झोकून दिले होते. स्वातंत्र्यापूर्वी भारताला स्वातंत्र्य कशाप्रकारे मिळवता येईल यासाठी ते गावोगावी जाऊन जागृती करत असत. 1941 झाली राष्ट्रसंतांनी तरुणांचा स्वतंत्र असा राष्ट्रधर्म शिक्षण वर्ग घेतला होता. तसेच 1942 साली स्वातंत्र्यसंग्रामात लोकांनी सहभाग घ्यावा यासाठी त्यांच्यामध्ये चैतन्य निर्माण करण्याचेही काम त्यांनी केले हे त्यांच्या भजनावरून आपल्याला दिसून येते.

'झाड झडुले शस्त्र बनेंगे |
भक्त बनेंगी सेना ||
पत्थर सारे बॉम्ब बनेंगे | नाव लगेगी किनारे ||'

अशाप्रकारे भजनातून ते तरुणांमध्ये चैतन्य निर्माण करण्याचे काम करत असत. स्वधर्म, स्वराष्ट्र, स्वसमाज, स्वातंत्र्य स्वावलंबन याचे शिक्षण ते लोकांना देत असत त्यांच्या खंजिरी भजनाने अनेक जण स्वातंत्र्याचे पाईक झाले होते. राष्ट्रसंतांनी 1942 मध्ये आष्टी आणि चिमूर सत्याग्रहाचे नेतृत्व केले त्यामुळे इंग्रजांनी त्यांना अटक करून नागपूरच्या कारागृहात चार महिने ठेवले नंतर सुटका झाल्यावर वर्धा व चिमूर या भागात त्यांना भाषणे करण्याची बंदी इंग्रज सरकारने घातली यावरून त्यांच्या विचारांना किती धार होती हे आपणास लक्षात येईल. राष्ट्रसंत कार्यकर्तृत्वाने थोर होते म्हणूनच 1955 साली जपानमध्ये भरलेल्या जागतिक धर्म परिषदेत त्यांनी भारताचे प्रतिनिधित्व केले आणि खंजीरीने सर्वधर्मपरिषद दुमदुमुन सोडली. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

परिस्थिती त्यांनी स्वतः पाहिल्यामुळे स्वराज्याचे स्वुराज्यात कसे रूपांतर करावयाचे हे त्यांना ज्ञात होते यासाठी तरुणांनी त्याग समर्पण करून राष्ट्र उभारणी करावी असे त्यांना नेहमी वाटत होते. म्हणून -

'मेरे प्यारे सुंदर भारत पर
दुश्मन की नजर ना लगे
अरे तू सून भारत के इस आजादीपर
परदेश की नजर ना लगे
अरे तू सून,मुष्कील से पाया है स्वराज्य
प्रिय बापू का है सिरताज,
कई वीरोंने कुर्बानी कर
सुरज का दिन बतलाया आज'

अशा प्रकारची भजने राष्ट्रसंतांनी लिहिली. राष्ट्रधर्माची, स्वातंत्र्याविषयीची लिहिलेली भजने जनमाणसात रुजावी म्हणून त्यांना चित्रपटांच्या गीतांची चाल लावून राष्ट्रसंत भजने म्हणत त्यामुळे त्यांचे भजन हे सर्वसामान्यांच्या मुखात सदासर्वकाळ राहत. राष्ट्रसंतांनी आपला हा विचार समाजापर्यंत पोचविण्यासाठी व आदर्श समाज निर्मितीसाठी गुरुकुंज मोझरी येथे गुरुकुंज आश्रमाची स्थापना केली. यामधून बालमंदिर, गुरुदेव अध्यापक विद्यालय, गुरुदेव माध्यमिक व कनिष्ठ महाविद्यालय तसेच गुरुदेव आयुर्वेद महाविद्यालय या शैक्षणिक संस्था सुरू करून यामधुन शालेय शिक्षणाबरोबरच आयुर्वेद, उद्योग, विणकाम, भरतकाम, कृषी बागायत इत्यादी प्रकारचे उपयोगी असे शिक्षण देण्यात येते.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : एक मूल्यांकन :-

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे व्यक्तिमत्त्व हे बहुआयामी होते. 'यावली ते जपान' हा त्यांनी आपल्या आयुष्याचा केलेला प्रवास थक्क करणारा आहे. समाजउद्धार, राष्ट्रउद्धार निस्वार्थी भावनेने केला म्हणून लोकांना संघटित करून ग्रामउद्धाराची खूप मोठी चळवळ राष्ट्रसंत उभा करू शकले. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी विपुल अशी ग्रंथसंपदा निर्माण करून मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली आहे त्यांचा 'ग्रामगीता' हा ग्रंथ म्हणजे मराठी सारस्वतातील एक अनमोल ठेवा होय. राष्ट्रसंतांनी मराठी व हिंदी भजनातून लोकांना समजेल अशा सोप्या सरळ भाषेत जीवनाचे, शिक्षणाचे, राष्ट्रधर्माचे मौलिक विचार सांगितले यामुळे लोकांचे जीवन समृद्ध झाले. राष्ट्रसंतांचा विचार हा अध्यात्मवादी असला तरी त्यांच्या विचारांना सामाजिक व राष्ट्रीय कोंदण लाभले आहे. तसेच राजकारण, समाजकारण, धर्मकारण या सर्वांमध्ये राष्ट्रसंतांचा विचार प्रभावी ठरला आहे. राष्ट्रसंतांनी व्यवसाय शिक्षणाचा, औद्योगिक शिक्षणाचा पुरस्कार केला शिक्षणानेच ग्रामउद्धार होतो व पुढे शहरी विकास, राष्ट्र विकास होऊ शकतो हा त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू आहे. महात्मा गांधी, विनोबा भावे, स्वामी विवेकानंद, रवींद्रनाथ टागोर डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या विचारांची बीजे त्यांच्या एकूणच शिक्षणविषयक विचारांत दिसून येतात. तसेच राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या मनामध्ये राष्ट्राविषयी अपार अशी श्रद्धा आणि प्रेम होते हे त्यांच्या एकुणच विचारातून आपल्याला दिसून येते. तत्कालीन परिस्थितीत महिलांच्या उन्नतीचा आणि कल्याणाचा मांडलेला विचार हा प्रभावी आहे. दांभिकता, अंधश्रद्धा, वाईट चालीरीती, रूढी परंपरा यांचाही त्यांनी समाचार घेऊन लोकांमध्ये जाणीव-जागृती करण्याचे कार्य केले. संत गाडगेबाबा आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा खूप जवळचा स्नेह होता. संत गाडगेबाबा यांच्या निधनानंतर त्यांच्या विचारांचा वारसा राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी पुढे चालवला. राष्ट्रसंत आपल्या

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

भजनातून लोकशिक्षणाचे खूप मोठे कार्य करत. आधुनिक काळात संत गाडगेबाबा आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या विचारांचा वारसा सप्तखंजेरीवादक सत्यपाल महाराज प्रमाणिकपणे चालवताना दिसून येतात. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे लोकशिक्षक होते, मानवतावादी संत होते तसेच ते ग्रामोद्धाराचे उद्धारकर्ते होते, राष्ट्रप्रेमी होते. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी केलेल्या कार्याचा गौरव म्हणून तत्कालीन राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांनी 'राष्ट्रसंत' या उपाधीने त्यांना सन्मानित केले. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज म्हणजे एक चालते-बोलते विद्यापीठच होते म्हणूनच त्यांच्या सन्मानार्थ नागपूर विद्यापीठाचे नामकरण राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ असे करण्यात आले आहे. सद्य स्थितीत भारतीयांनी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा विचार कृतीत उतरवुन राष्ट्रसंतांच्या स्वप्नातील भारत निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न करणे काळाची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

1) सुदाम सावरकर, संपादक - ग्रामगीता (2003) पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे.

2) डॉ. के. यु. घोरमोडे व डॉ. कला घोरमोडे - शैक्षणिक विचारवंत भारतीय व पाश्चात्य (2006), विद्या प्रकाशन, नागपूर.

3) प्रा. ना. ग. पवार - शिक्षणक्षेत्रातील विचारवंत (भारतीय व पाश्चात्य) (2007), नित्य नूतन प्रकाशन, पुणे.

4) डॉ. सौ. प्रतिमा सुधीर पेंडके - जागतिक शिक्षणतज्ञ (2010) विद्या प्रकाशन, नागपूर.

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

Peer reviewed Journal Impact Factor 7.265 ISSN-2230-9578

21

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

September 2021 Volume-12 Issue-8

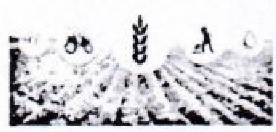

Resource Management and Agricultural Development

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon

Executive Editors	Executive Editors
Dr. N. G. Mali Principal Sambhaji College (Arts, Commerce & Science), Murud, Latur	Dr. S. J. Phule President Marathwada Association of Geographers, Latur

Co- Editors

Dr. H. S. Waghmare, Dr. S. N. Ubale, Dr. G. L. Jadhav
Prof. M. B. Gaikwad, Dr. B. N. Nagalgave
Dr. V. R. Rathod, Dr. S. S. Pawar

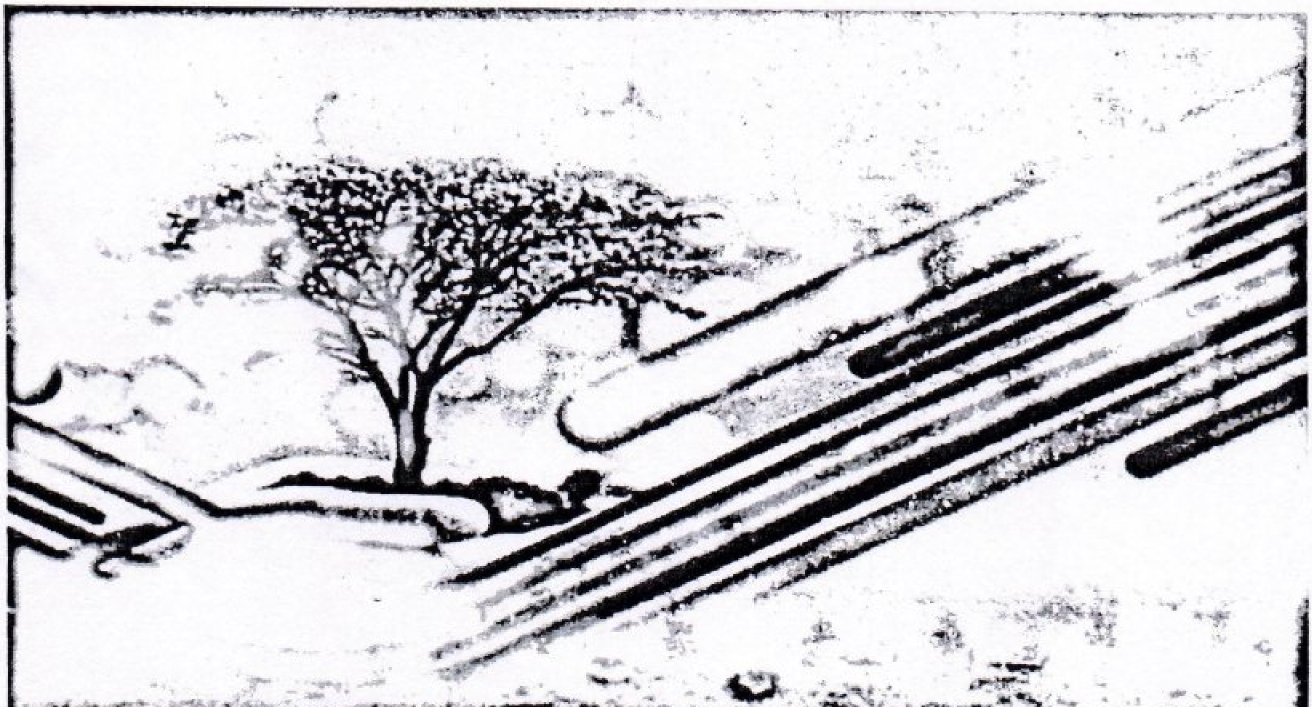

Address:
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Scanned with CamScanner

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1	Role Of Mgnrega For Empowering Rural Development Special Reference To Maharashtra Dr. Godbole Balasaheb M.	1-4
2	Landuse Pattern Analysis Using Remote Sensing: A Case Study of Nanded Dr. Shinde Sunita Shankarrao, Mr. Fajage Dnyaneshwar Deeliprao	5-7
3	Role of NABARD in Rural Development Dr. Adate Nagnath Mahadeo	8-10
4	To Prepare Physical Fitness Norms for 9th & 10th School going Boy's students. Anirudh Baburao Birajdar	11-15
5	Role of Rural Administration in Agricultural Development Paithankar Nandkumar Laxmanrao	16-17
6	A Geographical Study of Levels of Agricultural Technology In Indapur Tehasil of Pune District Maharashtra DR.Tejashri Rahul Humbe	18-21
7	Problems and Prospectus of Indian Agriculture Dr. Pradeep D. Shelke	22-24
8	Analysis Of Problems And Prospects Of Agricultural Trade In Western Maharashtra Dr. Khandagale Kajal Vijay	25-33
9	Importance of Water Resource Management Practices in Healthcare. Dr. Hanumanth S. Patil, Dr.VeerVrundarani Vijaysinh	34-35
10	Changing Scenario and Development of Co-operative Dairy Industries: It's Impact on Rural Development D.N.Karle	36-38
11	Watershed Management Sainath Satawaji Kumbhare, Mayuri Mukundrao Wakodkar	39-41
12	Resource Management And Agricultural Development Sruthi R. Soundharya, Monicas	42-44
13	Importance of Green Human Resource Management in Environmental Sustainability Mohammed Nawaz, Dr. Shankar R, Asha A	45-46
14	Cropland Suitability Zonation Mapping & Water Resource Management Using Geospatial Technology for Cachar District, Assam, India Malin Hansepi, Apurba Dutta	47-50
15	Indian Dairy Industry Varsha B. Kharobe	51-53
16	Analysis of Marketing Strategies Using the 4ps: A Case Study of Netflix Asima Begum	54-58
17	Temperature Dependence Dielectric Studies & X-Ray Diffraction of Cu 0.7+X Cd0.3Zrx Fe2-2xo4 Spinel System Dr.Balwan Udhaybhanrao Patil	59-64
18	A Geographical Study of Changing Population Density Pattern in Sangli District of Maharashtra Mr. Amol S.Mahajan	65-67
19	Hurdles of Natural Resource Management in Developing Countries: A Critical Study Dr. Sanjay Raosaheb Sawate	68-70
20	Geographical Audit of Surface Water Resources Dr. R.B. Kotalwar, Dr. P. V. Poul	71-76
21	A Comparative Study of Land Use Pattern in the Nashik District Mr. Anil. C. Gaikwad, Dr. S. N. Nikam	77-84
22	Reading Habit of Users of 'A' Grade Public Libraries in Nanded City Shaikh Sajeed Shaikh Bashir, Dr. Rameshwar Suryabhanji Pawar	85-88
23	Mathematical Modeling of Water Management Jadhav Ashok Ramrao	89-90
24	Impact of Soil Physics in Devolopement of Agriculture Khanapure Hemant Ashok	91-93
25	Tahsilwise Trends of Foodgrain Crops Cultivation in Beed District: A Study of Bajara Crop Dr. Pradip P. Laggad	94-96
26	Agricutural Problem & Prospects in Latur District of Maharashtra Dr. Kulkarni Mukesh Jaykumar	97-99
27	Challenges and Marketing Strategies for Msmes Dr.R.S.Musale	100-103
28	A Comparative Study of Occupational Structure in Solapur and Osmanabad District Dr. Suryakant S. Pawar, Mr. Salunke Rahul Anil	104-107
29	Application Method of Research in Social Development Dr. O.V. Shahapurkar, Mr. Pradip G. Gorambekar	108-111
30	Geographical Study of Population Growth in Latur District Dr. Suryakant S. Pawar	112-114

Scanned with CamScanner

31	Behavioral Patterns of Tourist: A Case Study of Ganpatipule **Dr. Ashok U. Nagargoje**	115-117
32	अंबाजोगाई तालुक्यातील पीक संयोगाचे भौगोलिक विश्लेषण (2000-01 ते 2015-16) **प्रा.डॉ. सोमनाथ संभाजी सांडगे**	118-121
33	कोरोना काळ आणि आदिवासी समाजातील रानभाज्यांचे कुपोषणातील महत्व संदर्भ- पालघर जिल्हा **प्रा. नितिन विश्वनाथ खरात, प्राचार्य डॉ. रविंद्र भा. धागस**	122-125
34	कृषी विकासात ग्रामीण प्रशासनाची भूमिका **डॉ.अशोक नारायणराव गायकवाड**	126-128
35	औरंगाबाद जिल्ह्यातील कृषी भूमी उपयोजनाचा भौगोलिक अभ्यास **प्रा.डॉ. पाटील बी.टी.**	129-130
36	भारतीय शेती समोरील समस्या **शोभा देविदासराव भोसले, प्रा.डॉ. तोलमारे एस. एस.**	131-133
37	उत्तर महाराष्ट्रातील आदिवासी शेतकऱ्यांच्या कृषी विकासात आदिवासी विकास विभागामार्फत राबविल्या जाणाऱ्या कृषी योजनांचा अभ्यास **प्रा. विजय मारुती सुकटे, प्राचार्य. प्रा. डॉ. संजय तुपे**	134-141
38	महाराष्ट्रातील कृषी विद्यापीठ ग्रंथालयांची संकेतस्थळे : एक अभ्यास **डॉ. बिडवे मारुती शिवाजीराव**	142-145
39	टिपराळ या गावातील कुटूंब नियोजनाचा : भौगोलिक अभ्यास **श्री.बिचकुंदे शशिकांत संग्राम**	146-150
40	भारतीय कृषी विकासात महापुरुषांचे योगदान **डॉ.साईनाथ राधेशाम बनसोडे**	151-153
41	मराठवाड्याच्या कृषी क्षेत्रातील भूमी उपयोजनाचा प्रादेशिक असमतोल एक भौगोलिक अभ्यास **उद्धव प्रल्हाद पोगलवार, डॉ वी एन पस्तापुरे**	154-160
42	गुजरात राज्यातील कृषी विद्यापीठ ग्रंथालयांच्या वेबसाईट चा अभ्यास **डॉ. कटके महावीर माधवराव**	161-165
43	प्राचीन भारतातील जलसंस्कृती एक आकलन **प्रा. विजय देविदास वाकोडे**	166-167
44	महाराष्ट्राच्या शाश्वत शेती विकासात जल व्यवस्थापन भूमिका **प्रा. डॉ. रेणुकादास यशवंतराव बोन्नर**	168-174
45	लोकसंख्या वाढीस कारणीभूत असणारे घटक विशेष संदर्भ अहमदपूर **दोडे रामानंद बालासाहेब**	175-177
46	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार आणि आजचा तरुण **प्रा.महेंद्र अच्युत आल्टे**	178-179
47	जलव्यवस्थापन : शासन व प्रशासनासमोरील आव्हान **प्रा.डॉ. बन वशिष्ठ गणपतराव**	180-183
48	पर्यावरणीय संरक्षण कायदा अंमलबजावणीत प्रशासन व व्यक्तीगत भूमिका **प्रा. अनिल वैजनाथ इंगोले**	184-187
49	कोरोना महामारी आणि शिक्षणापुढील समस्या **प्रा.डॉ. माडेकर वैशाली सवंतराव**	188-189
50	आपत्ती : समस्या व उपाय **श्रीमती सोनार मनुजा भास्कर**	190-191
51	Watershed Management **Vinya Bhagwanrao Aute ,Ashwini Ashok Waghmare**	192-194
52	ग्लोबल वार्मिंग चे दुष्परिणाम **प्रा.डॉ.तोलमारे एस.एस.**	195-197
53	अंत:स्फोट आत्मकथनातून व्यक्त होणाऱ्या सामाजिक जाणिवा **प्रा. डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे**	198-200
54	शेती विकासासाठी जल व्यवस्थापन करणे काळाची गरज : एक चिकित्सा **डॉ.संजीव कोळपे**	201-203
55	कृषी उद्योगाचे देशाच्या विकासातील योगदान **प्र.डॉ.बालाजी वि. ठाकोरे**	204-206
56	पाणी व्यवस्थापन: शासनाची भू - का **डॉ. जगदीश देशमुख**	207-211
57	महाराष्ट्रातील प्रमुख शेळ्यांच्या जाती : एक तुलनात्मक अभ्यास **प्रा. डॉ. संदेश नारायणराव उबाळे**	212-213

Scanned with CamScanner

58	कृषी उत्पादनातील महिलांचा सहभाग चंद्रप्रभा त्र्यंबक निकम	214-218
59	कृषी समोरील अल्प उत्पादकतेची समस्या व उपाय प्रा.डॉ.विनोद पांडुरंगराव काळे	219-220
60	पाणी व्य[illegible]पनात शासन व प्रशासनाची भूमिका डॉ. वैशाली शेषराव पेरके	221-224
61	शिवाजी महाराजांचे गड किल्ल्यावरील [illegible] डॉ. पवडे [illegible]	225-227
62	दक्षिण कोकणातील मृदा प्रारूप आणि पीक रचनेचा कल एक भौगोलिक अभ्यास प्रा. राहुल शांताराम पवार व डॉ. एन के वाघमारे	228-231
63	शाश्वत आर्थिक विकासात शेतीची भूमिका: एक विश्लेषण प्रा. डॉ. पी. डी. हुडेकर	232-235
64	मराठवाड्यातील सेंद्रिय शेती गट एक भौगोलिक अभ्यास डॉ. शत्रुघ्न उद्धव भोरे व हेमंत भुजंगराव दळवी	236-240

Scanned with CamScanner

(21)

SWAMI RAMANAND TEERTH MARATHWADA UNIVERSITY, NANDED

&

Samaj Jagruti Shikshan Sanstha Murud's

SAMBHAJI COLLEGE, MURUD

Latur Road, Murud, District – Latur, Pin-413510
Dept. of Geography & Internal Quality Assurance Cell

&

Marathwada Association of Geographers, Latur

Jointly Organized by
One Day Multidisciplinary Online

International e-Conference

On

Resource Management and Agricultural Development

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Ms. Alte Mahendra Achyut

has participated in One Day Multidisciplinary International e-Conference on ***"Resource Management and Agricultural Development"*** Jointly Organized by the ***Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded, Sambhaji College, Murud and Marathwada Association of Geographers, Latur*** on 9th September, 2021, Day-Thursday

He/She has Participated, Published, Presented a research paper entitled

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार आणि आजचा तरुवर्ग

Organizing Secretary	Convener	Convener	Chief Organizing Secretary
Dr. S. J. Phule	Prof. M. B. Gaikwad	Dr. H. S. Waghmare	Dr. N. G. Mali
President	IQAC-Coordinator	Head Dept. of Geography	Principal
Marathwada Association of Geographers, Latur			Sambhaji College (Arts, Commerce & Science), Murud, Latur

Issue of Certificate-9th Sept. 2021

Scanned with CamScanner

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

ISSN: 2230-9578

IMPACT FACTOR: 7.265

Publication Certificate

This certificate is hereby awarded to Prof/Dr./Mrs./ Alte Mahendra Achyut *in recognition of the contribution of paper/article titled"* डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणाविषयक विचार आणि आजचा तरुण"

published after blind peer reviewed and editorial process in this journal. The editor wishes him/her a resplendent future.

Details of published article /paper as under:

Volume: **Issue:**

Month: 9th September 2021

Date: 09 /09 /2021.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
ISSN-2230-9578.

Dr. R. V. Bhole
Editor
Journal of Research and Development
ISSN No-2230-9578
Jalgaon

Scanned with CamScanner

'Journal of Research & Development' A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal, Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, 9 September-2021, Volume-12, Issue-8
Resource Management and Agricultural Development

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार आणि आजचा तरूण

प्रा.महेंद्र अच्युत आल्टे
सहाय्यक प्राध्यापक इंदिरा कॉलेज ऑफ एज्युकेशन विष्णुपूरी, नांदेड.

प्रस्तावना :-

शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा, वाचाल तर वाचाल, शिक्षण ही जगातील सर्वात मोठी संपत्ती आहे, शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही, असे मूलगामी शिक्षणविषयक विचार भारताच्या इतिहासात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडले. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षणाच्या आणि ज्ञानाच्या जोरावर रक्ताचा एक थेंबही न सांडता सामाजिक, वैचारिक, धार्मिक, शैक्षणिक, आर्थिक, आणि राजकिय क्रांती केली. इतिहास माणसाला बदलू शकतो पण बाबासाहेबांनी इतिहासालाच बदलून टाकले म्हणून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे एका व्यक्तिचे नाव नसून एका युगाचे नाव आहे. बाबासाहेबांचे व्यक्तिमत्व हे विविध पैलूंनी बहरलेले होते. भारतीय संविधानाचे शिल्पकार, कायदेपंडित, उत्कृष्ट संसदपटू, जागतिक किर्तीचे अर्थतज्ञ, भारतीय रिझर्व बँकेचे जनक, शेतकऱ्यांचे कैवारी, परखड व निर्भीड वक्ते, स्त्रियांचे मुक्तिदाते, मानववंशशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, ग्रंथप्रेमी, शिक्षणप्रेमी, शिक्षणतज्ञ, पत्रकार, संपादक, असे बहुआयामी व्यक्तिमत्व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे होते. अन्न, वस्त्र निवारा या मानवी जीवनाच्या मुलभूत गरजा आहेत त्याचप्रमाणे शिक्षण ही देखील मानवाची मुलभूत गरज आहे कारण शिक्षण हेच माणसाला अंधारातकडून प्रकाशाकडे, अज्ञानाकडून ज्ञानाकडे घेवून जाण्याचे अतिशय महत्वाचे माध्यम आहे. शिक्षण हे माणसाचे मन, मेंदू, मनगट, मनका बळकट करणारे एक शस्त्र आहे. तसेच समाजाच्या निर्मितीत शिक्षण हे एक महत्वाचे साधन म्हणून काम करत असते. समाजातील वाईट चालीरिती, रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा यावरती शिक्षण रामबाण उपाय आहे म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, 'सर्व सामाजिक दुःखण्यांवर शिक्षण हेच एकमेव औषध आहे.' डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण क्षेत्रातील कार्य दिपस्तंभाप्रमाणे आहे. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार आजच्या तरूणांनी समजुन घेवून या विचारांचे अनुकरण करण्याची नितांत आवश्यकता आहे.

उद्देश :-

१) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शिक्षणविषयक विचारांचा आढावा घेणे.
२) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शिक्षणविषयक विचारांची माहिती आजच्या तरूणांना देणे.

शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही :-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांची शिक्षणावरती नितांत श्रद्धा होती शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही तसेच शिक्षणाने माणसाला माणूसपण येते यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता म्हणून ते म्हणतात की, 'शिक्षण हे वाघिणीचे दुध आहे हे दुध जो कोणी प्राशन करील तो गुरगुरल्याशिवाय रहणार नाही' बाबासाहेबांना बालपणी वर्गाच्या बाहेर बसून शिकावे लागले पण बाबासाहेबांनी जिद्द सोडली नाही वर्गाच्या बाहेर बसून शिकणारे बाबासाहेब भारतीय घटनेचे शिल्पकार झाले तसेच अमेरिकेतील कोलंबिया विद्यापीठातील सर्वात विद्वान विद्यार्थी म्हणून गणले गेले. कधी उपाशी पोटी तर कधी पावाच्या तुकड्यावर दिवस काढले. प्रतिकुल परिस्थितीवर मात करून बाबासाहेबांनी अखंड ज्ञानसाधना केली अथांग ज्ञानाचा साठा साठविणारे शिक्षणप्रेमी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर होते. कोलंबिया विद्यापीठाच्या ग्रंथालयात अभ्यास करण्यासाठी सर्वात प्रथम येणारा विद्यार्थी आणि अभ्यास करून सर्वात शेवटी बाहेर पडणारा विद्यार्थी म्हणजे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर असा सन्मान बाबासाहेबांचा करण्यात आला असे उत्तुंग व्यक्तिमत्व बाबासाहेबांचे होते म्हणूनच ते जागतिक किर्तीचे विद्वान झाले. लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स ॲण्ड पॉलिटिकल सायन्स या संस्थेत त्यांचा उभारलेला पुतळा हा त्यांनी सातासमुद्रापार बजावलेल्या कार्यकर्तृत्वाची साक्ष आजही जगाला करून देतो.

ग्रंथालय आणि ग्रंथांचे महत्व :-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आयुष्यात ग्रंथालय आणि ग्रंथांचे महत्व असाधारण राहिले आहे. म्हणून बाबासाहेब म्हणतात की, 'माझे ग्रंथालय म्हणजे माझा प्राण पुस्तकांच्या सहवासात आयुष्य वेचण्यासारखा दुसरा आनंद नाही पुस्तके मला नवी वाट दाखवितात म्हणून ती मला फार फार आवडतात' बाबासाहेब ज्या देशात ज्या शहरात जात असत त्यावेळी ते कोणकोणती ग्रंथालय आहेत ते प्रथम माहिती करून घेत व नंतर अशा ग्रंथालयांना भेटी देत असत. भारतातील मोठमोठ्या संस्थानिकांच्या खासगी ग्रंथालयांना बाबासाहेबांनी वेळात वेळ काढून भेटी दिल्या होत्या. बाबासाहेबांनी वाचनाचा छंद विद्यार्थीदशेपासूनच जोपासला होता त्यांचे वडील सुभेदार रामजी आंबेडकर अपार कष्टांच्या आणि तुटपुंज्या मिळकतीतून कधी अर्धपोटी उपाशी राहून वेळप्रसंगी दागिने गहाण टाकून व्याजाने पैसे काढून आपल्या बाल भिवासाठी पुस्तके विकत आणून आपल्या मुलाची वाचनाची तहान भागवित असत. रामजी बाबांच्या या कार्याला जगात तोड नाही ज्ञानाची लालसा काय असू शकते याचे प्रतिक म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होय.बाबासाहेबांनी सेंट्रल लायब्ररी, मुंबई, बडोद्याची सिटी लायब्ररी, लंडन म्युझियमची लायब्ररी, कोलंबिया विद्यापीठाची लायब्ररी अशा जगातील अनेक मोठ्या ग्रंथालयात बसून वाचन केले. बाबासाहेबांनी जगातील सर्वोत्तम पुस्तके आपल्या खासगी ग्रंथालयात जतन करून ठेवली. अनेक विषयांवरची ग्रंथसंपदा बाबासाहेबांकडे होती आणि म्हणूनच ग्रंथांसाठी 'राजगृह' नावाचे घर मुंबईत बाबासाहेबांनी बांधले. चौरेचाळीस हजार ग्रंथ त्यांच्या मालकीचे होते याचा त्यांना सार्थ अभिमान होता. म्हणून ते म्हणत, 'भारतातील कोणत्याही व्यक्तीकडे माझ्या इतक्या वाचलेल्या ग्रंथाचा संग्रह दाखवा मी त्यांना हा सारा ग्रंथसंग्रह अर्पण करीन.' आजच्या तरूणांनी ग्रंथालयांशी आणि ग्रंथांशी नाते जोडून स्वयंप्रकाशित झाले पाहिजे असे मला वाटते.

तीन गुरू आणि तीन उपास्ये :-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी २८ ऑक्टोबर १९५४ रोजी केलेल्या भाषणात सांगितले की, माझे तीन गुरू आणि तीन उपास्ये आहेत. बाबासाहेबांचे प्रथम गुरू हे विज्ञानवादी, तर्क सिद्धांत देणारे, अहिंसा, शांती आणि स्त्री-पुरूष समानता हे मूल्य देणारे तथागत गौतम बुद्ध आहेत. दुसरे गुरू मानवतावादाची शिकवण देणारे तसेच कर्मकांड याविरूद्ध आवाज उठविणारे संत कबीर आहेत तर तिसरे गुरू स्त्री शिक्षणाचे उद्गाते आणि सामाजिक क्रांतीचे प्रणेते म.जोतिराव फुले आहेत. बाबासाहेबांनी तीन गुरूंप्रमाणेच तीन उपास्ये सांगितली, पहिले उपास्य विद्या आहे कारण विद्येशिवाय माणसाला शांतता नाही आणि माणुसकीही नाही. विद्या ही सर्वांना अवगत झाली पाहिजे शिक्षणाशिवाय मनुष्याच्या जीवनाला कवडीमोल किंमत आहे. विद्या ही खुप मोठी वस्तु आहे असे बाबासाहेब म्हणतात. बाबासाहेबांचे दुसरे उपास्य म्हणजे स्वाभिमान होय त्यांनी आपल्या उभ्या आयुष्यात स्वाभिमानाला तडा

Scanned with CamScanner

जाईल असे एकही काम केले नाही. बाबासाहेबांनी स्वाभिमानाच्या बाबतीत कधीही तडजोड केली नाही. स्वाभिमान जपणारे बाबासाहेब होते. बाबासाहेबांचे तिसरे उपास्य म्हणजे शील होय. शीलाशिवाय विद्या फुकाची आहे विद्या हे एक दुधारी शस्त्र आहे एखाद्याजवळ विद्येचे शस्त्र असेल व तो शीलवान असेल तर त्यायोगे तो एखाद्याचे संरक्षण करेल पण तोच जर शीलवान नसेल तर विद्येच्या शस्त्राने दुसऱ्याचा घात करेल म्हणून शील हे प्रत्येक व्यक्तीच्या आयुष्यात महत्वाचे आहे. स्वत: बाबासाहेबांनी त्याचे तंतोतंत पालन केले होते. म्हणूनच निष्कलंक चारित्र्य हे बाबासाहेबांच्या यशाचे एक गमक होते.

बाबासाहेबांना अभिप्रेत विद्यार्थी, शिक्षक आणि प्राध्यापक :

विद्यार्थी आणि शिक्षक हे समाजातील महत्वाचे घटक आहेत असे बाबासाहेबांना वाटते म्हणुन ते म्हणतात की, 'विद्यार्थी वर्गाने दोन गोष्टी लक्षात ठेवणे गरजेचे आहे. बुध्दीमत्तेत आणि कार्यक्षमतेमध्ये विद्यार्थ्यांनी कमी पडता कामा नये त्याचप्रमाणे शिक्षण हे केवळ व्यक्तिगत हितासाठी न घेता समाजाच्या, राष्ट्राच्या उन्नतीसाठी घेणे आवश्यक आहे.' बाबासाहेब म्हणतात की, शिक्षकाने बहुश्रुत असावे त्याला आपले विचार व्यवस्थित मांडता आले पाहिजेत, तसेच इतरांचे व स्वत:चे विचार तपासता आले पाहिजेत''शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांमध्ये 'मी काही तरी निर्माण करू शकेल' असा आत्मविश्वास निर्माण केला पाहिजे.''प्राध्यापक हा विद्वान असून चालायचे नाही तर तो सर्वश्रुत असला पाहिजे. तो स्वत: अत्यंत उत्साही असला पाहिजे व आपण आपला विषय मनोरंजक करू अशी त्यांच्यात धमक असली पाहिजे' बाबासाहेबांना ज्ञानाची लालसा असणारा विद्यार्थी, आत्मविश्वास निर्माण करणारा शिक्षक आणि सर्वश्रुत असा प्राध्यापक अभिप्रेत आहे हे आजच्या पिढीने समजून घेणे गरजेचे आहे.

शैक्षणिक संस्थांची स्थापना :-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सामाजिक बांधिलकीतून शिक्षण संस्थांची स्थापना केली.२० जुलै १९२४ रोजी 'बहिष्कृत हितकारणी सभे'ची स्थापना केली. या संस्थेअंतर्गत प्रौढांसाठी रात्रीच्या शाळा सुरू केल्या तसेच बहुजनांना, अस्पृश्यांना शिक्षणाकडे आकर्षित करण्यासाठी चांगले शिक्षक नेमले. पुढे 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी'ची स्थापना केली या संस्थेमार्फत २० जून १९४६ रोजी सिध्दार्थ कला व विज्ञान महाविद्यालय' मुंबई येथे सुरू केले तसेच औरंगाबाद येथे १९ जुन १९५०रोजी नागसेनवन परिसरात मिलिंद महाविद्यालय' सुरू करून मराठवाड्यातील सर्व विद्यार्थ्यांना शिक्षण खुले केले. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रयत्नामुळे बहुजन समाजात शिक्षणविषयक जागृती निर्माण होऊन त्यांना आपल्या हक्क आणि अधिकाराची जाणीव झाली. बाबासाहेबांनी आपल्या शैक्षणिक संस्थांना दिलेली पीपल्स, मिलिंद, नागसेन, सिध्दार्थ ही नावे विचारस्वातंत्र्य, चिकित्सा, प्रामाणिक बौध्दीक वादविवादाची प्रतिके आहेत. बाबासाहेबांचे एकुणच शैक्षणिक कार्य कर्तृत्व हे अलौकिक होते. मात्र सद्य स्थितीत पाहता आजच्या शिक्षणव्यवस्थेत कमालीची अराजकता पसरलेली दिसून येते.

आजचा तरूण :-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा आदर्श आजच्या तरूणांसमोर आहे. एम.ए,पीएच.डी,डी.एस.सी,एल.एल.डी,डी.लिट,बार.ॲट. लॉ. इतके अफाट शिक्षण भारतात आणि परदेशात जाऊन बाबासाहेबांनी घेतले. अठरा अठरा तास एका ठिकाणी बसुन अभ्यास केला ते देखील कोणत्याही व्यसनाशिवाय मग आजच्या तरूणांनी बाबासाहेबांचा हा विचार आचरणात आणला आहे काय? हा प्रश्न येथे निर्माण होतो. ज्या यशोशिखरावर तरूणांनी जायला हवे तेथे ते गेलेले दिसत नाहीत याला काही अपवाद असतील. केवळ पदव्या मिळविणे म्हणजे शिक्षण नाही तर मिळालेल्या ज्ञानाचा उपयोग प्रत्यक्ष जीवनात करून आचरण करणे म्हणजे शिक्षण होय. कृती आणि आचरण याला खुप महत्व आहे. पण आजचा तरूण कृती आणि आचरणात कमी पडतो आहे. अनेक तरूण व्यसनाधीन आहेत. अशा तरूणांनी व्यसनाच्या आहारी जाऊन स्वत:च्या आयुष्याचे आणि कुटुंबाचे वाटोळं केले आहे. बाबासाहेबांच्या पश्चात त्यांच्या विचारांचा पराभव होणे हे खुपच वेदनादायक आहे. तसेच काही अपवाद सोडले तर वाचन संस्कृती लोप पावत आहे.मनुष्याचे जीवन सुखी समाधानी करणारा विचार हा ग्रंथात आहे. म्हणून वाचनाची नितांत गरज आहे. आजच्या तरूणांना कोणतेही व्यसन न लागता वाचनाचे व्यसन लागणे गरजेचे आहे. जागतिक दर्जाच्या ग्रंथांचा संग्रह बाबासाहेबांकडे होता हा आदर्श आजच्या तरूणांनी घेतला पाहिजे. आजचे तरून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार समजुन घेतील तसेच त्यांच्या विचारांचे चिंतन, मनन करून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्वप्नातील भारत निर्माण करतील अशी मला आशा आहे.

समारोप :-

'शिक्षण हे केवळ कौटुंबिक हितासाठी नसून राष्ट्रउध्दारासाठी, देशातील उपेक्षित, वंचित यांच्या उध्दारासाठी आहे' बाबासाहेबांची ही भूमिका आजच्या तरूणांनी समजुन घेतली पाहिजे. तसेच 'सर्व सामाजिक दु:खण्यांवर शिक्षण हेच एकमेव औषध आहे' लोकांना शिक्षणाचे महत्व पटवून देवून शिक्षणासाठी वाटेल तो त्याग करण्याची तयारी ठेवा असे बाबासाहेब म्हणतात शिक्षणाने मनुष्य जागृत होतो त्याच्या आचार विचारांत परिवर्तन होते म्हणून 'जागृतीचा अग्नी अखंड तेवत ठेवा' हा संदेश त्यांनी दिला आहे. आजच्या तरूणांनी शिक्षणविषयक विचार समजुन घेवून आचरण करावे असे मला वाटते.

संदर्भ :-

१) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ : मुंबई, प्रथमावृत्ती १९९३
२) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे, भाग ३ महाराष्ट्र शासन २००२
३) प्रा.ना.ग.पवार : शिक्षणक्षेत्रातील विचारवंत, नित्यनुतन प्रकाशन, पुणे २००७
४) प्रा.शशिकांत अन्नदाते : जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था, के'सागर पब्लिकेशन्स पुणे २०१६
५) डब्ल्यु.डब्ल्यु.डब्ल्यु.गुगल.कॉम

Scanned with CamScanner

22

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed And Indexed Journal

ISSN 2349-638x

Impact Factor 7.149

Website :- www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

Pre Independence Era and Education

(Special Issue No.104)

Chief Editor

Mr. Pramod P. Tandale

Editor

Dr. Dilip M. Mugale

Dr. Siddharth S.Hoval

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
1.	Dr. Sunita Yadavrao Patil	History of Education during pre-independence in India- A study	1
2.	Dr.Mane M.S.	Education System in India during British Rule	3
3.	Dr.S.K.Pachling	Development of Education during British Period in India	6
4.	डॉ.सौ.सुनिता डी.लोहारे (चवळे)	महात्मा जोतीराव फुले व शिक्षण	9
5.	प्रा. डॉ. सौ. शैला भगवान सारंग	बौध्दकालीन शिक्षण पध्दतीची आजच्या शिक्षणपध्दतीत उपयुक्तता- एक अभ्यास	11
6.	डॉ.मुगळे दिलीप मनोहर	स्वामी विवेकानंद व शिक्षण	18
7.	डॉ.सुनंदा गोपीनाथराव रोडगे मारोती रामराव कदम	Covid-19 विषयी माध्यमिक स्तरावर् शिक्षण घेणाऱ्या विदयार्थ्यांच्या वैज्ञानिक जाणीवेचा तसेच मानसिक स्थितीचा अभ्यास	20
8.	डॉ बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर	पर्यावरण जागरूकता विकासात शिक्षकांची भूमिका	23
9.	प्राचार्य. डॉ. राख चंद्रशेखर शेषराव	प्राचीन मंदिराच्या बाह्यांगावरील स्त्री-मूर्ती शिल्प एक सामाजिक शिक्षण	26
10.	सौ. पांडे अर्चना अशोकराव डॉ. बालाजी गणपतराव गिरगांवकर	स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड आणि शैक्षणिक विचारवंत	29
11.	डॉ. लाहोरकर बी. आर. कॅंद्रे भगवान रामकृष्ण	गुरुकुल शिक्षण पद्धती : एक अभ्यास	35
12.	प्रा.नांगरे नूतन कृष्णराव डॉ. बालाजी जी. गि[illegible]वकर	स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड-प्राचीन भारतीय शिक्षणपद्धती	38
13.	श्री. डॉ . गोपाळ रामराव पवार	स्वातंत्र्यपूर्व भारतातील शिक्षक शिक्षण	41
14.	प्राचार्य डॉ. पाटील एन.एस.	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार : एक अभ्यास	47
15.	सौ .शोभा संग्राम पाटील प्राचार्य डॉ. बालाजी गिरगावकर	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक योगदान	49
16.	प्रा. स्नेहलता दत्ता[illegible] [illegible]	महात्मा गांधीजींनी शांततेच्या मार्गाने केलेले सामाजिक व शैक्षणिक कार्य	51

Scanned with CamScanner
Scanned with CamScanner

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
17.	प्रा. डॉ. ज्योत्स्ना भागवतराव गकाणे	स्वतंत्र भारतापूर्वीच्या शिक्षणावरील धोरणात्मक आराखडा आणि विविध शिक्षण पध्दती	56
18.	प्रा.परमेश्वर माणि[illegible] वाकडे	ज्ञानरचनावाद आणि गुरुदेव रवींद्रनाथ टागोर यांचा शैक्षणिक अभ्यासक्रम विषयक दृष्टिकोन	61
19.	प्रा.विश्वास दौलतराव मोगरे	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे शिक्षणविषयक विचार	64
20.	श्री.वारूळकर प्रदीप मुरलीधर मा.डॉ.धूत यु.एम.	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार	67
21.	प्रा.अंकुश बाबासाहेब सिताराम	स्वामी विविकानंदाचे शैक्षणिक योगदान	73
22.	प्रा . डॉ. होवाळ सि[illegible] सुधाकरराव मुंडे सोनाली वामनराव	स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील चार्ल्स वूडच्या खलित्याचे योगदान	77
23.	डॉ. वंदना लावंड	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक योगदान	79
24.	प्रा.डॉ.गोकुल शामराव डामरे	डॉ पंजाबराव देशमुख यांचे शिक्षण क्षेत्रातील कार्य	81
25.	प्रा.लोखंडे महादेव बालासाहेब	स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील शिक्षण	85
26.	प्रा.महेंद्र अच्युत [illegible]	बौध्द तत्वज्ञानाची आजच्या शिक्षणप्रणालीस गरज : एक अभ्यास	88
27.	प्रा.राहुल गंगाधर वाघमारे	महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य : एक अभ्यास	92
28.	डॉ. व्यंकट के. कदम	छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या जडणघडणीत शहाजीराजे व जिजामातेचे योगदान	95
29.	डॉ जयश्री लक्ष्मणराव भोसीकर	पर्यावरण शिक्षण - काळाची गरज	98

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)
ISSN 2349-638x (Peer Review and Indexed Journal) IMPACT FACTOR 7.149

Certificate of Publication

Awarded to

महेंद्र अच्युत आल्टे

सहायक प्राध्यापक,

इंदिरा कॉलेज ऑफ एज्युकेशन विष्णुपूरी नांदेड

For Contributing Research Paper

" बौध्द तत्वज्ञानाची आजच्या शिक्षणप्रणालीस गरज : एक अभ्यास "

In the

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)

Online Monthly Peer Review & Indexed Journal with ISSN 2349-638x (Impact factor 7.149)

for the month of **DECEMBER 2021 with Special Issue No. : 104**

Pramod Prakashrao Tandale

(Chief Editor)

Scanned with CamScanner

बौध्द तत्वज्ञानाची आजच्या शिक्षणप्रणालीस गरज : एक अभ्यास

महेंद्र अच्युत आल्टे
सहायक प्राध्यापक,
इंदिरा कॉलेज ऑफ एज्युकेशन
विष्णुपूरी नांदेड.

प्रस्तावना :

मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे. प्रत्येक व्यक्तीनी जडणघडण ही या समाजातच होत असते, ही जडणघडण होत असताना त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा देखील विकास होत असतो. म्हणजेच प्रत्येक व्यक्तीच्या शारीरिक, मानसिक, बौध्दीक विकासात समाजाची भूमिका ही महत्वाची असते अन्न, वस्त्र, निवारा या माणसाच्या मुलभूत गरजा आहेत तसेच शिक्षण ही देखील माणसाची मुलभूत गरज झालेली आहे. कारण शिक्षणाने माणसाला माणुसपण येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, मनुष्याच्या सर्व सामाजिक दुखण्यांवर शिक्षण हेच एकमेव औषध आहे. मनुष्याला समाजात जीवन जगताना स्वत: [illegible] कुटूंबाचा व राष्ट्राचा विकास करावयाचा असेल तर शिक्षणाची कास प्रत्येकाने धरावयास हवी भारतीय संस्कृती आणि भारतीय विचारांनी जगाला मोहिनी घातली आहे. कारण ही संस्कृती जोपासण्याचे कार्य येथील शिक्षण पध्दतींनी केलेले आहे या संस्कृतीच्या विकासासाठी शिक्षण हेच एकमेव माध्यम आहे. आजच्या सद्य परिस्थितीत शिक्षण हक्क अधिनियम २००९ अन्वये शिक्षण हा प्रत्येक भारतीयांचा मुलभूत अधिकार झालेला आहे त्याचप्रमाणे राज्य, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय पातळीवर शिक्षणविषयक कार्य करणाऱ्या युनो, युनेस्को, युनिसेफ या सारख्या संघटनांनी शिक्षणाचा पुरस्कार करून शिक्षण मनुष्याची एक नितांत गरज आहे हे मान्य केलेले आहे.

शिक्षण ही एक निरंतर आणि सतत चालणारी प्रक्रिया असल्यामुळे या शिक्षणात काळानुरूप बदल हा झालेला आहे. वैदिक शिक्षण, बौध्दकालीन शिक्षण, मुस्लिमकालीन शिक्षण या तीन काळात शिक्षणाची संकल्पना, शिक्षणाची ध्येय, अध्यापन पध्दती, गुरू-शिष्य संबंध, अभ्यासक्रम, स्त्रीशिक्षण यामध्ये फरक असलेला दिसून येतो. इसपुर्व सहावे शतक हे भारताच्या अनेक दृष्टीने महत्वाचे मानले जाते कारण याच काळामध्ये भारतात नवीन धर्माचा उदय झाला. वैदिक काळात चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेमुळे समाजात असमानतेचे वातावरण निर्माण झाले होते. वैदिक धर्मात यज्ञसंस्थेला अवास्तव महत्व होते. भाषेची क्लिष्टता, अनिष्ट रूढी व परंपरा यावर अधिक भर या सर्व कारणामुळे धार्मिक क्षेत्रात वैचारिक संघर्ष सुरू झाला व याच काळात न्याय, स्वातंत्र्य, समतेवर आधारित आणि मानवाला सर्वोच्च स्थान देणाऱ्या बौध्द धम्माचा आणि बौध्द तत्वज्ञानाचा उदय झाला. तथागत गोतम बुध्द यांनी बौध्द तत्वज्ञानाच्या प्रचार आणि प्रसारासाठी संपूर्ण आयुष्य व्यतीत केले. गोतम बुध्दांनी जे तत्वज्ञान सांगितले त्याचा स्वत:देखील स्वीकार त्यांनी केला. तथागत जसे बोलतात तसे करतात आणि जसे करतात तसेच बोलतात. म्हणजेच ते 'यथावादी तथाकारी, यथाकारी तथावादी' होते. म्हणूनच त्यांना तथागत ही बिरूदावली यथार्थ शोभून दिसते.

उद्देश :

१) बौध्द तत्वज्ञानाचा अभ्यास करणे.

२) बौध्द तत्वज्ञानाची आजच्या शिक्षणप्रणालीस गरज का आहे याचा अभ्यास करणे.

बौध्द तत्वज्ञान :

भारतामध्ये आणि भारताबाहेर क्रांती घडवुन आणणारा बौध्द धम्म इसपूर्व सहाव्या शतकात उदयास आला वैदिक धर्मातील कर्मकांड यज्ञ, जातीव्यवस्था व क्लिष्ट धार्मिक तत्वज्ञानापेक्षा मानवतावादी बौध्द धम्माचा उदय झाला. बुध्दांच्या निर्वाणानंतर त्यांच्या शिकवणीबाबत काही विवाद निर्माण झालेले होते. या विवादाचे समर्थन करण्यासाठी एक परिषद मगध जवळील राजगृह येथे भरली बुध्दांविषयी असलेल्या श्रध्दा, विश्वास व बुध्दाची शिकवण यांचे संकलन इसपु २४१ च्या तिसऱ्या परिषदेमध्ये करण्यात आले या संकलनास पिटक असे म्हणतात. हे पिटक तीन प्रकारचे आहेत.

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

पिटक

अभिधम्म पिटक | विनय पिटक | सुत्त पिटक

अभिधम्म पिटकामध्ये बुध्दांचा दृष्टीकोन स्पष्ट केलेला आहे. तर विनय पिटकामध्ये बुध्दांनी शिस्तविषयक सांगितलेले नियम आहेत. तसेच सुत्त पिटकामध्ये बुध्दांनी सांगितलेल्या जातक कथा यांचा समावेश केलेला आहे. बुध्दांनी सांगितलेली त्रिरत्ने बौध्द तत्वज्ञनात दिसून येतात ती पुढील प्रमाणे.

त्रिरत्ने

प्रज्ञा | शील | करूणा

प्रज्ञा, शील आणि करूणा हा आष्टांगिक मार्गाचा गाभा आहे. म्हणून यास त्रिरत्ने असे म्हणतात. प्रज्ञा म्हणजे विधायक विद्वत्ता होय. शील हे प्रज्ञावंताचे लेने असते यामुळे प्रज्ञावंत हा शीलवानच असावा आणि प्रज्ञावंत व शीलवंत यांना दु:खीतांबद्दल दया, करूणा व सहानुभूती असली पाहिजे. प्रज्ञा, शील, करूणा हे बौध्द तत्वज्ञानाचे प्रमुख आधारस्तंभ आहेत. तथागत गोतम बुध्दांनी सांगितलेल्या चार आर्यसत्यांचे ज्ञान होणे आणि प्रेम, क्षमा, शांती, अहिंसा इत्यादी तत्वांचा अंगीकार मनुष्याने करणे गरजेचे आहे कारण यातूनच मनुष्याला सुख, समाधान आणि आनंदी मिळणार आहे. अशी तथागतांची विचारसरणी होती. बुध्दांनी दु:ख, दु:ख समुह, दु:ख निरोध, दु:ख निरोध गामिनी ही चार आर्यसत्य सांगितलेली आहेत. ही चार आर्यसत्य म्हणजेच मनुष्याच्या जीवनात दु:ख आहे,या दु:खाला कारण आहे, दु:ख मुक्तीचा मार्ग आहे आणि तो मार्ग म्हणजेच आष्टांगिक मार्ग होय. तथागतांनी या चार आर्यसत्यांवरती उपाय म्हणून आष्टांगिक मार्ग सांगितला.

बौध्द तत्वज्ञनाची आजच्या शिक्षणप्रणालीस गरज

बौध्द तत्वज्ञनाने एक नवा विचार एक नवा दृष्टीकोन आपल्या तत्वज्ञानातून समाजासमोर ठेवला. गोतम बुध्दांनी बौध्द तत्वज्ञानाच्या प्रचार आणि प्रसारासाठी भिक्खु संघ निर्माण केला होता. एखादा विचार किंवा तत्वज्ञान खुप चांगले असले आणि त्या विचारांचा जर प्रचार–प्रसार होत नसेल तर तो विचार कुजकामी ठरत असतो. म्हणून बौध्द तत्वज्ञानाचा आणि शिकवणुकीचा जगभर प्रसार होणे ही काळाची गरज बनली आहे. गोतम बुध्दांनी आपल्या स्वत:च्या आचरणातून, त्यागातून एक आदर्श अशा समाजाची निर्मिती केलेली होती. हजारो वर्षे झाले तरी देखील गोतम बुध्दांचा क्रांतिकारी विचार काळानुरूप आज जसाच्या तसा लागू पडत आहे. वर्तमान परिस्थितीत जगभर अराजकता, हिंसा, अशांतता निर्माण झालेली [illegible] प्रत्येक राष्ट्र एकमेकांवर कुरघोडी करण्याचा प्रयत्न करत आहे यामध्ये मनुष्याची जीवनमूल्ये ही पायदळीस तुडवली जात आहेत म्हणून आजच्या शिक्षणपध्दतीमध्ये आमुलाग्र बदल घडवुन आणावयाचा असेल तर आजच्या शिक्षणप्रणालीस खऱ्या अर्थाने बौध्द तत्वज्ञानाची गरज आहे असे आपणास म्हणता येईल. बौध्द तत्वज्ञानाची गरज का आहे ते पुढील मुद्दयांच्या अनुशंगाने स्पष्ट करता येते.

न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता प्रस्थापित करण्यासाठी :

भारतीय संविधानाने सर्वांना समान हक्क आणि समान अधिकार बहाल केलेले आहेत. न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुतेवर आधारित समाज आणि राष्ट्राची निर्मिती करावयाची असेल तर बुध्दांच्या आष्टांगिक मार्गाची तसेच पंचशील तत्वांचा शिक्षणामध्ये आग्रह धरणे आवश्यकच आहे. बौध्द तत्वज्ञाचा अंगीकार जर आजच्या विदयार्थ्यांनी केला तर ते वाईट मार्गाला जाणार नाहीत एक आदर्श विचार त्यांच्यामध्ये रूजेल असे मला वाटते. तसेच समाजातील सर्वच घटकांना यामध्ये सामावून घेतले जाईल कारण ही मूल्ये सर्वांचाच विचार करतात. कोणताच भेदभाव केला जात नाही. बौध्द तत्वज्ञानाने समतेची [illegible] ही सतत केलेली आहे ही समता आज शिक्षण पध्दतीत प्रस्थापित होणे गरजेचे आहे.

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

जीवनातील दु:खापासून मुक्ती मिळविण्यासाठी :

आजच्या युगात प्रत्येक मनुष्य हा दु:खी आहे. लोभ, मोह, माया, क्लेष, असुया, ही मनुष्य दु:खी असण्याची कांही कारणे आहेत. तसेच मनुष्य ऐहिक सुखामागे धावताना दिसून येतो त्यामुळे त्याचे जीवन दु:खमय झालेले आहे मनुष्याला विविध प्रकारची तृष्णा आहे ही तृष्णाच मुळात मनुष्याच्या दु:खाचे प्रमुख कारण आहे म्हणून दु:खापासून मुक्ती मिळविण्यासाठी आत्मिक समाधान महत्वाचे आहे. मनुष्याच्या दु:ख मुक्तीचा मार्ग तथागत गोतम बुध्दांनी आपल्या आष्टांगिक मार्गातून सांगितलेला आहे. या मार्गाचा अवलंब करून आपले जीवन प्रत्येक मनुष्याने व्यतीत करणे गरजेचे आहे या सर्व बाबींचा उहापोह आजच्या शिक्षणप्रणालीतून होणे गरजेचे आहे.

चारित्र्याची योग्य जडणघडण करण्यासाठी :

बौध्द तत्वज्ञान सांगते की, मनुष्याच्या अंगी केवळ विद्वत्ता असणे पुरेसे नाही तर विद्वत्ता असलेला मनुष्य चारित्र्यसंपन्न असणे गरजेचे आहे. कारण चारित्र्याच्या दागिण्याने विद्वान मनुष्य हा सुंदर दिसतो. म्हणून बुध्दांनी मनुष्याच्या चारित्र्याला असाधारण महत्त्व दिले होते अशा या चारित्र्याची जडणघडण झाली तरच खऱ्या अर्थाने शिक्षणाची ध्येये साध्य होतील. बौध्दकाळात देखील विद्वान अशा गुरूंनी आपल्या चारित्र्यातून शिष्यांसमोर एक आदर्श निर्माण केलेला होता.

विविध विषयातील तज्ञ निर्माण करण्यासाठी :

बौध्दकाळात नालंदा आणि तक्षशिला या जगविख्यात विद्यापीठांतून उच्चशिक्षणाबरोबरच धनुर्विद्या, वैद्यकशास्त्र, धर्मशास्त्र, राजनीतीशास्त्र, आयुर्वेदशास्त्र, शिल्पविद्या, अर्थशास्त्र, अश्वविद्या तसेच ज्योतिषशास्त्र, खगोलशास्त्र, भूगोल, नक्षत्रविद्या, शल्यशास्त्र, कृषि, विज्ञान, व्याकरण, गणित, दर्शन इत्यादी विषयांचेही अध्यापन येथे होत असे जुन्या आणि नवीन विषयांवर संशोधन कार्यही या विद्यापीठात केले जात असे तसेच हे वेगवेगळे विषयांचे तज्ञ त्यावेळी नालंदा आणि तक्षशीला विद्यापीठात होते. काळानुरूप शिक्षणपध्दती ही बदललेली आहे पण ज्या प्रमाणात वेगवेगळया विषयातील तज्ञ शाळा, महाविद्यालय, विद्यापीठ स्तरावर निर्माण व्हायला हवे होते तेवढया प्रमाणात झालेले दिसत नाहीत म्हणून विविध विषयातील तज्ञ निर्माण करण्यासाठी बौध्द तत्वज्ञनाची आजच्या शिक्षणप्रणालीस गरज आहे.

चिंतन, मनन या प्रक्रियांच्या विकासासाठी :

शिक्षीत मनुष्य खरे खोटे, चांगले वाईट यातला फरक चांगल्या प्रकारे करू शकतो. जीवनातील दु:खाचे कारण जाणुन घेण्यासाठी बुध्दांनी ग्रंथांचे वाचन करावे असे म्हटले आहे. तसेच कोणत्याही शास्त्रावर किंवा भ्रामक कल्पनांवर विश्वास न ठेवता स्वत: तर्क करून जे आपल्या तर्कावर टिकेल आणि बुध्दीला योग्य वाटेल त्याचाच स्वीकार करावा हा बुध्दांचा विचार मनुष्याला स्वातंत्र्य बहाल करणारा मुलगामी स्वरूपाचा आहे. म्हणून आजच्या विदयार्थ्यांत तर्क पध्दतीचा विकास होणे गरजेचे आहे.

स्त्री–पुरूष समानतेसाठी :

'ढोल गवार पशु नारी, ये सब ताडन के अधिकारी' ही परंपरागत चातुर्वण्य व्यवस्थेने स्त्रियांची केलेली कुचंबना बुध्दांनी झिडकारली आणि बुध्दांनी विहारामध्ये स्त्रियांना मुक्त प्रवेश देवून क्रांतिकारी निर्णय घेतला. पिढयांनपिढयांपासून दास्यगुलामीत जीवन जगणाऱ्या स्त्रियांना यातून मुक्त करण्याचे काम बुध्दांनी केले होते. आम्रपाली, संघमित्रा, शुभा, अनुपमा अशा कितीतरी स्त्रियांना मानाचे स्थान दिले गेले होते. तसेच स्त्रियांना शिक्षणाची दारे खुली करून पुरूषांच्या बरोबरीने स्थान दिले होते. सद्य स्थितीत देखील स्त्री–पुरूषांना समान हक्क आणि अधिकार देण्यात आलेले असले तरी त्यांना संधी देवून मानाने आणि सन्मानाने जीवन बहाल करणे गरजेचे आहे.

विश्वबंधुत्वाची भावना निर्मितीसाठी :

आज जगाला युध्दाची गरज नसुन बुध्दांच्या शांततामय आणि विश्वबंधुतेच्या विचारांची गरज आहे. कारण सद्य स्थितीत जगामध्ये जी अशांतता आणि असहिष्णुता निर्माण झालेली दिसून येते. त्याला कारणीभूत आजची शिक्षणप्रणाली आहे. या शिक्षणप्रणालीत अमुलाग्र बदल होणे आवश्यक आहे. प्रत्येक राष्ट्रांनी शांततेचा पुरस्कार करून अनेक देशांतर्गत शांततामय करार झालेले आहेत. म्हणजेच सर्वच देशांना शांतता हवी आहे. बुध्दांचे तत्वज्ञान हे

Scanned with CamScanner

शांततामय मार्गांना पुरस्कार करते तसेच मनुष्याचे कल्याण केंद्रीभूत मानते. म्हणून आजच्या शिक्षणप्रणालीतून विश्वबंधुत्वाची भावना निर्माण होणारे विद्यार्थी घडविण्यासाठी बौध्द तत्वज्ञानाची गरज आहे.

पर्यावरण जाणीव जागृतीसाठी :

नालंदा आणि तक्षशिला विद्यापीठाची जागा अत्यंत प्रशस्त होती. नालंदा विद्यापीठ विहाराच्या आजूबाजूला विस्तीर्ण बागा होत्या या बागेमध्ये फळाफुलांनी बहरलेली वृक्ष व वेली होत्या आणि अत्यंत रमणीय असे सरोवर देखील होते. तसेच या ठिकाणी आम्रवाटीका आणि नीलकमल यांनी बहरलेला विद्यापीठ परिसर होता. म्हणजेच पर्यावरणाच्या सानिध्यात आणि निसर्गरम्य वातावरणाची निर्मिती विद्यापीठ परिसरात बुध्दांनी केलेली होती. म्हणजेच पर्यावरणवादी दृष्टीकोन विद्यार्थ्यांत निर्माण व्हावा हा बुध्दांचा विचार पर्यावरणास पूरक आहे ही जाणीव सद्यकालीन शिक्षणात निर्माण झाली पाहिजे.

विज्ञाननिष्ठ समाज निर्मितीसाठी :

भारतीय समाज मनावर अनेक वाईट चालीरितींना तसेच रूढी परंपराना पगडा दिसून येतो. प्रत्येक मनुष्याने या वाईट चालीरितीपासून अलिप्त राहून जीवन व्यतीत करणे गरजेचे आहे. कारण मनुष्याने अनिष्ठ रूढी, परंपरा यांना कुरवाळत बसता कामा नये. डोळस दृष्टी ठेवून मार्गक्रमण करणे गरजेचे आहे. खगोलशास्त्र, भूगोल, नक्षत्रविद्या, शल्यशास्त्र, विज्ञान या विषयांच्या माध्यमातून विज्ञानवादी दृष्टीकोन निर्माण करण्याचे कार्य बुध्दांनी केले यांच विचारांची कास धरून पुरोगामी व विज्ञानवादी दृष्टीकोन आज प्रत्येक विद्यार्थ्यांत रूजणे आवश्यक आहे.

समारोप :

बौध्द कालीन शिक्षणाचे तत्वज्ञान इतके मुलगामी आणि व्यापक स्वरूपात आहे की या तत्वज्ञानाचा स्वीकार जगाने केलेला आहे. बौध्द तत्वज्ञान आजच्या शिक्षण पध्दतीने स्वीकारणे क्रमप्राप्त झाले आहे. आजच्या शिक्षणपध्दतीनुसार जर विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास करावयाचा असले आणि भारतास महासत्ता बनण्याच्या दृष्टीने एक पाउल पुढे नेवून जावयाचे असेल तर बौध्द तत्वज्ञानाची आजच्या शिक्षणपध्दतीत प्रभावीपणे अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे असे मला वाटते.

संदर्भ ग्रंथ :

१) डॉ.आ.ह.साळुंखे, सर्वोत्तम भूमिपुत्र:गोतम बुध्द, लोकायत प्रकाशन सातारा, नववी आवृत्ती सप्टेंबर २०१४
२) डॉ.मोहन जाधव,प्रा.आरती भोसले, प्रा.प्राची सरपोतदार, भारतीय शिक्षणाचा विकास,फडके प्रकाशन कोल्हापूर, चौथी आवृत्ती ऑक्टोबर २००७
३) डॉ. संघमित्रा सोनारकर, बौध्द शिक्षण प्रणाली, निर्मल प्रकाशन नांदेड,प्रथमावृत्ती जानेवारी २००९
४) डॉ.सौ.किरण नागतोडे, भारतीय शिक्षण पध्दतीचा विकास, विद्या प्रकाशन नागपूर,प्रथमावृत्ती ऑगस्ट २००७

Scanned with CamScanner
Scanned with CamScanner

Impact Factor – 7.149 ISSN-2349-638x

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

February - 2021

National Conference

Dr.S.S.M. Pratisthan's College of Education, Ahmedpur

Chief Editor

Pramod P. Tandale

Editor

Dr. Dilip Mugale
Principal
Dr.S.S.M.Pratishthan's
College Of Education, Ahmedpur, Dist. Latur

Co-Editor

Dr. Siddharth Sudhakarrao Howal,
Assistant Professor,
Dr.S.S.M.Pratishthan's
College Of Education, Ahmedpur, Dist. Latur

IMPACT FACTOR

SJIF 7.149

For details Visit our website

www.aiirjournal.com

Scanned with CamScanner

Sr. No.	Name of the Author	Title of the Paper	Page No.
1	Dr. Sunita Dhundiraj Lohare	Violence against women in India	1
2	Dr.Siddharth Sudhakarrao Howal	Integrating Gender for Development	3
3	Dr. Omprakash Kshirsagar	Social Structure of Gender	6
4	Mr. Ketan Laxman Kamble	Educational Issues Of Third Gender In India	9
5	Mrs. Jyoti Vishwaka[illegible]	Social Attitude towards Girl's Education	12
6	Dr.Sunita Yadavrao Patil	Human Rights and Women's Rights in India	18
7	Prof. P. G. Kandekar	Gender Inequality in India	23
8	डॉ. दिलीप मनोहर मुगळे	लड़कियों में बढ़ती ड्रॉप आउट एक समस्या	26
9	डॉ. व्ही. जी. इनामदार	स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिला आणि सामाजिक दृष्टीकोन	29
10	गोविंद टोपाजी कु[illegible]	वसमत तालुक्यातील मराठी माध्यमांच्या शाळा तिल माध्यमिक स्तरावरील अनुसूचित जातीच्या मुलींना येणाऱ्या शैक्षणिक समस्यांचा व त्यावरील उपाय योजनांचा अभ्यास	31
11	प्रा डॉ गोपाळ पवार	महिला सक्षमीकरणासाठी योजनांचा अभ्यास	35
12	प्रशांत बिभीषण पाटील	महिलांचा खेळातील सहभाग : अडथळे व उपाय	40
13	शोभा संग्राम पाटील	महिला सबलीकरणासाठी शासन योजना	44
14	प्रदिप माधवराव एडके	स्त्री संबंधित प्रश्न व प्रसार माध्यमांची भूमिका	48
15	डॉ. उर्मिला धूत शुभांगी विजय होले	लिंग शिक्षण काळाची गरज व लिंग समानता विषयक जागरुकता - एक सर्वेक्षणात्मक अभ्यास	53
16	प्रा.स्नेहलता दत्तात्रय दळवी	मानवी हक्क व स्त्रियांचे अधिकार	58
17	स.प्रा.परमेश्वर वाकडे	वर्तमान समय में किन्नर समुदाय की शैक्षिक स्थिति	65
18	डॉ. ज्योत्स्ना भागवतराव गव्हाणे	भारतातील महिला सक्षमीकरणासाठी शिक्षणाची महत्त्वपूर्ण भूमिका	67
19	प्रा. नूतन कृष्णराव [illegible]ांगरे	स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांच्या शिक्षणविषयक विविध कायदे , आयोग व समित्या	75

Sr. No.	Name of the Author	Title of the Paper	Page No.
20	डॉ.गोविंदराव शंकरराव कांबळे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमुळे महिला सबलीकरण धोरणात झालेल्या परिणामाचा चिकित्सक अभ्यास	78
21	किर्तीराज चंद्रभानजी लोणारे	समता प्रस्थापित करण्यासाठी बौद्धकालिन स्त्रियांचे योगदान आजच्या समाजासाठी उपयुक्त	86
22	यस.के. काबनुरे	महिला आणि मानवी हक्क	89
23	उमाकांत शिवदास चलवदे	संत महात्मा बसवेश्वर यांचे स्त्री सबलीकरणातील योगदान: एक अभ्यास	95
24	प्रा. बबन केशवराव सोनवणे	अध्यापन प्रक्रियेत लिंग शिक्षणाचे सक्षमीकरण व उपयुक्तता	99
25	प्रा.महेंद्र अच्युत आल्टे	क्रांतिज्योती सावित्रीमाई फुले यांचे शैक्षणिक व सामाजिक योगदान	101
26	प्राचार्य डॉ. चंद्रशेखर शेषराव राख	प्राचीन काळातील लिंग सक्षमीकरण व स्त्रीचे सामाजिक जीवन..।	105
27	डॉ. व्यंकट का. कदम	भारतीय महिला सक्षमीकरण : एक अभ्यास	108
28	प्राचार्य डॉ.निळकंठ शंकरराव पाटील	महिला सशक्तीकरण	111
29	अमोल लक्ष्मीकांत देशपांडे	बाल भवन विज्ञान केंद्रातील प्रयोगाची विविधता	113

www.aiirjournal.com

Scanned with CamScanner

National Conference
Dr.S.S.M. Pratisthan's College of Education, Ahmedpur (Special Issue No.83) | ISSN 2349-638x Impact Factor 7.149 | 20th Feb. 2021

क्रांतिज्योती सावित्रीमाई फुले यांचे शैक्षणिक व सामाजिक योगदान

प्रा.महेंद्र अच्युत आल्टे
सहाय्यक प्राध्यापक
इंदिरा कॉलेज ऑफ एज्युकेशन विष्णुपूरी नांदेड

प्रस्तावना :-

एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यार्धात स्त्रियांना समाजात दुय्यम स्थान होते. शिक्षणापासून आणि स्वातंत्र्यापासून दूर ठेवून स्त्रियांना परावलंबी आणि पारतंत्र्यात ठेवले जात होते. तसेच त्यांना समाजात कोणतेही स्थान नव्हते. स्त्रियांना समाजात केवळ 'चूल आणि मूल', 'रांधा, वाढा आणि उष्टी काढा' एवढेच स्थान होते. अशा वेळी स्त्रियांना शिक्षणाच्या माध्यमातून एक नवी दिशा, नवसंजीवनी देण्याचे महत्त्वपूर्ण काम क्रांतिज्योती सावित्रीमाई फुले यांनी केले आहे. महाराष्ट्र ही महान अशा संतांची आणि महापुरुषांची भूमी आहे तशीच ती महान स्त्रियांची सुद्धा भूमी आहे. या भूमीत अनेक महान पुरुष आणि स्त्रिया यांचा जन्म झाला आहे. यापैकीच सावित्रीमाई फुले यांचे नाव मोठ्या आदराने घेतले जाते कारण भारतीय स्त्रियांना गुलामगिरीच्या जोखडातून मुक्त करण्यात आणि स्वातंत्र्य मिळवून देण्यात सावित्रीमाई फुले यांचा सिंहाचा वाटा आहे. त्यांनी स्त्रीला समाजामध्ये मानाचे आणि सन्मानाचे स्थान मिळवून दिले आहे हे कदापिही विसरून चालणार नाही. आज सर्वच क्षेत्रात स्त्रियांनी दैदीप्यमान कामगिरी केली आहे. सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक इत्यादी क्षेत्रात स्त्रिया पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून कार्य करताना दिसत आहेत. सरपंच पदापासून ते राष्ट्रपती पदापर्यंत सर्वच क्षेत्रे स्त्रियांनी पादाक्रांत केली आहेत. या सर्वाचे श्रेय फुले दांपत्तींना जाते. म्हणूनच स्त्रियांच्या प्रगतीचे खरे प्रेरणास्थान क्रांतिज्योती सावित्रीमाई फुले आहेत. एकूणच आधुनिक भारतीय स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासाचा पाया हा सावित्रीमाई फुले यांनी रचला आहे असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. सावित्रीमाई यांच्या कार्याचा यथोचित गौरव करण्यासाठी 3 जानेवारी सावित्रीमाई फुले यांचा जन्म दिन संपूर्ण राज्यात 'महिला शिक्षण दिन' म्हणून साजरा करण्याचा निर्णय महाराष्ट्र शासनाने घेतला आहे.

जन्म-बालपण-विवाह :-

सावित्रीमाई फुले यांच्या शैक्षणिक, सामाजिक कार्याचा आढावा घेतल्यास त्या प्रतिभावंत शिक्षणतज्ञ, प्रतिभाशाली कवयित्री, प्रभावशाली शिक्षिका, निस्वार्थी व धडाडीच्या समाजसेविका, स्त्री-पुरुष समानतेच्या प्रणेत्या तसेच स्त्री प्रतिष्ठा वाढविणा-या लोकनेत्याही होत्या. महात्मा फुलेंच्या विचारांची ज्योत तेवत ठेवणा-या पणती तर मवाल्यांसाठी कर्दनकाळ होत्या. त्या ख-या अर्थाने काळाची पावले ओळखणा-या एक दूरदृष्टी खंबीर, कर्तबगार शिक्षणतज्ञ होत्या. अशा या आद्यक्रांतीचा जन्म ३ जानेवारी 1831 रोजी नायगांव तालुका खंडाळा जिल्हा सातारा या ठिकाणी झाला. वडिलांचे नांव खंडोजी सिंदूजी नेवसे पाटील तर आईचे नाव लक्ष्मीबाई होते. खंडोजींना एकुण चार अपत्ये होती सावित्री हे पहिले अपत्य होते तर सिंदुजी, सखाराम आणि श्रीपती हे सावित्रीमाईचे कनिष्ठ बंधु होते. खंडोजी पाटील हे व्यवसायाने फुलमाळी होते. इनामदार घराणे असले तरी देखील पेशव्यांच्या काळात स्त्री आणि शुद्र यांना पशुपेक्षाही करूण आणि दारुण वागणूक दिली जात होती. म्हणजेच स्त्रियांना तसूभर देखील स्वातंत्र्य दिले जात नव्हते. अशा काळात सावित्रीमाईंचा जन्म झाला. सावित्रीमाईचे बालपण आपल्या भावंडांसोबत हसत खेळत गेले. अशातच वयाच्या 9 व्या वर्षी सावित्रीमाईचा विवाह नायगांव येथे 1840 साली महात्मा जोतिराव फुले यांच्याशी झाला. त्यावेळी जोतिरावांचे वय केवळ 13 वर्षाचे होते.

Scanned with CamScanner

ISSN 2349-638x
Impact Factor 7.149
20th Feb. 2021

***भारतातील पहिल्या शिक्षिका व मुख्याध्यापिका :-**

महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी सातवी इंग्रजी पर्यंत शिक्षण घेतले होते. ते जेंव्हा समाजाचे निरीक्षण करीत तेंव्हा स्त्रियांच्या अशिक्षितपणामुळे होणारे हाल त्यांच्या लक्षात येत असत. म्हणून शेतातील काम झाले की ते सावित्रीमाईंना शिक्षणाचे धडे देत असत मात्र स्त्रीने शिक्षण घेणे हे तत्कालीन समाजव्यवस्थेत पाप मानले जात होते. तसेच स्त्री शिकली तर धर्म बुडेल असे मानले जात असे. अशा परिस्थितीत महात्मा फुलेंनी सावित्रीमाईंना शिकविले. सावित्रीमाईकडे शिकण्याची जिद्द, चिकाटी व कुशाग्र बुद्धिमत्ता होती यामुळे मिसेस मिचेल यांनी महात्मा फुलेंना सावित्रीमाईंना शिक्षण देण्याचा सल्ला दिला. पुढे सावित्रीमाईंनी मिसेस मिचेल यांच्या पुण्यातील अध्यापनाचे शिक्षण दिल्या जाणाऱ्या नॉर्मल स्कूलमध्ये प्रवेश घेतला आणि तिथून उत्तम प्रशिक्षित शिक्षिका बनून बाहेर पडल्या. त्याचप्रमाणे सावित्रीमाईंनी अहमदनगरच्या फेरार मॅडमकडेही मुलींना शिकवण्याच्या कौशल्याची माहिती करून घेतली असा खडतर प्रवास शिक्षिका होण्यासाठी सावित्रीमाईंनी केला. महात्मा फुले यांनी 1 जानेवारी 1848 आली भारतातील पहिली मुलींची शाळा पुण्यामध्ये बुधवार पेठेतील भिडे वाड्यात सुरू केली. भारताच्या इतिहासात सुवर्णाक्षरांनी नोंद करावी अशी ही घटना आहे. कारण अज्ञानाच्या अंधकारात स्वतःला हरवून बसलेल्या स्त्रियांसाठी शिक्षण हा एक आशेचा किरण होता. महात्मा फुले यांनी सुरु केलेल्या शाळेमध्ये अध्यापनाचे कार्य करणाऱ्या पहिल्या शिक्षिका व मुख्याध्यापिका सावित्रीमाई फुले होत्या. महात्मा फुले यांनी शाळा सुरु करणे हे सनातनी व मनुवादी लोकांना आवडले नाही. सावित्रीमाई शाळेत जात असताना त्यांच्या अंगावर घाण कचरा, शेण टाकला जात होता मात्र आपल्या अढळ निश्चयापासून त्या यत्किंचितही ढळल्या नाहीत अशा परिस्थितीतही शिक्षणाचे कार्य त्यांनी सुरू ठेवले.

***विनावेतन ज्ञानदानाचे मौलिक कार्य :-**

फुले दाम्पत्यांनी शिक्षणासाठी शाळा सुरू करून या शाळांमधून विनावेतन ज्ञानदानाचे मौलिक कार्य केले. महात्मा फुले यांनी 1 जानेवारी 1848 ते 15 मार्च 1852 पर्यंत शिक्षणाकरिता एकूण 18 शाळा सुरू केल्या. शिक्षणाविषयी लोकांचा सकारात्मक दृष्टिकोन करून लोकांकडून देणग्या घेतल्या जात होत्या तरी देखील शाळेच्या व्यवस्थापनासाठी आर्थिक खर्च हा अपुरा पडत होता. अशा वेळी सावित्रीमाईंनी या शाळांमध्ये विनावेतन व समर्पण भावनेने अध्यापनाचे कार्य केले. स्त्रियांनी शिक्षित व्हावे आणि गुलामगिरीच्या बंधनातून स्वतःची मुक्तता करावी हा प्रामाणिक उद्देश समोर ठेवून सावित्रीमाईंनी शिक्षणाच्या देहाने प्रेरित होऊन ज्ञानदानाचे कार्य केले शिक्षण क्षेत्रातल्या या मौलिक योगदानाबद्दल 16 नोव्हेंबर 1852 मध्ये इंग्रज प्रशासनाने फुले दाम्पत्यांचा समारंभपूर्वक सत्कार केला याप्रसंगी मेजर कॅंडी यांनी इंग्रज सरकारचे निवेदन वाचून दाखवून फुले दाम्पत्यांचा यथोचित गौरव केला महात्मा फुले यांच्या न्याय, समता, स्वातंत्र्य, बंधुता या तत्त्वांचा अंगीकार करून त्यासाठी सावित्रीमाईंनी आपले संपूर्ण जीवन व्यथित केले होते.

***विधवांच्या केशवपनाला विरोध :-**

तत्कालीन परिस्थितीत अनिष्ट रूढी परंपरा यांचे स्तोम माजले होते. समाजामध्ये वाईट चालीरीती रूढ झालेल्या होत्या. विधवा महिलांचे केशवपन करणे ही अशीच एक वाईट प्रथा त्या काळात रूढ होती. विधवा महिलांचे केशवपन करून त्यांना विद्रुप केले जात होते. विधवा स्त्रीने संन्यासिनी सारखे जीवन जगावे असे धर्ममार्तंडांना वाटत होते. तसेच विधवा स्त्रीला अपशकुनी समजले जात होते. विधवा स्त्रीला पांढरे वस्त्र परिधान करावे लागत होते. सर्वात मोठा कळस म्हणजे विधवा स्त्रियांना घरात कोंडून ठेवले जात होते. विधवा स्त्रियांचे दुःख सावित्रीमाईंनी जवळून पाहिले होते म्हणून केशवपनासारखी दुष्ट प्रथा ही कायमची बंद झाली पाहिजे असे त्यांना वाटत असे. या अनुषंगानेच सावित्रीमाईंनी लोकांचे प्रबोधन करण्यास सुरुवात केली मात्र लोकांवरती जुन्या प्रथांचा पगडा होता यामुळे ते ऐकण्यास तयार नव्हते. म्हणून महात्मा फुले आणि

Scanned with CamScanner

सावित्रीमाईनी समस्त न्हाव्यांची सभा बोलावली. आपण आपल्या विधवा भगिणींचे केशवपन करून खूप मोठी चूक करत आहोत. आपल्या भगिनींचे जीवन जगण्याचे स्वातंत्र्य आपण हिरावत आहोत याची जाणीव फुले दांपत्यांनी त्यांना करून दिली. न्हाव्यांना याची जाणीव झाली आणि त्यांनी पाठिंबा देऊन केशवपनाला विरोध केला. पुढे सावित्रीमाईनी विधवांच्या केशवपनाच्या विरोधात न्हाव्यांचा यशस्वी संप घडवून आणला हा भारतातील पहिला यशस्वी संप होता.

*बालहत्या प्रतिबंधक गृह :-

फुले दांपत्यांनी 1860 साली राहत्या घरात बालहत्या प्रतिबंधक गृह स्थापन केले होते. स्वतः सावित्रीमाईनी दाईणीचे काम केले. पुण्यातील काशीबाई ही ब्राह्मण बालविधवा होती याच काशिबाईचे बाळंतपण सावित्रीमाईनी केले. काशीबाईच्या अनौरस पुत्राला फुले दांपत्यांनी दत्तक घेतले त्याचे यशवंत असे नाव ठेवून शिक्षण देऊन त्याला डॉक्टर केले. तसेच आपल्या संपत्तीचा उत्तराधिकारी देखील यशवंतला केले. सावित्रीमाईच्या उदार व सहिष्णू स्वभावामुळेच महात्मा फुले काशीबाईला जीवनदान देऊ शकले. पुढे 1863 झाली महात्मा फुलेंनी आपल्या घराजवळ एक वाडा ...चला आणि विधवा बायांनी गुप्तरितीने येऊन बाळंत होऊन तेथे मूल ठेवून जावे अशी सोय केली. मात्र विधवा विवाहाला विरोध करणाऱ्या मनुवाद्यांनी महात्मा फुले यांच्या या कार्याला विरोध केला यामुळे फुले दाम्पत्यांना त्रास, अपमान, उपहास सहन करावा लागला. नैसर्गिक अभिषाला बळी पडणाऱ्या बालविधवांना आणि त्यांच्या अपत्यांना जाहीर संरक्षण देऊन त्यांनी बालहत्या वाचवली व त्यांच्या संगोपनासाठी आश्रम काढले अशा आश्रमात दोन हजार बालकांची व्यवस्था त्यांनी केली दोन ते बारा वर्षापर्यंतची बालके येथे सांभाळली जात होती. या सर्व कार्यात सावित्रीमाईनी महात्मा फुले यांना वेळोवेळी प्रोत्साहन देऊन महत्त्वाची जबाबदारी देखील पार पाडली आहे.

*नामवंत साहित्यिक व कवयित्री:-

सावित्रीमाई फुले यांची पुढील साहित्यसंपदा प्रकाशित आहे-

1) काव्यफुले - काव्यसंग्रह (1854)
2) बावनकशी सुबोध रत्नाकर- काव्यसंग्रह (1891)
3) सावित्रीबाईनी ज्योतिरावांना लिहिलेली पत्रे
4) मातुश्री सावित्रीबाईची भाषणे व गाणी
5) जोतिबाची भाषणे
6) शिव महिम्नस्तोत्र

वरील साहित्यसंपदा या वरून आपल्या लक्षात येते की, सावित्रीमाई फुले या नामवंत साहित्यिक व आधुनिक मराठी साहित्यातील आद्य कवयित्री आहेत. कारण केशवसुतांच्या देखील अगोदर सावित्रीमाईनी काव्यलेखन केले आहे. यामुळेच आधुनिक मराठीतील आद्य कवयित्रीचा मान त्यांच्याकडे जातो. सावित्रीमाईनी समाजातील रुढी प्रथा परंपरा आणि देव-देवतांमुळे बहुजन समाज दुःखाच्या खाईत कसा लोटला गेला आहे याचे प्रत्ययकारी चित्रण आपल्या कवितांतून केले आहे. प्रबोधनात्मक आणि रचनात्मक काव्यरचना हे त्यांच्या काव्याची वैशिष्ट्ये आहेत. सावित्रीमाई आपल्या कवितांतून स्त्रिया, शुद्रांना शिक्षण घेण्याचे आवाहन करतात. धर्मव्यवस्था, अंधश्रद्धा, जातीयतेवर प्रहार करून मानव आणि निसर्ग हे एकमेकांना पूरक आहेत अशा प्रकारचे काव्य लेखन त्यांनी केले आहे. सावित्रीमाई फुले यांच्या लेखणीवर संत तुकाराम आणि संत कबीर यांच्या विचारांचा प्रभाव आपल्याला दिसून येतो. 'नवस' या कवितेत त्या अज्ञजनांना उपदेश करताना म्हणतात-

"धोंडे मुले देती | नवसाला पावती |लग्न का करती | नारी नर ||"

Scanned with CamScanner

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे साधन आहे. केवळ साक्षर करण्यासाठी त्यांना शिक्षण द्यावयाचे नसून शिक्षणातून समाज जागृती करावयाची होती. जुन्या रूढी, अंधश्रद्धा, जुन्या परंपरा, भोळ्या समजुती नाहीशा करावयाच्या होत्या. सामान्य लोक पशुतुल्य जीवन जगत होते त्यांच्यात मनुष्यत्व कसे आणता येईल याचा सावित्रीमाईनी विचार केला होता. म्हणून त्या म्हणतात- "शूद्रांना सांगण्या जोगा शिक्षण मार्ग हा ।
शिक्षणाने मनुष्यत्व, पशुत्व हाटते पहा ॥"

शिक्षणाचे महत्व हे पत्येक मनुष्याच्या जीवनात अणण्यसाधारण आहे. शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही हे सावित्रीमाईना माहित होते म्हणून त्या म्हणतात-

"विद्या हे धन श्रेष्ठ आहे रे श्रेष्ठ साऱ्या धनाहून ॥
तिचा साठा जयापाशी । ज्ञानी तो मानती जन ॥"

सावित्रीमाई फुले यांचे साहित्य क्षेत्रातील योगदान हे महत्वपूर्ण आहे.

***प्लेग आपदेतील कार्य :-**

इ.स. 1897 पुणे व परिसरात प्लेगची साथ पसरल्याने इंग्रज सरकार कोणत्याही प्रकारची ठोस कारवाई करत नाही, हे लक्षात आल्यावर सावित्रीमाईनी ग्यानबा ससाणे यांच्या धनकवाडी-घोरपडी येथील मोकळ्या जागेत प्लेग पीडितांसाठी पुण्याजवळ वसलेल्या ससाणे यांच्या माळावर दवाखाना सुरू केला. त्या रोग्यांना व त्यांच्या कुटुंबियांना आधार देऊ लागल्या. सत्यशोधक समाजाच्या कार्यकर्त्यांनीही सावित्रीमाईना बरीच साथ दिली. चार - पाच महिने प्लेगचा बराच जोर होता. माणसे पटापट मरू लागली. औषधोपचार नीट होणे कठिण झाले. शासकीय सेवाही तोकडी पडू लागली अशा अवस्थेत सावित्रीमाईनी आपले प्राण पणाला लावून प्लेगच्या आपदेत दिवसरात्र एक करून मदत कार्य केले. रूग्णांसाठी हॉस्पिटल काढून डॉ. यशवंतला नगरहून रजा काढून बोलावले व रुग्णाची सेवा करायला सांगितले. मुंढवा येथील प्लेग पिडीत रुग्ण पांडुरंग बाबाजी गायकवाड या अस्पृश्य मुलाला पाठीवर यशवंतकडे घेऊन जात असताना त्यांना प्लेगचा संसर्ग झाल्याने 10 मार्च 1897 रोजी वयाच्या 66 व्या वर्षी त्यांची प्राणज्योत मालवली.

***समारोप :-**

भारतीय स्त्री मुक्तीच्या व स्त्री शिक्षणाच्या प्रणेत्या, थोर शिक्षणतज्ञ, प्रतिभावंत कवयित्री भारतातील प्रथम शिक्षिका, प्रथम मुख्याध्यापिका, थोर समाजसुधारक क्रांतिज्योती सावित्रीमाई फुले आहेत. त्यांनी शिक्षणाच्या क्षेत्रात केलेले कार्य हे अलौकिक आहे तसेच सावित्रीमाई फुले यांचे मराठी साहित्यात मोलाचे योगदान आहे. विधवा महिलांच्या आणि बालविधवांच्या उन्नतीसाठी त्यांनी आपले आयुष्य वेचले आहे. प्लेग आपदेत कार्य करत असताना सावित्रीमाई फुले यांचे प्लेगचा संसर्ग होवून निधन होते. एकुणच सामाजिक कार्य कसे करावे याचा आदर्श सावित्रीमाई फुले आहेत. वर्तमान परिस्थितीत सावित्रीमाई फुले यांचे शैक्षणिक आणि सामाजिक योगदान समजुन घ्यावयाचे असेल तर त्यांच्या विचारांचा वसा आणि वारसा घेवून त्यांच्या विचारांची पेरणी करणे गरजेचे आहे.

***संदर्भ ग्रंथ:-**

1) डॉ.मा.गो.माळी, सावित्रीबाई फुले समग्र वाडमय (जुलै2011), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
2) प्रा.मा.म.देशमुख,राष्ट्रनिर्माते (नोव्हेंबर 1992), शिवभारती प्रकाशन, नागपूर.
3) य.दि.फडके,महात्मा फुले समग्र वाडमय (नोव्हेंबर1991) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

Scanned with CamScanner

ISSN:2454 – 7905 SJIF Impact Factor 2023 : 8.024
Worldwide International Inter DisciplinaryResearchJournal
A Peer Reviewed Referred Journal (Quarterly Research Journal)
Vol. I - ISSUE – LXXVI, Feb. 2023

जनसेवा सेवाभावी प्रतिष्ठान, भोपणी द्वारा संचलित
कै. रसिका महाविद्यालय, देवणी जि. लातूर
व
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड
यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित

एकदिवसीय राष्ट्रीय परिषद (दि. ११-०२-२०२३, वार : शनिवार)

साहित्य समीक्षा व मराठी साहित्य

संपादक
प्रा. डॉ. प्रशांत भंडे,
(मराठी विभागप्रमुख)

Research Journal Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete
Principal, Sanskrti Public School, Nanded.(MH. India)Email:Shrishprakashan2009@gmil.com
Director : Mr. Tejas Rampurkar
(For International contact only +91-8857894082)
Address for Correspondence :House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605(India –M.S.)
Email: Shrishprakashan2009@gmil.com Website: www.wiidrj.com

संपादकीय मंडळ

प्राचार्य डॉ. चंद्रकांत जावळे, कै. रसिका महाविद्यालय, देवणी	प्रा. डॉ. महेश खरात, मराठी विभाग प्रमुख, विनायकराव पाटील महाविद्यालय, वैजापूर
प्रा. डॉ. समाधान पसरकल्ले श्री शिवाजी महाविद्यालय, उमरगा	प्रा. डॉ. दीपक चिदरवार, मराठी विभाग प्रमुख महाराष्ट्र उदयगिरी महाविद्यालय, उदगीर
प्रा. मनीषा सु. नेसरकर, मराठी अध्ययन व संशोधन विभाग, राणी चन्नम्मा विद्यापीठ, बेळगाव, कर्नाटक	प्रा. महेंद्र अच्युत आल्टे इंदिरा कॉलेज ऑफ एज्युकेशन विष्णूपुरी, . नांदेड

सल्लागार समिती

प्रा. डॉ. सचिन चामले	प्रा. डॉ. गोपाल सोमाणी
प्रा. अंकुश भुसावळे	प्रा. डॉ. महादेव टेंकाळे

समघटक पुनरावलोकन समिती

प्रा. डॉ. कांत [illegible], मराठी विभागप्रमुख पंडित दीनदयाल उपाध्याय महाविद्यालय, देवणी	प्रा. डॉ. हंसराज भोसले, मराठी विभाग, महाराष्ट्र महाविद्यालय, निलंगा
प्रा. डॉ. दत्तात्रय डांगे, मराठी विभाग, कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर (स्वायत्त)	प्रा. डॉ. सुलोचना डेंगाळे, कै. रसिका महाविद्यालय, देवणी

Scanned with CamScanner

अनुक्रमणिका

१.	साहित्य समीक्षा : संकल्पना व स्वरूप - प्रा. अस्मिता वांद्रे	१०
२.	साहित्य समीक्षा : संकल्पना - प्रा. डॉ. राजेश तगडपल्लेवार	१३
३.	साहित्य समीक्षा : संकल्पना व प्रकार - प्राचार्य डॉ. चंद्रशेखर आत्माराम भगत	१५
४.	समीक्षेची संकल्पना, प्रयोजन व कार्य - प्रा. संदीप भागू चपटे	१८
५.	साहित्य समीक्षा संकल्पना व कार्य - डॉ. विष्णू नामदेव लांडे	२३
६.	समीक्षेच्या विविध पद्धती : स्थूल अवलोकन - संतोष मोहन जाधव	२७
७.	समीक्षेतील विविध संकल्पना: वाद यांचे विवेचन (स्त्रीवाद) - प्रा. चांदण पोपट सावळे	३१
८.	मराठी साहित्य समीक्षा पद्धतीचे स्वरूप - डॉ. वंदना जयराम जाधव	३५
९.	साहित्य समीक्षेमध्ये समीक्षकाचे व्यक्तिमत्व आणि भूमिका : एक तत्त्वचिंतन - प्रा. निलेश शंकरराव गायकवाड	३९
१०.	समीक्षेतील वास्तववाद : नवसंकल्पना - श्री. शरद प्रेमराज शेलार	४२
११.	साहित्य समीक्षा : संकल्पना आणि स्वरूप - प्रा. अंगद श्रीपती भुरे	४७
१२.	समीक्षेच्या विविध पद्धती : एक आकलन - प्रा. डॉ. रंदिल गजेंद्र साहेबराव	५०
१३.	मराठी साहित्य समीक्षेची समकालीनता - प्रोफेसर डॉ. विठ्ठल जंबाले	५४
१४.	समीक्षेच्या विविध पद्धती - फुले रागिनी बाबुराव	५८
१५.	साहित्य समीक्षा : संकल्पना व प्रकार - अर्जुन बंडू राठोड	६०
१६.	स्वातंत्र्योत्तर मराठी समीक्षेची वाटचाल - प्रा. दत्ता रुस्तुमराव शिंदे	६३
१७.	प्राचीन भारतीय मीमांसाशास्त्र : नवे आकलन - मनोज रामजी मुनेश्वर	६५
१८.	निवडक पाश्चात्त्य विचारवंतांची स्त्रीविषयक भूमिका - कु. ऐश्वर्या बाळकृष्ण शेवाळे	६८
१९.	समीक्षेतील मराठी समीक्षकांचे योगदान - शुभम गजानन बुटले	७३
२०.	मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून समीक्षा - प्रा. विलास गाजरे	७६
२१.	उत्तर - आधुनिकता : निकष व मराठी साहित्य - प्रा. राजरत्न किशनराव दवणे	८०
२२.	आदिबंधात्मक समीक्षा : एक दृष्टीक्षेप - प्रा. संजीवकुमार माने	८५
२३.	मराठीतील मानसशास्त्रीय व आदिबंधात्मक समीक्षेतील साहचर्य विचार - प्रा. सूर्य पुरुषोत्तम प्र.	८८
२४.	विविध समीक्षा पद्धतीत समन्वयाचे महत्त्व - प्रा. नरवाडे भास्कर विठ्ठलराव	९३
२५.	शालेय पाठ्यपुस्तकातील समीक्षा : स्वरूप आणि संस्कार - शीलवंत भिवा गाढवे	९६
२६.	पंडित आवळेकर यांच्या साहित्याची आस्वादक समीक्षा : वाङ्मय दर्शन - डॉ. संजीव कुमार पांचाळ	१००

Scanned with CamScanner

२७. आत्मचरित्र : एक वाङ्मय प्रकार - प्रा. डॉ. संजय हापगुंडे १०३
२८. विविध वाङ्मय प्रकारांचे विवेचन : नव्या प्रवाहातील नव जाणिवांच्या कविता - प्रशांतकुमार प्रल्हाद डोंगरदिवे १०७
२९. विविध वाङ्मयीन प्रवाहाचे नियोजन - प्रा. संजय चिताळकर ११५
३०. दलित वाङ्मय प्रवाह... एक अवलोकन... - डॉ. एल. एस. पवार ११७
३१. दलित साहित्यातील स्त्री व्यक्तिरेखांचे योगदान - प्रा. लोखंडे आर. बी. १२१
३२. दलित साहित्य समीक्षेचे मूल्यमापनाचे निकष - ललिता मानसिंग गोपाळ १२४
३३. विविध वाङ्मय प्रवाहाचे विवेचन : ग्रामीण साहित्य - गीता किशन इंगळे १२६
३४. १९२० पूर्वीच्या ग्रामीण साहित्याचे स्वरूप - महानंदा श्रीमंत माने १३१
३५. मराठी ग्रामीण साहित्यातील स्त्रीचे चित्रण - वऱ्हाडे बापूराव भास्कर १३४
३६. ग्रामीण संस्कृतीचे दर्शन घडविणारे ललित लेख : आसाराम लोमटे - संजय नामदेवराव आठवले १३६
३७. स्त्रीवादी साहित्य आणि पुरूषप्रधान समाज व्यवस्था - डॉ. साहेबराव भानुदासराव शिंदे १४०
३८. १९९० नंतरचे मराठवाड्यातील भटक्या विमुक्तांचा साहित्य प्रवाह - डॉ. संजय बालाघाटे १४३
३९. कवी देविदास माने यांच्या 'मौन' कवितासंग्रहातील स्त्रीवाद - प्रा. डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे १४७
४०. दुःखानुभूतींचा आत्मशोध घेणाऱ्या कविता : कदाचित अजूनही - प्रा. डॉ. समाधान पसरकल्ले १५२
४१. मरण स्वस्त होत आहे : एक आकलन - प्रा. महेंद्र अच्युत आल्टे १५५
४२. समाजविघातक कृती : पारध्याची गाय - डॉ. जयदेवी पवार १५९
४३. ग्रामीण कुटुंबातील कष्टकरी माणसांच्या संघर्षकथा : वळख - डॉ. शंकर हनुमंतराव कल्याणे १६२
४४. चरित्रात्मक समीक्षा : सामर्थ्य आणि मर्यादा - प्रा. डॉ. गणेश लहाने १६५
४५. विजय जावळे यांच्या 'लेकमात' कादंबरीतील भाषिक वैभव - प्रा. सखाराम बाबाराव कदम १६८
४६. मराठवाड्यातील साहित्यिकांच्या साहित्यकृतीचे विवेचन - डॉ. गजानन अनंता देवकर १७१
४७. 'कोल्हाट्याचं पोर' या आत्मकथनामधील स्त्री व्यक्तिरेखा : एक चिंतन - प्रा. एकनाथ वैजनाथ भिंगोले १७६
४८. 'आमचा बाप अन् आम्ही' मधील जिद्दी व दूरदृष्टीची राहीआई - डॉ. सुरेखा सिताराम बनकर १८०
४९. हिरापुत्र स्वरूप व समीक्षा - डॉ. लोंढे वनमाला सोपानराव १८३
५०. शांतता ! कोर्ट चालू आहे : एक परीक्षण - प्रा.डॉ.कालिदास गुडदे १८७
५१. 'युगांत' या नाट्यत्रयीच्या कलात्मकतेचे स्वरूप - प्रा. डॉ. दीपक चिद्दरवार १८९
५२. मराठी ललित गद्याची समीक्षा - तनुजा उल्हास देरे १९६

Scanned with CamScanner

४१. मरण स्वस्त होत आहे : एक आकलन

प्रा. महेंद्र अच्युत आल्टे,
सहायक प्राध्यापक,
इंदिरा कॉलेज ऑफ एज्युकेशन विष्णुपुरी, नांदेड.

प्रस्तावना :

बाबुराव बागुल हे वास्तववादी लिखाण करणारे कथाकार, कादंबरीकार होते. बाबुराव बागुल यांनी आपल्या निरीक्षणातून आणि प्रतिभेतून वास्तवादी लिखाण केलेले आहे. बाबुराव बागुल हे एक आंबेडकरवादी साहित्यिक, मराठी लेखक, कवी होते. विद्रोही आंबेडकरवादी कथांचे प्रमुख उद्गाते आणि प्रखर वास्तववादी कादंबरीकार तसेच शोषित, उपेक्षित, वंचित, झोपडपट्टीतील, फुटपाथवरील भणंग जनजीवनाचे भेदक चित्रण करणारे लेखक म्हणून त्यांची ओळख होती. प्रभावी व विद्रोही भाषाशैली, जिवंत प्रसंगचित्रण, कारुण्य आणि क्रुरता रेखाटन हे त्यांच्या लेखनाचे विशेष गुण होते. दलित साहित्यामध्ये मोठे योगदान देणारे एक प्रतिभावंत लेखक, साहित्यिक म्हणून बाबूराव बागूल यांना एक नवी ओळख मिळालेली होती. त्यांनी लिहिलेल्या कथा व कादंबऱ्या या गावकुसावाहेर राहणाऱ्या समाजाच्या सामाजिक जाणिवांचे व वेदनांचे वर्णन करणाऱ्या आहेत. स्त्रीप्रधान कथालेखन हा देखील त्यांच्या लिखाणाचा महत्वाचा भाग राहिलेला आहे. स्त्रियांच्या ह्रदयद्रावक जीवनाचे आणि समाजातील स्त्रियांच्या शोषित, पीडित सामाजिक स्थितीचे चित्रण करणारे लेखक बाबुराव बागुल होते. तसेच लिखाण करत असताना बाबुराव बागुल यांनी आंबेडकरी विचाराशी असणारी बांधिलकी कधीच सोडलेली नाही म्हणून मानवतेचे दर्शन घडवणारे त्यांचे साहित्य आहे. अशा बाबुराव बागुल यांनी मनोरंजनासाठी कथा लिहिलेली नसून सामाजिक प्रश्नांना वाचा फोडण्यासाठी कथा लिहिलेली आहे. असाच एक सामाजिक प्रश्नांची मांडणी करणारा 'मरण स्वस्त होत आहे' हा बाबुराव बागूल यांचा कथासंग्रह आहे. या कथासंग्रहात मुंबई सारख्या शहरामध्ये पोटाची भूक भागविण्यासाठी वेश्याव्यवसाय करणाऱ्या स्त्रिया, बेकार माणसे, बेवारशी माणसे, गुन्हेगार, निरपराधी, शिक्षित तरुण, मवाली यांचे चित्रण बाबुराव बागुल यांनी केलेले आहे. मरण स्वस्त होत आहे या कथासंग्रहात एकूण अकरा कथा आहेत या कथांचे आकलन पुढीलप्रमाणे -

१) लुटालूट :

बाबुराव बागुल यांच्या 'मरण स्वस्त होत आहे' या कथासंग्रहातील 'लुटालूट' ही पहिलीच कथा आहे. या कथेत बाबुराव बागुल यांनी वेश्याव्यवसाय करणाऱ्या महिलांची दैन्यावस्था चित्रित केलेली आहे. वेश्याव्यवसाय चालवणारी गंगू नायकिण या कथेत आहे. गंगू वेश्याव्यवसाय करून आपला भाऊ तोरप्पा याला पैसे पुरवत असते, मात्र पैशासाठी ती सर्व नातेसंबंध विसरलेले असते. गंगूने स्वतःच्या भाचीला म्हणजेच वंचाळा हिला वेश्याव्यवसाय करण्यास मजबूर केलेले असते. वंचाळा स्वतःच्या बापाची घृणा करत असते कारण वेश्याव्यवसायात ढकलणारा तोरप्पा हा बाप नसून हैवान आहे असे वंचाळाला नेहमी वाटत असते. मुलीला वेश्याव्यवसाय करावयास लावणारा बाप हा बाप असू शकत नाही असे वंचाळाला नेहमी वाटते व म्हणूनच ती अत्यंत निष्ठुर निःनिसंग झाली होती, विध्वंसक विचाराने बेभान झाली होती व म्हणत होती 'हा बाप आहे का भूत ! बकासुराच्या पोटचा, काळजाचा छळणारा, भाड खाणारा!' गुंगूने सोनी, पुतळा, नाजुका अशा कितीतरी मुलींचे आयुष्य वेश्या व्यवसायात बरबाद केलेले असते अशा सर्व स्त्रियांच्या जीवनाची करूण कहाणी या कथेत चित्रीत झालेली आहे.

२) सक्तमजुरी :

फर्नांडिस हा या कथेचा नायक आहे. जुगार खेळून तो कुटुंबाचा उदरनिर्वाह चालत असतो. त्याच्यासोबत त्याचे तीन साथीदारही असतात तेही पोटासाठी जुगाराच्या धंद्यात आलेले असतात. सिकंदर सिंधी, कासम अल्ली, संभा या तीन साथीदारांना घेऊन फर्नांडिस जुगारात पैसे लावत असतो तसेच फर्नांडिसचा तेरा वर्षाचा मुलगा दानियल हा देखील पहाऱ्यावर असतो तोही आपल्या बापाला मदत करत असतो. बापाला जुगारात पैसे मिळले तर तो हॉटेलला नेईल पोटाला खाऊ घालील या आशेने तो बापाला मदत करत असतो. उपाशीपोटी दानियल बापासोबत वणवण भटकत असतो दानियलला बापाने दिलेली ही एक सक्तमजुरीची शिक्षाच होती. फर्नांडिसचा जुगाराचा धंदा चालत नसतो प्रतिकूल परिस्थितीत तो दिवस काढत असतो. घरातही बायको त्याच्यावर चिडत होती त्याच्याशी भांडत होती कारण बायकोवर प्रत्येक वर्षाला बाळंतपण लादणारा फर्नांडिस हा सैतान असतो. दयनीय अवस्थेत फर्नांडिसचे कुटुंब जीवन कंठीत असते अशातच फर्नांडिसला आणि त्याच्या साथीदाराला पोलीस पकडतात या सर्वांचे चित्रण या कथेत आलेले आहे.

Scanned with CamScanner

३) भूक :

भुकेसाठी व्याकुळ झालेल्या कुटुंबाची ही कथा असून या कथेत भागू कोळीण व तिच्या भिका आणि सटवा या दोन मुलांचे चित्रण आलेले आहे. पाऊस वैरी होऊन कोसळत असतो आणि त्या पावसाने भल्याभल्यांची बंबेरी उडवलेली असते. हातावर पोट भरणाऱ्या गोरगरिबांची यामुळे दैना झालेली असते. पाऊस कमी व्हावा म्हणून लोक देवाला विनवत होते मात्र पाऊस कमी होत नव्हता. भागू कोळीण आपल्या दोन मुलांना घेऊन नदीवर मासे धरण्यासाठी जाते मात्र तिच्या मनात बालपणापासून एक भीती बसलेली असते कारण तिच्या आईचा साप चावून अंत झालेला असतो सापाचे भय तिला बालपणापासूनच असते. भागू कोळीण मासं पकडून घरी येते व त्याची भाजी करून मुलांना खाऊ घालते. मात्र खाऊ घातलेली भाजी ही माशांची नसून सापाची असते हे तिला ज्यावेळेस कळते त्यावेळेस ती घाबरून जाते आणि पुत्रांवर प्रेम करणारी भागू आपला जीव सोडून देते अशी हृदयद्रावक कथा बाबुराव बागुल यांनी चित्रित केलेली आहे.

४) आई :

ही कथा शाळेत शिकणारा पांडू आणि त्याच्या आईची आहे तसेच या कथेत पांडूचे वर्गमित्र लखू, नामू, भागा, किसन यांचे चित्रण आलेले आहे. पांडूच्या बापाने मोठ्या भावासोबत गावाकडे भांडण करून त्याला कुऱ्हाड घातलेली असते कारण तो बायकोकडे वाईट नजरेने पाहत असतो. त्यावेळेसपासून तो गावाला पारखा होऊन मुंबईत स्थायिक झालेला असतो. पुढे पांडूच्या बापाला क्षयरोग होतो या रोगात तो खंगून मरून जातो त्याच्या जाण्याने पांडू आणि त्याची आई एकाकी होतात या एकाकीपणाचाच गैरफायदा शेजारी राहणारा दगड्या घेतो. तिच्या अब्रूवर घाला घालण्याचा प्रयत्न देखील करतो. मात्र पांडूच्या आईने एका मुकादमाला ठेवलेले असते पांडूचा बाप मरून आठ-दहा वर्षे झालेली असतात त्यामुळे तिच्या व्याकुळ शरीराला वासनेचा संचार झालेला असतो. आईचे मुकादमासोबत असणारे संबंध पांडूला ज्यावेळी माहीत होतात त्यावेळी तो खचतो. आईने आणलेले नवीन कपडे देखील तो घालत नाही शरीर विकून मिळवलेल्या पैशातून त्याला काहीही नको असते पण पांडूच्या आईच्या डोक्यात मुकादमाशिवाय दुसरा कोणताही विचार येत नाही. मुलाला हे सर्व सांगावे त्याला समजवावे असे तिला वाटते पण तिचे सांगण्याचे धाडस होत नाही. यातूनच पुढे दोघांमध्ये मतभेद होतात आणि पांडू आईला सोडून निघून जातो पांडूच्या आईची अवस्था मात्र चिखलात 'तून बसलेल्या माणसाप्रमाणे झालेली असते. आई मुलाच्या भावनांचे चित्रण या कथेमधून आलेले आहे.

५) मैदानातील माणसे :

मैदानातील माणसे ही कथा भिकार आणि बेकार माणसांची चित्रण करणारी आहे. मोकळ्या मैदानात थंडीत कुडकुडत पडलेल्या अनेक माणसाचे चित्रण या कथेत आलेले आहे. डेव्हिड, आजारी असलेला अब्दुल करीम, झुणकाबू- सुपड ही म्हातारी जोडी, सोळा वर्षांचा रामू, राक्षसकाय मद्रासी महारोगी, फासेपारध्यांची टोळी, आजा-आजी सोबत असलेली कुंवार सोना हे सर्व मैदानात थंडीत कुडकुडत पडलेले असतात. या थंडीत रात्रभर कुडकुडत असतानाच काय होते याचे चित्रण या कथेमध्ये आलेले आहे. मोकळ्या मैदानात रात्रीच्या वेळी माणसे कामूक प्रकार करण्यात दंगून गेलेली असतात हे सर्व कुंवार सोना पाहून बेचैन झालेली असते व ती देखील एका परपुरुषासोबत आपले सतित्व सांडून झोपते त्यावेळी तिच्या टोळीतील लोक तिला शोधून काढून त्या परपुरुषाला रक्तबंबाळ होईपर्यंत मारतात. तसेच या मैदानात एक गरोदर स्त्री बाळंत होण्यासाठी किंकाळ्या देत असते. झुणकाबू-सुपड ही म्हातारी जोडी थंडीने हैराण होतात आणि रामूचे कागद जाळून तापत बसतात मात्र रामू हे सर्व कागद हिसकावून घेतो आणि त्यांच्यात तुफान भांडण होते रामू म्हातारीच्या डोक्यात धोंडा घालतो तसेच मागील कित्येक वर्षांपासून दादागिरी करणारा डेव्हिड मैदानातील माणसांचा कसा मार खातो या सर्वांचे चित्रण या कथेत आलेले आहे.

६) शिक्षण :

शिक्षण घेऊन देखील नाविलाजास्तव माणसाला कसे गुन्हेगार व्हावे लागते याचे चित्रण करणारी ही कथा आहे. लक्ष्मण जाधव हा अत्यंत हुशार, चित्रकार, बुद्धिमान असा तरूण असतो. अशा लक्ष्मणने मेहुण्याचा खून केलेला असतो आणि मेहुण्याच्या खुनाच्या आरोपाखाली तो शिक्षा भोगत असतो. जावयाला खुश ठेवण्यासाठी लक्ष्मणची आई त्याला पैसे देते. लेकीवर आपला पगार खर्च करते. मात्र जावई आपल्या मुलीला मारहाण करत असतो याचे आईला वाईट वाटते. बहिणीच्या दुःखाच्या कथा एकून लक्ष्मणच्या अंगाचा तीळपापड होत असतो. लेकीसाठी आणि जावयासाठी एवढे करून देखील ज्यावेळी जावई सासुवरच पापवासनेने हात टाकतो या सर्वांची चीड लक्ष्मणला येत असते. पुढे लक्ष्मणची बहिण नवऱ्याच्या जाचाला कंटाळून गाडीखाली आत्महत्या करते याचा राग लक्ष्मणच्या मनात असतो आणि या सर्वांचा बदला घेण्यासाठी तो मेहुण्याचा खून करतो. वकिल होण्याचे ध्येय बाळगलेला लक्ष्मणला व्यवस्था कशी गुन्हेगार करते याचे प्रत्ययकारी चित्रण या कथेत आलेले आहे.

Scanned with CamScanner

७) **मरण स्वस्त होत आहे :**

मरण स्वस्त होत आहे या कथेत बाबुराव बागुल यांनी मुंबईच्या बकाल झोपडपट्ट्यांचे वर्णन केलेले आहे. अशा झोपडपट्ट्यांत, पालात राहणाऱ्या अजब माणसाचे चित्रण या कथेत आलेले आहे. भीमू कदम, राणू नागवेकर, बारकू या व्यक्तिरेखा कथेत आलेल्या आहेत. पैशामाठी नातीगोती विसरणाऱ्या व्यक्तिरेखा बाबुराव बागुल यांच्या कथेत आढळतात. भीमू कदम सातारकडचा पैलवान असतो अशा भिमूने बदफैलीने वागणाऱ्या पत्नीचा आणि त्याच्या शत्रूचा कुऱ्हाडीने खून केलेला असतो. असा भिमू नंतरच्या काळात मुंबईत बांद्रयाला येतो तिथेही कचकडची एक झाडूवाली असते तिच्याशी घरवा करतो या सर्वांचे चित्रण यामध्ये केलेले आहे. राणू नागवेकरचेही यात वास्तव चित्रण त्यांनी केलेले आहे. आजारी बायको, चार मुले असणारा क्षयरोग झालेला हा राणू असतो. मुलीला वेश्याव्यवसाय करायला लावणारा आणि तिच्या पैावर जगणारा बारकू हा विचित्र व्यक्ती देखील या कथेत रेखाटलेला आहे. पोटच्या मुलीचे बाटोळे करणारा, पोटाच्या भुकेसाठी आणि स्वतःच्या चैनीसाठी मुलीचे हाल करणारा बाप या कथेत रेखाटलेला आहे.

८) **मवाली :**

अतृप्त स्त्री-पुरुष एकत्र आल्यावर किती आंधळे होतात याचे चित्रण या कथेत आलेले आहे. या कथेत कोलंबस, लाल्या, राफायल, काशिनाथ, पिटर अशा पाच मवाल्यांचे चित्रण आहे. तसेच गिरीजा एका काळ्या मुलाची आई आणि कर्तबगार बाई म्हणून कशी मानाने राहत होती याचेही प्रत्ययकारी चित्रण आहे. कोलंबस अत्यंत 'बावदार, उंचा, तगडा, मिलिटरीचा चीफ बाटावा असा असतो असा हा कोलंबस गोव्यात फौजेत असतो कोलंबसवर अनेक मुली भाळत असतात पण कोलंबस कोणाच्या हाती लागत नसतो. मात्र एकदा त्याचे एका मुलीसोबत संबंध येतात त्याच मुलीशी त्याचा वरिष्ठ अधिकारी लगट करण्याचा प्रयत्न करतो यामध्येच कोलंबसने त्याला पिस्तुलाच्या गोळ्या घालून ठार केलेले असते याचा बदला म्हणून पोर्तुगीज सरकारने कोलंबसच्या आईला व भावी पत्नीला छळुन मारलेले असते असे विदारक चित्रण या कथेच्या माध्यमातून बाबुराव बागुल यांनी केलेले आहे.

९) **जुलूम :**

फ्रेडरिक तरुणाची आणि त्याच्यावर जीवापाड प्रेम करणाऱ्या त्याची पत्नी एलीझाची ही कथा आहे. फ्रेडी आणि एलीने आपला संसार थाटलेला असतो दोघे अगदी आनंदाने संसार करत असतात. अशातच मायकल सारखा अत्यंत पाताळयंत्री आणि धूर्त अधव मनुष्य त्यांच्या संसारात प्रवेश करतो. झोपडपट्टीच्या अंगणात सखाराम नावाच्या दादाचा खून मायकलने केलेला असतो या खुनाचा आळ आपल्या पतीवर म्हणजेच फ्रेडीवर येईल असे एलीला वाटते आणि यामुळे ती भयकंपीत होऊन फ्रेडीला झोपडपट्टी सोडून जाण्यास सांगते. मात्र तोपर्यंत पोलीस फ्रेडीला घेऊन जातात तुरुंगात टाकतात आपल्या पतीला तुरुंगातून सोडविण्यासाठी एली अनेकविध प्रयत्न करते पण ते सर्व निष्फळ होतात. पैसे देखील देते पण एलीची फसवणूक होते. फ्रेडी हा जेलमध्ये असतो निरपराध असणाऱ्या फ्रेडीला पोलिस गुरासारखे मारतात पण 'मी खून केला नाही' असे फ्रेडी म्हणत असतो. फ्रेडीला सोडवण्यासाठी एली जीवाचा आकांत करून वेड्यासारखी धावपळ करत असते या सर्वांचे चित्रण यामध्ये आलेले आहे.

१०) **नहान :**

बेकार, भिकारी, फेरीवाले आणि ज्या लोकांची झोपडी बांधण्याची सुद्धा कुवत नाही असे लोक म्युनिसिपल शाळेच्या इमारतीत मुक्कामाला येत असतात त्यांच्या दयनीय आणि बकाल जीवनाची कथा यामध्ये चित्रीत केलेली आहे. पोटाच्या आणि शरीराच्या भुकेला व्याकुळ झालेले हे लोक आहेत हे कथा वाचल्यानंतर आपल्या लक्षात येते. तसेच या कथेत डॉक्टर बापू, धोंडीबुवा, पुंजा महाराज आणि चिंध्या या व्यक्तिरेखा आहेत. सर्वच लोक बेकार असतात फक्त या सर्वांमध्ये चिंध्या नोकरी करत असतो. यामुळेच चिंध्याचा इतर मंडळी द्वेष करीत असतात आणि या द्वेष भावनेतूनच पुढे अनेक घडामोडी घडतात.बाबुराव बागुल यांनी या कथेत भुकेचा प्रन प्रखरतेने मांडला आहे. माणूस गरीब असो अथवा श्रीमंत त्याला पोटाला खायला भाकर लागते. मग बेकार लोकांनी आपले पोट कसे भरायचे त्यातच मुंबईसारख्या भागात झोपडपट्टीत राहणारे लोक आपली उपजीविका की भागविणार असा प्रश्न या कथेच्या माध्यमातून बाबुराव बागुल उभा करतात. बेकरांच्या भुकेचा प्रश्न या कथेत मांडलेला आहे.

११) **कविनेचा जन्म :**

कविनेचा जन्म ही एका तरुणाची कथा आहे. यामध्ये एक तरुण नोकरी मिळवण्यासाठी पायपीट करतो. एका परदेशी कंपनीत बिगाऱ्याची नोकरी मिळवी यासाठी तो प्रयत्न करतो. हा तरुण सफाईदारपणे गुजराती बोलतो त्यावेळी त्या कंपनीतील साहेब खुश होतो. गुजराती आहेस का? असा प्रश्न तो साहेब करतो पण तो तरुण मराठी असल्याचे सांगतो. तसेच मराठी, हिंदी, बंगाली, इंग्रजी उत्तम येत असल्याचे सांगतो. त्यावेळी त्या साहेबाला वाटते की याला नोकरी द्यावी पण पुढे बोलता - बोलता तो तरुण म्हणतो की, मी नुकताच मार्क्सवाद वाचून संपवलाय त्यावेळी तो

Scanned with CamScanner

साहेब चिडतो आणि म्हणतात 'गेट आउट यु ब्लडी बेगर...' असे म्हणून हाकलून देतो. तो तरुण खिन्न होतो, उदास होतो पायपीट करत वणवण भटकतो व त्याला वाटते की, हा देश म्हणजे एक प्रचंड तुरुंग आहे आणि या तुरुंगातील मी एक कैदी आहे व हे जगणे म्हणजे शिक्षाच आहे. असा हा तरुण या कथेत आला आहे. पुढे कौटुंबिक कलहाला देखील या तरुणाला सामोरे जावे लागते. या कथेत सासु - सुनेच्या भांडणात मुलाचे कसे हाल होतात याचे चित्रण आलेले आहे. हा तरुण वाचन करत असतो, लिहीत असतो आणि आयुष्यातील आव्हानांना सामोरे जात असतो मात्र जीवनातील समस्या अधिकच वाढत जातात त्यावेळी जगणे त्याला नकोसे होऊन जाते आणि त्याला कवितेच्या ओळी सुचतात. ये मरणा....लवकर ये... ये मरणा....असे तो पुटपुटत असतो आाच वेळी त्याची आई आणि पत्नी येतात हे सर्व पुटपुटणे ऐकून त्या घाबरून जातात या कथेत शिक्षित झालेल्या तरुणाला साधी नोकरी सुद्धा मिळत नाही आणि मार्क्सवादाचे फक्त नाव काढले तर कसा अपमान सहन करावा लागतो या सर्वांचे चित्रण आलेले आहे.

निष्कर्ष :

१) स्त्रियाच्या दैन्यावस्थेची आणि दुःखांची मांडणी करणारा हा कथासंग्रह आहे.
२) मुंबईतील झोपडपट्ट्यात राहणारे कामगार, मजूर, वेठविगारी, मवाली, गुन्हेगार यांच्या प्रश्नांची मांडणी करणारा हा कथासंग्रह आहे.
३) वेश्याव्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांच्या जीवनाची दैन्यावस्था आणि त्यांच्या जीवनाची करूण कहाणी कथासंग्रहात चित्रित केलेली आहे.
४) पोटाची खळगी भरण्यासाठी धडपड करणाऱ्या माणसांची आणि त्यांच्या कुटुंबाची होणारी वाताहत या कथासंग्रहात चित्रित केलेली आहे.
५) भूक माणसाला देहभान विसरायला लावते तसेच गोरगरिबांना जीवन जगताना कराव्या लागणाऱ्या संघर्षाचे चित्रण बाबुराव बागुल यांनी आपल्या कथासंग्रहात केलेलं आहे.
६) आई - मुलाच्या नातेसंबंधाचे तसेच पती निधनानंतर स्त्रीला कराव्या लागणाऱ्या संघर्षाचे चित्रण या कथासंग्रहात केलेले आहे.
७) उघड्या मैदानात थंडीत कुडकुडणाऱ्या आणि वासनेची भूक भागवण्यासाठी तडफडणाऱ्या माणसांच्या संघर्षाची कहाणी चित्रित केलेली आहे.
८) अन्याय - अत्याचार सहन न झाल्यामुळे शिक्षित तरुणाला ही व्यवस्था कशी गुन्हेगार बनवते यांचे चित्रण या कथेत आलेले आहे.
९) मुंबईतील झोपडपट्ट्यांचे आणि तेथील बकालपणाचे चित्रण बाबुराव बागुल यांच्या कथेत दिसून येते.
१०) पोटाची भूक भागवण्यासाठी आणि स्वतःच्या चैनीसाठी मुलीला वाम मार्गाला लावणाऱ्या माणसांचे चित्रण बाबुराव बागुल यांच्या कथेत आलेले आहे.
११) मवाल्यांच्या आपापसातील संघर्षांचे आणि अतृप्त स्त्री-पुरुषांच्या मनाचे वास्तववादी चित्रण कथासंग्रहात केलेले आहे.
१२) निरपराध माणूस जेव्हा जेलमध्ये जातो त्यावेळी त्याची होणारी दयनीय अवस्था आणि पती-पत्नींच्या प्रेमाचे उत्कट चित्रण या कथासंग्रहात आलेले आहे.
१३) मुंबईतील झोपडपट्टीत राहणाऱ्या बेकारांच्या भुकेच्या प्रश्नाची मांडणी कथासंग्रहाच्या माध्यमातून केलेली आहे.
१४) उपाशीपोटी वणवण भटकणारे, जीवनात अनेक संघर्षांना सामोरे जाणारे, वाचन करणारे, अभ्यास करणारे लोकच साहित्याची निर्मिती करू शकतात हा संदेश देखील या कथासंग्रहात दिलेला आहे.
१५) मरण स्वस्त होत आहे या कथासंग्रहात बाबुराव बागुल यांनी वाचकाला भुरळ घातलेली नसून वास्तव जीवनाची मांडणी करून भानावर आणले आहे.

समारोप : 'मरण स्वस्त होत आहे' या कथासंग्रहात बाबराव बागुल यांनी मुंबईतील झोपडपट्ट्यांचे आणि तेथील माणसांचे वास्तवादी चित्रण केलेलं आहे. मुंबईसारख्या शहरात वेश्याव्यवसाय करणाऱ्या महिलांची दयनीय अवस्था, विधवा स्त्रियांची असणारी दयनीय अवस्था, स्त्रियांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन, स्त्रियांना कराव[illegible]णारा संघर्ष, पोटाची भूक आणि शरीराची भूक भागविण्यासाठी माणूस गुन्हेगार कसा होतो तसेच बेकार, भिकार, गुन्हेगार, शिक्षित, निरपराध, मवाली, उपाशीपोटी वणवण भटकणाऱ्या माणसांचे वास्तवादी चित्रण कथासंग्रहात आहे. गोरगरीब माणसांना भुकेसाठी कराव्या लागणाऱ्या संघर्षाचे चित्रणही यामध्ये केलेले आहे. बाबुराव बागुल यांनी समाजातील अनेक प्रश्नांना आपल्या कथासंग्रहाच्या माध्यमातून वाचा फोडून वास्तववादी चित्रण कथासंग्रहात केलेली आहे.

संदर्भ :

१) बागुल बाबुराव : मरण स्वस्त होत आहे, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई
२) फडके भालचंद्र : दलित साहित्य : वेदना आणि विद्रोह
३) बागुल बाबुराव : दलित साहित्य आजचे क्रांतिविज्ञान
४) डांगळे अर्जुन : दलित साहित्य : एक अभ्यास
५) खरात प्रकाश : दलित कथा : स्वरुप आणि शोध, सुगावा प्रकाशन, पुणे

Scanned with CamScanner

June-Dec-2018

ISSN 0976-0377
RNI. MAHMUL02805/2010/33461

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

Editor In Chief
Dr. Balaji Kamble

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

IMPACT FACTOR 5.45

ISSN 0976-0377

UGC Approved International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XVIII, Vol. IV
Year -IX (Half Yearly)
(June 2018 To Dec. 2018)

Editorial Office :
'Gyandeep',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913,09637935252,
09503814000,07276301000

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com
drkamblebg@rediffmail.com

Publisher :
Jyotichandra Publication,
Latur, Dist. Latur.-415331
(M.S.) India

Price: ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Latur, Dist. Latur (M.S.)
Mob. 09423346913, 9503814000

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Aloka Parasher Sen
Professor, Dept. of History & Classics,
University of Alberta, Edmonton,
(CANADA).

Dr. Huen Yen
Dept. of Inter Cultural
International Relation
Central South University,
Changsha City, (CHAINA)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. G.V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Laxman Satya
Professor, Dept. of History,
Lokhevan University, Loheavan,
PENSULVIYA (USA)

Bhujang R. Bobade
Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Insititute,
Malakpet, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Sadanand H. Gone
Principal,
Ujwal Gramin Mahavidyalaya,
Ghonsi , Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

DEPUTY-EDITORS

Dr. S.D. Sindkhedkar
Vice Principal
PSGVP's Mandals College,
Shahada, Dist. Nandurbar (M.S.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics
Maharashtra Mahavidhyalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Veera Prasad
Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, (A.P.)

Johrabhai B. Patel,
Dept. of Hindi,
S.P. Patel College,
Simaliya (Gujrat)

CO-EDITORS

Sandipan K. Gaike
Dept. of Sociology,
Vasant College,
Kej, Dist. Beed (M.S.)

Ambuja N. Malkhedkar
Dept. of Hindi
Gulbarga, Dist. Gulbarga,
(Karnataka State)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani,Dist. Parbhani.(M.S.)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi,
B.K. Deshmukh College,
Chakur Dist. Latur.(M.S.)

RNI. MAHMUL02805/2010/33461
Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 5.45
ISSN 0976-0377
Issue:XVIII, Vol. IV, June 2018 To Dec. 2018

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Infrastructure and Economic Development in India **Mudiraj Narendra Balbhim**	1
2	TQM : For Implementation in Libraries and Information Centres **Nilesh Raut**	6
3	Comparative Study of Physical Fitness of Basketball and Volleyball Male Players **Sagar Dandade**	16
4	मराठी से हिंदी अनुवाद की समस्याएँ **डॉ. राजाभाऊ पवार**	20
5	भारतीय शिक्षण व्यवस्था : एक दृष्टीक्षेप **डॉ.शैला सारंग**	27
6	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिलाविषयक विचार **डॉ.नरेंन्द्र देशमुख**	33
7	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक धोरण **डॉ. दिलीप किशन राठोड**	37
8	वैदिक पुर्वकाळात भारतात आलेल्या जमाती - एक अभ्यास **डॉ. विजयकुमार तांबारे**	43
9	उचल्या : एक चिकित्सा **मुनेश्वर जमईवार**	48
10	भारतातील दारिद्र्य : एक मुलभूत समस्या **चंद्रकांत मोरे**	50
11	स्त्री आरोग्य विषयक समस्या **प्रविण अनभुले**	56

This document was created with the Win2PDF "Print to PDF" printer available at

https://www.win2pdf.com

This version of Win2PDF 10 is for evaluation and non-commercial use only.
Visit https://www.win2pdf.com/trial/ for a 30 day trial license.

This page will not be added after purchasing Win2PDF.

https://www.win2pdf.com/purchase/

RNI. MAHMUL02805/2010/33461
Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 5.45
ISSN 0976-0377
Issue : XVIII, Vol. IV, June 2018 To Dec. 2018

महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक धोरण

डॉ. दिलीप किशन राठोड
सहाय्यक प्राध्यापक
एस एस एस कॉलेज ऑफ एज्युकेशन
विष्णुपुरी, नांदेड, महाराष्ट्र (भारत).

7 **Research Paper - Education**

ABSTRACT

शिक्षणाचे ध्येये सांगताना गांधीजींनी आत्मनिर्भरता, चारित्र्यसंवर्धन, आत्मिक विकास, भावनिक विकास, सामाजिक जाणीव इत्यादी बाबीवर भर दिला. आपल्या शिक्षणविषयक विचारात त्यांनी मूलउद्योगी शिक्षण पद्धतीला विशेष महत्व दिले. गांधीजींनी कृतीद्वारा शिक्षण, समवायातून शिक्षण, स्वानुभवातून शिक्षण या पद्धतीचा पुरस्कार केला. गांधीजीचे आणि जॉन ड्यूई यांचे विचार बरेचसे सारखे होते. जॉन ड्यूई यांच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाला गांधीजींनी व्यावहारिक पातळीवर आणले.

भारतीय शिक्षण आयोगाने (१९६४ ते १९६६) राष्ट्रीय शिक्षणाची आपली योजना सादर करताना गांधीजींच्या 'बेसिक' शिक्षणातील तत्त्वाच्या आधारे आपली योजना आखली आहे. असे म्हटले आहे. यातच गांधीजींच्या विचाराचे श्रेष्ठत्व सामावलेले आहे.

प्रस्तावना:-

रवींद्रनाथ टागोर यांच्याप्रमाणे महात्मा गांधी यांचे नाव शिक्षण क्षेत्रापेक्षा इतर क्षेत्रातही खूप मोठे आहे महात्मा गांधी हे राष्ट्रपिता होते भारत पारतंत्र्यात असताना देशाला परकीय सत्तेपासून मुक्त करण्यासाठी अहिंसाच्या बळावर महात्मा गांधीजींनी फार मोठा लढा दिला. जनतेत देशाविषयी प्रेम जागृत केले, आत्मविश्वास निर्माण केला,लोकात असलेल्या क्षमताची जाणीव करून दिली. हे प्रचंड कार्य राजकीय क्षेत्रात करीत असताना शिक्षण क्षेत्रातही गांधीजींनी अत्यंत महत्त्वाची कामगिरी बजावली स्वतंत्र्यपूर्वकाळात शिक्षणाचा सर्वांगिण विचार करून त्यात महात्मा

गांधींनी सुधारणा घडवून आणली. केवळ राजकीय क्षेत्रातच नव्हे तर धर्म, समाजकारण, अर्थकारण, हरिजनोद्धार, साहित्य, निसर्गोपचार, ब्रम्हचर्य इत्यादी क्षेत्रात त्यांनी सखोल चिंतन केले, प्रयोग केले. शिक्षण क्षेत्रात तर देशासाठी त्यांनी स्वतंत्र योजनाच तयार केली.

महात्मा गांधीजी हे एक युगपुरुष होते. ते सत्याला परमेश्वर मानीत असत. अत्यंत साधी राहणी असणाऱ्या या माणसाने आपल्या उच्च विचारांनी तसेच अमोघ कर्तुत्वाने व शक्तीने साऱ्या जगास भारावून टाकले. गांधीजींनी अहिंसेला व्यापक असा अर्थ प्राप्त करून दिला. नैतिकता हा त्यांच्या जीवनाचा मूलाधार होता. महात्मा गांधी स्वातंत्र्य लढ्यात सेनानी होते. अहिंसा धर्माचे प्रवर्तक होते. जीवनशोधक होते, मानवतेचे पुजारी होते, एक श्रेष्ठ तत्वचिंतक आणि शिक्षणतज्ञ होते. या त्यांच्या विविध भूमिका एकाच जीवनविषयक तत्वज्ञानाचे अविष्कार होते. गांधीजींचे शिक्षण विचार जाणून घेण्यापुर्वी त्यांचे जीवनविषयक तत्वज्ञान लक्षात घेणे अगत्याचे आहे.

१. जीवन आणि जीवनविषयक तत्वज्ञान:-

महात्मा गांधी यांचा जन्म पोरबंदर येथे इ.स.१८६९ साली झाला.महात्मा गांधीजीचे वडील करमचंद गांधी राजकोट संस्थानचे दिवाण होते. महात्मा गांधीजीचे शिक्षण पूर्ण झाल्यावर त्यांनी काही दिवस वकिली केली आणि व्यापारी कंपनीचे कायदेशीर सल्लागार म्हणून ते दक्षिण आफ्रिकेत गेले. तेथे त्यांच्या जीवनाला कलाटणी मिळाली. दक्षिण आफ्रिकेत त्यांनी भारतीयांची स्थिती पाहिली आणि त्यांचे जीवन पार बदलून गेले. या घटनेनंतर त्यांच्या जीवनाला एक वेगळे वळण लागले.

सत्य आणि अहिंसा या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत.अहिंसा हे ध्येय आहे आणि सत्याने वागणे हा त्या ध्येयाप्रत जाण्याचा मार्ग आहे. असे ते सांगत.हिंसा म्हणजे केवळ हत्या नव्हे तर दुसऱ्यास दुखावणे ही सुद्धा हिंसा आहे. क्रोध, घृणा, राग, वाईट भावना, अपशब्द यांमुळे हिंसा घडू शकते. या सर्व गोष्टींपासून जो दूर राहतो तो अहिंसेचा उपासक असतो. अशा प्रकारे अहिंसेला एक वेगळा अर्थ गांधीजींनी प्राप्त करून दिला. महात्मा गांधी जीच्या जीवनाबरोबर त्यांचे जीवनविषयक तत्वज्ञान विकसित झाले. महात्मा गांधीजींनी सत्यास आपल्या जीवनात अनन्यसाधारण महत्व दिले. आपल्या जीवनात त्यांनी सत्याचे प्रयोग केले, सत्यांच्या आधारे आपणास परमेश्वराचे दर्शन घडते. असे त्यांचे म्हणणे होते.

२. गांधीजींचे शिक्षण विषयक तत्वज्ञान:-

गांधीजींच्या मते, शिक्षण म्हणजे शरीर, मन आणि आत्मा यांचा उत्कृष्ट विकास होय. केवळ साक्षर होणे म्हणजे शिक्षण नव्हे. व्यक्तिमत्त्वाचा संपूर्ण विकास साधणे हेच शिक्षणाचे ध्येय असले पाहिजे. गांधीजींनी 'शिक्षण म्हणजे माणूस घडविणे' हा विचार आग्रहपूर्वक मांडलेला दिसून येतो.

गांधीजीचे शिक्षणविषयक विचार म्हणजे त्यांच्या जीवनविषयक तत्त्वज्ञानाचे व्यावहारिक स्वरूप होते. त्यांचे जीवनविषयक तत्त्वज्ञान यापूर्वी आपण अभ्यासले. या जीवनविषयक

तत्वज्ञानाचे प्रतिबिंब आपणास त्यांच्या शिक्षणविषयक विचारात पहावयास मिळते. गांधीजीच्या शिक्षणविषयक तत्त्वज्ञानात निसर्गवाद, कार्यवाद आणि आदर्शवाद यांचा समन्वय साधलेला दिसून येतो. शिक्षणातील केवळ पुस्तकीय विद्येला त्यांनी कधीच महत्त्व दिले नाही. शिक्षणातून केवळ कारकून निर्माण करणे हेही बरोबर नव्हते. शिक्षण पद्धतीतील अनेक दोष कमी करून चरित्रात्मक व भावनात्मक भूमिकातून समृद्ध करणारे शिक्षण देण्यासाठी गांधीजींनी शिक्षणाची पुनर्रचना केली.

गांधीजीच्या जीवनविषयक तत्त्वज्ञानात आध्यात्मिकतेला प्रधान स्थान होते. शिक्षणातही या तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. मानवाचा समतोल सर्वांगीण व सुसंवादी विकास साधण्याच्या दृष्टीने शिक्षणाची ध्येये त्यांनी पुढील प्रकारे मांडली त्यातील काही ध्येये जीवनाचा तात्कालीक विचार करणारी तर काही जीवनाच्या अंतिम उद्दिष्टाचा विचार करणारी होती.

३. शिक्षणाची ध्येये :

अ. तात्कालिक ध्येये

१. चारित्र्यनिर्मिती करणे
२. सर्वांगिण विकास करणे
३. सांस्कृतिक शिक्षण देणे
४. अर्थोत्पादनास शिक्षण देणे

ब. अंतिम ध्येये

१. सामाजिक जबाबदारीची जाणीव निर्माण करणे
२. आध्यात्मिक विकास साधने

जीवनाच्या अंतिम ध्येयात आणि शिक्षणाच्या अंतिम ध्येयात गांधीजींनी फरक केलेला दिसून येत नाही. व्यक्तींच्या जीवनाचे जे अंतिम ध्येय तेच ध्येय शिक्षणातून साध्य व्हावे असे त्यांचे मत होते. गांधीजी हे समन्वयवादी होते. केवळ आदर्शाकडे बघून ते चालत नव्हते तर आदर्शाला व्यावहारिकतेची जोडही त्यांनी दिलेली होती.

यासाठी आत्मविकास साधणे हे शिक्षणातून घडले पाहिजे. आत्मविकासानंतर आत्मसाक्षात्कार घडेल आणि व्यक्तीला आपली आध्यात्मिक उन्नती साधता येईल. गांधीजीस्वतः अध्यात्मवादी होते.' सा. विद्या या विमुक्तेय' अशी त्यांची धारणा होती. आध्यात्मिक विकास साधण्याच्या ध्येयांच्या प्रकाशत व्यक्तीने आपल्या सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व अन्य व्यवहारांची दिशा निश्चित केली पाहिजे, असे गांधीजींचे म्हणणे होते.

४. अभ्यासक्रम :-

महात्मा गांधीजींच्या मते, पाठ्यक्रमात खालील विषयांचा समावेश व्हावा. पूर्ण मानवनिर्मिती साठी गांधीजींनी काही मौलिक गोष्टी सूचविल्या आहेत.

१. मातृभाषा २. समाजशास्त्र ३. सामान्यशास्त्र ४. मूलोद्योगी हस्तकला
५. अंकगणित ६. शारीरिक शिक्षण ७. ललितकला

५.गांधीजींनी सांगितलेल्या अध्ययन-अध्यापन पद्धती:-

गांधीजींनी अध्ययन-अध्यापनासाठी तीन पद्धतींची आवर्जून शिफारस केली आहे. त्यांच्या मते, कृतीद्वारा शिक्षण, स्वानुभावातून शिक्षण आणि समन्वयातून शिक्षण दिले जावे, विद्यार्थ्यांवर या पद्धतीद्वारा शिक्षणाचा चांगला संस्कार होईल.

- कृतीद्वारा शिक्षण:-

अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत कृतीला अतिशय महत्त्व आहे. अध्ययनात विद्यार्थ्यांच्या विविध कृतींना वाव असावा हे तत्व लक्षात ठेवावे. गांधीजींच्या मते खरे बौध्दिक शिक्षण शरीर अवयवांच्या माध्यमांद्वारे चांगल्या प्रकारे होऊ शकते,डोळे,कान, नाक,हात,पाय,इत्यादी शरीर अवयवांच्या माध्यमांद्वारे अनुभव गृहणाची क्रिया उत्तम प्रकारे होते.

- **स्वानुभवातून शिक्षण:-**

गांधीजींनी शिक्षणात स्वानुभव अधिक महत्वाचा मानला आहे. लहान मूल जेवढे जास्तीत जास्त अनुभव घेईल,तेवढे त्यांचे ज्ञान अधिक व्यापक होईल. शाळेत शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना जास्तीत जास्त अनुभव घेण्याची संधी उपलब्ध करून द्यावयास हवी. शिक्षणातून दिले जाणारे अनुभव दैनंदिन जीवनातील असावेत. निरीनराळया अनुभवातून शिक्षक जीवन आणि शिक्षण यांची सांगडही उत्तम प्रकारे घालू शकेल. अनुभवातून शिकण्याची संधी विद्यार्थ्यांना मिळावी. अनुभवाचा संस्कार विद्यार्थ्यांच्या मनावर चांगला कोरला जातो.

- **समन्वयातून शिक्षण:-**

विविध विषयाचे ज्ञान स्वतंत्रपणे, तुटकपणे देण्याऐवजी ते सलग आहे, एकसंध आहे. याची जाणीव शिक्षकांना असावी व त्याच पद्धतीचे त्यांनी ते ज्ञान विद्यार्थ्यांना द्यावे असे गांधीजी सांगत असत. विविध विषय, जीवन आणि शिक्षण यात समन्वय प्रस्थापित करावा. शिकविताना जरूरीनुसार व्याख्यान, चर्चा या पद्धतीचा वापर करावा.

६. गांधीजीचे अन्य शिक्षणविषयक विचार:-

१. धार्मिक शिक्षण	२. स्त्री शिक्षण	३. प्रौढ शिक्षण
४. स्वयंशिस्त	५. शिक्षक	६. आदर्श समाज.

७. गांधीजीच्या शिक्षण विचाराची कार्यवाही :-

महात्मा गांधीजींनी आपले शिक्षण विषयाक विचार इ.स.१९०८ मध्ये 'हिंद-स्वराज्य' या पुस्तकाद्वारे प्रसिद्ध केले. पण त्यापूर्वीच म्हणजे इ. स.१८९७ पासून त्यांच्या शैक्षणिक प्रयोगाची सुरुवात झाली होती. इ.स. १९०४ मध्ये फिनिक्स आश्रम आणि इ.स. १९११ मध्ये टॉलस्टॉय फॉर्म या ठिकाणी शैक्षणिक प्रयोग चालू होते. पुढे साबरमतीच्या आश्रमातही गांधीजींनी काही शैक्षणिक प्रयोग केले. गुजरात विद्यापीठाच्या स्थापनेनंतर गांधीजीच्या शिक्षणविषयक व प्रयोगांना व्यापकता प्राप्त झाली.

गांधीजींनी वर्धा शिक्षण, मूलोद्योगी शिक्षण, जीवन शिक्षण, बेसिक शिक्षण, बुनियादी शिक्षण किंवा नयी तालीम इत्यादी नावांनी ओळखल्या जाणाऱ्या नव्या शिक्षण पद्धतीचा पुरस्कार केला. ही शिक्षण पद्धती जीवनाभिमुख होती. स्वावलंबन, स्वाभिमान, श्रमप्रतिष्ठा या त्रिसूत्रीवर ही योजना होती. इ.स.१९३७ साली गांधीजींनी एका परिषदेत आपले शिक्षणविषयक विचार मांडले. या परिषदेला विनोबा भावे, काकासाहेब कालेलकर, डॉ. झाकीर हुसेन, दादा धर्माधिकारी, बाळासाहेब खेर इत्यादी व्यक्ती हजर होत्या. या तज्ञ व्यक्तींनी विचारविनिमय करून त्या आधारे एक शिक्षण योजना तयार केली. तीच ही मूलोद्योगी शिक्षण योजना (स्कीम ऑफ बेसिक एज्युकेशन) होय. या योजनेची वैशिष्ट्ये खालील प्रमाणे आहे.

१. शिक्षण हे स्वाश्रयी असावे. विद्यार्थ्यांनी शाळेत निरनिराळ्या वस्तू तयार कराव्यात व त्या वस्तू विकून जो पैसा येईल त्या पैशातून शाळेचा खर्च अंशतः का होईना भागवला जावा.
२. शिक्षणाचे माध्यम मातृभाषा असावे.
३. ७ ते १४ या वयोगटातील विद्यार्थ्यांना सक्तीने शिक्षण द्यावे,हे शिक्षण मोफत असावे.

८. मूलोद्योगातून शिक्षण:-

शिक्षणात हस्तव्यवसाय हा एक विषय असावा. एवढेच नसून हस्त व्यवसाय किंवा उद्योग हे शिक्षणाचे माध्यम असावे, असे गांधीजीचे मत होते. यालाच त्यांनी मूलोद्योग असे संबोधले आहे. मूलो द्योगातून एक तर मुलांच्या क्रियाशीलतेला चालना मिळेल आणि त्याबरोबर जीवनाशी शिक्षणाचा संबंध जोडला जाईल, मूलोद्योग शिक्षणातून विद्यार्थ्यांच्या मानसिक शक्तीचा विकास घडतो. चार भिंतीत अडकून राहिलेले शिक्षण मूलोद्योगाच्या माध्यमातून गांधीजींनी बाहेर काढले आणि ते जीवनाभिमुख बनविले. कृतिद्वारा शिक्षणाद्वारे गांधीजींनी शिक्षणात चैतन्य निर्माण केले.

मूलोद्योग शिक्षण पद्धतीचे आणखी एक वैशिष्ट्ये म्हणजे, समन्वयाचे तत्व होय. ज्ञानाचा सलग किंवा एकसंध अनुभव विद्यार्थ्यांना यावा हा त्यामागील हेतू आहे. सर्व ज्ञान एकच आहे. सोयीसाठी आपण त्यांची विभागणी विविध विषयात केली आहे, हा विचार विद्यार्थ्यांत रुजला पाहिजे एखादा विषय शिकविताना तो विषय पूर्णतः स्वतंत्र नाही तर त्यांचा अन्य विषयाशी तसेच जीवनाशी संबंध आहे. हे सांगणे म्हणजे समयवाय साधने होय. गांधीजींच्या विचारसरणीप्रमाणे मूलोद्योग हे समन्वयाचे केंद्र नसून प्राकृतिक परिसर,सामाजिक जीवन व सांस्कृतिक जीवन हे देखील समवायाची केंद्रे आहेत.

मूलोद्योग शिक्षण पद्धतीतून विद्यार्थ्यांचा सामाजिक व नैतिक विकास साधला जातो. या विकासासाठी समारंभ, राष्ट्रीय उत्सव, साक्षरता, ग्राम सुधारणा, सामुदायिक प्रार्थना इत्यादी कार्यक्रम सुचविले आहेत. विद्यार्थ्यांच्या सत्पवृत्ती जोपासण्यास हे कार्यक्रम पूरक आहेत.

निष्कर्ष :-

भारतीय संस्कृतीचा महान वारसा घेतलेले महात्मा गांधीजी हे थोर तत्वज्ञ होते. त्यात वाद नाही. ते केवळ ज्ञानवादी नव्हते तर मानवजातीचा विचार त्यांनी केलेला होता. प्रजासत्ताक राज्यांची गांधीजींनी मांडलेली कल्पना व्यापक होती. गांधीजींना व्यक्तीचे स्वातंत्र्य आणि तिची प्रतिष्ठा याबद्दल जिव्हाळा होता.

शिक्षणात बालकांच्या कृतीशीलतेवर आणि इंद्रियाद्वारा बुद्धीविकासावर गांधीजींनी भर दिलेला दिसून येतो. तसेच शिक्षणाच्या आणि जीवनाच्या गरजा यांचा संबंध त्यांनी जोडलेला दिसून येतो. गांधीजींनी सामाजिक दृष्टिकोनातून शिक्षणाचा विचार मांडला. शिक्षणातून लोकशाहीची प्रतिष्ठापना करण्याचा मार्ग दाखविला. भारतातील अस्पृश्यांची गुलामगिरी नाहीशी करण्यासाठी जीवनाचे रान केले.

संदर्भ सूची :-

१) डॉ. मु. ब. शहा,गांधी विचार,य. च. म. मुक्त. वि. नाशिक.
२) वामन. गो. भाळवणकर, प्राथमिक शिक्षण सद्यःस्थिती समस्या व उपाय, सुविचार प्रकाशन मंडळ, पुणे.
३) ना. ग.पवार,उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण, नित्य नूतन प्रकाशन, पुणे, अमरावती.
४) डॉ. सुरेश करंदीकर, उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
५) डॉ.कमलादेवी आवटे(क्षीरसागर),भारतीय समाज आणि प्राथमिक शिक्षण,फडके प्रकाशन,कोल्हापूर.
६) डॉ. एस. आर. कटी, प्राथमिक शिक्षण, सुविचार प्रकाशन, पुणे.

Win2PDF

This document was created with the Win2PDF "Print to PDF" printer available at

https://www.win2pdf.com

This version of Win2PDF 10 is for evaluation and non-commercial use only.
Visit https://www.win2pdf.com/trial/ for a 30 day trial license.

This page will not be added after purchasing Win2PDF.

https://www.win2pdf.com/purchase/

June-Nov-2020

ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education For All Subjects

VISION RESEARCH REVIEW

CHIEF EDITOR

DR. BALAJI KAMBLE

IMPACT FACTOR 6.20

ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

VISION RESEARCH REVIEW

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue - XIX, Vol. - III
Year - X, Bi-Annual(Half Yearly)
(June 2020 To Nov. 2020)

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Professor & Head,
Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Latur, Dist. Latur. (M.S.)India.

SPECIAL EDITOR

Dr. E. Sivanagi Reddy
'Sthapathi'
Dept of Archaeology & Museums,
Hyderabad (A.P.)

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Sachin Napate
Pune, Dist. Pune.M.S.

Verena Blechinger Talcott
Director, Dept. of History
& Cultural Studies,University of Barlin,
Barlin. (Jermany)

Michael Strayss,
Director,
International Relation & Diplomacy,
Schiller International University,
Paris. (France)

Dr. Deelip S. Arjune
Professor, Head, Dept. of History
J. E. S. Mahavidyalaya,
Jalna, Dist. Jalna (M.S.)

Dr. Nilam Chhangani
Dept. of Economics,
S.K.N.G College,
Karanja Lad, Dist. Sashim(M.S.)

Dr. Rajendra R. Gawhale
Head, Dept. of Economics,
G.S. College,
Khamgaon, Dist. Buldana (M.S)

DEPUTY EDITORS

Dr. Rajendra Ganapure
Professor,Head, Dept. of Economics,
S. M. P. Mahavidyalaya,
Murum, Dist. Osmanabad (M.S.)

Dr. B. K. Shinde
Professor, Head, Dept. of Economics,
D. S. M. Mahavidyalaya,
Jintur, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. Vijay R. Gawhale
Head, Dept. of Commerce,
G.S. Mahavidyalaya,
Khamgaon, Dist. Buldana (M.S.)

Bhujang R. Bobade
Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Institute, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Mahadeo S. Kamble
Dept. of History
Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed (M.S.)

Dr. S. R. Patil
Professor, Dept. of Economics,
Swami Vivekanand Mahavidyalaya,
Shirur Tajband, Dist. Latur(M.S.)

CO - EDITORS

Dr. Allabaksha Jamadar
Professor, Head, Dept. of Hindi,
B.K.D. College,
Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Murlidhar Lahade
Dept. of Hindi,
Janvikas Mahavidyalaya,
Bansarola, Dist. Beed.(M.S.)

Dr. Shyam Khandare
Dept. of Sociology,
Gondawana University,
Gadhciroli, Dist. Gadchiroli (M.S.)

Dr. M. Veeraprasad
Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, Dist. Anantpur (A.P.)

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 -241913
9423346913 / 7276301000
9637935252 / 9503814000

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published By :
Jyotichandra Publication
Latur, Dist. Latur - 413531. (M.S.)

Price : ₹ 200/-

Issue : XIX, Vol. III
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2250-169X
June 2020 To Nov. 2020

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	Effect of Annona Squamosa L On Root rot Disease of Mango Mangifera indica Caused by Rhizoctonia Solani **Dr. R. G. Pawar**	1
2	Country of Origin – Consumers' perception at the point of purchase- A study of buyer behavior **Dr. Rahul S. Kharabe**	6
3	To Analytical Study of common stock concepts in Calculations **Santosh A. Johari, Dr. Sudhir V. Mane**	15
4	Education for Modernisation **Neelam Vinayak Gaikwad**	23
5	A Brief Study of Training for Effective Running **Dr. S. R. Bhosale**	29
6	स्वामी विवेकानंद यांचे शिक्षणविषयक विचार **डॉ. दिलीप किशन राठोड**	36
7	व्यक्तिस्वातंत्र्याचा प्रणेता बट्रॉण्ड रसेल यांची शिक्षणविषयक वास्तवादी विचारसरणी **मैसनवाड पेंटू विठ्ठल**	40
8	RTE 2009 नुसार शाळा व्यवस्थापन समिती व पालक यांची भूमिका **निकाळजे अशोक पाचीराम**	44
9	आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर यांची पत्रकारीता **सचिन मदनराव वायकुळे**	48
10	भारतीय संस्कृतीतील भाषिक सौंदर्याचा शोध **डॉ. गौतम झरिबा ढवळे**	53
11	लोकहितवादी आणि स्त्रीवाद **धर्माजी संग्राम उदबाळे**	58

This document was created with the Win2PDF "Print to PDF" printer available at

https://www.win2pdf.com

This version of Win2PDF 10 is for evaluation and non-commercial use only.
Visit https://www.win2pdf.com/trial/ for a 30 day trial license.

This page will not be added after purchasing Win2PDF.

https://www.win2pdf.com/purchase/

Issue : XIX, Vol. III
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2250-169X
June 2020 To Nov. 2020

6

स्वामी विवेकानंद यांचे शिक्षणविषयक विचार

डॉ. दिलीप किशन राठोड
सहाय्यक प्राध्यापक
एस एस एस कॉलेज ऑफ एज्युकेशन
विष्णुपुरी, नांदेड, महाराष्ट्र (भारत).

Research Paper - Education

सारांश

स्वामी विवेकानंदाची मानव आणि मानवतेवर असीम श्रद्धा होती. मानव हा ईश्वराचा सर्वोत्कृष्ट आविष्कार आहे, असे ते मानित असत. अमूर्त ईश्वर मानवाच्या रूपाने सृष्टीवर मूर्त स्वरूपात प्रकट होतो. मानवाने ब्रह्मज्ञान प्राप्त करून घ्यावे आणि आपल्या सर्वश्रेष्ठ सामर्थ्याने समाजाची सेवा करावी ही समाजाची सेवा ईश्वरसेवा आहे. यातच मानवाची इतिकर्तव्यता आहे, असे स्वामी विवेकानंदजी ने सांगत असत.माणसाने माणसातील परमेश्वर पहावयास प्रथम शिकले पाहिजे, असे स्वामी विवेकानंद म्हणत. अनंत ज्ञान आणि अक्षय परमानंद याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न प्रत्येक मानवाने करावा.

प्रस्तावना:-

१९ व्या शतकाच्या मध्यानंतर भारतीय लोकांचा पाश्चिमात्य जगाशी संबंध आला आणि पाश्चिमात्य ज्ञानाने भारतीय लोक प्रभावित झाले. भारतीय संस्कृती त्यांना जुनाट व त्याज्य वाटू लागती. भारतीय लोक पाश्चिमात्याचे अंधानुकरण करू लागले. या परिस्थितीत भारतीय लोकांना स्वधर्म, स्वदेश व स्वभाषेबद्दलच्या श्रेष्ठत्वाची जाणीव करून देणे आवश्यक ठरले.भारतीय संस्कृतीची महानता पटवून देणारे अनेक विचारवंत पुढे आले त्यापैकी एक थोर विचारवंत म्हणजे स्वामी विवेकानंद, भारताचा अध्यात्मवाद व अद्वैत तत्त्वज्ञान यांची जगाला त्यांनी ओळख करून दिली.

शिक्षणाची ध्येये:-

१. व्यक्तीचा शारीरिक विकास करणे :-

व्यक्तीचा शारीरिक विकास साधने हे शिक्षणाचे ध्येय असावे, व्यक्तीचे शरीर आत्माविष्कार साधण्यासाठी तसेच चारित्र्यसंवर्धनासाठी सुदृढ असले पाहिजे. सामर्थ्य म्हणजे जीवन व दुर्बलता म्हणजे मृत्यू असे स्वामी विवेकानंद जी म्हणत असत, तरुणांनी विविध खेळ खेळणे महत्त्वाचे आहे असे स्वामी जी चे मत होते.

२. व्यक्तीचा मानसिक विकास साधने :-

शिक्षण म्हणजे मनाचा विकास होय, स्वतःचा स्वतःवर विश्वास असणे ही आत्माविष्काराची पहिली पायरी आहे.ज्ञान हे व्यक्तीच्या मनात अंतर्भूत असते, मनातूनच निर्माण होते. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीचा मानसिक विकास शिक्षणातून झाला पाहिजे.

३. व्यक्तीचे चारित्र्य विकसित करणे :-

चारित्र्यसंवर्धन हे शिक्षणाचे अत्यंत महत्त्वाचे ध्येय आहे. चारित्र्य विकसित करण्यासाठी नैतिक व आध्यात्मिक शिक्षण देणे आवश्यक आहे. व्यक्तीमध्ये सहानुभूती, बंधूता, प्रेम, मानवता इत्यादी गुणाचा विकास झाला पाहिजे.

४. व्यक्तीचा व्यवसायिक विकास साधणे :-

शिक्षणातून माणसाच्या विविध गरजा पूर्ण झाल्या पाहिजेत. शिक्षणातून माणूस स्वावलंबी झाला पाहिजे. माणूस स्वतःच्या पायावर समर्थपणे उभा राहिला पाहिजे. माणसाला स्वतःचे व आपल्या कुटुंबाचे पालनपोषण करता आले पाहिजे. यासाठी शेती, कारखाने, उद्योगधंदे विकसित झाले पाहिजेत म्हणून व्यक्तीला व्यवसायाचे शिक्षण मिळाले पाहिजे. व्यक्तीचा व्यवसायिक विकास साधणे जरूरीचे आहे.

५. विश्वबंधुत्वाचा विकास साधणे :-

शिक्षणातून माणूस घडला पाहिजे असे स्वामीजी म्हणत. माणूस घडविते तेथे शिक्षण होय. विश्वबंधुत्वाची भावना वाढवण्यासाठी माणसाची दृष्टी संकुचित न राहता ती विशाल झाली पाहिजे. माणूस घडविणारा धर्म शिक्षणाने शिकविला पाहिजे. ही ध्येये साध्य होण्यासाठी अभ्यासक्रमात शास्त्र, वेदांत, भाषा, प्रादेशिक भाषा, संस्कृत, इतिहास, भूगोल, अर्थशास्त्र, मानसशास्त्र, शारीरिक व व्यावसायिक विषय शिकविले जावेत.

स्वामीजींच्या मते, शिक्षणाचे खरे सार म्हणजे मानाची एकाग्रता होय. एकाग्रता ही ज्ञानाची गुरुकिल्ली आहे. संशोधक, चित्रकार, शास्त्रज्ञ, कलावंत, प्राध्यापक यांच्या नवनिर्मितीत मनाची एकाग्रता दिसून येते. 'श्रद्धा' आणि 'एकाग्रता' या दोन गोष्टींना स्वामीजींनी विशेष महत्व दिलेले दिसून येते.

६. धार्मिक शिक्षण:-

स्वामी विवेकानंद यांनी शिक्षण प्रक्रियेत धर्माचे स्थान महत्त्वाचे मानले आहे. धर्म म्हणजे सत्याचार होय. धर्माधर्मात द्वेष, मत्सर, कलह निर्माण होऊ नये यासाठी शिक्षणातून विद्यार्थ्यांना स्वधर्माप्रमाणेच इतर धर्माबद्दल आदर व प्रेम बाळगण्यास सांगावे. कारण कोणताच धर्म अधर्म शिकवत नाही. खोटे बोलणे, परस्पराचा द्वेष करणे, चोरी करणे अशी चुकीची तत्वे कोणताही धर्म शिकवीत नाही. जगातील सर्व धर्म एकच आहे असे शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या ध्यानी आणून द्यावे.

सर्व धर्म समभावाचे तत्व शिक्षणातून विद्यार्थ्यांना शिकविले पाहिजे. मंदिरातील मूर्तीची

पूजा करण्यापेक्षा मंदिराबाहेर बसलेल्या दुःखी, कष्टी, दिन-दुबळे, पांगळे अशा लोकांना अन्न, वस्त्र देणे त्यांना संतुष्ट करणे हीच देवपूजा होय असे स्वामीजीचे मत होते. विद्यार्थ्यांना शिक्षणातून सर्व धर्माबद्दल आदर व प्रेम बाळगण्याची शिकवण देणे आवश्यक आहे.

७. स्त्री शिक्षण:-

'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता' या वचनानुसार कुटुंबात व समाजात स्त्रियांना सन्मान मिळाला पाहिजे असे स्वामीजीचे मत होते. जगात ईश्वरभक्ती सर्वत्र व्यापलेली आहे. स्त्री ही त्याच शक्तीचा अविष्कार आहे असे स्वामीजी सांगत असत. अमेरिकेतील प्रत्येक माणूस या उदात्त भावनेने स्त्रीकडे पाहतो. म्हणूनच ते संपन्न व शिक्षित आहेत. आपल्या देशाच्या अवनती मागे स्त्रियांना दिलेला गौण दर्जा होय. शिक्षणातून स्त्री निर्भय व स्वावलंबी बनली पाहिजे. स्त्री सुशिक्षित व सुसंस्कृत झाल्यास तिच्या पोटी येणारे सुपुत्र राष्ट्राचा विकास समर्थपणे करतील. स्त्रियांची परिस्थिती व समस्या सोडविण्यासाठी शिक्षण हा रामबाण उपाय आहे. असे स्वामीजी म्हणत असत. स्त्री शिक्षणातून देशाचे भवितव्य उज्ज्वल होईल यावर स्वामिजीचा विश्वास होता.

८. लोकशिक्षण :-

शिक्षण ही मूठभर ठराविक लोकांची मक्तेदारी नाही याचा स्वामीजींनी पाठपुरावा केला. समाजातील सर्व घटकांना शिक्षण मिळाले नाही असे त्यांना वाटे. भारत हा खेड्याचा देश आहे. खेड्यातील गरीब माणूस शिक्षणापर्यंत जाऊ शकला नाही, तर शिक्षणाने त्यांच्यापर्यंत जावे असे विवेकानंद म्हणत.त्यांनी लोकशिक्षणाचा पुरस्कार केला आहे. शिक्षणाची सर्वांना समान संधी मिळाली पाहिजे. बहुसंख्य भारतीय जनता खेड्यात राहते. म्हणून शिक्षण हे समाजाच्या सर्व स्तरापर्यंत पोहोचले पाहिजे. हे शिक्षण मातृभाषेतून उपलब्ध झाले पाहिजे. कर्मठ व सनातनी लोकांना तसेच पाश्चिमात्य संस्कृतीच्या आहारी गेलेल्या लोकांना स्वामीजींनी वैदिक धर्मातील मूलतत्वे पटवून सांगितली.

तत्कालीन समाजात, तळागाळातील लोकांना शिक्षण द्यावे हा विचार पूर्णतः नवीन होता. समाजातील गरिबी दूर करण्यासाठी शिक्षणाचा प्रसार हे माध्यम महत्त्वाचे आहे. असे स्वामीजी सांगत. राष्ट्र हे झोपडपट्टीत वसले आहे असे स्वामीजी म्हणत. यासाठी शिक्षणाचा प्रसार होणे त्यांनी महत्त्वाचे मानले आहे.

शिक्षक :-

स्वामी विवेकानंदाच्या मते, त्यागी मनुष्यच शिक्षक होऊ शकतो. शिक्षक हा निःस्पृश्य व शुद्ध चारित्र्याचा असावा. त्याला आपल्या विद्यार्थ्याबद्दल प्रेम व सहानुभूती असावी. त्याने विद्यार्थ्यांशी समरस झाले पाहिजे. विद्यार्थ्यांच्या अंगीभूत गोष्टी जाणून घेऊन त्याचे व्यक्तिमत्व फुलविले पाहिजे. प्रत्येक विद्यार्थ्याला पूर्णत्वापर्यंत नेण्याचा प्रयत्न शिक्षकाने करावा. शिक्षकाच्या शुद्ध चारित्र्याचा परिणाम विद्यार्थ्यावर होतो व त्याची चरित्रे घडतात यावर स्वामीजीचा पूर्ण विश्वास होता.

विद्यार्थी :-

'गुरुर्ब्रम्हा गुरुर्विष्णु' अशी आपल्या शिक्षकाबद्दल श्रद्धा बाळगणारा विद्यार्थी स्वामीजींना अपेक्षित होता. आपल्या आचार्यास देव मानणारा विद्यार्थी अध्ययनाथ यशस्वी होतो. असे स्वामीजी म्हणत. विद्यार्थ्यांच्या अंगी जिद्द आत्मसंयमन, चिकाटी, श्रमनिष्ठा, कष्टाळूव्रत्ती आदी गुण असणे अगत्याचे आहे. विद्यार्थी हा ज्ञानपरायण असावा.

निष्कर्ष :

कोणत्याही राष्ट्राचे शिक्षण त्या देशाच्या मातीतून व तत्त्वज्ञानातून फुलावे या तत्त्वाचा आचार घडविण्याचे कार्य मिशनने केले. उपेक्षित वर्गाला शिक्षणाने हातभार लावून त्यांना ताठ मानेने जगता यावे यासाठी स्वामीजींनी प्रयत्न केले. रामकृष्ण मिशन या संस्थेच्या बोधचिन्हात ज्ञान, भक्ती व योगमार्गातून जनसेवा करणे असा अर्थ सामावलेला आहे. अध्यात्माच्या आधारे भारतीयाचा विकास कसा होईल हे विवेकानंदाच्या कार्याचे सूत्र होते.

संदर्भ सूची :-

१) डॉ. मीना मंगरुळकर, भारतीच समाज आणि प्राथमिक शिक्षण,फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
२) डॉ. न. रा पारसनी, प्रगत व शैक्षणिक तत्वज्ञान, नित्यनूतन प्रकाशन अमरावती.
३) डॉ. सुरेश करंदीकर, उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
४) डॉ. कमलादेवी आवटे(क्षीरसागर), भारतीय समाज आणि प्राथमिक शिक्षण, फडके प्रकाशन,कोल्हापूर.
५) डॉ.एस.आर.कटी, प्राथमिक शिक्षण, सुविचार प्रकाशन, पुणे.

This document was created with the Win2PDF "Print to PDF" printer available at

https://www.win2pdf.com

This version of Win2PDF 10 is for evaluation and non-commercial use only.
Visit https://www.win2pdf.com/trial/ for a 30 day trial license.

This page will not be added after purchasing Win2PDF.

https://www.win2pdf.com/purchase/

Jan-June-2022

ISSN 0976-0377
RNI. MAHMUL02805/2010/33461

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

Editor In Chief
Dr. Balaji Kamble

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

IMPACT FACTOR 6.20

ISSN 0976-0377

International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XXV, Vol. III
Year - 13 (Half Yearly)
(Jan. 2022 To June 2022)

Editorial Office :
'Gyandeep',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913,09637935252,
09503814000,07276301000

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com
drkamblebg@rediffmail.com

Publisher :
Jyotichandra Publication,
Latur, Dist. Latur.-415331
(M.S.) India

Price: ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Latur, Dist. Latur (M.S.)
Mob. 09423346913, 9503814000

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Aloka Parasher Sen
Professor, Dept. of History & Classics,
University of Alberta, Edmonton,
(CANADA).

Dr. Huen Yen
Dept. of Inter Cultural
International Relation
Central South University,
Changsha City, (CHAINA)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. G.V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Laxman Satya
Professor, Dept. of History,
Lokhevan University, Loheavan,
PENSULVIYA (USA)

Bhujang R. Bobade
Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Insititute,
Malakpet, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Sadanand H. Gone
Principal,
Ujwal Gramin Mahavidyalaya,
Ghonsi , Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

DEPUTY-EDITORS

Dr. S.D. Sindkhedkar
Vice Principal
PSGVP's Mandals College,
Shahada, Dist. Nandurbar (M.S.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics
Maharashtra Mahavidhyalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Veera Prasad
Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, (A.P.)

Johrabhai B. Patel,
Dept. of Hindi,
S.P. Patel College,
Simaliya (Gujrat)

CO-EDITORS

Sandipan K. Gaike
Dept. of Sociology,
Vasant College,
Kej, Dist. Beed (M.S.)

Ambuja N. Malkhedkar
Dept. of Hindi
Gulbarga, Dist. Gulbarga,
(Karnataka State)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani,Dist. Parbhani.(M.S.)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi,
B.K. Deshmukh College,
Chakur Dist. Latur.(M.S.)

RNI. MAHMUL02805/2010/33461
Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 0976-0377
Issue:XXV,Vol.III, Jan. 2022 To June 2022

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Artist Couple of my Study Period - Mr. & Mrs. Bhadra **Dr. Jyoti Agnihotri**	1
2	A Study of Eugene O Nill's Female Psyche in The Iceman Cometh **O. S. Pawar**	8
3	Multiculturalism in the Selected Novels of Geetanjali Shree & Tony Morrison **Sushilkumar S. Raut**	13
4	Effect of Doping in Sports **Khan Nehal Ahemad**	18
5	भारतीय स्कूल शिक्षा प्रणाली में व्यापक बदलाव (राष्ट्रीय शिक्षा नीती- २०२० के संदर्भ मे) **डॉ. दिलीप किशन राठोड**	25
6	महाराष्ट्रातील सत्तांतर आणि आघाडयांची सरकारे **डॉ. श्याम पुंडलिकराव पाटील**	29
7	समर्थ प्रशासक छत्रपती शाहू महाराज **प्रा. डॉ. गजानन बाबुराव मरगीळ**	33
8	बीड तालुक्यातील आत्महत्याग्रस्त शेतकरी कुटूंबाच्या शैक्षणिक स्थितीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास **डॉ. यादव घोडके**	36
9	शिक्षण आणि महिला सबलीकरण **प्रदिप लक्ष्मण अंबोरे**	45
10	भारतातील बालकामगार समस्या **डॉ. श्याम दुतोंडे**	51

This document was created with the Win2PDF "Print to PDF" printer available at

https://www.win2pdf.com

This version of Win2PDF 10 is for evaluation and non-commercial use only.
Visit https://www.win2pdf.com/trial/ for a 30 day trial license.

This page will not be added after purchasing Win2PDF.

https://www.win2pdf.com/purchase/

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 6.20 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue : XXV, Vol. III, Jan. 2022 To June 2022 25

भारतीय स्कूल शिक्षा प्रणाली में व्यापक बदलाव
(राष्ट्रीय शिक्षा नीती- 2020 के संदर्भ मे)

डॉ. दिलीप किशन राठोड
सहाय्यक प्राध्यापक
एस एस एस कॉलेज ऑफ एज्युकेशन
विष्णुपुरी, नांदेड, महाराष्ट्र (भारत).

5 Research Paper - Education

सारांश

राष्ट्रीय शिक्षण नीती- २०२० को भारत के केंद्रीय मंत्रिमंडळ द्वारा २९ जुलै २०२० को मंजुरी दि गये थी। भारत के लिए एक नई शिक्षा प्रणाली के दृष्टिकोण को रेखांकित करता है। यह नीति पिछली राष्ट्रीय शिक्षा नीति १९८६ का स्थान लेती है। नई शिक्षा नीति का मुख्य उद्देश एक ऐसी शिक्षा प्रणाली की कल्पना करना है। जो सभी को उच्च गुणवत्ता वाली शिक्षा प्रदान करके और इस तरह भारत को एक वैश्विक ज्ञान महाशक्ती बनाकर भारत को एक समान और जीवंत ज्ञान समाज मे बदलने में सीधे योगदान देता है।

१०+२ ग्रेड १० के बाद दो साल की स्कूली शिक्षा को संदर्भित करता हैं। भारत की नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति- २०२० के अनुसार भारत में १०+२ स्कूली शिक्षा प्रणाली को एक नई ५+३+३+४ प्रणाली द्वारा प्रतिस्थापित किया जाना तय हैं।

प्रस्तावना:-

भारत की राष्ट्रीय शिक्षा निती-२०२० जिसे २९ जुलाई २०२० को भारत के केंद्रीय मंत्रिमंडळ द्वारा अनुमोदित किया गया है, भारत की नई शिक्षा प्रणाली के दृष्टिकोन को रेखांकित किया गया है। यह पिछली राष्ट्रीय शिक्षा नीति १९८६ की जगह लेती है। इस नीति का दृष्टिकोन भारतीय लोकाचार मे निहित एक शिक्षा प्रणाली का निर्माण करना है। जो सभी को उच्च गुणवत्ता वाली शिक्षा प्रदान करके भारत को बदलने में सीधे योगदान देती है,जिससे भारत एक वैश्विक ज्ञान महाशक्ती बन जाएगा।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति की मुख्य विशेषता? :

१. प्री-प्राइमरी स्कूल से ग्रेड १२ तक स्कूली शिक्षा के सभी स्तरों पर सार्वभौमिक पहुच सुनिशिचत करना।

२. ३-६ वर्ष के बीच के सभी बच्चों के लिए गुणवत्तार्ण प्रारंभिक बचपन देखभाल और शिक्षा सुनिश्चित करना।

३. नई पाठ्यचर्या और शैक्षणिक संरचना ५ +३ +३ + ४.

४. कला और विज्ञान के बीच पाठयक्रम और पाठ्येतर गतिविधियों के बीच और व्यावसायिक और अकादमिक धाराओं के बीच कोई कठिन अंतर नहीं हैं।

५. आधारभूत साक्षरता और संख्यात्मकता पर राष्ट्रीय मिशन की स्थापना.

६. बहुभाषावाद और भारतीय भाषाओं को बढ़ावा देने पर जोर, शिक्षा का माध्यम कम से कम ग्रेड ५ तक, लेकिन अधिमानतः ग्रेड ८ और उससे आगे तक, घरेलु भाषा/ मातृभाषा/ स्थानीय भाषा/ क्षेत्रीय भाषा होगी।

७. मूल्यांकन सुधार - किसी भी स्कूल वर्ष के दौरान दो अवसरों पर बोर्ड परीक्षा, एक मुख्य परीक्षा और सुधार के लिए एक, यदि वांछितहो।

८. एक नए राष्ट्रीय मूल्याकंन केन्द्र पारख की स्थापना (समग्र-विकास) के लिए ज्ञान का निष्पादन, मूल्याकंन, समीक्षा और विश्लेषण।

९. न्यायसंगत और समावेशी शिक्षा- सामाजिक और आर्थिक रूप से वंचित समूहों (एस.ई.डी.जी.) पर विशेष जोर दिया गया।

१०. वंचित क्षेत्रों और समूहों के लिए अलग लिंग समावेशन निधि और विशेष शिक्षा क्षेत्र।

११. शिक्षकों की भर्ती और योग्यता- आधारित प्रदर्शन के लिए मजबूत और पारदर्शी प्रक्रियाएं।

१२. स्कूल परिसरों और क्लस्टरों के माध्यम से सभी संसाधनों की उपलब्धता सुनिशिचत करना।

१३. राज्य विद्यालय मानक प्राधिकरण(एस.एस.एस. ए.) की स्थापना।

१४. स्कूल और उच्च शिक्षा प्रणाली में व्यावसायिक शिक्षा का प्रदर्शन।

१५. उच्च शिक्षा में जीईआर बढ़ाकर ५० प्रतिशत किया गया।

१६. कई प्रवेश/ निकास विकल्पों के साथ समग्र और बहुआश्रयी शिक्षा।

नयी संरचना :-

१०+२ कक्षा १० के बाद दो साल की स्कूली शिक्षा को संदर्भित करता है। भारत की नई राष्ट्रीय शिक्षा नीती (एन.ई.पी.२०२०) के अनुसार,भारत में १०+२ स्कुली शिक्षा प्रणाली की एक नई ५+३+३+४ प्रणाली द्वारा प्रतिस्थापित किया जायेगा। नई शिक्षा नीति २०२० के आधार पर स्कूल शिक्षा प्रणाली के विभिन्न स्तरों का आयु - वार विवरण देखने को मिलता है।

- **आधारभूत चरण के ५ साल:-**

उम्र के लिए ३ से ८ साल, कक्षाओं के लिए आंगनवाडी/ प्री- स्कूल, कक्षा १, कक्षा २,यह

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 6.20 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue : XXV, Vol. III, Jan. 2022 To June 2022

चरण प्ले- आधारित या गतिविधि आधारित तरीकों में शिक्षण और भाषा कौशल के विकास पर ध्यान केंद्रित करेगा।

- **तैयारी चरण के ३ साल:-**

उमृ के लिए ८ से ११ साल , कक्षाओं के लिए ३ से ५, प्रारंभिक चरण में ध्यान भाषा के विकास और संख्यात्मक कौशल पर रहेगा । यहां, शिक्षण और सीखने की विधि खेल और गतिविधि आधारित होगी, और इसमें कक्षा की बातचीत और खोज का तत्व भी शामिल होगा।

- **मध्य चरण के ३ साल :-**

उम्र के लिए ११ से १४ साल, कक्षाओं के लिए ६ से ८,एन.ई.पी २०२० के अनुसार, स्कूल शिक्षा का यह चरण महत्वपूर्ण सीखने के उद्देश्यों पर ध्यान केंद्रित करेगा, जो वर्षों से हमारी शिक्षा प्रणाली में उपयोग किए जाने वाले रटना सीखने के तरीकों से एक बड़ा बदलाव है। यह चरण विज्ञान, गणित, कला, सामाजिक विज्ञान और मानविकी में अनुभवात्मक शिक्षा पर काम करेगा।

- **माध्यमिक चरण के ४ साल:-**

उम्र के लिए १४ से १८ साल, कक्षाओं के लिए ९ से १२,यह चरण दो चरणों को कवर करेगा। कक्षा ९ और १०, और कक्षा ११ और १२ अवधारणाओं को इस चरण में अधिक गहराई से कवर किया जाएगा।

परीक्षाओं में बदलाव:-

राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० के अनुसार, परीक्षाओं को भी आसान बनाया जाएगा। वे कोचिंग संस्कृति को खत्म करने के लिए मुख्य रूप से मुख्य दक्षताओं का परीक्षण करेंगे। छात्रों को बोर्ड परीक्षाओं के उच्च दांव को खत्म करने के लिए किसी भी वर्ष में दो बार बोर्ड परीक्षा देने की अनुमति दी जाएगी। नई शिक्षा नीति २०२० के अनुसार कुछ विषयों में बोर्ड परीक्षाओं को फिर से डिजाइन किया जा सकता हैं। बोर्ड परीक्षा के प्रश्न दो प्रकार के होंगे,१. बहुविकल्पीय प्रश्नो के साथ वस्तुनिष्ठ प्रकार,२.वर्णनात्मक प्रकार. नेशनल टेस्टिंग एजेंसी (एन.टी.ए)प्रवेश परीक्षाओं की तैयारी के रूप में हर साल कम से कम दो बार एक उच्च गुणवत्ता वाली सामान्य योग्यता परीक्षा साथ ही विभिन्न विषयों में विशेष सामान्य विषय परीक्षा प्रदान करेगी।

भाषा नीति :-

राष्ट्रीय शिक्षण नीती २०२० (एन.ई.पी.२०२०) में कक्षा ५ तक शिक्षा के माध्यम के रूप में मातृभाषा या स्थानीय भाषा के उपयोग पर जोर दिया गया है। जबकी कक्षा ८ और उसके बाद तक इसे जारी रखने की सिफारिश की गई है। यह अनुशंसा करता है, कि सभी छात्र सूत्र के तहत अपने स्कूल में तीन भाषाएं सीखेंगे। बच्चों द्वारा सीखी गई तीन भाषाएं राज्यों, क्षेत्रों और निश्चित रूप से छात्रों की पसंद होगी। हालांकि तीन भाषाओं में से कम से कम दो भाषाएं भारत की मूल

निवासी होनी चाहिए, जिनमें से एक स्थानीया / क्षेत्रीय भाषा होने की सबसे अधिक संभावना है। यह नियम निजी और सरकारी दोनों स्कूलों पर लागू होगा। विज्ञान सहित उच्च गुणवत्ता वाली पाठ्यपुस्तको घरेलु भाषाओं में उपलब्ध कराई जाएंगी । ऐसे मामलों में जहां घर की भाषा की पाठयपुस्तक सामग्री उपलब्ध नहीं है। शिक्षकों और छात्रों के बीच की भाषा अभी भी जहाँ भी संभव हो, घरेलु भाषा बनी रहेगी।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० शिक्षकों कों द्विभाषी शिक्षण अधिगम सामग्री साहित द्विभाषी दृष्टिकोण का उपयोग करने के लिए प्रोत्साहित करती है। उन छात्रों के साथ जिनकी घरेलु भाषा शिक्षा के माध्यम से अलग हो सकती हैं।

निष्कर्ष

१. प्रारंभिक बचपन की देखभाल और शिक्षा (ई.सी.सी.ई.)और मूलभूत साक्षरता और संख्यात्मकता (एफ.एल.एन) पर ध्यान केंद्रित करे।

२. ड्रॉपआउट को कम करना और स्कूल शिक्षा के सभी स्तरों पर सार्वभौमिक पहुंच सुनिश्चित करना।

३. सीखना समग्र, एकीकृत, सुखद और आकर्षक होना चाहिए।

४. शिक्षक सशक्तिकरण ।

५. न्यायसंगत और समावेशी शिक्षाः सभी के लिए सीखना ।

६. स्कूल शिक्षा के लिए मानक-सेटिंग और प्रत्यायन।

७. शैक्षणिक रूप से ध्वनि शिक्षण और सीखने की प्रथाओं को अपनाना।

८. शिक्षण,सीखने और मूल्यांकन में प्रौद्योगिकी को अपनाना।

संदर्भ सूची :-

१. राष्ट्रीय शिक्षा नीति धोरण २०२०, शिक्षा मंत्रालय भारत सरकार.

२. राष्ट्रीय अनुसंधान फाउंडेशन,भारत सरकार.

३. परामर्श प्रक्रियाः पुनरावलोकन, मानव संसाधन विकास मंत्रालय.

४. New Education Policy, (NEP)२०२०.

५. www.google.com.

Win2PDF

This document was created with the Win2PDF "Print to PDF" printer available at

https://www.win2pdf.com

This version of Win2PDF 10 is for evaluation and non-commercial use only.
Visit https://www.win2pdf.com/trial/ for a 30 day trial license.

This page will not be added after purchasing Win2PDF.

https://www.win2pdf.com/purchase/

June-2023

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

VOL- X	ISSUE- VI	JUNE	2023	PEER REVIEW e-JOURNAL	IMPACT FACTOR 7.367	ISSN 2349-638x

सामाजिक कार्य : एक चिंतन

डॉ. दिलीप किशन राठोड
सहाय्यक प्राध्यापक
एस.एस.एस. कॉलेज ऑफ एज्युकेशन
विष्णुपूरी नांदेड, महाराष्ट्र (भारत)
Email : deeprathod24@rediffmail.com

सारांश :-

समाज कार्य ऐसी व्यावसायिक सेवाओं का विधान है, जिसके द्वारा व्यक्ति, समूह एवं समुदाय की आवश्यकताओं की पूर्ति हेतु विभिन्न प्रकार के साधनों को वैज्ञानिक पद्धतियों द्वारा इस प्रकार जुटाया जाता है कि व्यक्ति अपनी सहायता स्वयं कर सकते है। समाज सेवा से अभिप्राय उन संगठित कार्यों से है जिनका सीधा सम्बन्ध प्रथाओं या रुढियों से है जो मानवीय साधनों की रक्षा और उन्नति मे सहायक होती है।

समाज कार्य सामाजिक एवं व्यक्तिगत समस्याओं की रोकथाम एवं उपचार की दृष्टि से अत्यन्त उपयोगी है। आज इसका महत्व निरन्तर बढता जा रहा है। तथा इसमें कुछ ऐसे उत्तरदायित्वपूर्ण कार्य करने की आशा भी की जाने लगी है जो सामाजिक नीतियों के निर्माण तथा उन्हें लागू करने में महत्वपूर्ण होते हैं। समाज कार्य मानव आवश्यकताओं को समझने, इनकी प्राप्ति के मार्ग में आने वाली बाधाओं तथा इन्हें प्राप्त करने के ढंगों को समझने में सहायक है। समाज कार्य की मौलिक अवधारणाओं को समझकर इस विषय को और अधिक लोकप्रिय बनाया जा सकता है।

१. प्रस्तावना:-

आधुनिक समाज विभिन्न प्रकार की समस्याओं से ग्रसित होता जा रहा है। एक तरफ जहां व्यक्ति तनाव एवं आवश्यक जैसे ही मानसिक समस्याओं का सामना कर रहा है, वही समाज के विकास में भी विभिन्न प्रकार की बाधाएं उपस्थित हैं। ऐसी परिस्थितियों में समाज कार्य एक ऐसे व्यवसाय के रूप में विकसित हुआ है, जो अपने विशिष्ट कार्य प्रणालियों के माध्यम से न केवल व्यक्ति की व्यक्तिगत समस्याओं को दूर करने में सक्षम है। बल्कि विभिन्न प्रकार के सामाजिक सेवाओं का भी आयोजन कर के सामाजिक समस्याओं को दूर करने तथा लोगों की आवश्यकताओं की पूर्ति करने का कार्य कर रहा है।

समाज कार्य के अंतर्गत व्यक्ति की समस्याओं का समाधान करने का दायित्व ग्रहण किया जाता है। समाज कार्यकर्ता, समाज कार्य व्यवसाय के अंतर्निहित ध्यान एवं कुशलताओं के आधार पर सामाजिक समस्याओं का बहुआयामी समाधान करता है। जिसमें मनो सामाजिक एवं मनोज शारीरिक समस्याओं के समाधान के साथ-साथ सामाजिक विकास की आवश्यकताओं की भी पूर्ति की जाती है।

उच्च शिक्षा के एक विषय के रूप में समाज कार्य मानव व्यवहार एवं सामाजिक व्यवस्था संबंधी सिद्धांतओं के साथ-साथ मानव अधिकारों एवं सामाजिक न्याय के सिद्धांतों का उपयोग करते हुए व्यक्तियों समूहों एवं समुदायों की समस्याओं का समाधान करने, सामाजिक परिवर्तन को प्रोत्साहन देने तथा लोगों को अपना जीवन उन्नत करने हेतु सशक्तिकरण एवं स्वतंत्रता प्रदान करने से संबंधित है। समाज कार्य विशेषज्ञों पर मनो सामाजिक समस्याओं को समझने तथा उनका निदान सुलझाने का चुनौती भरा उत्तरदायित्व होता है। इसलिए समाज कार्य को एक सहायक प्रदान करने वाला व्यवसाय भी माना जाता है। जो व्यक्तियों, समूहहों एवं समुदायों को अपनी समस्याओं को समाधान करने हेतु आत्म सहायता करने योग्य बनाता है।

२. समाज कार्य का अर्थ/ परिभाषा:-

१. "समाज कार्य व्यक्ति की व्यक्तिगत एवं सामाजिक परिस्थिति में सामाजिक कार्यकर्ता को बढ़ाने के लिए ऐसी प्रस्तुतियों का प्रयोग करता है। जिनका संबंध मनुष्य और उनके पर्यावरण के बीच परस्पर संबंधी क्रियाओं से है।"

२. "समाज कार्य ऐसी कला है जिसमें विभिन्न साधनों का प्रयोग वैयक्तिक सामूहिक एवं सामुदायिक आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए किया जाता है। जिसमें लोगों की सहायता की जाती है। की वे स्वयं अपनी सहायता कर सकें।"

३. "समाज कार्य का प्रमुख कार्य व्यक्तियों की उन कठिनाइयों को दूर करने में सहायता देना है। जोगी एक संगठित समूह की सेवाओं के प्रयोग से या उनके एक संगठित समूह के सदस्य के रूप में कार्य संपादन से संबंधित है।"

समाज कार्य के विकास के दौरान बहुत लंबे समय तक इस बात पर भी ज्यादा जोर दिया जाता रहा है कि, समाज कार्य कार्य मात्र वर्तमान समय में विद्यमान समस्या का समाधान और उसके परिवेश व संदर्भ है किंतु अब इसके साथ ही यहां भी समाज रूप से माना जाने लगा है कि समाज कार्य का अध्ययन भाभी स्थित परिवर्तन भी है। इच्छित भावी परिवर्तन से समन्वय की बात जनतांत्रिक मूल्यों की स्वीकृति और इस पर आधारित समाज कार्य की स्थापना के कारण महत्वपूर्ण हो गई है।

३. सामाजिक कार्य का विषय क्षेत्र:-

समाज कार्य का विषय-क्षेत्र अत्यंत विस्तृत है। इसका कारण यह है कि जहां कहीं व्यक्ति की प्रभावपूर्ण सामाजिक क्रिया तथा उनके समायोजन के मार्ग में व्यवधान उत्पन्न करने वाली समस्या होगी, वहां समाज कार्य की सहायता की आवश्यकता होती है।

१. बाल विकास
२. महिला सशक्तिकरण
३. विद्यालय समाज कार्य
४. युवा कल्याण
५. वृद्धों का कल्याण
६. श्रम कल्याण
७. बाधितों का कल्याण
८. अनुसूचित जातियों और जनजातियों एवं अन्य बिछड़े वर्गों का कल्याण
९. चिकित्सीय एवं चिकित्सीय समाज कार्य
१०. ग्रामीण विकास
११. सामाजिक प्रतिरक्षा एवं अपराधी सुधार
१२. सामाजिक सुरक्षा
१३. मानव अधिकारों का संरक्षण तथा सामाजिक न्याय को प्रोत्साहर
१४. कानूनी सहायता
१५. पर्यावरण संतुलन
१६. मानव अधिकारों का संरक्षण तथा सामाजिक न्याय को प्रोत्साहर

4. सामाजिक कार्य के उद्देश्य:-

१. भौतिक सहायता प्रदान करना
२. समायोजन स्थापित करने में सहायता देना
३. मानसिक समस्याओं का समाधान करना
४. कमजोर वर्ग के लोगों को अच्छे जीवन स्तर की सुविधाएं उपलब्ध कराना
५. वर्तमान विधानों/ अधिनियमों वांछित संशोधन हेतु सुझाव देना
६. व्यक्तियों में सामंजस्य की क्षमता विकसित करने में सहायक प्रदान करना
७. समाज में शांति व्यवस्था को बनाए रखने हेतु प्रोत्साहित करना
८. व्यक्तियों को उनके जीवन में सुख एवं शांति का अनुभव कराने हेतु प्रयास करना
९. सामाजिक उन्नति एवं विकास के विभिन्न अवसर उपलब्ध कराना
१०. समाज में पाई जाने वाली समस्याओं के विरुद्ध स्वस्थ जनमत तैयार करना

5. समाज कार्य के मूल्य:-

१. मनुष्य की महत्ता तथा गरिमा बनाए रखना
२. मानव प्रकृति में पूर्णमासी विकास की क्षमता विकसित करना
३. मतभेदों के लिए सहनशील होना

४. मौलिक मानवीय आवश्यकताओं की संतुष्टि स्वीकार करना

५. स्वाधीनता में विश्वास करना

६. आत्म निर्देशन

७. अनिर्णायक प्रवृत्ति

८. रचनात्मक सामाजिक सहयोग

९. कार्य का महत्व तथा रिक्त समय का रचनात्मक उपयोग

१०. मनुष्य एवं प्रकृति द्वारा उत्पन्न किए गए खतरों से अपने अस्तित्व की रक्षा।

माननीय कष्ट एवं सुविधाएं अवांछनीय होती हैं। जिसके कारण उन्हें रोका जाना चाहिए अथवा कम किया जाना चाहिए। व्यक्तियों में पाए जाने वाले अंतरों असमावतों को स्वीकार करना चाहिए। समुदाय का यह उत्तरदायित्व है। कि वह बिना किसी भेदभाव के अपने सभी सदस्यों को सामाजिक सेवाएं उपलब्ध कराएं। समाज कार्य सिद्धांतों में गोपनीयता, व्यक्तिवाद, गैर निर्णय, मुवक्किल कार्यकर्ता संबंध, नियंत्रित भावात्मक अन्तग्रस्तता, भावनाओं का अभिव्यक्ति तथा आत्म संकल्प प्रमुख है।

6. भारत में समाज कार्य शिक्षा का विकास :-

भारत में समाज कार्य शिक्षा के विकास के संदर्भ में यह तथ्य भी उल्लेखनीय है की, अमेरिका एवं यूरोप के देशों के विपरीत यहां किस का व्यवसाय के रूप में विकास धीमी गति से हुआ है। अनेक विद्वान तो आज भी विशिष्ट सैद्धांतिक ज्ञान की शाखा के रूप में समाज कार्य विषय पर संदेह रखते हैं। इसके प्रमुख कारण अगर प्रकार हैं।

१. भारत में विश्वविद्यालयों एवं महाविद्यालयों द्वारा समाज कार्य के मूल्यों, दर्शन, सिद्धांतों, प्रणालियों, प्रविधियों को उसी रूप में स्वीकार नहीं किया गया है। जैसे कि अमेरिका एवं अन्य विकसित देशों में हुआ है।

२. भारत में एक विषय के रूप में समाज कार्य के अर्थ के बारे में आज भी भ्रम बना हुआ है इसे परोपकार का कार्य तथा दान से संबंधित कार्य समझने के साथ-साथ निस्वार्थ सेवा, श्रमदान अथवा आपातकालीन सेवा के रूप में भी समझा जाता है। कई बार तो 16 शारीरिक श्रम को भी समाज कार्य की श्रेणी में सम्मिलित किया जाता है

३. भारत में एक विषय के रूप में समाज कार्य के भारत के बारे में पाए जाने वाले धर्म के साथ-साथ समाज कार्यकर्ता का अर्थ भी स्पष्ट नहीं है समाज द्वारा दानी परोपकारी नेता स्वैच्छिक कार्यकर्ता इत्यादि विविध प्रकार के लोगों को समाज कार्यकर्ता कहा जाता है जिससे समाज कार्य का व्यवसाय शुरू करने में कठिनाई हो रही है

४. भारत की अधिकांश समस्याओं की जड़ एक सामाजिक संरचना में गड़ी हुई है। जिसके कारण अपेक्षित परिवर्तन लाना बहुत कठिन कार्य है। इसलिए समाज कार्यकर्ताओं के लिए समस्याओं का समाधान करना सरल कार्य नहीं है।

५. भारत में समाज कार्य से संबंधित शिक्षण सामग्री का भी नितांत अभाव है। अधिकांश पुस्तकों में समाज कार्य का परिचय पश्चिमी देशों में उपलब्ध शिक्षा के आधार पर दिया गया है। इसलिए भारतीय संदर्भ में समाज कार्य का अर्थ है इसका विषय क्षेत्र एवं विषय -वस्तु स्पष्ट नहीं हो पाती है।

६. भारत भारत में समाज कार्य की प्रणालियों का समुचित विकास नहीं हो पाया है। जिसके कारण समस्याओं के समाधान हेतु अधिकांशतः प्रयास एवं त्रुटि के सिद्धांत के को लागू किया जाता है।

७. भारत में समाज कार्य के व्यवसायिक संगठन भी प्रभावशाली ढंग से इस विषय का विकास नहीं कर पा रहे हैं। वह समाज कार्य को व्यवसायिक रूप देने में काफी सीमा तक असफल रहे हैं।

८. भारत में प्रसिद्ध समाज कार्यकर्ताओं (जिसके पास महाविद्यालय/ विश्विद्यालयों की डिग्रीयाँ डिप्लोमा हैं) में केवल लग्नशीलता एवं कर्तव्यपरायणता की कमी है, अपितु उनमें मानवतावादी दृष्टिकोण भी विकसित नहीं हो पाता है। जो व्यवसायिक समाज कार्य के लिए आवश्यक है।

निष्कर्ष :-

समाज कार्य या समाज सेवा एक शैक्षिक एवं व्यवसायिक विद्या है। जो सामुदायिक संगठन एवं अन्य विधियों द्वारा लोगों एवं समूहों के जीवन स्तर को उन्नत बनाने का प्रयत्न करता है सामाजिक कार्य का अर्थ है। सकारात्मक और सक्रिय हस्तक्षेप के माध्यम से लोगों लोगों और उनके सामाजिक माहौल माहौल के बीच अनंत क्रिया प्रोत्साहित

करने के व्यक्तियों की क्षमताओं को बेहतर करना ताकि वे अपनी जिंदगी की जरूरतें पूरी करते हुए अपनी तकलीफ हो को कम कर सकें इस प्रकृति या में समाज कार्य लोगों की आकांक्षाओं की पूर्ति करने और उन्हें अपने ही मूल्यों की कसौटी पर खरे उतरने में सहायक होता है।

सामाजिक कार्यकर्ता सामुदायिक जीवन के प्रत्येक पक्ष वृद्ध आश्रमों अनाथालय स्कूलों अस्पतालों मानसिक स्वास्थ्य क्लिनिक कारागार ओ नियमों तथा अनेक सार्वजनिक एवं निजी एजेंसियों में होते हैं जो जरूरतमंद व्यक्ति को व्यक्तियों तथा परिवारों की सेवा करते है।

सामाजिक कार्य केवल अच्छे कार्य करने तथा शैक्षिक व्यक्तियों की सहायता करने तक ही सीमित नहीं है। काफी समय से यहां एक व्यवसाय के रूप में उभरा है। वास्तव में यहां कोई परंपरागत कैरियर नहीं है, बल्कि निरंतर बढ़ती जा रही विकलांगता निर्धनता मानसिक रोग स्वास्थ्य व्यवस्था से जुड़ी समस्याओं आदि मामलों के साथ ही सामाजिक कार्य आज हमारे समाज के एक महत्वपूर्ण आवश्यक बन गया है। यदि आप भावात्मक पूर्ति के लिए कोई व्यवस्था एक चुनने के इच्छुक है, और आपका कार्य उद्देश्य केवल धन कमाना नहीं है। तो यहां के लिए एक आदर्श कैरियर होगा।

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

1. सूदन, सिंह कृपाल समाज कार्य: अभ्यास एवं सिद्धांत न्यू रॉयल बुक पब्लिकेशन लखनऊ
2. जयसवाल, सीताराम, शिक्षा में निर्देश और परामर्श अग्रवाल पब्लिकेशन आगरा, 2011
3. अहमद रफीउद्दीन मिर्झा, समाज कार्य एवं प्रणालियां, शाइनिंग प्रेस लखनऊ, 2004
4. सिंह मंजीत, समाज कार्य के मूल तत्व, इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्विद्यालय दिल्ली, 2008
5. द्विवेदी राकेश, समाज कार्य व्यवसाय विकास एवं चुरौतियां, न्यू रायल बुक कंपनी लखनऊ, 2007
6. www.google.com
7. www.shodhganga.inflibnet.ac.in
8. www.aiirjournal.com

(Reg. No.MAH/340/99)(Public Trust Reg.No.F6409 Nanded)
NCTE Code. 123043

Tel. 02462 – 229052, 9503849648
E-Mail : girgaonkarbalaji@gmail.com

Sahayog Sevabhavi Sanstha

COLLEGE OF EDUCATION

Vishnupuri, Nanded. – 431606. (Maharashtra)

(Recognized By the UGC U/s 2(f) and 12(B) & Affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.)

Refresher Course

Sr. No.	Name Of Faculty	Course Name	Duration	Organized by	Grade
1	Dr Girgaonkar Balaji Ganpatrao	Refresher Course	25 Jan.2022 to 07 Feb.2022	UGC –HRDC Devi Ahilya Vishw. Indore University, Aligarh	A
2	Alte Mahendra Achyut	Refresher Course	12 Dec.2020 to 26 Dec.2020	UGC –HRDC Jamia Millia Islamia, New Delhi	A
3	Alte Mahendra Achyut	Refresher Course	09 May.2022 to 23 May.2022	UGC –HRDC Aligarh Muslim University, Aligarh	A
4	Dr Rathod Dilip Kishan	Refresher Course	12 Dec.2020 to 26 Dec.2020	UGC –HRDC Jamia Millia Islamia, New Delhi	A
5	Dr Rathod Dilip Kishan	Refresher Course	01 Dec.2020 to 31 Mar.2021	Swayam Arpit Online Course Certification Savitribai Phule Pune University Pune	D
6	Dr Rathod Dilip Kishan	Refresher Course	25 Jan.2022 to 07 Feb.2022	UGC –HRDC Devi Ahilya Vishw. Indore University, Aligarh	A
7	Dr Rathod Dilip Kishan	Refresher Course	06 Sep.2022 to 19 Sep.2022	UGC –HRDC Gujrat University, Ahmedabad	A
8	Dr Rathod Dilip Kishan	Refresher Course	23 Jun.2023 to 08 July.2023	UGC –HRDC Aligarh Muslim University, Aligarh	A
9	Zhunjare Meera Pundlikrao	Refresher Course	25 Jan.2022 to 07 Feb 2022	UGC –HRDC Devi Ahilya Vishw. Indore University, Aligarh	A
10	Dr Pachling somnath Kishanrao	Refresher Course	25 Jan.2022 to 07 Feb 2022	UGC –HRDC Devi Ahilya Vishw. Indore University, Aligarh	A
11	Dr Pachling somnath Kishanrao	Refresher Course	06 Sep.2022 to 19 Sep.2022	UGC –HRDC Gujrat University, Ahmedabad	A
12	Mathpati Vaishali Samadhan	Refresher Course	25 Jan.2022 to 07 Feb 2022	UGC –HRDC Devi Ahilya Vishw. Indore University, Aligarh	A

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

U G C - HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE
DEVI AHILYA VISHWAVIDYALAYA, INDORE

ज्ञान - विज्ञानं विमुक्तये

3RD REFRESHER COURSE IN TEACHER EDUCATOR (CORE)

Date:- 25/01/2022 to 07/02/2022

UGC-SPONSORED 2021-2022

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that **DR. BALAJI GANPATRAO GIRGAONKAR, PRINCIPAL, SSS COLLEGE OF EDUCATION (B.ED.), VISHNUPURI, TQ. & DIST.NANDED , MAHARASHTRA,** has successfully completed **3rd Refresher Course in Teacher Educator (Core) (Online Mode) (25/01/2022 to 07/02/2022)** and obtained grade **(A).**

Dr. Namrata Sharma
Director

Dr. Renu Jain
Vice - Chancellor

S.No.: 33 Certificate Issue Date : 24/2/2022
Enr. No. : HRDC/ 2021-22/ R.C./Teacher Educator/38

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education ★ Vishnupuri, Nanded.

UGC-Human Resource Development Centre
Devi Ahilya University, Khandwa Road, Indore-452017

Ph. No. (0731) 2462069 (O) Fax No. 2460830 e-mail : ugcascindore@gmail.com

S.No. 1164 /R.C.(Teacher Educator)HRDC/2021-22 **Date : 05-01-2022**

// Admission Letter //

Dr. BALAJI GIRGAONKAR
PRINCIPAL
SSS COLLEGE OF EDUCATION (B.ED.) ,
VISHNUPURI , NANDED (MS) PIN-431606 NANDED MAHARASHTRA
Enrollment No. : R.C./Teacher Educator/2021-22/ /38

SUB: ADMISSION IN ONLINE 3rd REFRESHER COURSE IN TEACHER EDUCATOR (Core)

With reference to your application you have been selected for admission in **Online 3rd Refresher Course in Teacher Educator (Core)** from **25-01-2022 to 07-02-2022.**

01. In order to join the online Refresher Course you are required to have following Hardware and enabling environment:

   a. Laptop/Desktop or Mobile (Only Whatsaap No.)
   b. Functioning Webcam, Microphone and Head Phones
   c. Internet Connectivity for all the days
   d. Email Account for sending the certificate.

02. No. separate Letter of Selection will be sent to the Participant/Principal. Consider this Letter as a proof of your Selection /Admission.

03. Kindly submit your Relieving Letter on this link.

https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSeU0HqJ59aJVb5s1k55UUu17N2XKJK-bBflHSMKBPxHG0hqvQ/viewform?usp=sf_link

(Note : Please mute your webcam and micro phone throughout the Refresher Course for better bandwidth management.)

निदेशक DIRECTOR
UGC-Human Resource
Development Centre
D.A.V.V., Indore (M.P.)

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded. ★

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

(2)

20-21/RCTE/Online/16907(0748)

UGC

HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE

Jamia Millia Islamia, New Delhi

Certificate Of Participation

UGC Sponsored Online Refresher Course in Teacher Education

This is to certify that

Mahendra Achyut Alte, Assistant Professor

Indira College Of Education Vishnupuri Nanded MS, University- Swami Ramanand Tirth Marathwada University Nanded

participated in the First Online two-week Refresher Course in Teacher Education organized by the UGC – HRDC, Jamia Millia Islamia, New Delhi from 12th December to 26th December, 2020 and obtained grade……A……….

Dr. Sajjad Ahmad	Dr. Ansar Ahmad	Prof. Anisur Rahman	Dr. Nazim Husain Al-Jafri
Course Coordinator	Course Coordinator	Director	Registrar

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner
Scanned with CamScanner

(Reg. No. MAH/340/99)(Public Trust Reg. No. F6409 Nanded)
(NCTE Reg. No. APW04686/125068) University College Code - 759
Tel. 02462-229052
Mob.No.9503849648

2

Sahayog Sevabhavi Sanstha's

INDIRA COLLEGE OF EDUCATION (M.Ed.)

Vishnupuri, Nanded- 431 606. (Maharashtra)
(Affiliated t wami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.)
Email: girgaonkarbalaji@gmail.com

Mrs. Surekha S. Deshmukh
President

Dr. Santukrao M. Hambarde
Secretary

Dr. Dr.Balaji G. Girgaonkar
Principal

Ref. No. SSSMED/ 2020-21/06

Date : 08/12/2020

Relieving Letter
(To whom so ever it may concern)

This is to certify that, **Shri Alte Mahendra Achyut**, Assistant Professor of our college is relieved on Date 11-12-2020 for attending the 2nd 2- week online refresher course in **"Teacher Education Learning outcomes and Educational Reform pedagogy, Assessment and Quality Assurance"** to be conducted by the UGC Human Resource Development centre of **Jamia Millia Islamia, University**, New Delhi during 12-12-2020 to 26-12-2020.

Hence the Certific e.

Dr. Balaji Ganpatrao Girgaonkar

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

(Reg. No. MAH [illegible]) [illegible] Tel. [illegible]
(NCTE Reg. No. APW0[illegible]) University College Code - 759 E-Mail: [illegible]

Sahayog Sevabhavi Sanstha's

INDIRA COLLEGE OF EDUCATION (M.Ed.)

Vishnupuri, Nanded- 431 606. (Maharashtra)

(Affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded)

Mrs. Surekha S. Deshmukh M.A.(Soci.) President | Dr. Santosh M. Hambarde M.Sc.Ph.D. Secretary | Dr. Balaji G. Girgaonkar M.Sc.Ph.D. Principal

Ref. No. SSS/MED/ 2021-22/417

Date : 07/05/2022.

Relieving Letter

(To whom so ever it may concern)

This is to certify that, **Shri Alte Mahendra Achyut**, Assistant Professor of our college is relieved on Date 09-05-2022 for attending course in **"Online Subject Refresher Course in Teacher Education"** to be conducted by the UGC Human Resource Development centre of **Aligarh Muslim, University** during 09-05-2022 to 23-05-2022.

Hence the Certificate.

Dr. Balaji Ganpatrao Girgaonkar
Principal
SSS, Indira College of Education (M.Ed.)
Vishnupuri, Nanded - 431606

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

(3)

DR. FAIZA ABBASI
Director

UGC Human Resource Development Centre (HRDC)
Aligarh Muslim University
Aligarh – 202002 UP (India)

D. No.........

Date:- 23 May 2022

Online E-relieving Letter

This is to certify that Mr./Ms./Mrs./Dr. **ALTE MAHENDRA ACHYUT**, **Assistant Professor**, Department of Education, Indira College of Education, Vishnupuri, Nanded (MS) (S.R.T.M. University, Nanded) joined the online **Subject Refresher Course in Teacher Education (open to all)** organized by the UGC Human Resource Development Centre, Aligarh Muslim University, Aligarh in the forenoon of **09 May 2022**.

He/she was relieved in the afternoon of **23 May 2022** after successful completion of this online Subject Refresher Course in Teacher Education (open to all) of 72 contact hours as per UGC guideline. As part of the course requirement he/she uploaded Teaching/Seminar/Written assignment and appeared in the MCQ test online.

His/Her participation is appreciated and best wishes are extended for a bright career.

Faiza Abbasi

(Dr. Faiza Abbasi)
Director

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded. ★

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

(3)

E-certificate No.
S. No./22-23/SRC-TE-21

University Grants Commission

Human Resource Development Centre (HRDC)

Aligarh Muslim University, Aligarh

UGC Sponsored online Refresher Course

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

THIS IS TO CERTIFY THAT

Mr./Ms./Mrs./Dr. **ALTE MAHENDRA ACHYUT** , Assistant Professor, Department of Education, Indira College of Education, Vishnupuri, Nanded (MS) (S.R.T.M. University, Nanded) participated in the online **Subject Refresher Course in Teacher Education (open to all)** from **09 May 2022** to **23 May 2022** organized by UGC Human Resource Development Centre, Aligarh Muslim University, Aligarh and obtained Grade- **'A'**.

Course Coordinator | Director | Registrar

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

(4)

20-21/RCTE/Online/1621(0762)

UGC

HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE

Jamia Millia Islamia, New Delhi

Certificate Of Participation

UGC Sponsored Online Refresher Course in Teacher Education

This is to certify that

Rathod Dilip Kishan, Assistant Professor

Sahayog Sevabhavi Sanstha's Sahayog College Of Education, Nanded,Maharashtra Swami Ramanand Teerth Marathwada University Nanded

participated in the First Online two-week Refresher Course in Teacher Education organized by the UGC – HRDC, Jamia Millia Islamia, New Delhi from 12th December to 26th December, 2020 and obtained grade.......A...........

Dr. Sajjad Ahmad
Course Coordinator

Dr. Ansar Ahmad
Course Coordinator

Prof. Anisur Rahman
Director

Dr. Nazim Husain Al-Jafri
Registrar

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education ★ Vishnupuri, Nanded.

(6)

(Reg. No.MAH/340/99)(Public Trust Reg.No.F6409 Nanded)
NCTE Code. 123043, University College Code. – 176.

Tel. 02462 – 229052, 9503849648
E-Mail : girgaonkarbalaji@gmail.com

Sahayog Sevabhavi Sanstha's

COLLEGE OF EDUCATION (B.ED.)

Vishnupuri, Nanded. – 431606. (Maharashtra)

(Recognized By the UGC U/s 2(f) and 12(B) & Affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.)

Azadi Ka Amrit Mahotsav

Mrs. Surekha S. Deshmukh M.A.(Spcl.) President	Dr. Santuk M. Hambarde M.Sc.Ph.D Secretary	Dr. Balaji G. Girgaonkar M.Sc.Ph.D Principal

Ref. No. SSSBED/ 2021-22/63

Date : 06/01/2022

Relieving Letter

This is to certify that, Prof. **Dr. Rathod Dilip Kishan**, Assistant Professor of our college is relieved on Date 24-01-2022 for attending the online 3rd refresher course in Teacher Educator (core) to be conducted by the UGC Human Resource Development centre of **Devi Ahilya University, Khandawa Road Indore** during 25-01-2022 to 07-02-2022.

Hence the certificate.

SSS. College of Education (B.Ed.) Vishnupuri, Nanded

Principal
SSS. College of Education (B.Ed.)
Vishnupuri, Nanded - 431606

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

(6)

UGC-HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE

DEVI AHILYA VISHWAVIDYALAYA, INDORE

Date: 07/02/2022

// RELIEVING LETTER //

Certified that **Dr Dilip Kishan Rathod** who participated in 3rd **Refresher Course in Teacher Educator (Core)** from **25-01-2022 to 07-02-2022** is relieved at 5:00 p.m. on 07/02/2022. He/She was absent for Nil date during the course.

Director

DIRECTOR
UGC-Human Resource
Development Centre
D.A.V.V., Indore (M.P.)

No. : R.C./Teacher Educator/2021-22/49

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

(6)

U G C - HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE
DEVI AHILYA VISHWAVIDYALAYA, INDORE

ज्ञान - विज्ञान विमुक्तये

3RD REFRESHER COURSE IN TEACHER EDUCATOR (CORE)

Date:- 25/01/2022 to 07/02/2022

UGC-SPONSORED 2021-2022

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that **DR. DILIP KISHAN RATHOD, ASSISTANT PROFESSOR, SAHAYOG SEVABHAVI SANSTHA'S SAHAYOG COLLEGE OF EDUCATION VISHNUPURI,NANDED MAHARASHTRA**, has successfully completed 3rd **Refresher Course in Teacher Educator (Core) (Online Mode) (25/01/2022 to 07/02/2022)** and obtained grade (**A**).

Dr. Namrata Sharma
Director

Dr. Renu Jain
Vice - Chancellor

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education ★ Vishnupuri, Nanded.

S.No.: 41 Certificate Issue Date : 24/2/2022
Enr. No. : HRDC/ 2021-22/ R.C./Teacher Educator/49

HRDC/2223/3ORCTE/33

UNIVERSITY GRANTS COMMISSION

HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE (HRDC)

GUJARAT UNIVERSITY, AHMEDABAD-380009

UGC - SPONSORED REFRESHER COURSE IN TEACHER EDUCATION

This is to certify that

Dr. Dilip Kishan Rathod **Assistant Professor**

Sahayog Sevabhavi Sanstha's College of Education Vishnupuri, Nanded

affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University participated in the 3rd Online Refresher Course in Teacher Education from 06/09/2022 to 19/09/2022 and obtained Grade

Professor-Director
UGC-HRDC

Course Coordinators

Registrar Vice-Chancellor
Gujarat University

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded

(Reg. No. MAH/340/99)(Public Trust Reg. No. F6409 Nanded)
(NCTE Reg. No. 123043)

Mob 9503849648
Email: girgaonkarbalaji@gmail.com

Sahayog Sevabhavi Sanstha

COLLEGE OF EDUCATION

Vishnupuri, Nanded- 431 606. (Maharashtra)

(Recognized By the UGC U/s 2(f) and 12 (B) & Affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.)

Mrs. Surekha S. Deshmukh
President

Dr. Santuk M. Hambarde
Secretary

Dr. Balaji G. Girgaonkar
Principal

Ref. No. SSS/BED/2022-23/ 53

Date : 01/02/2023

I recommend

Dr. DILIP KISHAN RATHOD Assistant Professor, SSS College of Education , Nanded.(Maharashtra) For joining the On Line Short Term Course in 15 Feb 2023 to 22 Feb 2023.
He / she will be relieved and [illegible] on duty [illegible] duration of the above course at UGC Human Resource Development Center, AMU, Aligarh [illegible] Certified that this college is affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded. (Maharashtra) university for the last five years.

Date 31/01/2023.

Signature of the Principal / Head
With official Seal

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

(Reg. No.MAH/340/99(Parbhani) Trust Reg.No.F/9161 Nanded)
NCTE Code 123043, University College Code - 176.

Tel. 02462 - 229052, 9503849648
E-Mail : girgaonkarbalaji@gmail.com

Sahayog Sevabhavi Sanstha's

COLLEGE OF EDUCATION (B.ED.)

Vishnupuri, Nanded - 431606. (Maharashtra).

(Recognized By the UGC U/s 2(f) and 12(B) & Affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.)

Mrs. Surekha S. Deshmukh
M.A.(Soci.)
President

Dr. Sanjay M. Hambarde
M.Sc. Ph.D.
Secretary

Dr. Balaji G. Girgaonkar
M.Sc.Ph.D
Principal

Ref. No. SSS/BED/ 2021-22/ 122

Date: 06/08/2022

I Dr. Dilip Kishan Rathod hereby certify that, the details / particulars provided by me in the online application form for 3rd Online Refresher Course in Teacher Education (Two Weeks) form 06/09/2022 to 19/09/2022 to HRDC Gujarat University are correct and authentic to the best of my knowledge. I accept full responsibility for the same.

Mob No : 9156568586

E-Mail : dkrathod2401@gmail.com

Date : 06.08.2022

Place: Nanded (Maharashtra)

I Dr. Balaji Ganpatrao Girgaonkar hereby certify that Dr. Dilip Kishan Rathod has been working as Assistant Professor since 11 May 2018 in my college on regular I recommend the Director to admit him to the course to be organized by UGC-HRDC Gujarat University, Ahmedabad.

I further certify that my college is recognized under 2(F) & 12(B) by UGC.

S.S.S. College of Education (B.Ed.) Vishnupuri Nanded 176

Dr. Balaji Ganpatrao Girgoankar
Principal
SSS College of Education (B.Ed.)
Vishnupuri, Nanded -06

Date : 06.08.2022

Place: Nanded (Maharashtra)

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

(12)

NCTE Code: 123045, University College Code. – 176.

Tel. 02462 - 229651 9503849648
E-Mail: [illegible]

Sahayog Sevabhavi Sanstha's

COLLEGE OF EDUCATION (B.ED.)

Vishnupuri, Nanded – 431606. (Maharashtra)

(Recognized By the UGC U/s 2(f) and 12(B) & Affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.)

Mrs. Surekha S. Deshmukh, M.A.(Soci.), President | Dr. Santuk M. Hambarde, M.Sc.Ph.D, Secretary | Dr. Balaji G. Girgaonkar, M.Sc.Ph.D, Principal

Ref. No. SSS/BED/ 2021-22/ 122

Date : 06/08/2022

I **Dr. Dilip Kishan Rathod** hereby certify that, the details / particulars provided by me in the online application form for 3rd Online Refresher Course in Techer Education (Two Weeks) form 06/09/2022 to 19/09/2022 to HRDC Gujrat Universtiy are correct and authentic to the best of my knowledge. I accept full responsibility for the same.

Mob No : 9156568586

E-Mail : dkrathod2401@gmail.com

Date : 06.08.2022

Place: Nanded (Maharashtra)

I **Dr. Balaji Ganpatrao Girgaonkar** hereby certify that **Dr. Dilip Kishan Rathod** has been working as Assistant Professor since 11 May 2018 in my college on regular I recommend the Director to admin him to the course to be organized by UGC-HRDC Gujarat University, Ahmedabad.

I further certify that my college is recognized under 2(F) & 12(B) by UGC.

S.S.S. College of Education (B.Ed.) Vishnupuri, Nanded 176

Dr. Balaji Ganpatrao Girgoankar

Principal
SSS College of Education (B.Ed.)
Vishnupuri, Nanded-06

Date : 06.08.2022

Place: Nanded (Maharashtra)

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

HRDC/2223/3ORCTE/33

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

UNIVERSITY GRANTS COMMISSION
HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE (HRDC)
GUJARAT UNIVERSITY, AHMEDABAD-380009
UGC - SPONSORED REFRESHER COURSE IN
Teacher Educator

DUTY LEAVE CUM RELIEVING CERTIFICATE

Dr. Dilip Kishan Rathod **Assistant Professor**

Sahayog Sevabhavi Sanstha's College of Education, Vishnupuri, Nanded

affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University participated in the 3rd Online Refresher Course in Teacher Education from 06/09/2022 to 19/09/2022 of 12 working days and 72 hours conducted by The Human Resource Development Centre, Gujarat University, Ahmedabad.

S/he relieved on 19/09/2022 to resume his/her duties. As per the U.G.C guidelines, this is an in-service course and participants of this course are to be treated as on duty

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Professor-Director
UGC-HRDC

HRDC/2223/3ORCTE/33

UNIVERSITY GRANTS COMMISSION

HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE (HRDC)

GUJARAT UNIVERSITY, AHMEDABAD-380009

UGC - SPONSORED REFRESHER COURSE IN

Teacher Educator

DUTY LEAVE CUM RELIEVING CERTIFICATE

Dr. Dilip Kishan Rathod **Assistant Professor**

Sahayog Sevabhavi Sanstha's College of Education, Vishnupuri, Nanded

affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University participated in the 3rd Online Refresher Course in Teacher Education from 06/09/2022 to 19/09/2022 of 12 working days and 72 hours conducted by The Human Resource Development Centre, Gujarat University, Ahmedabad.

S/he relieved on 19/09/2022 to resume his/her duties. As per the U.G.C.guidelines, this is an in-service course and participants of this course are to be treated as on duty

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Professor-Director
UGC-HRDC

Sahayog Sevabhavi Sanstha's

COLLEGE OF EDUCATION (B.ED.)

Vishnupuri, Nanded - 431606. (Maharashtra)

(Recognized By the UGC U/s 2(f) and 12(B) & Affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.)

Mrs. Surekha S. Deshmukh M.A (Soc.) President	Dr. Santuk M. Hambarde M.Sc.Ph.D. Secretary	Dr. Balaji G. Girgaonkar M.Sc.Ph.D Principal

Ref. No. SSSBED/2021-22/25

Date : 06/01/2022

Relieving Letter

This is to certify that, Prof. **Smt. Zhunjare Meera Pundlikrao** Assistant Professor of our college is relieved on Date 24-01-2022 for attending the online 3rd refresher course in Teacher Educator (core) to be conducted by the UGC Human Resource Development centre of **Devi Ahilya University, Khandawa Road Indore** during 25-01-2022 to 07-02-2022.

Hence the certificate.

SSS, College of Education (B.Ed.) Vishnupuri, Nanded

Principal
SSS, College of Education (B.Ed.)
Vishnupuri, Nanded - 431606

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

UGC-HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE
DEVI AHILYA VISHWAVIDYALAYA, INDORE

Date: 07/02/2022

 # RELIEVING LETTER #

Certified that **Meera Pundlikrao Zhunjare** who participated in **3rd Refresher Course in Teacher Educator (Core)** from **25-01-2022 to 07-02-2022** is relieved at 5.00 p.m. on 07/02/2022. He/She was absent for Nil date during the course.

Director

DIRECTOR
UGC-Human Resource
Development Centre
D.A.V.V., Indore (M.P.)

No. : R.C./Teacher Educator/2021-22/45

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education ★ Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

UGC - HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE
DEVI AHILYA VISHWAVIDYALAYA, INDORE

ज्ञान - विज्ञान विमुक्तये

3RD REFRESHER COURSE IN TEACHER EDUCATOR (CORE)

Date:- 25/01/2022 to 07/02/2022

UGC-SPONSORED 2021-2022

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that **MISS MEERA PUNDLIKRAO ZHUNJARE, ASSISTANT PROFESSOR, S.S.S COLLEGE OF EDUCATION,VISHNUPURI, NANDED, MAHARASHTRA,** has successfully completed 3rd **Refresher Course in Teacher Educator (Core) (Online Mode) (25/01/2022 to 07/02/2022)** and obtained grade **(A).**

धियो यो नः प्रचोदयात्

Dr. Namrata Sharma
Director

Dr. Renu Jain
Vice - Chancellor

S.No.: 37 Certificate Issue Date : 24/2/2022
Enr. No. : HRDC/ 2021-22/ R.C./Teacher Educator/45

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education, Vishnupuri, Nanded.

10

UGC - HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE
DEVI AHILYA VISHWAVIDYALAYA, INDORE

ज्ञान - विज्ञानं विमुक्तये

3RD REFRESHER COURSE IN TEACHER EDUCATOR (CORE)

Date:- 25/01/2022 to 07/02/2022

UGC-SPONSORED 2021-2022

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that **DR. SOMNATH KISHANRAO PACHLING, ASSISTANT PROFESSOR, SSS COLLEGE OF EDUCATION NANDED MAHARASHTRA**, has successfully completed 3rd Refresher Course in Teacher Educator (Core) (Online Mode) (25/01/2022 to 07/02/2022) and obtained grade (A).

Dr. Namrata Sharma
Director

Dr. Renu Jain
Vice - Chancellor

S.No.: 31 Certificate Issue Date : 24/2/2022
Enr. No. : HRDC/ 2021-22/ R.C./Teacher Educator/36

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education ★ Vishnupuri, Nanded.

(10)

UGC-HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE
DEVI AHILYA VISHWAVIDYALAYA, INDORE

Date: 07/02/2022

// RELIEVING LETTER //

Certified that **DR PACHLING SOMNATH KISHANRAO** who participated in **3rd Refresher Course in Teacher Educator (Core)** from **25-01-2022 to 07-02-2022** is relieved at 5:00 p.m. on 07/02/2022. He/She was absent for Nil date during the course.

Namrata

Director

DIRECTOR
UGC-Human Resource
Development Centre
D.A.V.V., Indore (M.P.)

No. : R.C./Teacher Educator/2021-22/36

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education ★ Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

(Reg. No.MAH/340/99)(Public Trust Reg.No.F6409 Nanded)
NCTE Code. 123043, University College **Code. – 176.**
Tel. 02462 – 229052, 9503849648
E-Mail : girgaonkarbalaji@gmail.com

(11)

Sahayog Sevabhavi Sanstha's

COLLEGE OF EDUCATION (B.ED.)

Vishnupuri, Nanded. – 431606. (Maharashtra)

(Recognized By the UGC U/s 2(f) and 12(B) & Affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.)

Azadi Ka Amrit Mahotsav

Mrs. Surekha S. Deshmukh M.A.(Soci.) **President**
Dr. Santuk M. Hambarde M.Sc.Ph.D. **Secretary**
Dr. Balaji G. Girgaonkar M.Sc.Ph.D **Principal**

Ref. No. SSS/BED/ 2021-22/ 121

Date : 06/08/2022

I **Dr. Pachling Somnath Kishanrao** hereby certify that, the details / particulars provided by me in the online application form for 3rd Online Refresher Course in Techer Education (Two Weeks) form 06/09/2022 to 19/09/2022 to HRDC Gujrat Universtiy are correct and authentic to the best of my knowledge. I accept full responsibility for the same.

Mob No : 9420672418

E-Mail : skpachling2@gmail.com

Date : 06.08.2022

Place: Nanded (Maharashtra)

I **Dr. Balaji Ganpatrao Girgaonkar** hereby certify that **Dr. Dr. Pachling Somnath Kishanrao** has been working as Assistant Professor since 14 June 2018 in my college on regular I recommend the Director to admin him to the course to be organized by UGC-HRDC Gujarat University, Ahmedabad.

I further certify that my college is recognized under 2(F) & 12(B) by UGC.

Dr. Balaji Ganpatrao Girgoankar

Principal
SSS College of Education (B.Ed.)
Vishnupuri, Nanded - 06

Date : 06.08.2022

Place: Nanded (Maharashtra)

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

11

HRDC/2223/3ORCTE/27

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

UNIVERSITY GRANTS COMMISSION
HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE (HRDC)
GUJARAT UNIVERSITY, AHMEDABAD-380009
UGC - SPONSORED REFRESHER COURSE IN TEACHER EDUCATION

This is to certify that

Dr. Pachling Somnath Kishanrao **Assistant Professor**

SSS College of Education (B.Ed / M.Ed), Vishnupuri, Nanded

affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University participated in the 3rd Online Refresher Course in Teacher Education from 06/09/2022 to 19/09/2022 and obtained Grade A.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri Nanded

Professor-Director
UGC-HRDC

GUJARAT UNIVERSITY AHMEDABAD 380 009.

P. J. Maiyani

Course Coordinators

Registrar/Vice-Chancellor
Gujarat University

HRDC/2223/3ORCTE/27

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

UNIVERSITY GRANTS COMMISSION

HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE (HRDC)

GUJARAT UNIVERSITY, AHMEDABAD-380009

UGC - SPONSORED REFRESHER COURSE IN

Teacher Educator

DUTY LEAVE CUM RELIEVING CERTIFICATE

Dr. Pachling Somnath Kishanrao **Assistant Professor**

SSS College of Education (B.Ed / M.Ed), Vishnupuri, Nanded

affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University participated in the 3rd Online Refresher Course in Teacher Education from 06/09/2022 to 19/09/2022 of 12 working days and 72 hours conducted by The Human Resource Development Centre, Gujarat University, Ahmedabad.

S/he relieved on 19/09/2022 to resume his/her duties. As per the U.G.C.guidelines, this is an in-service course and participants of this course are to be treated as on duty

UGC Human Resource Development Centre GUJARAT UNIVERSITY AHMEDABAD

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Professor-Director
UGC-HRDC

HRDC/2223/3ORCTE/27

UGC - HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE (HRDC)
GUJARAT UNIVERSITY, AHMEDABAD-380009
UGC - SPONSORED REFRESHER COURSE IN TEACHER EDUCATION

Receipt

Received with thanks Rs. 1000/- from **Dr. Pachling Somnath Kishanrao** towards Registration fees for 3rd Online Refresher Course in Teacher Education from 06/09/2022 to 19/09/2022

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education, Vishnupuri, Nanded.

GUJARAT UNIVERSITY AHMEDABAD 380 009

Professor-Director
UGC-HRDC

(12)

UGC-HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE

DEVI AHILYA VISHWAVIDYALAYA, INDORE

Date: 07/02/2022

// RELIEVING LETTER //

Certified that **Vaishali Samadhan Mathpati** who participated in **3rd Refresher Course in Teacher Educator (Core)** from **25-01-2022 to 07-02-2022** is relieved at 5:00 p.m. on 07/02/2022. He/She was absent for Nil date during the course.

Director

DIRECTOR
UGC-Human Resource
Development Centre
D.A.V.V., Indore (M.P.)

No. : R.C./Teacher Educator/2021-22/46

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

12

UGC - HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE
DEVI AHILYA VISHWAVIDYALAYA, INDORE

ज्ञान - विज्ञानं विमुक्तये

3RD REFRESHER COURSE IN TEACHER EDUCATOR (CORE)

Date:- 25/01/2022 to 07/02/2022

UGC-SPONSORED 2021-2022

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that **MISS VAISHALI SAMADHAN MATHPATI, ASSISTANT PROFESSOR, S.S.S. COLLEGE OF EDUCATION, VISHNUPURI, NANDED, MAHARASHTRA**, has successfully completed **3rd Refresher Course in Teacher Educator (Core) (Online Mode) (25/01/2022 to 07/02/2022)** and obtained grade **(A).**

Dr. Namrata Sharma
Director

Dr. Renu Jain
Vice - Chancellor

S.No.: 38 Certificate Issue Date : 24/2/2022
Enr. No. : HRDC/ 2021-22/ R.C./Teacher Educator/46

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

(Reg. No.MAH/340/99)(Public Trust Reg.No.F6409 Nanded)
NCTE Code. 123043

Tel. 02462 – 229052, 9503849648
E-Mail : girgaonkarbalaji@gmail.com

Sahayog Sevabhavi Sanstha
COLLEGE OF EDUCATION
Vishnupuri, Nanded. – 431606. (Maharashtra)
(Recognized By the UGC U/s 2(f) and 12(B) & Affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.)

Short Term Course

Sr No	Faculty	Name Of Faculty	Course Name	Duration	Organized by
1	Alte Mahendra Achyut	Short Term Course	15 Feb.2023 to 22 Feb.2023	UGC –HRDC Aligarh Muslim University, Aligarh	--
2	Alte Mahendra Achyut	Short Term Course	01 Mar.2023 to 07 Mar.2023	UGC –HRDC Aligarh Muslim University, Aligarh	--
3	Dr Rathod Dilip Kishan	Short Term Course	15 Feb.2023 to 22 Feb.2023	UGC –HRDC Aligarh Muslim University, Aligarh	--
4	Dr Rathod Dilip Kishan	Short Term Course	17 Jun.2023 to 23 Jun.2023	UGC –HRDC Aligarh Muslim University, Aligarh	--
5	Dr Pachling somnath Kishanrao	Short Term Course	15 Feb.2023 to 22 Feb.2023	UGC –HRDC Aligarh Muslim University, Aligarh	--
6	Dr Pachling somnath Kishanrao	Short Term Course	17 Jun.2023 to 23 Jun.2023	UGC –HRDC Aligarh Muslim University, Aligarh	--
7	Dr Pachling somnath Kishanrao	Short Term Course	20 Jun.2023 to 27 Jun.2023	UGC –HRDC Jointly Organised by Kerala, Kottyam, Mumbai,	A

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded. ★

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

(Reg. No. MAH [illegible]) Public Trust Reg. No. [illegible]
(NCTE Reg. No. APW[illegible]) University College Code - 759 [illegible]

Sahayog Sevabhavi Sanstha
INDIRA COLLEGE OF EDUCATION (M.ED.)

Vishnupuri, Nanded- 431 606. (Maharashtra)

(Affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded)

Mrs. Surekha S. Deshmukh M.A.(Soci.) President	Dr. Santosh M. [illegible] M.Sc. PhD Secretary	Dr. Balaji G. Girgaonkar M.Sc. PhD Principal

Ref. No. SSS/MED/ 2022-23/ 023

Date : 06/02/2023

Relieving Letter

I recommend **Mr. Alte Mahendra Achyut**, Assistant Professor, Indira College of Education (M.Ed.), Vishnupuri, Nanded.(MS) for joining the **On-Line Short Term Course in E-Content Development (From 15 Feb. 2023 To 22 Feb. 2023)**

He will be relieved and treated on duty during

the duration of the above course at UGC Human Resource Development Centre, AMU, Aligarh, if selected. Certified that this College is affiliated to **Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded** University for the last five years.

Date-06/02/2023

Dr. Balaji Ganpatrao Girgaonkar
Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
Indira College of Education, (M.Ed.)
Vishnupuri, Nanded.

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education ★ Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

DR. FAIZA ABBASI
Director

UGC Human Resource
Development Centre (HRDC)
Aligarh Muslim University
Aligarh – 202002 UP (India)

D. No.........

Date:- 22 February 2023

Online E-relieving Letter

This is to certify that Mr./Ms./Mrs./Dr. **MAHENDRA ACHYUT ALTE**, **Assistant Professor**, Department of Education, Indira College of Education, Vishnupuri, Nanded (MS) (S.R.T.M. University, Nanded) joined the One week online **Short Term Course on E-content Development** organized by the UGC Human Resource Development Centre, Aligarh Muslim University, Aligarh in the forenoon of **15 February 2023**.

He/she was relieved in the afternoon of **22 Feburary 2023** after successful completion of this One week online **Short Term Course on E-content Development.** As part of the course requirement he/she uploaded the assignments.

His/Her participation is appreciated and best wishes are extended for a bright career.

Faiza Abbasi
(Dr. Faiza Abbasi)
Director

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

University College Code - 759

Sahayog Sevabhavi Sanstha

INDIRA COLLEGE OF EDUCATION (M.ED.)

Vishnupuri, Nanded - 431 606. (Maharashtra)

(Affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded)

President	Secretary	Principal

Ref. No. SSS/MED/ 2022-23/30 Date : 28/02/2023

Relieving Letter

I recommend **Mr. Alte Mahendra Achyut**, Assistant Professor, Indira College of Education (M.Ed.), Vishnupuri, Nanded (MS) for joining the **On-Line Short Term Course in Value Based Education (From 01 March 2023 To 07 March. 2023)**

He will be relieved and treated on duty during the duration of the above course at UGC Human Resource Development Centre, AMU, Aligarh, if selected. Certified that this College is affiliated to **Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded** University for the last five years.

Date-27/02/2023

Dr. Balaji Ganpatrao Girgaonkar

Principal

Sahayog Sevabhavi Sanstha

Indira College of Education (M.Ed.)

Vishnupuri, Nanded.

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded.

Principal

Sahayog Sevabhavi Sanstha

College of Education

Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

DR. FAIZA ABBASI
Director

UGC Human Resource Development Centre (HRDC)
Aligarh Muslim University
Aligarh – 202002 UP (India)

D. No.........

Date:- 07 March 2023

Online E-relieving Letter

This is to certify that Mr./Ms./Mrs./Dr. **ALTE MAHENDRA ACHYUT, Assistant Professor**, Department of Education, Indira College of Education, Vishnupuri, Nanded (MS) (S.R.T.M. University, Nanded) joined the One week online **Short Term Course on Value Based Education** organized by the UGC Human Resource Development Centre, Aligarh Muslim University, Aligarh in the forenoon of **01 March 2023.**

He/she was relieved in the afternoon of **07 March 2023** after successful completion of this One week online **Short Term Course on Value Based Education.** As part of the course requirement he/she uploaded the assignments.

His/Her participation is appreciated and best wishes are extended for a bright career.

Faiza Abbasi

(Dr. Faiza Abbasi)
Director

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Phone Number:- 0091-571-2400991, Email Id- asc_amu@yahoo.com

Scanned with CamScanner

E-certificate No.
STC-VBE-1-7 March./2023/S. No-2

University Grants Commission

Human Resource Development Centre (HRDC)

Aligarh Muslim University, Aligarh

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

UGC Sponsored online Short Term Course

This is to certify that

Mr./Ms./Mrs./Dr. **ALTE MAHENDRA ACHYUT**, Assistant Professor, Department of Education, Indira College of Education, Vishnupuri, Nanded (MS) (S.R.T.M. University, Nanded) participated in the One week Online **Short Term Course on Value Based Education** from **01** to **07 March 2023** organized by the UGC Human Resource Development Centre, Aligarh Muslim University, Aligarh.

Faiza Abbasi
Director

Course Coordinator

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education ★ Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

E-certificate No.
STC ED 15-22 Feb 2023 S No 31

University Grants Commission

Human Resource Development Centre (HRDC)

Aligarh Muslim University, Aligarh

UGC Sponsored online Short Term Course

This is to certify that

Mr./Ms./Mrs./Dr. **MAHENDRA ACHYUT ALTE**, Assistant Professor, Department of Education, Indira College of Education, Vishnupuri, Nanded (MS) (S.R.T.M. University, Nanded) participated in the Online **Short Term Course on E-content Development** from **15 February 2023** to **22 February 2023** organized by the UGC Human Resource Development Centre, Aligarh Muslim University, Aligarh.

Faiza Abbasi

Director

Course Coordinator

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education, Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

(3)

DR. FAIZA ABBASI
Director

UGC Human Resource
Development Centre (HRDC)
Aligarh Muslim University
Aligarh - 202002 UP (India)

D. No.........

Date: 22 February 2023

Online E-relieving Letter

This is to certify that Mr./Ms./Mrs./Dr. **DILIP KISHAN RATHOD**, Assistant **Professor**, Department of Education, Sahayog Sevabhavi Sanstha's Sahayog College of Education, Vishnupuri, Nanded (MS)(S.R.T.M. University, Nanded) joined the One week online **Short Term Course on E-content Development** organized by the UGC Human Resource Development Centre, Aligarh Muslim University, Aligarh in the forenoon of **15 February 2023**

He/she was relieved in the afternoon of **22 Feburary 2023** after successful completion of this One week online **Short Term Course on E-content Development.** As part of the course requirement he/she uploaded the assignments.

His/Her participation is appreciated and best wishes are extended for a bright career.

Faiza Abbasi

(Dr. Faiza Abbasi)
Director

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

(3)

E-certificate No.
STC-ED-15-22 Feb./2023/S. No-22

University Grants Commission

Human Resource Development Centre (HRDC)

Aligarh Muslim University, Aligarh

UGC Sponsored online Short Term Course

This is to certify that

Mr./Ms./Mrs./Dr. DILIP KISHAN RATHOD, Assistant Professor, Department of Education, Sahayog Sevabhavi Sansthas Sahayog College of Education, Vishnupuri, Nanded (MS)(S.R.T.M. University, Nanded) participated in the Online Short Term Course on E-content Development from 15 February 2023 to 22 February 2023 organized by the UGC Human Resource Development Centre, Aligarh Muslim University, Aligarh.

Faiza Abbasi

Director

Course Coordinator

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded.

3

DR. FAIZA ABBASI
Director

UGC Human Resource
Development Centre (HRDC)
Aligarh Muslim University
Aligarh – 202002 UP (India)

D. No.........

Date:- 22 February 2023

Online E-relieving Letter

This is to certify that Mr./Ms./Mrs./Dr. **DILIP KISHAN RATHOD, Assistant Professor**, Department of Education, Sahayog Sevabhavi Sansthas Sahayog College of Education, Vishnupuri, Nanded (MS)(S.R.T.M. University, Nanded) joined the One week online **Short Term Course on E-content Development** organized by the UGC Human Resource Development Centre, Aligarh Muslim University, Aligarh in the forenoon of **15 February 2023**.

He/she was relieved in the afternoon of **22 Feburary 2023** after successful completion of this One week online **Short Term Course on E-content Development.** As part of the course requirement he/she uploaded the assignments.

His/Her participation is appreciated and best wishes are extended for a bright career.

Faiza Abbasi

(Dr. Faiza Abbasì)
Director

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded. ★

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

(3)

E-certificate No.
STC-ED-15-22 Feb./2023/S. No-22

University Grants Commission

Human Resource Development Centre (HRDC)

Aligarh Muslim University, Aligarh

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

UGC Sponsored online Short Term Course

This is to certify that

Mr./Ms./Mrs./Dr. **DILIP KISHAN RATHOD**, Assistant Professor, Department of Education, Sahayog Sevabhavi Sansthas Sahayog College of Education, Vishnupuri, Nanded (MS)(S.R.T.M. University, Nanded) participated in the Online **Short Term Course on E-content Development** from **15 February 2023** to **22 February 2023** organized by the UGC Human Resource Development Centre, Aligarh Muslim University, Aligarh.

Faiza Abbasi
Director

Course Coordinator

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education, Vishnupuri, Nanded. ★

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

(Reg. No. MAH/340/99)(Public Trust Reg. No. F6409 Nanded)
(NCTE Reg. No. 123043)

Mob 9503849648
Email: girgaonkarbalaji@gmail.com

Sahayog Sevabhavi Sanstha

COLLEGE OF EDUCATION

Vishnupuri, Nanded- 431 606. (Maharashtra)

(Recognized By the UGC U/s 2(f) and 12 (B) & Affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.)

Mrs. Surekha S. Deshmukh
President

Dr. Santuk M. Hambarde
Secretary

Dr. Balaji G. Girgaonkar
Principal

Ref. No. SSS/BED/2022-23/ 53

Date : 01/02/2023

I recommend

Dr. DILIP KISHAN RATHOD Assistant Professor, SSS College of Education , Nanded.(Maharashtra) For joining the On-Line Short Term Course in 15 Feb 2023 to 22 Feb 2023.
He / she will be relieved and treated on duty during the duration of the above course at UGC Human Resource Development Center, AMU, Aligarh, if selected. -Certified that this college is affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded. (Maharashtra) University for the last five years.

Date 31/01/2023.

Signature of the Principal / Head
With official Seal

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

(5)

(Reg. No. MAH/340/99)(Public Trust Reg. No. F6409 Nanded)
(NCTE Reg. No. 123043)

Mob 9503849648
Email: girgaonkarbalaji@gmail.com

Sahayog Sevabhavi Sanstha

COLLEGE OF EDUCATION

Vishnupuri, Nanded- 431 606. (Maharashtra)

(Recognized By the UGC U/s 2(f) and 12 (B) & Affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.)

Mrs. Surekha S. Deshmukh
President

Dr. Santuk M. Hambarde
Secretary

Dr. Balaji G. Girgaonkar
Principal

Ref. No. SSS/BED/2022-23/ 52

Date : 01/02/2023

I recommend

Dr. SOMNATH KISHANRAO PACHLING Assistant Professor, SSS College of Education , Nanded.(Maharashtra) For joining the On-Line Short Term Course in 15 Feb 2023 to 22 Feb 2023. He / she will be relieved and treated on duty during the duration of the above course at UGC Human Resource Development Center, AMU, Aligarh ,if selected . Certified that this college is affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded. (Maharashtra) University for the last five years.

Date 31/01/2023.

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded.

Signature of the Principal / Head
With official Seal

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

DR. FAIZA ABBASI
Director

UGC Human Resource Development Centre (HRDC)
Aligarh Muslim University
Aligarh – 202002 UP (India)

(5)

D. No.........

Date:- 22 February 2023

Online E-relieving Letter

This is to certify that Mr./Ms./Mrs./Dr. **SOMNATH KISHANRAO PACHLING, Assistant Professor**, Department of Education, S.S.S. College of Education, Nanded (MS)(S.R.T.M. University, Nanded) joined the One week online **Short Term Course on E-content Development** organized by the UGC Human Resource Development Centre, Aligarh Muslim University, Aligarh in the forenoon of **15 February 2023**.

He/she was relieved in the afternoon of **22 Feburary 2023** after successful completion of this One week online **Short Term Course on E-content Development.** As part of the course requirement he/she uploaded the assignments.

His/Her participation is appreciated and best wishes are extended for a bright career.

Faiza Abbasi

(Dr. Faiza Abbasi)
Director

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Phone Number:- 0091-571-2400991, Email Id- asc_amu@yahoo.com
https://hrdc.amu.ac.in/

(5)

E-certificate No.
STC-ED-15-22 Feb/2023/S. No-16

University Grants Commission

Human Resource Development Centre (HRDC)

Aligarh Muslim University, Aligarh

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

UGC Sponsored online Short Term Course

This is to certify that

Mr./Ms./Mrs./Dr. **SOMNATH KISHANRAO PACHLING**, Assistant Professor, Department of Education, S.S.S. College of Education, Nanded (MS)(S.R.T.M. University, Nanded) participated in the Online **Short Term Course on E-content Development** from **15 February 2023** to **22 February 2023** organized by the UGC Human Resource Development Centre, Aligarh Muslim University, Aligarh.

Faiza Abbasi

Director

Course Coordinator

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education ★ Vishnupuri, Nanded.

G20
डॉ फाइज़ा अब्बासी
निदेशिका

वसुधैव कुटुम्बकम्
ONE EARTH • ONE FAMILY • ONE FUTURE

ڈاکٹر فائزہ عباسی
مدیرہ

Dr. Faiza Abbasi
Director
UGC Human Resource Development Centre
Aligarh Muslim University, Aligarh- 202002
(High Performer, as per a review of the Performance of HRDC's by UGC)

(7)

D. No.........

Date:- 23 June 2023

Online E-relieving Letter

This is to certify that Mr./Ms./Mrs./Dr. **SOMNATH KISHANRAO PACHLING, Department of Education,**, Sahayog Sevabhavi Sanstha, College of Education, Vishnupuri, Nanded (MS) (S.R.T.M. University, Nanded) joined the One week online **Short Term Course on Computer Based Data Analysis Techniques for Research** organized by the UGC Human Resource Development Centre, Aligarh Muslim University, Aligarh in the forenoon of **17** June 2023.

He/she was relieved in the afternoon of **23 June 2023** after successful completion of this One week online **Short Term Course on Computer Based Data Analysis Techniques for Research**. As part of the course requirement he/she uploaded the assignments.

His/Her participation is appreciated and best wishes are extended for a bright career.

Faiza Abbasi

(Dr. Faiza Abbasi)
Director

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education * Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

(7)

E-certificate No.
STC-17-23 June 23/23-24/S. No-12

University Grants Commission

Human Resource Development Centre (HRDC)

Aligarh Muslim University, Aligarh

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

UGC Sponsored Online Short Term Course

This is to certify that

Mr./Ms./Mrs./Dr. **SOMNATH KISHANRAO PACHLING**, Assistant Professor, Department of Education, Sahayog Sevabhavi Sanstha, College of Education, Vishnupuri, Nanded (MS) (S.R.T.M. University, Nanded) participated in the Online **Short Term Course on Computer Based Data Analysis Techniques for Research** from **17** to **23 June 2023** organized by the UGC Human Resource Development Centre, Aligarh Muslim University, Aligarh.

Faiza Abbasi
Director

Course Coordinator

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

(Reg. No.MAH/340/99)(Public Trust Reg.No.F6409 Nanded)
NCTE Code. 123043

Tel. 02462 – 229052. 9503849648
E-Mail : girgaonkarbalaji@gmail.com

Sahayog Sevabhavi Sanstha
COLLEGE OF EDUCATION
Vishnupuri, Nanded. – 431606. (Maharashtra)
(Recognized By the UGC U/s 2(f) and 12(B) & Affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.)

FIP – Faculty Induction Programme (Orentation)

Sr No.	Name Of Faculty	Course Name	Duration	Organized by	Grade
1	Alte Mahendra Achyut	FIP – Faculty Induction Programme (Orentation)	15 Oct.2020 to 13 Nov. 2020	UGC –HRDC Bhagat Phool Singh Mahila Vishwavidyalaya, Khanpur Kalan Sonipat Haryana	A+
2	Dr Rathod Dilip Kishan	FIP – Faculty Induction Programme (Orentation)	15 Oct.2020 to 13 Nov. 2020	UGC –HRDC Bhagat Phool Singh Mahila Vishwavidyalaya, Khanpur Kalan Sonipat Haryana	A
3	Dr Pachling somnath Kishanrao	FIP – Faculty Induction Programme (Orentation)	01 Dec.2020 To 30 Dec.2020	UGC –HRDC Savitribai Phule Pune University Pune	A
4	Dr Kulkarni Kishorkumar Hanmantrao	FIP – Faculty Induction Programme (Orentation)	18 Feb.2021 to 20 Mar.2021	UGC –HRDC Kurukshetra university, Kurukshetra	A

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded. ★

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

(Reg. No.MAH/340/99)(Public Trust Reg.No.F6409 Nanded)
NCTE Code. 123043, University College Code. – 176.

Tel. 02462 - 229052
Mob. No. 9503849648
E-Mail : girgaonkarbalaji@gmail.com

Sahayog Sevabhavi Sanstha's

COLLEGE OF EDUCATION (B.ED. & M.Ed.)

Vishnupuri, Nanded. – 431606. (Maharashtra)

(Affilated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.)

Mrs. Surekha S. Deshmukh
President

Dr. Santuk M. Hambarde
Secretary

Dr. Balaji G. Girgaonkar
Principal

SSS/21/2020

Date 14/10/2020

Relieving Letter

(To whom so ever it may concern)

This is to certify that, Prof. Mahendra Achyut Alte, Assistant Professor of our College is relieved today for attending the Faculty Induction Profram to be conducted by the UGC Himan Resource Development Center of B.P.S. Women University, Khanpur, Kalan (Sonipat), Harayana during 15.10.2020 to 13.11.2020.

Hence the Certificate.

Principal
SSS, College of Education (B.Ed.)
Vishnupuri, Nanded - 431606

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded. ★

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

UGC –HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE

B.P.S. Women University, Khanpur Kalan (Sonipat), Haryana

(A state university established under Haryana state Act 31 of 2006, UGC 2(f) 12 (B)

Ref:- UGC/HRDC/20/12155

Dated: 20/11/20

To

Mr. Mahendra Achyut Alte.
Asst. Prof., Indira College of Edu.
Vishnupuri, Nanded, Maharastra

Subject: Relieving letter

You are hereby relieved on 13-Nov-2020 at 5:00 PM after completion of Faculty Induction Programme from 15 Oct 2020 to13-Nov-2020 to join the duties in your department/College.

With Regards

Director

UGC-HRDC

Copy to:

Head of the Department / Principal

Sahayog Sevabhavi Sanstha Vishnupuri, Nanded. College of Education

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

Ref. No : Ugc/hrdc/12545 to 12590/7-12-2020

UGC-HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE

Bhagat Phool Singh Mahila Vishwavidyalaya

Khanpur Kalan Sonipat-131305 Haryana.

http://sites.google.com/view/bpsmvhrdc

Certificate of Participation

This is to certify that Mr. MAHENDRA ACHYUT ALTE, Assistant Professor, Sahayog Sevabhavi Sanstha's, Indira College of Education, Nanded, Maharashtra *affiliated to* Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded. (Maharashtra) *participated in online 1st Faculty Induction Programme entitled "Re-Thinking Teaching-Learning : The Process, Engagement, and Challenges" from 15th October to 13th November 2020 organized by UGC-Human Resource Development Center, B.P.S. Mahila Vishwavidyalaya, Khanpur Kalan (Sonipat) and has obtained grade* A + .

13/11/2020
Dr. Rani Tokas
Coordinator

13/11/2020
Dr. Shafali Nagpal
Director

13/XI/2020
Prof. Sushma Yadava
Vice-Chancellor

Note: Grade A+ : 85% percent and above & Grade A: 70% to less than or equal to 84%

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education ★ Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

(Reg. No.MAH/340/99)(Public Trust Reg.No.F6409 Nanded)
NCTE Code. 123043, University College Code. – 176.
Tel. 02462 - 229052
Mob. No. 9503849648
E-Mail : girgaonkarbalaji@gmail.com

Sahayog Sevabhavi Sanstha's

COLLEGE OF EDUCATION (B.ED. & M.Ed.)

Vishnupuri, Nanded. – 431606. (Maharashtra)

(Affilated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.)

Mrs. Surekha S. Deshmukh
President

Dr. Santuk M. Hambarde
Secretary

Dr. Balaji G. Girgaonkar
Principal

SSS/22/2020

Date 14/10/2020

Relieving Letter

(To whom so ever it may concern)

This is to certify that, Prof. Dr. Rathod Dilip Kishan, Assistant Professor of our College is relieved today for attending the Faculty Induction Profram to be conducted by the UGC Himan Resource Development Center of B.P.S. Women University, Khanpur, Kalan (Sonipat), Harayana during 15.10.2020 to 13.11.2020.

Hence the Certificate.

Principal
SSS, College of Education (B.Ed.)
Vishnupuri, Nanded-431606

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education, Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

(2)

Ref. No.: Ugc/hrdc/12545 to 12590/7-12-2020

UGC-HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE

Bhagat Phool Singh Mahila Vishwavidyalaya

Khanpur Kalan Sonipat-131305 Haryana.

http://sites.google.com/view/bpsmvhrdc

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Certificate of Participation

This is to certify that **Dr Rathod Dilip Kishan, Assistant Professor, Sahayog Sevabhavi Sanstha's Sahayog College of Education, Nanded, Maharashtra** *affiliated to* **Swami Ramanand Teerth Marathwada University Nanded,Maharashtra** *participated in online 1st Faculty Induction Programme entitled "Re-Thinking Teaching-Learning : The Process, Engagement and Challenges" from 15th October to 13th November 2020 organized by UGC-Human Resource Development Center, B.P.S. Mahila Vishwavidyalaya, Khanpur Kalan (Sonipat) and has obtained grade* **A**

Dr. Rani Tokas
Coordinator

Dr. Shafali Nagpal
Director

Prof. Sushma Yadava
Vice-Chancellor

Note: Grade A+ : 85% percent and above & Grade A: 70% to less than or equal to 84%

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education ★ Vishnupuri, Nanded.

(2)

Ref. No. : Ugc/hrdc/12545 to 12590/7-12-2020

UGC-HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE

Bhagat Phool Singh Mahila Vishwavidyalaya

Khanpur Kalan Sonipat-131305 Haryana.

http://sites.google.com/view/bpsmvhrdc

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Certificate of Participation

This is to certify that Dr Rathod Dilip Kishan, Assistant Professor, Sahayog Sevabhavi Sanstha's Sahayog College of Education, Nanded, Maharashtra *affiliated to* Swami Ramanand Teerth Marathwada University Nanded,Maharashtra *participated in online 1st Faculty Induction Programme entitled "Re-Thinking Teaching-Learning : The Process, Engagement, and Challenges" from 15th October to 13th November 2020 organized by UGC-Human Resource Development Center, B.P.S. Mahila Vishwavidyalaya, Khanpur Kalan (Sonipat) and has obtained grade* A .

13/11/2020

Dr. Rani Tokas
Coordinator

13/11/2020

Dr. Shafali Nagpal
Director

13/XI/2020

Prof. Sushma Yadava
Vice-Chancellor

Note: Grade A+ : 85% percent and above & Grade A: 70% to less than or equal to 84%

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education ★ Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

(2)

Ref. No. : Ugc/hrdc/12545 to 12590/7-12-2020

UGC-HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE

Bhagat Phool Singh Mahila Vishwavidyalaya

Khanpur Kalan Sonipat-131305 Haryana.

http://sites.google.com/view/bpsmvhrdc

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Certificate of Participation

This is to certify that **Dr Rathod Dilip Kishan, Assistant Professor, Sahayog S.S.S. College of Education,Vishnupuri, Nanded, Maharashtra** *affiliated to* **Swami Ramanand Teerth Marathwada University Nanded,Maharashtra** *participated in online 1st Faculty Induction Programme entitled "Re-Thinking Teaching-Learning : The Process, Engagement, and Challenges" from October 13th to 15th November 2020 organized by UGC-Human Resource Development Center, B.P.S. Mahila Vishwavidyalaya, Khanpur Kalan (Sonipat) and has obtained grade* **A**

Rani 13/11/2020.
Dr. Rani Tokas
Coordinator

13/11/2020
Dr. Shafali Nagpal
Director

Prof. Sushma Yadava
Vice-Chancellor

Note: Grade A+ : 85% percent and above & Grade A: 70% to less than or equal to 84%

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education ★ Vishnupuri, Nanded.

(3)

University Grants Commission

UGC - Human Resource Development Centre

This is to Certify that
Dr. Pachling Somnath Kishanrao,
Assistant Professor of Education,marathi at
SSS College of Education Nanded ,
affiliated to Swami Ramanand Tirth
Marathwada University Nanded has
participated in the Faculty Induction
Programme (Guru-Dakshta) conducted at
the UGC-Human Resource Development
Centre, Savitribai Phule Pune University,
Pune 411007 from 01/12/2020 to 30/12/2020
and has obtained Grade ' A '

Savitribai Phule Pune University

COORDINATOR DIRECTOR REGISTRAR

Grade Scale : A+ : 85% and Above A : 70 - 84% B : 60 - 69% C : 50 - 59% F : 49%

2010100103

" WE GALVANIZE ATTITUDE "

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

SAVITRIBAI PHULE PUNE UNIVERSITY
UGC-Human Resource Development Centre
4th Floor, UGC-HRDC Building (Deptt.of Technology)
Social Science Complex, Behind Post Office
Ganeshkhind, Pune – 411 007 (INDIA)

(3)

Ref No. : HRDC/176/2020

Date: 30.12.2020

RELIEVING ORDER

This is to certify that **Dr. Pachling Somnath Kishanrao** of **Sss College of Education Nanded** has attended UGC Sponsored Faculty Induction Programme (Guru-Dakshta) organized by the UGC-Human Resource Development Centre, Savitribai Phule Pune University, Pune during the period from **01.12.2020 to 30.12.2020** and was relieved on **30.12.2020** after office hours.

Dr. Sachin Surve
Coordinator

Savitribai Phule Pune University (Formerly University of Pune) UGC Human Resource Development Centre (HRDC) Pune

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

(4)

Sr. No. 59

University Grants Commission
HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE

KURUKSHETRA UNIVERSITY, KURUKSHETRA

(Established by the State Legislature Act XII of 1956)
('A+' Grade, NAAC Accredited)

UGC-Sponsored 2nd One Month Online Guru Dakshta (Faculty Induction Programme)

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that Dr. Kulkarni Kishorkumar Hanmatrao, Assistant Professor of Education, Sahayog Sevabhavi Sanstha's Indira College of Education, Vishnupuri, Dist. Nanded (M.S.) participated in the 2nd One Month Online Guru Dakshta (Faculty Induction Programme) from 18-02-2021 to 20-03-2021 and obtained Grade '<u>A</u>'.

Kurukshetra
Dated: 20.03.2021

(Dr. Rajvir Singh)
Course Coordinator

(Prof. Neera Verma)
Director

(Dr. Sanjeev Sharma)
Registrar

Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Sahayog Sevabhavi Sanstha ... College of Education, Vishnupuri, Nanded

Books

Sr No	Author Name	Publication Year	Title	Publication	ISSN NO / ISBN NO
1	Dr Girgaonkar Balaji Ganpatrao	July 2022	समग्र पर्यावरणशास्त्र– अन्न स्त्रोत : जागतिक अन्न समस्या	Umed Publication	ISBN 978-93-93079-06-0
2	Dr Girgaonkar Balaji Ganpatrao	2022	NEP 2020 Perspectives on pedagogy and technology- A Perspective on Educational Technology and Integration of higher Edcation special reference to rural area	RP Renu Publication New Delhi	ISBN 978-93-92597-49-7
3	Dr.Pachling Somnath Kishanrao	2022	Mahatma Basaveshwars work as a Spiritual Master	Siddhi Pub. House Nanded (MH)	ISBN978-81-958253-2-5
4	Dr Pachling Somnath Kishanrao	2022	Online and Digital Education: Challenges for rural and mountainous part special reference to Higher Education	RP Renu Pub. New Delhi	ISBN 978-93-92597-49-7
5	Dr Bhosikar Jayshree Laxmanro	Feb. 2021	भारतीय शिक्षणात महात्मा जोतिबा फुले यांच्या शैक्षणिक तत्वज्ञानाचे योगदान:एक दृष्टीक्षेप	Shabdsanchay	ISBN978-81-947409-0-2
6	Dr Bhosikar Jayshree Laxmanro	May 2021	बी एड छात्राध्यापकांची रूसोप्रणित शैक्षणिक तत्वज्ञानाच्या निसर्गवादाबद्दल असलेली मनोभूमिका : एक अभ्यास	Shabdsanchay	ISBN978-81-947409-5-7
7	Mathpati Vaishali S.	2022	NEP -2020 Promotion off Indian Languages, Arts and Culture	RP Renu New Delhi Pub.	ISBN978-93-93878-22-9
8	Alte Mahendra Achyut	Jan. 2021	अण्णा भाउ साठे यांच्या साहित्यातील व्यवस्थापरिवर्तनाची हाक	Aruna Pub.	ISBN978-81-945948-2-6
9	Alte Mahendra Achyut	Oct. 2021	पर्यावरण जाणीव जागृती:एक अभ्यास	पर्यावरणीय समस्या व मानवी जीवन	ISBN978-93 91689-26-1
10	Alte Mahendra Achyut	Apr. 2022	ज्ञानोपासक डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर	सिम्बॉल ऑफ नॉलेज	ISBN978-81-956658-1-5
11	Alte Mahendra Achyut	Oct. 2022	सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत छत्रपती राजर्षी शाहु महाराज	भारतीय लोकशाहीची अमृतमहोत्सवी वाटचाल	ISBN 978-81-958253-1-8
12	Dr.Rathod Dilip Kishan	Dec-2018	New Trends in Education	Dr.S.S.M P College of Education Ahmedpur	ISBN 978-933-83411-78-8
13	Dr Bhosikar Jayshree Laxmanro	July-2022	वन परिसंस्था; परिचय,प्रकार, वैशिष्टयेपुर्ण, वैशिष्टये,रचना आणि वन परिसंस्थेचे कार्य	Umed Publication Nanded-	ISBN-978-93-9

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Sahayog Sevabhavi Sanstha

COLLEGE OF EDUCATION

Vishnupuri, Nanded. – 431606. (Maharashtra)

(Recognized By the UGC U/s 2(f) and 12(B) & Affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.)

14	Dr Bhosikar Jayshree Laxmanro	July-2022	गवताळ प्रदेश परिसंस्था; परिचय,प्रकार, वैशिष्टयेपुर्ण, वैशिष्टये,रचना आणि गवताळ प्रदेश परिसंस्थेचे कार्य	Umed Publication Nanded-	ISBN-978-93-9
15	Dr Bhosikar Jayshree Laxmanro	July-2022	वाळवंट परिसंस्था; वाळवंट परिसंस्थेचा परिचय,प्रकार,वैशिष्टयेपुर्ण, वैशिष्टये,रचना	Umed Publication Nanded-	ISBN-978-93-9
16	Dr Bhosikar Jayshree Laxmanro	July-2022	जलपरिसंस्थेचा परिचय,प्रकार, वैशिष्टयेपुर्ण, वैशिष्टये,रचना आणि कार्य	Umed Publication Nanded-	ISBN-978-93-9
17	Dr. Somnath Kishanrao Pachling	Aug-2023	Contemporary Thoughts on Education	Prashant Publication Jalgoan	ISBN-978-81-73120-30-7

Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education Vishnupuri, Nanded.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Prof. Dr. Lahorkar Balaji Rangnathrao

- Principal, Dharmveer Diliprao Rahate Shikshan Va Bahu. Sanstha's Smt Sindhutai Jadhao Arts & Science College, Mehkar, Dist Buldana, Pin 44330.
- Recognised Ph.D. Guide of Faculty of Education
- More than 11 Books & More than 75 Articles & Research Papers Published.
- Worked as Member- Academic Council, Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.
- Secretary, TIDES, Association of Teachers for Interaction & Development in Educational Services.
- Worked as Co-Ordinator, International Conference
- Member- Experts Committee of Hon'ble Pravesh Niyantran samiti, Bandra, Mumbai.
- Chief Editor, Asian Journal of Multi Disciplinary Research Studies.

Published By

UMED
PRINTERS AND PUBLICATION

Chaitanaya Nagar Nanded. 431605
Contact : 9049565213

ISBN 978-93-93079-06-0
9 789393 079060

समग्र पर्यावरणशास्त्र

डॉ. बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर

ISBN 978-93-93079-06-0

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठांच्या पर्यावरणशास्त्र विषयाच्या अभ्यासक्रमासाठी उपयुक्त संदर्भ

समग्र पर्यावरणशास्त्र

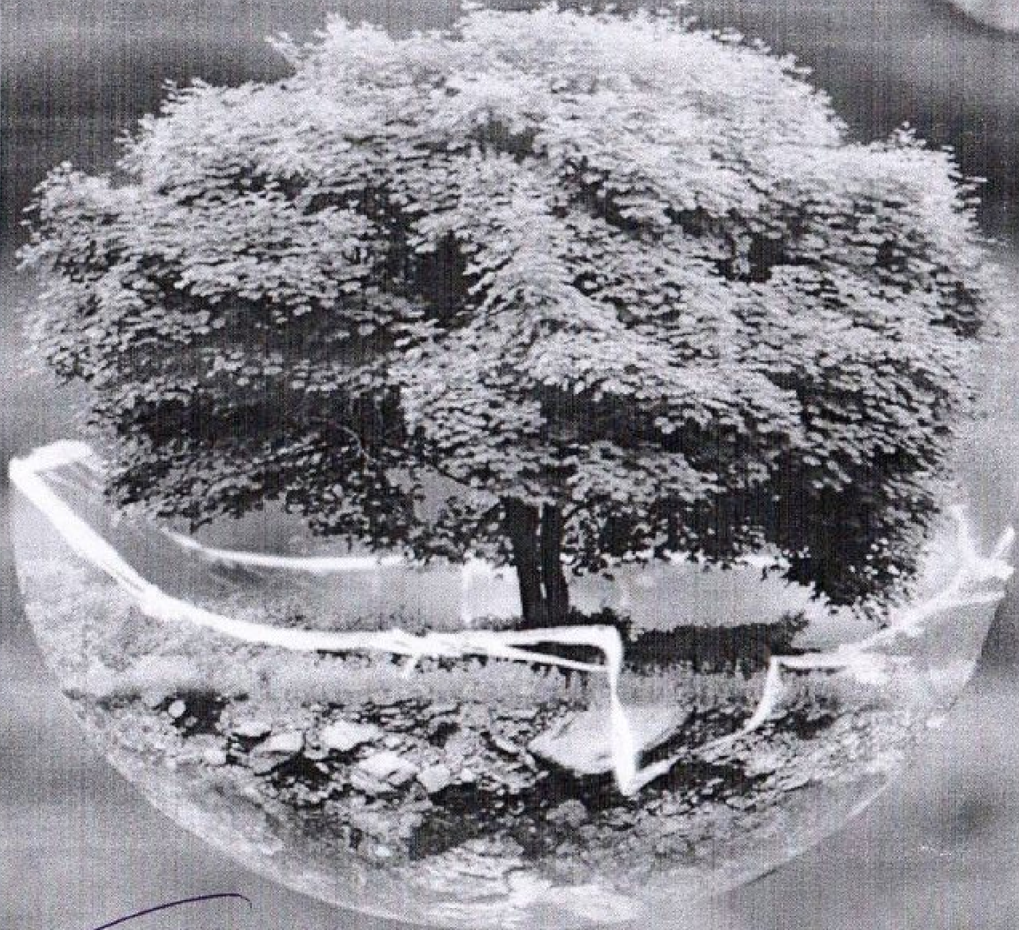

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

डॉ. बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर
एम. एससी., एम. एड., एम.ए., पीएच.डी., सेट

➢ The Content published in this book is the Sole responsibility of the Author, the publication or publisher is not responsible for any dispute raised about this book or its content.

➢ या पुस्तकातील लेखकाची मते, घटना, वर्णनेही त्या लेखकाची असून, त्याच्याशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

समग्र पर्यावरणशास्त्र

संपादन	:	श्री बालाजी रंगनाथराव लोहारकर
प्रकाशकव मुद्रक	:	उमेद प्रिंटर्स अँन्ड पब्लिकेशन नांदेड
मुखपृष्ठ	:	Umed Printers and Publication Nanded.
प्रकाशनकाल	:	जुलै 2022
किंमत	:	300/-

ISBN978-93-9

सर्वाधिकार© श्री बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर

प्राचार्य, श्रीमती सिंधुताईजाधवकलाव
विज्ञानमहाविद्यालय, मेहकर, बुलढाणा
Contact : 98813 61469
Email : brlahorkar@gmail.com

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठांच्या पर्यावरण शास्त्र विषयाच्या अभ्यासक्रमासाठी उपयुक्त संदर्भ

समग्र पर्यावरणशास्त्र

SAMAGRA PARYAVARANASHASTRA

संपादक

डॉ. बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर

(एम्. एससी. , एम्. एड. , एम्. ए. , सेट, पीएच. डी.)
प्राचार्य, श्रीमती सिंधुताई जाधव कला व विज्ञान
महाविद्यालय, मेहकर, जिल्हा. बुलडाणा

लेखक

डॉ. बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर
डॉ. श्रीमती सविता माधवराव पवार
डॉ. श्रीमती वैशाली राजीव मोरे
डॉ. मेघराज रामहरी शिंदे
डॉ. रमेश गुलाबराव सुरळकर
डॉ. संजय मोतीराम दांदडे
डॉ. श्रीमती मंगल पांडुरंग खेडेकर
डॉ. प्रदीप हिम्मतराव बारड
प्रा. संदीप अंबादास लांडे
डॉ. संतोष तुकाराम कुटे
डॉ. परमेश्वर रामदास जुनघरे
डॉ. भानुदास वामनराव सोमटकर
डॉ. श्रीमती संगीता मंगेश खडसे
डॉ. गजानन बळीराम घायाळ
डॉ. बालाजी गणपतराव गिरगावकर
डॉ. शेख म.वखीयोद्दिन शेख हमिदोद्दिन
डॉ. श्रीमती जयश्री लक्ष्मणराव भोसीकर
प्रा. प्रवीण अनंतराव जोशी

प्रास्ताविक

डॉ काशिनाथ मनोहरराव कुलकर्णी
मल्हार, 11 गुलमोहर कॉलनी,
अमरावती 444 602
फोन नंबर ९४२२१५७२०८,
०७२१ -२५५१७३३
दिनांक:२२-०५-२०२२

पृथ्वीतलावरील प्रत्येक जीवासाठी पर्यावरण हा महत्त्वाचा विषय आहे. आपल्या आजूबाजूस असणाऱ्या सर्वच बाबींचा समावेश पर्यावरणात होतो. मानवी जीवनामध्ये तर पर्यावरणाचे महत्त्व अनन्यसाधारण असे आहे. मानवाचे आयुष्य पर्यावरणाच्या आत सुरू होते आणि पर्यावरणाच्या आतच संपते. मानवाच्या निरोगी सुदृढ आरोग्यदायी दीर्घायुष्यासाठी स्वच्छ पर्यावरण अत्यंत लाभदायी असते, परंतु आज वाढती लोकसंख्या, वाढते शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, बदलती जीवनशैली यातून मोठ्या प्रमाणावर पर्यावरणाचा ऱ्हास होत आहे. पर्यावरण बदलाचा परिणाम निसर्ग व मानवी जीवनावर होऊन आरोग्यविषयक अनेक गंभीर समस्या निर्माण होत आहेत. यामुळेच पर्यावरण शिक्षणाची गरज निर्माण झाली आहे.

पर्यावरण रक्षणाच्या दृष्टिकोनातून शाळा महाविद्यालय स्तरावरून पर्यावरण जनजागृती च्या कार्यक्रमास सुरुवात झाली आहे. पर्यावरण नियंत्रणासाठी राज्य, राष्ट्रीय, आणि देश पातळीवर अनेक कायदे करण्यात आले. विविध संघटना आणि संस्था स्थापन झालेल्या या संपूर्ण घटकांकडून पर्यावरण रक्षण संदर्भात केलेल्या विविध उपाययोजना शालेय आणि महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांपर्यंत पोचविण्यासाठी प्राचार्य डॉ बालाजीलाहोरकर यांनी प्रस्तुत पुस्तक लिहिले व संपादित केले असून सदरील पुस्तक पर्यावरण रक्षण अभ्यासा संदर्भात अत्यंत उपयुक्त आहे. मानवाने स्व- विकासासाठी कितीही प्रगती केली तरी ती पर्यावरण शक्तीपुढे क्षुल्लक आहे. मानवाने वेळीच सावध होत पर्यावरणाचा ऱ्हास रोखलं नाही तर पर्यावरणाचा सोबतच मानवाचा देखील ऱ्हासझाल्याशिवाय राहणार नाही हे निश्चित.

प्रस्तुत पुस्तकांमधून पर्यावरण ऱ्हासाची विविध कारणे अगदी सखोलपणे मांडली आहेत. पर्यावरण संवर्धनासाठी व्यक्तीची लहान लहान कृतीदेखील कशी उपयुक्त ठरते याचा एक दाखला प्रस्तुत पुस्तकातून अभ्यास असावयास मिळतो. जसे की, वृक्षलागवड, पाण्याची बचत, वीज बचत, रासायनिक खतांचा अल्प वापर, नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा कमीतकमी वापर, सार्वजनिक वाहतूक यंत्रणेचा स्वीकार, टाकाऊ वस्तूंची विल्हेवाट, इत्यादी. या अभ्यासातून पर्यावरण संवर्धन व पर्यावरण रक्षणात नक्कीच हातभार लागेल याची मनोमन खात्री वाटते. सोबतच प्रस्तुत पुस्तकात राज्यस्तरीय,राष्ट्रीय स्तरावरील आणि जागतिक स्तरावरील पर्यावरण रक्षण संदर्भात कार्य करणाऱ्या विविध संस्था, संघटना व कायद्यांचीही माहिती देण्यात आली आहे. याचा फायदा स्पर्धा परीक्षेचा अभ्यास करणाऱ्या अभ्यासकांनाही होणार आहे, शिवाय कायदेविषयक पर्यावरण जनजागृतीसही हातभार लागणार आहे. विश्वस्तरीय महत्त्वाच्या आणि ज्वलंत विषयावर पुस्तक लिहून स्तुत्य कार्य करणाऱ्या सर्व लेखक मंडळी आणि या गुणीजनांची मोट बांधणारे संपादक प्राचार्य डॉबालाजीलाहोरकर यांचे मन:पूर्वक अभिनंदन व त्यांच्या भावी कार्यास खूप खूप शुभेच्छा!

डॉ काशिनाथ कुलकर्णी
माजी संचालक, उच्च शिक्षण, महाराष्ट्र राज्य
माजी कुलगुरू, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडाविद्यापीठ, नांदेड
सदस्य, उच्च व तंत्र शिक्षण, प्रवेश नियंत्रण समिती, वांद्रे मुंबई

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

संपादकीय

'समग्र पर्यावरणशास्त्र' हे पुस्तक आपल्या हाती देतांना मला आनंद होत आहे. दैनंदिन जीवनात वाढलेल्या अनेक प्रकारच्या प्रदूषणांमुळे समाजाचे जीवनमान दूषित झाले आहे. समस्त विश्वाच्या भवितव्यापुढे अनेक गंभीर धोके निर्माण झालेले आहेत. पर्यावरण हा विषय मानव आणि समस्त विश्व यांच्या जगण्याशी अत्यंत निगडित असलेला आणि महत्त्वपूर्ण विषय आहे. सर्वच विद्यापीठाच्या पदवी शिक्षणक्रमात पर्यावरण विषयक अभ्यासाचा विषय सक्तीचा असावा असा निर्णय भारताच्या सुप्रीम कोर्टाने घेतला आहे. देशाचे भावी नागरिक म्हणजे उच्च शिक्षण घेणारे विद्यार्थी, यांना पर्यावरणाची अभ्यासपूर्ण ओळख व्हावी हा त्यामागचा हेतू आहे. हे विद्यार्थीच उद्याच्या विश्वाचे शिल्पकार आहेत. आपल्या सर्जनशील कर्तृत्वातूनच त्याच्या हस्ते नव्या समाजाची निर्मिती होणार आहे. हे युवक ही राष्ट्राची अनमोल संपत्ती असते, त्यामुळे पर्यावरणासारख्या विश्वाचे जीवन व्यापणाऱ्या आणि ग्रासणाऱ्या विषयाचा अभ्यास करणे अत्यंत गरजेचे झाले आहे.

मला विश्वास आहे, की समग्र पर्यावरणशास्त्र' या पुस्तकाचा अभ्यास केल्यानंतर विद्यार्थी स्वतः च्या परिसराचा आणि निसर्गाचा आधुनिक आणि शाश्वत दृष्टीने विचार करू शकेल. जागतिक पर्यावरणापुढे विविध प्रकारचे गंभीर धोके निर्माण झाल्याचे आपण रोजच ऐकतो वाचतो आणि पर्यावरण संरक्षण ही काळाची गरज तर झालेली आहेच सोबतच आपली सर्वांची महत्वाची जबाबदारी सुद्धा आहे. यासंदर्भात समाजाच्या सर्व घटकांत जागृती निर्माण झाली पाहिजे, सर्वांनी पर्यावरण संरक्षणाचा काळजीपूर्वक विचार केला पाहिजे, यासाठी जनजागृतीच्या कार्यात सर्व युवकांनी स्वतःला झोकून द्यावे अशी माझी भूमिका आहे. जीवन कसे जगावे? जगण्यासाठी आपण ज्या पृथ्वीतलावर आहोत त्याची काळजी कशी घ्यायची स्वच्छ श्वास घेता येणे हा सर्व जीवांचा अधिकार आहे तो अबाधित कसा ठेवता येईल? पृथ्वीवरील नयनमनोहर निसर्गाचा आस्वाद कसा घ्यावा? शांती आणि अहिंसेची आपण जपणूक कशी केली पाहिजे? व्यापक सामाजिक हिताचे स्वप्न पूर्ण करून जगा आणि इतरांना जगू द्या' ही सामाजिक जाणीव सकल समाजामध्ये वर्धमान कशी करावी? या बाबतीत हे पुस्तक वाचकाच्या ज्ञानात भर टाकेल असा मला विश्वास आहे. पर्यावरण संरक्षणाविषयी वाचक सक्रिय होईल आणि प्रदूषणाला आळा घालण्याचा विचार त्यांच्या मनात निश्चितच प्रबळ होईल, अशी मी आशा करतो आणि शुभेच्छा देतो.

प्रस्तुत पुस्तक लेखनाचे कार्य हे अत्यंत व्यापक स्वरूपाचे होते. परंतू माझे मित्र आणि सहकारी बंधू भगिनींनी यात पर्यावरण विषयक विविध संकल्पनाचे अभ्यासपूर्ण लिखाण केले असल्याने या सर्वांच्या योगदानातूनच 'समग्र पर्यावरणशास्त्र' हे पुस्तक पूर्णत्वास आले आहे. या सर्वांनी लेखनाचा भार उचलला असल्याने वाचकास पर्यावरण विषयक समग्र माहिती एकाच ठिकाणी उपलब्ध करून देणे शक्य झाले आहे. सर्व लेखक मंडळीचा मी अत्यंत आभारी आहे. प्रस्तुत पुस्तकाची पाण्डुलिपी वाचून प्रस्तावानारूपी आशीर्वाद देणारे गुरुवारी डॉ काशिनाथ कुलकर्णी सरांच्या प्रेरणेचा या कार्यात महत्वाचा वाटा आहे. धर्मवीर दिलीपराव राहते शिक्षण संस्थेचे संस्थापक अध्यक्ष आणि बुलडाणा खासदार माननीय श्री प्रतापरावजी जाधव साहेबांचे पर्यावरण संरक्षण आणि संवर्धनाच्या बाबतीत असलेले कार्य सर्वश्रुत आहे. त्यामुळेच प्रस्तुत पुस्तक त्यांच्या कार्यास समर्पित करत आहे. त्यामुळे याप्रसंगी या दोन्ही विभूतींच्या ऋणात राहणे मी आणि सर्व लेखक मंडळी पसंत करत आहोत. प्रस्तुत पुस्तक अत्यंत सुबकरीत्या छापून प्रकाशित करणारे उमेद प्रकाशनाचे सिराज अन्वर यांचे तसेच प्रस्तुत पुस्तकाचे संगणकीय कार्य पूर्ण करणारे आमच्या सिंधुताई जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालयाचे मुख्य लिपिक श्री प्रताप पाटील यांचे सुद्धा अनेक अनेक आभार. संपूर्ण लेखन साहित्याचे संपादन अचूक करण्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न केला आहे, तरीही काही त्रुटी, चुका असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही, सुजाण वाचकास विनंती की, आपणास काही त्रुटी, चुका आढळल्यास संपादकांना कळवाव्यात जेणेकरून पुढील आवृत्ती मध्ये योग्य त्या सुधारणा करणे शक्य होईल.

प्राचार्य डॉ बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

लेखक सूची

डॉ. बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर, (M.Sc., M.A., M.Ed., SET, Ph.D.), प्राचार्य, श्रीमती सिंधुताई जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय, मेहकर, बुलडाणा	**डॉ. संतोष तुकाराम कुटे**, (M.A., Ph.D.), सहाय्यक प्राध्यापक, श्रीमती सिंधुताई जाधव कलाव विज्ञान महाविद्यालय, मेहकर, बुलडाणा
डॉ. श्रीमती सविता माधवराव पवार, (M.A., B.Ed., NET, Ph.D.), सहयोगी प्राध्यापक, श्रीमती सिंधुताई जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय, मेहकर, बुलडाणा	**डॉ. परमेश्वर रामदास जुनघरे**, (M.A., B.Ed., Ph.D.), सहाय्यक प्राध्यापक, श्रीमती सिंधुताईजाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय, मेहकर, बुलडाणा
डॉ. श्रीमती वैशाली राजीव मोरे, (M.A., Ph.D.), सहयोगीप्राध्यापक, श्रीमती सिंधुताई जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय, मेहकर, बुलडाणा	**डॉ. भानुदास वामनराव सोमटकर**, (M.A., M.Phil., Ph.D.), सहाय्यक प्राध्यापक, श्रीमती सिंधुताईजाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय, मेहकर, बुलडाणा
डॉ. मेघराज रामहरी शिंदे, (M.A., NET, M.Phil., Ph.D.), सहयोगीप्राध्यापक, श्रीमती सिंधुताई जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय, मेहकर, बुलडाणा	**डॉ. श्रीमती संगीता मंगेश खडसे**, (M.A., M.P.Ed., Ph.D.), शा.शि.संचालक, श्रीमती सिंधुताई जाधवकला व विज्ञान महाविद्यालय, मेहकर, बुलडाणा
डॉ. रमेश गुलाबराव सुरळकर, (M.A., Ph.D.), सहाय्यक प्राध्यापक, श्रीमती सिंधुताई जाधव कलाव विज्ञान महाविद्यालय, मेहकर, बुलडाणा	**डॉ. गजानन बळीराम घायाळ**, (M.A., M.Lib. & I.Sc., M.Phil., Ph.D.), ग्रंथपाल, श्रीमतीसिंधुताई जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय, मेहकर, बुलडाणा
डॉ. संजय मोतीराम दांदडे, (M.A., M.Com., B.Ed., SET, Ph.D.), प्राध्यापक, मे.ए.सो. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, मेहकर, बुलडाणा	**डॉ. बालाजी गणपतराव गिरगावकर**, (M.Sc., M.Ed., Ph.D.), प्राचार्य, सहयोग सेवाभावी संस्थेचे अध्यापक महाविद्यालय, विष्णुपुरी, नांदेड
डॉ. श्रीमती मंगल पांडुरंग खेडेकर , (M.A., B.Ed., M.Phil., Ph.D.), सहाय्यक प्राध्यापक, श्रीउत्तमचंद बगडिया कला व वाणिज्य महाविद्यालय, रिसोड, वाशिम	**डॉ. शेख म.वखीयोद्दिन शेखहमिदोद्दिन**, (M.Sc., M.Ed., SET, NET, Ph.D.), मुख्याध्यापक, जिल्हा परिषद हायस्कूल, अर्धापूर, नांदेड
डॉ. प्रदीप हिम्मतराव बारड, (M.A., M.Lib. & I.Sc., SET, Ph.D.), ग्रंथपाल, एस.पी.एम. तात्यासाहेब महाजन कला व वाणिज्य महाविद्यालय, चिखली, बुलडाणा	**डॉ. श्रीमती जयश्री लक्ष्मणराव भोसीकर**, (M.Sc., M.Ed., Ph.D.), सहाय्यक प्राध्यापक, सहयोगसेवाभावी संस्थेचे अध्यापक महाविद्यालय, विष्णुपुरी, नांदेड
प्रा संदीप अंबादास लांडे, (M.A., M.Lib.& I.Sc., M.Phil.), ग्रंथपाल, सहकार महर्षी स्व. भास्करराव शिंगणे कलामहाविद्यालय, खामगाव, बुलडाणा	**प्रा प्रवीणअनंतराव जोशी**, (MCA, M.Lib.& Inf.Sci., SET), ग्रंथपाल, मे.ए.सो. कला व वाणिज्यमहाविद्यालय, मेहकर, बुलडाणा

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण	लेखक	पृष्ठ क्रमांक
1	पर्यावरण शास्त्र अभ्यासाचे आंतर विद्याशाखीय स्वरूप	डॉ. बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर	01
2	पर्यावरण विषयक जनजागृतीची गरज	डॉ. बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर	06
3	शाश्वत व अशाश्वत विकास	डॉ. भानुदास वामनराव सोमटकर	09
4	नागरी भागातील ऊर्जा विषयक समस्या	डॉ. भानुदास वामनराव सोमटकर	12
5	जलसंधारण	डॉ. भानुदास वामनराव सोमटकर	14
6	पर्जन्य जलपुनर्भरण	डॉ. भानुदास वामनराव सोमटकर	16
7	पाणलोट व्यवस्थापन	डॉ. संतोष तुकाराम कुटे	18
8	प्रकल्प ग्रस्तलोकांचे विस्थापन व पुनर्वसन आणि त्या संबंधीत समस्या	डॉ. संतोष तुकाराम कुटे	20
9	पर्यावरण नीतीसमस्याव शक्य उपाय :	प्रा. संदीप अंबादास लांडे	24
10	वातावरणातील फेरबदल	प्रा. संदीप अंबादास लांडे	27
11	जागतिक तापमान वाढ	डॉ. गजानन बळीराम घायाळ	29
12	आम्ल वर्षा	डॉ. गजानन बळीराम घायाळ	32
13	ओझोन अवक्षय	डॉ. गजानन बळीराम घायाळ	34
14	आण्विक अपघात	डॉ. रमेश गुलाबराव सुरळकर	38
15	पडीक जमीन सुधारणा	डॉ. रमेश गुलाबराव सुरळकर	41
16	उपभोक्तावाद आणिकचऱ्याची समस्या	डॉ. श्रीमती वैशालीराजीव मोरे	43
17	पर्यावरण संरक्षणकायदा	डॉ. श्रीमती वैशालीराजीव मोरे	46
18	वायु कायदा (नियंत्रण प्रदूषणप्रतिबंध आणि)	डॉ. श्रीमती मंगलपांडुरंग खेडेकर	50

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

अ.क्र.	प्रकरण	लेखक	पृष्ठ क्रमांक
19	जल कायदा (प्रदूषण प्रतिबंधआणि नियंत्रण)	डॉ. बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर	53
20	वन्यजीव संरक्षण कायदा	डॉ. बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर	56
21	वन संरक्षण कायदा	प्रा. संदीप अंबादास लांडे	59
22	पर्यावरण विषयक कायद्यांच्या अंमलबजावणीतील समस्या	डॉ. श्रीमती मंगलपांडुरंग खेडेकर	62
23	पर्यावरणीय कायद्यांच्या अंमलबजावणीसाठी जनजागृती	डॉ. श्रीमती मंगलपांडुरंग खेडेकर	65
24	मानवी लोकसंख्या आणि पर्यावरण	डॉ. संतोष तुकाराम कुटे	67
25	लोकसंख्या वाढ, जागतिकविविधता	डॉ. संतोष तुकाराम कुटे	70
26	लोकसंख्या प्रस्फोटकुटुंब कल्याण कार्यक्रम-	प्रा. संदीप अंबादास लांडे	72
27	पर्यावरण आणि मानवीआरोग्य	डॉ.बालाजी गणपतराव गिरगावकर	74
28	मानवाधिकार	डॉ. रमेश गुलाबराव सुरळकर	81
29	मूल्यशिक्षण	डॉ. श्रीमती सविता माधवराव पवार	89
30	एचआयव्हीएड्स /	डॉ. बालाजी गणपतराव गिरगावकर	94
31	महिला व बालकल्याण	डॉ. श्रीमती वैशाली राजीव मोरे	98
32	माहिती तंत्रज्ञानाचीपर्यावरण व मानवी आरोग्य क्षेत्रात भूमिका	डॉ. श्रीमती वैशाली राजीव मोरे	103
33	नैसर्गिक संसाधने साधन/ संपदा	प्रा. प्रवीण अनंतराव जोशी	106
34	नूतनीक्षम (पुनर्नविकरणीयव (अनूतनीक्षम संसाधने (अपुनर्नविकरणीय)	डॉ. मेघराज रामहरी शिंदे	110
35	नैसर्गिक संसाधनाच्या संवर्धनात मानवाची भूमिका	डॉ. मेघराज रामहरी शिंदे	112

अ.क्र.	प्रकरण	लेखक	पृष्ठ क्रमांक
36	शाश्वत जीवनशैलीसाठी संसाधनांचा न्याय्य वापर	डॉ. मेघराज रामहरी शिंदे	114
37	नैसर्गिक संसाधने आणि संबंधित समस्या	डॉ. मेघराज रामहरी शिंदे	116
38	वन संसाधने : उपयोग आणि शोषण, जंगलतोड, लाकूड तोड, खाणकाम, धरणांचे वन आणि आदिवासींवर होणारे परिणाम	प्रा. प्रवीण अनंतराव जोशी	119
39	जल स्रोत: गरज आणि अतिवापर, पूर, दुष्काळ आणि पाणी समस्या, पाणी संघर्ष, धरणे- फायदे आणि तोटे	डॉ. गजानन बळीराम घायाळ	125
40	खनिज स्त्रोत: वापर आणि शोषण, खनिज स्त्रोत काढण्याचे आणि वापरण्याचे पर्यावरणीय प्रभाव, केस स्टडीज	डॉ. रमेश गुलाबराव सुरळकर	130
41	अन्न स्रोत : जागतिक अन्न समस्या,शेती आणि अति चराईमुळे होणारे बदल, आधुनिक शेतीचेपरिणाम, खत – कीटकनाशके यांच्या वापरामुळे निर्माण झालेल्या समस्या	डॉ. बालाजी गणपतराव गिरगावकर	135
42	ऊर्जा संसाधने वाढत्या ऊर्जेच्या गरजा:, नूतनीकरणीय आणि अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत, पर्यायी ऊर्जास्त्रोतांचा वापर	डॉ. बालाजी गणपतराव गिरगावकर	140
43	भूमी संसाधन	डॉ. श्रीमती संगीतामंगेश खडसे	145
44	माती प्रदूषण	डॉ. श्रीमती संगीतामंगेश खडसे	148
45	मानव प्रेरित भूस्खलन	डॉ. प्रदीप हिम्मतराव बारड	151
46	जमिनीची धूप	डॉ. प्रदीप हिम्मतराव बारड	154

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

अ.क्र.	प्रकरण	लेखक	पृष्ठ क्रमांक
47	नैसर्गिक स्त्रोतांच्यासंरक्षणात मानवाची भूमिका	डॉ. प्रदीप हिम्मतराव बारड	158
48	शाश्वत जीवनशैलीसाठीस्त्रोतांचा योग्य वापर	डॉ. प्रदीप हिम्मतराव बारड	160
49	परिसंस्था – परिसंस्था - संकल्पना, परिसंस्था - स्वरूप व कार्ये, उत्पादक, भक्षक, घटक; परिसंस्थेतील उर्जावहन, परिसंस्थेची गतिशीलता, अन्नसाखळी, अन्न जाळे व परिसंस्थेतील मनोरा	डॉ. शेख म.वखीयोद्दिन शेख हमिदोद्दिन	162
50	वन परिसंस्था: परिचय, प्रकार, वैशिष्ट्यपूर्ण वैशिष्ट्ये, रचना, आणि वन परिसंस्थेचे कार्य	डॉ. श्रीमती जयश्री लक्ष्मणराव भोसीकर	169
51	गवताळ प्रदेश परिसंस्था: परिचय, प्रकार, वैशिष्ट्यपूर्ण वैशिष्ट्ये, रचना, आणि गवताळ प्रदेश परिसंस्थेचे कार्य	डॉ. श्रीमती जयश्री लक्ष्मणराव भोसीकर	174
52	वाळवंट परिसंस्था वाळवंट:परिसंस्थेचा परिचय, प्रकार, वैशिष्ट्यपूर्ण वैशिष्ट्ये, रचना आणि कार्य	डॉ. श्रीमती जयश्री लक्ष्मणराव भोसीकर	178
53	जल परिसंस्थेचा परिचय, प्रकार, वैशिष्ट्यपूर्ण वैशिष्ट्ये, रचना आणि कार्य डबके, जलप्रवाह, तलाव; नदी, समुद्र, जलमार्ग	डॉ. श्रीमती जयश्री लक्ष्मणराव भोसीकर	182
54	जैवविविधता वजैवविविधता संरक्षण परिचय : व्याख्या –, जनुकीय विविधता, प्रजातीतील विविधता आणिपरिसंस्था विविधता	डॉ. श्रीमती संगीतामंगेश खडसे	186
55	भारताचे जैव भौगोलिकवर्गीकरण	डॉ. श्रीमती संगीतामंगेश खडसे	189
56	जैवविविधतेचे मूल्यउपभोगात्मक वापर:, उत्पादक वापर, सामाजिक, नैतिक, सौंदर्य आणि पर्याय मूल्ये.	प्रा. प्रवीण अनंतराव जोशी	192
57	जागतिक, राष्ट्रीय आणिस्थानिक पातळीवरील जैवविविधता	डॉ. श्रीमती सविता माधवराव पवार	195
58	भारत एक विशाल जैवविविधता राष्ट्र-	डॉ. श्रीमती सविता माधवराव पवार	197
59	जैवविविधता हॉटस्पॉट	डॉ. श्रीमती सविता माधवराव पवार	200
60	जैवविविधतेला धोकाअधिवासाचे नुकसान- , वन्यजीवांची शिकार, मानववन्यजीव संघर्ष-	डॉ. शेख म.वखीयोद्दिन शेख हमिदोद्दिन	203
61	भारतातील अस्तित्वधोक्यात आलेल्या आणि नामशेष झालेल्या प्रजाती	डॉ. शेख म.वखीयोद्दिन शेख हमिदोद्दिन	206
62	जैवविविधतेचे संवर्धन- जैवविविधतेचे इन: सिटू संरक्षण- संरक्षण आणि एक्स सिटू	डॉ. शेख म.वखीयोद्दिन शेख हमिदोद्दिन	209
63	पर्यावरण प्रदूषणवायू प्रदूषणाची व्याख्या:, कारणे, परिणाम आणि नियंत्रण उपाय	प्रा. प्रवीण अनंतराव जोशी	212
64	जल प्रदूषणस्वरूप - , कारणे, परिणाम व नियंत्रण साठी उपाय	डॉ. संजय मोतीराम दांदडे	218
65	मृदा प्रदूषणस्वरूप - , कारणे, परिणाम व नियंत्रण साठी उपाय	डॉ. संजय मोतीराम दांदडे	223
66	सागरी जल प्रदूषणस्वरूप- , कारणे, परिणाम व नियंत्रणासाठी उपाय	डॉ. संजय मोतीराम दांदडे	226
67	ध्वनी प्रदूषणस्वरूप- , कारणे, परिणाम व नियंत्रण साठी उपाय	डॉ. संजय मोतीराम दांदडे	231
68	औष्णिक प्रदूषणस्वरूप- , कारणे, परिणाम व नियंत्रण साठी उपाय	डॉ. श्रीमती मंगलपांडुरंग खेडेकर	237
69	आण्विक धोकेस्वरूप - , कारणे, परिणाम व नियंत्रण साठी उपाय	डॉ. बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर	241

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

अ.क्र.	प्रकरण	लेखक	पृष्ठ क्रमांक
70	घनकचरा व्यवस्थापन	डॉ. परमेश्वर रामदास जुनघरे	246
71	प्रदूषण नियंत्रणातमानवाची भूमिका	डॉ. परमेश्वर रामदास जुनघरे	249
72	आपत्ति व्यवस्थापन	डॉ. परमेश्वर रामदास जुनघरे	252
73	आपत्ती व्यवस्थापनपूरः, भूकंप, चक्रीवादळ आणि भूस्खलन	डॉ. परमेश्वर रामदास जुनघरे	256

(२७)

पर्यावरण आणि मानवी आरोग्य
Environment and human health

- डॉ. बालाजी गणपतराव गिरगावकर

सर्व जीव त्यांचे जीवन टिकवण्यासाठी आवश्यक असलेल्या उर्जेसाठी, शुद्ध हवा, पिण्यायोग्य पाणी, पौष्टिक अन्न आणि राहण्यासाठी सुरक्षित जागा यासाठी पर्यावरणावर अवलंबून असतात. मानवी इतिहासात जेव्हा जेव्हा मानवाच्या या गरजा पर्यावाराना कडून सहज पूर्ण झाल्या तेव्हा तेव्हा मानवाच्या आरोग्य आणि दीर्घायुष्यात वाढच झाली. अरोग्य विषयक तंत्रज्ञानाने कृषी तंत्रज्ञानाने, जलशुद्धीकरण आणि स्वच्छता या क्षेत्रातील प्रगतीचा प्रगतीचा आलेख सतत उंचावत आहे त्यामुळे मानवी आरोग्यावर त्याचा जास्त अनुकूल परिणाम झाला आहे.

जरी पर्यावरणामुळे मानवी जीवन सुस्थिर झाले असले तरीयामुळे रोग देखील उद्‌भवू शकतात. मूलभूत गरजांचा अभाव हे सुद्धा मानवी मृत्यूचे महत्वपूर्ण कारण आहे. पर्यावरणीय धोक्यांमुळे कर्करोग, हृदयरोग, दमा आणि इतर अनेक आजारांचा धोका वाढतो. काही धोके भौतिक असू शकतात जसे की प्रदूषण, विषारी रसायने आणि दूषित अन्नघटक तर काही सामाजिक असू शकतात जसे की धोकादायक काम, राहण्यासाठी घरांची खराब परिस्थिती, शहरी भागातील दारिद्र्य इत्यादी.

अस्वच्छता व दुषित पिण्याचे पाणी यामूळे अतिसार, कॉलरा, मेंदुज्वर आणि जठराची सूज यासारखे विविध प्रकारचे संसर्गजन्य रोग होण्याची शक्यता वाढते. सन २०१५ मध्ये विकसनशील देशातील जवळपास ३ लाख ५० हजार पाच वर्षांखालील मुले दुषितपिण्याच्या पाण्याशी संबंधित अतिसार रोगांमुळे मरण पावली. आणि अंदाजे १.८अब्ज लोक मल मिश्रित दूषित पिण्याच्या पाण्याचा वापर करतात. २ अब्जाहून अधिक लोकांना मूलभूत स्वच्छतेच्या सोयींचा अभाव आहे.

पर्यावरणाशी संबंधित आजार म्हणजे कर्करोग, हृदयरोग, मधुमेह, दमा, श्वसनास तीव्र अडथळा, फुफ्फुसाचेरोग, लठ्ठपणा, धोका दायकव्यावसाया मुळे होणारे अपघात व जखमा, संधिवात, पार्किन्सन रोग, मलेरिया, पेचिश, औदासिन्य व तत्सम मानसिक आजार इत्यादी.

याउलट, मानवी स्वास्थ्य व आयुष्य वाढविणासाठी पूरक गोष्टींच्या पर्यावरणातील संसाधनाच्या वापरामुळे पर्यावरणीय संतुलनावर परिणाम होऊ लागले आहेत. उदाहरणार्थ, वाढत्या लोकसंखेच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी करण्यात येणारी भरमसाठ अन्न उत्पादनामुळे कीटकनाशके

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

आणि खतांचा वापर आत्यंतिक होत आहे त्यामुळे पर्यावरणाची हानी तर होतेच, सोबतच मातीचे क्षार होणे, मातीची सुपीकता कमी होणे, पशुधनातून तयार होणारा कचरा, अन्न उत्पादन आणि वाहतुकीतून कार्बन उत्सर्जन, जंगलतोड आणि जास्त मासेमारी यासारखी पर्यावरणास हानीकरणाऱ्या मानवी कृतींची वर्वार्ता वाढलेली आहे. आरोग्य सेवांच्या सुविधांवरही परिणाम होतो. रुग्णालये मोठ्या प्रमाणात वीज आणि जीवाश्म इंधन वापरतात आणि वैद्यकीय कचरा तयार करतात. काही आजार रोखण्यासाठी पर्यावरणाचे नुकसान केले जाते. उदाहरणार्थ, सन १९४० टे ५० च्या दशकात युनायटेड स्टेट्स आणि इतर विकसित देशांमध्ये मलेरियाचे निर्मूलन आणि डासांचा नाश करण्यासाठी डीडीटीचीफवारणी केली गेली. उपासमार किंवा रोगामुळे होणारे मृत्यूचे प्रमाण कमी झाल्याने लोकसंख्यावाढ उद्भवू शकते, ज्यामुळे पर्यावरणावर अनेक प्रकारे ताण येतो – जीवाश्म इंधनांची मागणी वाढते, वाढत्या लोकसंख्येला राहण्यासाठी घरे लागतात यासाठी वन जमीन वापरली जाते, प्रदूषण व कचरा निर्माण अधिक प्रमाणात होतो.इत्यादी. मानवी आरोग्य आणि पर्यावरणा मधील संबंध लोकांपुढे नैतिक, सामाजिक मूल्यांचे संघर्ष निर्माण करतात, आणि त्यांची कायदेशीर कोंडी करतात.

मानवी आरोग्य आणि पर्यावरण यांची निवड करताना बर्याचदा फायद्याकडे लक्ष द्यावे का जोखीम स्वीकारावी हा संघर्ष निर्माण होतो. फायदे आणि जोखीमांचे व्यवस्थापन करणे मानवाला अवघड होऊन बसते. उदाहरणार्थ, कीटकनाशके पीक उत्पादन वाढविण्यात महत्वाची भूमिका बजावतात, परंतु ते मानवी आरोग्यासाठी आणि पर्यावरणाला देखील घातक आहेत. कीटकनाशकांच्या वापराचे पर्याय निवडल्यास मानवी आरोग्य धोक्यात येते. आणि कीटकनाशकांचा वापर थांबविण्याच्या कृतीतून कृषी उत्पादकता लक्षणीयरीत्या कमी होऊ शकते परिणामी अन्नटंचाईची शक्यता वाढते, खाद्यपदार्थांच्या किंमती वाढतील ज्यामुळे जगातील काही भागांत उपासमार वाढेल. म्हणूनच पर्यावरण आणि मानवी आरोग्यास होणारे नुकसान कमी करतेवेळी सार्वजनिक आरोग्य अधिकाऱ्यांनी अन्न उत्पादन वाढविण्यासाठी कीटकनाशकांच्या वापराचे नियमन करणे निवडले आहे. अधिकाधिक उर्जा उत्पादन आणि वापर मानवी जीवनास मदत करते, परंतु त्यामुळे नैसर्गिक संसाधनांचा अतिरेकी वापर होऊन पर्यायाने ते पर्यावरणास आणि मानवी आरोग्यासाठी देखील धोकादायक ठरू शकते.

फायद्याचे आणि जोखमीचे संतुलन :

जागतिक तापमान वाढीच्या समस्येत फायद्याचे आणि जोखमीचे संतुलन राखण्या इतकी दुसरी कोणतीच समस्या मोठी नाही. ग्रीनहाऊस वायूंच्या मानवी उत्पादनामुळे जागतिक हवामान बदलाची टक्केवारी वाढली आहे. हवामान बदलामुळे पर्यावरण आणि मानवी आरोग्यास मोठ्या

प्रमाणात हानी पोहचण्याची शक्यता आहे, परंतु ग्रीनहाऊस गॅस कमी करण्यासाठी काही पावले उचलल्यास स्थानिक, जागतिक आणि राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला प्रतिकूल परिणाम भोगावे लागतील आणि पावले न उचलल्यास त्याचे परिणाम मानवी आरोग्यास भोगावे लागतील. उदाहरणार्थ, जीवाश्मइंधनांवर मोठ्या प्रमाणात करवाढ केल्याने इंधन कमी वापरले जाईल त्यामुळे कार्बनडाय ऑक्साईड उत्सर्जनात निश्चितच कमी येईल परंतु यामुळे वाहतुकीचा खर्च देखील वाढेल, महागाई होईल.

पर्यावरणामुळे प्रदूषण वाढेल, हवा, पाणी किंवा मातीमधील सूक्ष्मजंतूचे प्रमाण वाढेल, अन्नातील दूषित पदार्थ वाढतील, हवामान स्थिती विषयक विषम परिस्थिती (उदा. दुष्काळ, उष्णतेच्या लाटा) उद्भवेल, नैसर्गिक आपत्ती येतील (उदा. चक्रीवादळ, भूकंप, पूर), कीटकनाशके आणि इतर रसायने उंचे अन्न पदार्थातील प्रमाण वाढेल, कीटक आणि परजीवी यांच्या प्रजाती नष्ट होतील, यामुळे अन्न साखळी व जैव विविधता दोहोंचे नुकसान होईल, किरणोत्सारी विकिरण वाढेल, गरीबी वाढेल, आरोग्य सेवेची कमतरता भासेल. यामुळे मानवी आरोग्य प्रभावित होईल.

वैज्ञानिक पुराव्यांवर आधारित नियामक निर्मिती :

जागतिक तापमान वाढीस कारणीभूत ठरणाऱ्या कृतींच्या विरोधात पावले उचलण्यासाठी जगातील राजकारण्या सोबत पर्यावरण अभ्यासक सुद्धा अजून काही ठोस वैज्ञानिक पुरावे आवश्यक आहेत असे म्हणून वेळ काढू धोरण अवलंबत होते, कारण अशी पावले उचलल्यास फार मोठा आर्थिक फटका बसणार होता. तर काही लोकांच्या मते जागतिक तापमानवाढी मूळे होणारी वित्तीय हानीच तुलनेत जबर आणि अपरिवर्तनीय असणार आहे, तेव्हा ही पावले लगेच उचलली जाणे आवश्यक आहे. हा वैचारिक गोंधळ पुन्हा जोखमीच्या व्यवस्थापना बाबत प्रश्नचिन्ह निर्माण करतो, की निर्णय प्रक्रियेत वैज्ञानिक पुराव्यास कितपत महत्व आहे? मानवी आरोग्यासाठी महत्वपूर्ण असणाऱ्या विषयाच्या बाबतीत सुद्धा आपण जोखीम स्वीकारणार का?

अमिरिकेतील बहुतेक नियामक संस्था विविध रासायनिक विश्लेषण, पेशी अभ्यास, प्राण्यांवर केलेले प्रयोग आणि नियंत्रित क्लिनिकल चाचण्या इत्यादी वैज्ञानिक अभ्यासावरील माहितीवर आधारित लाभ व जोखीम विषयक निर्णय घेतात. बहुतांश वेळा या एजन्सी पूर्ण शास्त्रीय पुरावे असल्याशिवाय नियामक निर्णय घेत नाहीत. बऱ्याच जणांनी प्रतिबंधात्मक उपायांचे समर्थन केले आहे. बरच जण वैज्ञानिक पुरावे कमी असली तरी पर्यावरणाचे अपरिवर्तनीय नुकसान टाळण्यासाठी किंवा ते कमी करण्यासाठी नियामक निर्मितीस समाजाने उत्तेजन दिले पाहिजे या मताचे आहेत. परंतु या मतास युरोपीय सत्तेकडून समर्थन मिळाले नाही.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

सामाजिक न्याय :

लाभ आणि जोखीमांचे व्यवस्थापन करताना सामाजिक न्यायाचा विचार करणे महत्वाचे आहे. सर्वसाधारणपणे, सामाजिक- आर्थिक स्थिती कमजोर असलेले लोक रोजीरोटीसाठी अधिक जोखमीचे काम करतात, त्यांचे कामाचे ठिकाण अधिक प्रदूषणयुक्त असते, जसे की शिसे, पारा, कीटकनाशके, विषारी रसायने इत्यादींशी संबंधित कामे. तसेच त्यांच्या वसाहती सुद्धा हानिकारक पर्यावरणाच्या असतात, त्यांची घरे हवा आणि पाणी प्रदूषण अधिक असणाऱ्या वसाहतीत असतात. कारखाना, उर्जा प्रकल्प, किंवा कचरा टाकण्यासाठी एखादी साइट निवडत असतांना तेथे काम करणाऱ्या कामगारांच्या सुरक्षेचा विचार समाजाने व राष्ट्रांनी सर्वप्रथम करावा. अशा कामगारांवर अन्याय होणार नाही याची काळजी घेतली पाहिजे. यासंबंधीत नियामके तयार करण्याची व तत्संबंधी निर्णय घेण्याची प्रक्रिया चांगली, मुक्त आणि लोकशाही प्रधान असावी, जेणेकरून पर्यावरणाच्या जोखमीमुळे पीडित होण्याचा संभव असणाऱ्या लोकांचा या विचार विनिमया मध्ये सहभाग असावा आणि त्यांच्या जोखमीची त्यांना जाणीव असावी.

आरोग्य विषयकनियामके तयार करताना घ्यावयाची दक्षता :

आरोग्य विषयकनियामके तयार करतांना पर्यावरणाच्या धोकादायक परिस्थितीत राहणाऱ्या लोकणाचा प्रधान्यांने विचार व्हावा. विशेषकरून असे लोक ज्यांचे वय, अनुवंश, आरोग्याची स्थिती किंवा इतर कोणत्याही स्थितीमुळे अशा ठिकाणी राहतात जेथे त्यांच्या आरोग्यास पर्यावरणीय कारणांमुळे धोके संभवतात. उदाहरणार्थ, मुलं प्रौढांपेक्षा शिसे, पारा आणि विषारी रसायने तथा कीटकनाशकांच्या प्रभावांना लवकर बळी पडतात. काही लोकांमध्ये अनुवांशिक कारणांमुळे इतके कमजोर असतात की, निष्क्रिय धूम्रपानां मुळे होणाऱ्या कर्करोगाबद्दल त्यांची संवेदनशीलता अधिक असते. अशा परिस्थितीत नियामके निर्माण करताना केवळ सर्वसाधारण लोक डोळ्यासमोर ठेवून विचार केल्यास सरासरी पेक्षा कमी शारीरिक बल असणाऱ्या लोकसंख्येवर निश्चितच अन्याय केला जाईल. नियमकांमध्ये अशा थोड्याशा पर्यावरणीय बदलांचा सहज परिणाम होईल अशा लोकांचा विचार केलेला असल्यास तो न्याय्य ठरेल. तथापी प्रत्येक व्यक्ती कोणत्या ना कोणत्या जोखमीच्या परिस्थितीशी अधिक संवेदनशील असते. अशा वेळी नियमकांमध्ये प्रत्येकांचा विचार करणे आणि त्यांना आरोग्यविषयक सुविधा देणे व्यावहारीक दृष्ट्या शक्य नसते. तरीही संरक्षण विषयकनियामके काळजीपूर्वक तयार केले जाणे आवश्यक आहे, या नियमकांमध्ये पर्यावरणाच्या विशिष्ट जोखीम घटकाला असुरक्षित ठरणाऱ्या विशिष्ट लोकांना स्पष्टपणे परिभाषित करणे आवश्यक आहे. मानवी आरोग्य विषयक सुविधांच्या वितरणामध्ये सामाजिक न्यायाचा विचार होणे अत्यंत गरजेचे आहे.

आरोग्य विषयकनियामके तयार करताना मानवी हक्क विचारात घ्यावेत :

विविध सार्वजनिक आरोग्य रणनीतीं मध्ये समाजातील व्यक्तींचे त्यांना चांगल्या सोयी सुविधा मिळण्याचे अधिकार/ हक्क असतात, जसे की योग्य उपचार मिळण्याचा अधिकार, लसीकरणाचा अधिकार, निदान किंवा चाचणी करण्याचा अधिकार; साथीच्या रोगाची लागण झाल्यास विलगीकरणाचा अधिकार, क्षयरोग, सार्स, एचआयव्ही/ एड्स आणि न्यूमोनिया सारख्या संक्रामक रोगाचा प्रसार रोखण्यासाठी वैयक्तिक मानवी अधिकार इत्यादी. तसेच कोळश्याच्या खाणीत काम करणाऱ्या कामगारांच्या सुरक्षित वास्तव्याच्या अधिकारा साठीच मालकास कामगारांसाठी वसाहती निर्माण करण्याचे, कामगारांच्या सुरक्षेसाठी आवश्यक काळजी घेण्याच्या बाबतीत विविध नियामके केलेली असतात. एकशे पन्नास पेक्षा अधिक घरकुले बांधणाऱ्या व्यावसायिकास रस्ते, पदपथ, नाल्या, पिण्याचे पाणी, वीज, तसेच इतर पर्यावरण पूरक सुविधा निर्माण करणे कायद्यान्वये बंधन कारक आहे. मानवी आरोग्य व पर्यावरण या विषया वरील संशोधनात मानवी हक्क विषयक समस्यांशी संबंधित विविध प्रकरणे येतात. पर्यावरण विषयक संशोधणेनीती नियमानुसार होण्यासाठी त्यात मानवी विषयांना प्राधान्य देणे आवश्यक आहे.

विज्ञान, तंत्रज्ञान व औद्योगिक विकासामुळे मानवी आरोग्याच्या बाबतीत पर्यावरणीय लाभ व जोखीम विषयक बरेच घटक निर्माण झाले आहेत. यामध्ये नॅनो टेक्नॉलॉजी, बनस्पती आणि प्राण्यांचे अनुवांशिक बदल, प्रतिजैविक प्रतिरोध, अन्न सुरक्षिततेस धोका आणि जैविक इंधनांसाठीवाढणारी बाजारपेठ यांचा समावेश आहे. तसेच पर्यावरणीय प्रणाली आणि लुप्तप्राय प्रजातींचे संरक्षण आणि प्राण्यांवरच्या प्रयोगा विषयीचे प्रश्न दीर्घकाळा पासून चर्चेत आहेत. येणाऱ्या काळात विकासामुळे अजून नवीन नवीन विषय नजीकच्या भविष्यात उद्भवतील. त्यांच्याशी जबाबदार मार्गाने सामोरे जाण्यासाठी, आपण मानवी आरोग्य आणि पर्यावरण यांच्यातील संबंधांचे वेळोवेळी संशोधन करत राहिले पाहिजे. विविध सांस्कृतिक, सामाजिक- आर्थिक, तात्विक आणि वैज्ञानिक दृष्टीकोन असणाऱ्या समुदायातील लोकांसाठी निष्पक्ष आणि लोकशाही विचार विनिमयां साठी विविध शैक्षणिक परिषदा आणि कायदेविषयक वादविवाद यासारखे उपक्रमांचे आयोजन करावे.

किटकनाशके, औद्योगिक रसायने आणि प्रदूषकांचे आपण नियमन कसे करावे? शेती, अनुवांशिकरित्या सुधारित जीव विकसित करणे कितपत योग्य आहे? आपण त्यांचे नियमन कसे करावे? मलेरिया आणि झिका विषाणू सारख्या डासांमुळे होणा- या आजारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आपण अनुवांशिकरित्या सुधारित डास वापरावे काय? आपण आपल्या अन्न पुरवठा सुरक्षेची खात्री कशी करावी? प्रतिजैविक प्रतिकार कमी करण्यासाठी आपण कोणती पावले उचलावीत? समुदायाने

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

नवीन घनकचरा सुविधा कोठे ठेवावी? एखाद्या देशाने आपला धोकादायक किंवा किरणोत्सर्गी कचरा कोठे ठेवायचा? लोकांना कामाच्या ठिकाणी असलेल्या धोक्यांपासून वाचवण्यासाठी आपण कोणती पावले उचलावीत? आपण गर्भवती महिलांसाठी संरक्षणाची विशेष काळजी काशी घ्यावी? गृह निर्माण मानकांची स्थापना करताना आपण सुरक्षितता आणि परवडणारी किंमत यांच्यात संतुलन कसे साधावे? पूरग्रस्त भागात आपण घरे बांधण्यास लोकांना कसे प्रतिबंधित करायला हवे? हवामान बदलास कमी करण्यासाठी किंवा परिस्थितीशी जुळवून घेण्यासाठी आपण कोणती पावले उचलावीत? पऱ्यावरांच्या बाबतीत गरीब लोकांपेक्षा श्रीमंत राष्ट्रांनी जास्त जबाबदारी स्वीकारली पाहिजे का? उर्जा उत्पादनाचे नियमन कसे करावे आणि पर्यावरण व मानवी आरोग्याचे संरक्षण करण्यासाठी त्याचा उपयोग कसा करावा? पर्यावरणीय आरोग्याच्या बाबतीत निर्णय घेताना कोणती पावले उचलवित? वर्तमानात अशाप्रकारचे बरेच नैतिक प्रश्न मानवी आरोग्य आणि पर्यावरण यांच्यातील परस्पर संवादाकडे सर्वांचे लक्ष खेचतात. हे प्रश्न बऱ्याचदागुंतागुंत, आंतरशाखीय, गतीशील आणि वैश्विक व्याप्ती असणारे असतात. पर्यावरणीय आरोग्याच्या समस्येवर समाधानकारक तोडगा शोधणे अधिक महत्वाचे होईल कारण पर्यावरणीय परिणामांचा मानवी आरोग्यावर परिणाम होतच राहिलाआहे. सर्व जीव त्यांचे जीवन टिकवण्यासाठी आवश्यक असलेल्या उर्जेसाठी वातावरणावर अवलंबून असतात. स्वच्छ हवा, पिण्यायोग्य पाणी, पौष्टिक अन्न आणि राहण्यासाठी सुरक्षित ठिकाणे, कृषी, स्वच्छता, जलशुद्धीकरण आणि स्वच्छता या क्षेत्रातील प्रगतीचा वैद्यकीय तंत्रज्ञानापेक्षा मानवी आरोग्यावर जास्त परिणाम झाला आहे. जरी मानवी जीवनासाठी पर्यावरण आवश्यक असले तरी परवरणामुळे विविध प्रकारचे रोग देखील उद्भवू शकतात. बऱ्याचदामूलभूत गरजांचा अभाव हेमानवी मृत्यूचे महत्त्वपूर्ण कारण आहे. पर्यावरणीय धोक्यांमुळे कर्करोग, हृदयरोग, दमा आणि इतर अनेक आजारांचा धोका वाढतो. हे धोके प्रदूषण, विषारी रसायने आणि दूषित अन्न घटक यासारख्या पर्यावरणातील भौतिक घटक असू शकतात किंवा ते सामाजिकही असू शकतात जसे की धोकादायक काम, घरांचीखराब परिस्थिती, शहरी वाढ आणि गरीबी. असुरक्षित पिण्याचे पाणी आणि अस्वच्छता स्किस्टोसोमियासिस, अतिसार, कॉलरा, मेंदुच्या वेष्टनाचा दाह आणि जठराची सूज अशा विविध प्रकारच्या संसर्गजन्य रोगांसाठी जबाबदार दूषित पर्यावरणच आहे. सन २०१५ मध्ये, जगातल्या विकसनशील देशातील पाच वर्षांखालील अंदाजे ३.५ लाख मूलेअसुरक्षित पिण्याच्या पाण्याशी संबंधित अतिसार रोगांमुळे मरण पावली आणि अंदाजे १.८ अब्ज लोक दूषित पिण्याच्या पाण्याचा वापर करतात. मूलभूत स्वच्छतेच्या सुविधांचा अजूनही २ अब्जाहून अधिक लोकांकडे अभाव आहे. कर्करोग, हृदयरोग, मधुमेह, दमा, तीव्र

अडथळा आणणारा फुफ्फुसाचा रोग, लठ्ठपणा, संधिवात, पार्किन्सन, मलेरिया, हगवण, औदासिन्य इत्यादि आजार दूषित पर्यावरणाशी संबंधित आहेत.

पर्यावणाकडून अधिक फायदा करून घेण्याच्या नादात आपणच हा धोका पत्करला आहे. उदाहरणार्थ, विविध कीटकनाशकांचा वापर पिकाचे उत्पादन वाढविण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात, परंतु मानवी आरोग्यासाठी आणि पर्यावरणालाही धोका निर्माण करू शकतात. सर्व कीटकनाशकांचा वापर थांबविल्यास कृषी उत्पादकता लक्षणीयरीत्या कमी होऊ शकते आणि यामुळे अन्नटंचाई निर्माण होईल, खाद्यपदार्थांच्या किंमती वाढतील ज्यामुळे जगातील काही भागांत उपासमार वाढेल. पर्यावरण आणि मानवी आरोग्यास होणारे नुकसान कमी करण्यासाठी सार्वजनिक आरोग्य अधिकाऱ्यांनी अन्न उत्पादन वाढविण्यासाठी कीटकनाशकांच्या वापराचे नियमन केले आहे. उर्जा उत्पादन आणि वापर मानवी जीवन टिकवून ठेवण्यास मदत करते, परंतु हे मानवी आरोग्यासाठी आणि पर्यावरणास देखील धोकादायक ठरू शकते, जसे की वायू आणि जल प्रदूषण, तेल गळती आणि अधिवासांचा नाश. ग्रीनहाऊसवायूंच्या मानवी उत्पादनामुळे जागतिक हवामान बदल घडत आहे. हवामान बदलामुळे पर्यावरण आणि मानवी आरोग्यास मोठ्या प्रमाणात हानी पोहचण्याची शक्यता आहे, परंतु ग्रीनहाऊस गॅस कमी करण्यासाठी काही पावले उचलल्यास जागतिक, राष्ट्रीय आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेवर त्याचे प्रतिकूल परिणाम होऊ शकतात, ज्यामुळे मानवी आरोग्य सेवेमध्ये घट होईल. मानवी स्वास्थ्यास बाधा आणणारे पर्यावरणीय घटक म्हणजे प्रदूषण, हवा, पाणी किंवा मातीतील सूक्ष्मजंतू, अन्नातील दूषित पदार्थ, हवामान स्थिती(उदा. दुष्काळ, उष्णतेच्या लाटा) , नैसर्गिक आपत्ती (उदा. चक्रीवादळ, भूकंप, पूर), कीटकनाशके आणि इतर रसायने याचा अतिवापर, कीटक आणि परजीवी, किरणोत्सरी पदार्थांचे विकिरण, गरीबी, आरोग्य सेवेची कमतरता इत्यादी. विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि उद्योगातील बऱ्याच नवीन घडामोडी पर्यावरणास आणि मानवी आरोग्यास फायदे आणि धोका देण्यास बांधील आहेत. यामध्ये नॅनो टेक्नॉलॉजी, वनस्पती आणि प्राण्यांचे अनुवांशिक बदल, प्रतिजैविकप्रतिरोध, अन्न सुरक्षिततेस धोका आणि जैविक इंधनांसाठी वाढणारी बाजारपेठ यांचा समावेश आहे. पर्यावरणीय प्रणाली आणि लुप्तप्रायप्रजातींचे संरक्षण आणि प्राण्यांच्या प्रयोगाविषयीच्या प्रश्नांसह दीर्घकाळ टिकणारी आव्हाने कायम आहेत. आणखी बरीच घटना घडून येतील. त्यांच्याशी जबाबदार मार्गाने सामोरे जाण्यासाठी, आपण विविध सांस्कृतिक, सामाजिक- आर्थिक, तात्विक आणि वैज्ञानिक दृष्टीकोन वापरुन मानवी आरोग्य आणि पर्यावरण यांच्यातील संबंधांचे संशोधन चालू ठेवले पाहिजे.

- - - - -

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

(३०)

एचआयव्ही/ एड्स
HIV / AIDS

- डॉ. बालाजी गणपतराव गिरगावकर

एड्स या शब्दाचे पूर्ण रूप acquired Immuno Deficiency Syndrome म्हणजे मानवी शरीरातील प्रतिकारशक्ती वाढविणाऱ्या पेशींचा ऱ्हास होणे असा आहे. एड्समाउले प्रतिकार शक्ति कमी होते. एड्स च्या विषाणू ला एचआयव्ही म्हणजे ह्यूमन इम्युनोडिफीशियनशी सिनडरोम असेही म्हणतात. या विषाणूचा मानवी शरीरात शिरकाव झाल्यानंतर सुमारे ६ ते १० वर्षे कोणतीही लक्षणे दिसत नाहीत. संक्रमण झाल्यानंतर १२ आठवड्या नंतर रक्त तपासणीत एचआयव्ही विषाणूचे अस्तित्व लक्षात येते, अशा व्यक्तीस एचआयव्ही पॉजिटिव व्यक्ति असे म्हटले जाते. ही व्यक्ति अनेक वर्षे सामान्य जीवन जगात असते पण ती इतराना रोग संक्रमित करू शकते.

एड्सचा विषाणू व्यक्तीच्या शरीरात संक्रमित व्यक्ति सोबत असुरक्षित लैंगिक संबंधातून प्रवेश करतो. या सोबतच इंजेक्शन द्वारे मादक द्रव्ये सोडणाऱ्या व्यक्तिना सुई न बदलल्या मूळे सुद्धा एका व्यक्ति पासून सर्वाना एड्सची लागण होण्याचा संभव असतो. स्त्री किंवा पुरुषांपैकी एकास जरी एड्सची लागण असल्यास परिणामी जन्माला येणाऱ्या बालकास एड्स होतो. एड्सची लागण असणाऱ्या माता पित्यानी बाळ जन्मास न घालणेच योग्य. औषध उपचाराणे बाळास होणारी लागण टाळणे शक्य आहे. संक्रमित व्यक्तीचे रक्त दिले गेल्यास निरोगी व्यक्तीस लागण होते.

ज्या व्यक्तिमध्ये एड्सची लागण झालेली असते त्या व्यक्तीचे वजन झपाट्याने कमी होते. एक महिन्यापेक्षा अधिक काळ ताप येतो, जुलाब होतो, प्रतिबंधक औषधे काम करत नाहीत. कमालीचा अशक्तपणा येतो. क्षयरोगाची बाधा होते. त्वचेची सतत आग होते. तोंडाचा अल्सर होतो. फुप्फुसाचे रोग होतात. भूक लागत नाही. सर्वांगावर पुरळ येतात. गळ्यात व काखेत गाठी येतात. एड्स हा एक बरा न होणारा गंभीर रोग आहे. यावर कोणताही प्रतिबंधक उपाय अद्याप उपलब्ध नाही. त्यामुळे हा रोग होऊ नये म्हणून काळजी घेणे एवढेच आपल्या हातात आहे. यासाठी आपल्या जीवनसाथी शिवाय कोणाशीही लैंगिक संबंध ठेवू नये. इंजेक्शनची सुई पुन्हावापरू नये. एड्सअसणाऱ्या व्यक्तिनी गर्भधारणा टाळावी. प्रमाणित रक्त पेढ्यातील रक्त वापरावे. नाक, कान टोचणे, गोंदवणे यासाठी सुरक्षित उपकरणे वापरावीत. दुसऱ्यांचा वस्तरा, ब्लेड वापरू नये. एड्स या रोगावर औषध नाही आणि हा रोग जीवघेणा आहे त्यामुळे यापासून बचावासाठी समाजात जागृती

निर्माण करणे आवश्यक आहे. तसेच याविषयीच्या अफवाचाप्रचार प्रसार रोखणेआवश्यक आहे. एड्स असणाऱ्या व्यक्ति सोबत हस्तांदोलन केल्यास, सोबत जेवण घेतल्यास, चहा घेतल्यास, त्यांचे कपडे वापरल्यास, त्याच्या अंथरुणावर झोपल्यास, एकाच घरात सोबत राहिल्यास या रोगाची लागण होत नाही.

महाराष्ट्र हे १०० दशलक्ष लोकसंख्येचे आणि ३.०८ स्क्वे. कि. मी. चा विस्तार असलेले भारतातील दुसरे सर्वात मोठे राज्य आहे. आपल्या ग्रामीण आणि शहरी भागातील पायाभूत सुविधांच्या माध्यमातून महाराष्ट्र आरोग्य सुविधा देण्याच्या बाबतीत संपूर्ण जगात आघाडीवर राहिले आहे. ह्या साऱ्यां सुविधांकडून भारत सरकारने आरोग्य योजनांच्या संदर्भात दिलेले मापदंड पूर्ण केले जातात. ग्रामीण व शहरी भागातील सेवांच्या ह्या विस्तृत जाळ्यामुळे एक प्रोत्साहक, उपकारात्मक आणि पुनर्वसना संबंधीचे एकमोठेपेकेज दिले गेले आहे.

महाराष्ट्रात सन १९८६ मध्ये मुंबईतून एड्सची पहिली केस दाखल झाली. राज्य भरात एचआयव्ही सेवांच्या एका परिणामकारक कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणी मूळे राज्यातल्या स्थितीची कल्पना आली. महाराष्ट्र राज्य एड्स नियंत्रण संस्थेची उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे आहेत.

(अ) एच आय व्ही व एड्सचे उच्चाटन

(ब) कर्मचारी व त्यांच्या कुटुंबावर एच आय व्ही व एड्सच्या होणार्या परिणामांचे व्यवस्थापन व निर्मूलन.

(क) एच आय व्ही व एड्सच्या बाधित कर्मचार्यांची काळजी व त्याना आधार.

(ड) कार्याच्या ठिकाणी व रोजगाराच्या वेळी खर्या व समजल्या गेलेल्या एच आय व्ही च्या स्थितीवर आधारित कलंकांचेउन्मूलन.

मूल्य आणि दृष्टीकोन - भारतातील प्रत्येक एचआयव्ही बाधित व्यक्तीला दर्जात्मक उपचार मिळतील आणि तेही प्रतिष्ठेने मिळतील, असे वातावरण निर्माण झाले पाहिजे, अशी महाराष्ट्र राज्य एड्स नियंत्रण संस्थेची दृष्टी आहे. एचआयव्ही/ एड्सबाधितांवर उपचार, प्रतिबंध आणि त्यांना आधार देण्याचे काम मानवी हक्कांचे संरक्षण होईल अशा वातावरणात शक्य आहे. एचआयव्हीबाधित व्यक्ती कुचंबणे शिवाय, कलंका शिवाय सन्मानाने जगू शकली पाहिजे. एचआयव्ही सहज गणाऱ्या व्यक्तींना समानतेने सर्व आरोग्य सुविधा उपलब्ध असल्या पाहिजेत यासाठी महाराष्ट्र राज्य एड्स नियंत्रण संस्थेच्या वतीने उपाययोजना करण्यात आली आहे. स्वयंसेवी संस्था, महिला बचतगट, विश्वासू संस्था, एचआयव्ही बाधित लोकांचे नेटवर्क आणि गट यांच्या सहकार्याने आरोग्य सुविधा उपलब्ध करून देणे तसेच जबाबदार सेवा वाढवण्याची महाराष्ट्र राज्य एड्स नियंत्रण संस्था आशा करीत आहे. एचआयव्ही बाधित व्यक्तींनी या आजाराला समर्थपणे

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

सामोरे जावे यासाठी राज्यपातळीवर, जिल्हा पातळीवर आणि तळागाळात देखील आश्वासक वातावरण निर्माण करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य एड्स नियंत्रण संस्थावचनबद्ध आहे. MSACS च्या माध्यमातून अशाप्रकारे सर्व स्तरातील लोकांपर्यंत योग्य संदेश पोचवत भारतात एचआयव्हीच्या प्रसाराला लगाम घालण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य एड्स नियंत्रण संस्था बांधील आहे. लोकांपर्यंत एचआयव्ही बाबतची संपूर्ण, अचूक आणि सतत माहिती पुरवण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य एड्स नियंत्रण संस्थाप्रयत्नशील आहे. त्याच बरोबर सुरक्षेसाठी कंडोमचा वापर करण्याबाबतचा प्रसार आणि लैंगिक संबंधांतून पसरणाऱ्या आजारांवरील उपचार यासाठी देखील ही संस्था प्रयत्न करते. स्त्री-पुरुषांची लैंगिक संबंधां बाबतची वागणूक जबाबदार असावी, यासाठी MSACS काम करीत आहे. माहिती आणि ज्ञानातून लोकांना जागरुक, सतर्क, सिद्ध आणि सबल केल्यास ते एचआयव्ही पासून स्वतःचा बचाव करू शकतील, यावर MSACS विश्वास आहे. एचआयव्हीची लागण आपल्यापैकी कुणालाही होऊ शकते या सत्याशी MSACS मुकाबला करते. योग्य माहिती आणि प्रतिबंध यामधून आपण कुणाचाही बचाव करू शकतो, अशी MSACS ची आशा आहे. काळजी घेणे आणि आधार देणे या पायांवर MSACS उभे आहे. भारतातील एचआयव्ही/ एड्सविरोधात लढाईसाठी सतत पाठपुरावा करत राहण्याचा MSACS चा निर्धार आहे. म. रा. ए. नि. संचा दृष्टीकोन सर्व समावेशक संवादातून विविध लोकांपर्यंत पोचणे, अनुभवाधारित आराखडा असलेला राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रम राबवणे, विकास उद्दीष्ट गाठणे, एचआयव्ही/ एड्सचा प्रसार आणि प्रादुर्भाव याबाबत नियमित पारदर्शी अंदाज देणे, एचआयव्ही/ एड्स पासून सुरक्षित असा भारत उभारणे, सहकार्यातून विकास साधणे, देशातील प्रत्येक व्यक्तीपर्यंत एचआयव्ही बाबत माहिती पोचविणे आणि त्या सोबतचा कलंक–भेदभाव पुसून टाकणे या उद्दिष्टा साठी MSACS प्रयत्न करत आहे. असा भारत जिथे प्रत्येक एचआयव्ही बाधित गरोदरस्त्री एचआयव्ही मुक्त बालकाला जन्म देऊ शकेल, असा भारत जिथे प्रत्येक व्यक्तीला समुपदेशन आणि तपासणी केंद्र उपलब्ध असेल, असा भारत जिथे एचआयव्ही सह जगणाऱ्या व्यक्तीला प्रतिष्ठेसह आणि दर्जात्मक उपचार मिळतील, असा भारत जिथे प्रत्येक व्यक्ती प्रगत तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने निरोगी आणि सुरक्षित आयुष्य जगेल, असा भारत जिथे एचआयव्हीची लागण होण्याची शक्यता असणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीपर्यंत पोचता येईल आणि त्याची माहिती उपलब्ध असेल घडवण्याचा संकल्प MSACS ने केला आहे.

मार्गदर्शक तत्त्व : म. रा. ए. नि. संचे लक्ष्य, उद्देश आणि कार्यपद्धती खालील मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार ठरली आहे.

तीन एकात्म गोष्टींचा मिलाप – एकात्मिक मान्यता प्राप्त कार्य आराखडा, एकात्मिक राष्ट्रीय एचआयव्ही/ एड्स समन्वय प्राधिकरण आणि एकात्मिक राष्ट्रीय अधिकार आणि मूल्यांकन प्रणाली एड्स प्रतिबंध आणि त्याचा दुष्परिणाम कमी करणे अशा दोनही बाबतीत समानतेची भावना जोपासावी. म्हणजेच सेवांचा उपयोग करून घेणाऱ्या लोकांचे वय आणि लिंगानुसार वर्गीकरण करून तशी समानता साधली पाहिजे. एचआयव्ही- एड्स सोबत जगणाऱ्या लोकांना आदराने वागवावे, कारण एचआयव्ही प्रसारावर अंकुश आणि एड्सनियंत्रण या कामात त्यामुळे चांगला फायदा होतो. NACP च्या तिसऱ्या टप्प्यात एचआयव्ही/ एड्स संबंधी मानवी हक्कांची जपणूक कशी करावी याचा ऊहापोह झाला आहे. यामध्ये महत्त्वाचा मुद्दा एचआयव्ही- एड्स सोबत जगणाऱ्या व्यक्तींच्या मूलभूत अधिकारांचा आहे. एचआयव्हीला प्रतिबंध, उपचार, आधार आणि काळजी संदर्भातील कामांमध्ये या व्यक्तींना सामावून घेणे महत्त्वाचे आहे. एड्स नियंत्रण कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणी मध्ये समाजाचे प्रतिनिधीत्व असणे आवश्यक आहे. त्यांच्या सहभागा शिवाय या कार्यक्रमाला सामाजिक अधिष्ठान मिळणार नाही. एचआयव्हीची लागण झालेल्या आणि त्याचा परिणाम झालेल्या लोकांना प्रतिष्ठेचे जीवन जगता येईल, असे वातावरण निर्माण झाले पाहिजे. सर्व कार्यक्रमांचा रोख हाच असला पाहिजे. एचआयव्ही प्रतिबंध, उपचार आणि आधार यासंबंधी सेवा सर्व समावेशक असाव्यात. समाजातील प्रत्येकाला त्या सेवांपर्यंत पोचता यायला हवे. योग्यता, स्पर्धा, बांधिलकी आणि पाठपुरावा या तत्त्वांनुसार एड्स नियंत्रण संस्थेच्या मनुष्यबळ विभागाच्या कामाची आखणी केलेली असावी. अशा तत्त्वांमुळेच नियंत्रण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी चांगल्या पद्धतीने होऊ शकेल.

ज्या राज्यांमध्ये एड्सचा सर्वाधिक प्रादूर्भाव आहे, अशा राज्यांमध्ये कार्यक्रमाच्या पहिल्या वर्षात लागणीचे प्रमाण ६० टक्क्यांपेक्षा कमी करून साथ आटोक्यात आणणे. तसेच जी राज्य धोकादायक पातळी गाठू शकतात अशा राज्यांमध्ये हे प्रमाण ४० टक्क्यांपर्यंत कमी करून साथ नियंत्रणात ठेवणे.

-- -- --

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

(४१)

अन्न स्रोत : जागतिक अन्न समस्या, शेती आणि अति चराईमुळे होणारे बदल, आधुनिक शेतीचेपरिणाम, खत – कीटकनाशके यांच्या वापरामुळे निर्माण झालेल्या समस्या

Food resources: World food problems, changes caused by agriculture andovergrazing, effects of modern agriculture, fertilizer - pesticide problems, water logging, salinity, case studies

- डॉ. बालाजी गणपतराव गिरगावकर

सजीवांच्या वाढीसाठी आणि विकासासाठी अन्न आवश्यक आहे. या अत्यावश्यक पदार्थांना पोषक द्रव्ये म्हणतात आणि ही पोषक द्रव्ये विविध प्राणी आणि वनस्पतींपासून उपलब्ध असतात. जगभरात हजारो खाद्य वनस्पती आणि प्राणी आहेत, त्यापैकी फक्त तीन डझन प्रकारचे मानवाचे प्रमुख अन्न आहे. बहुतेक लोक लागवड केलेल्या वनस्पती आणि पाळीव प्राण्यांपासून अन्न मिळवतात. जरी काही अन्न महासागर आणि ताज्या पाण्यातून मिळते, परंतु मानवी लोकसंख्येसाठी बहुतेक अन्न पिके आणि पशुधन यांच्या पारंपारिक जमीन- आधारित शेतीतून मिळते.

अन्न पिके - असा अंदाज आहे की वनस्पतींच्या सुमारे 2,50,000 प्रजातींपैकी केवळ 3,000 प्रजाती कृषी पिके म्हणून वापरण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. विविध कृषी- हवामानाच्या परिस्थितीत, 300 अन्नासाठी घेतले जातात आणि फक्त 100 मोठ्या प्रमाणावर वापरले जातात. पिकांच्या काही प्रजाती अन्न पुरवतात, तर काही व्यावसायिक उत्पादने जसे तेल, तंतू इ. कच्च्या पिकांचे मूल्यवर्धनासाठी वेगवेगळे तंत्र वापरून काही वेळा मौल्यवान खाद्यपदार्थांमध्ये रूपांतरित केले जाते .जागतिक स्तरावर केवळ 20 प्रजातींच्या पिकांचा अन्नासाठी वापर केला जातो. गहू, तांदूळ, कॉर्न, बटाटे हे अंदाजे क्रमाने महत्त्वाचे आहेत; बार्ली, रताळे, कसाव, सोयाबीन, ओट्स, ज्वारी, बाजरी, ऊस, साखर बीट्स, राय नावाचे धान्य, शेंगदाणे, शेतातील बीन्स, चणे- मटार, कबुतर- मटार, केळी आणि नारळ. त्यापैकी बरेच थेट वापरले जातात, तर इतर कॅलरी मूल्य वाढविण्यासाठी विविध तंत्रांचा वापर करून ते बदलून वापरले जाऊ शकतात.

पशुधन - पाळीव प्राणी हे महत्त्वाचे अन्न स्रोत आहेत. मानवाकडून अन्न स्रोत म्हणून वापरले जाणारे प्रमुख पाळीव प्राणी म्हणजे गुरेढोरे, मेंढ्या, शेळ्या, उंट, रेनडियर, लामा इ.. वनस्पतींच्या अपचनीय वृक्षाच्छादित ऊतींचे (सेल्युलोज) रूपांतर करतात जे पृथ्वीवरील सर्वात मुबलक सेंद्रिय संयुग आहेत जे मानवी वापरासाठी पचण्यायोग्य अन्न उत्पादनांमध्ये बदलतात. दूध देणाऱ्या जनावरांना मिळणारे दूध हे संपूर्ण अन्न मानले जाते. इतर पाळीव प्राणी जसे की मेंढी, शेळी, कोंबडी आणि बदके यांचा मांस म्हणून वापर केला जाऊ शकतो.मत्स्यपालन - जगाला संतुलित आहार देण्यासाठी मासे आणि सीफूड 17 दशलक्ष मेट्रिक टन उच्च दर्जाचे प्रथिने देतात. सध्या मत्स्यशेती जागतिक अन्नासाठी अल्प प्रमाणात उपलब्ध आहे परंतु त्याचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत आहे.

जागतिक अन्न समस्या - अन्न आणि कृषी संघटनेच्या (FAO) अंदाजानुसार, सुमारे 840 दशलक्ष लोक सतत भुकेले आहेत आणि यापैकी 800 दशलक्ष लोक विकसनशील जगात राहतात. गेल्या दशकात, ते दरवर्षी 2.5 दशलक्ष या दराने कमी होत आहे, परंतु त्याच वेळी जगाची लोकसंख्या वाढत आहे. सध्याचा कल असाच सुरू राहिल्यास 2015 पर्यंत जगातील तीव्र भुकेल्या आणि कुपोषित लोकांची संख्या निम्म्याने कमी करण्याचे लक्ष्य गाठणे कठीण होईल. अन्न विकत घेण्यासाठी अपुऱ्या क्रयशक्तीमुळे, मानवी शरीराची दररोज किमान उष्मांकाची गरज पूर्ण करणे कठीण आहे. भारतात मोठ्या संख्येने लोक गरीब आहेत ज्याचे कारण उत्पन्नाचे समान वितरण होऊ शकते. अन्नाच्या अपुरेपणाचे दोन वर्गात विभागले जाऊ शकते कमी पोषण आणि कुपोषण. या दोन्ही अपुरेपणा जागतिक समस्या आहेत.

कमी- पोषण - FAO चा अंदाज आहे की संपूर्ण जगामध्ये सरासरी किमान दैनंदिन कॅलरीजचे सेवन सुमारे 2,500 कॅलरीज आहे. जे लोक दीर्घकालीन आधारावर त्यांच्या किमान आहाराच्या 90% पेक्षा कमी प्रमाणात घेतात त्यांना कुपोषित मानले जाते. ज्यांना त्यांच्या किमान दैनंदिन उष्मांकाच्या 80% पेक्षा कमी प्रमाण मिळते त्यांना 'गंभीरपणे' कुपोषित मानले जाते. या वर्गातील मुलांची वाढ खुंटणे, मानसिक मंदता आणि इतर सामाजिक आणि विकासात्मक विकार होण्याची शक्यता असते. म्हणून, अल्प पोषण म्हणजे उपलब्ध अन्नामध्ये पुरेशा कॅलरीजचा अभाव, परिणामी हलण्याची किंवा काम करण्याची क्षमता कमी किंवा नाही.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

कुपोषण - एखाद्या व्यक्तीस जास्त अन्न असू शकते परंतु तरीही पोषण असमतोल किंवा शोषण्यास असमर्थतेमुळे आहार ग्रस्त आहे किंवा आवश्यक पोषक तत्वांचा वापर करण्यास समस्या असू शकते. जर आपण विकसित देशांच्या आहाराची विकसनशील देशांशी तुलना केली तर विकसित देशांतील लोकांनी प्रक्रिया केलेले अन्न आहे ज्यात फायबर, जीवनसत्वे आणि इतर घटकांची कमतरता असू शकते जेथे विकसनशील देशांच्या आहारामध्ये विशिष्ट पोषक तत्वांचा अभाव असू शकतो कारण ते कमी मांस खातात, कमी क्रयशक्तीमुळे फळे आणि भाज्या.

शेती आणि अति चराईमुळे होणारे बदल- शतकानुशतके, शेती अन्न उत्पादन, प्रक्रिया आणि वितरणामध्ये गुंतलेल्या मोठ्या संख्येने उद्योगांना इनपुट प्रदान करत आहे. त्यानुसार शेतीचा पर्यावरणावर मोठा परिणाम होतो. पर्यावरणावरील शेतीचे परिणाम स्थानिक, प्रादेशिक आणि जागतिक स्तरावर वर्गीकृत केले जाऊ शकतात. जमिनीच्या वापरावरही शेतीचा परिणाम साधारणपणे पुढीलप्रमाणे होतो:जंगलतोड, मातीची धूप, पोषक तत्वांचा ऱ्हास, उच्च उत्पन्न देणाऱ्या वाणांशी संबंधित परिणाम (HYV), खतांशी संबंधित समस्यांमध्ये सूक्ष्म पोषक असंतुलन, नायट्रेट प्रदूषण आणि युट्रोफिकेशन यांचा समावेश होतो. कीटकनाशकांशी संबंधित समस्यांमध्ये कीटकांमध्ये प्रतिकार निर्माण करणे आणि नवीन कीटकांची निर्मिती करणे, लक्ष्य नसलेल्या जीवांचा मृत्यू, जैविक वाढ यांचा समावेश होतो. इतर काही समस्यांमध्ये पाणी साचणे, क्षारता समस्या आणि अशा इतर समस्यांचा समावेश होतो. गुरांसाठी जमिनीची वहन क्षमता सूक्ष्म हवामान आणि जमिनीची सुपीकता यावर अवलंबून असते. वाहून नेण्याची क्षमता ओलांडल्यास जमीन अति चराई केली जाते. अति चराईमुळे शेतजमिनी खालीलप्रमाणे प्रभावित होतात, वनस्पतींच्या प्रजातींची वाढ आणि विविधता कमी होते, वनस्पतींचे आच्छादन कमी झाल्याने मातीची धूप वाढते, गुरांनी तुडवल्याने देखील जमिनीचा ऱ्हास होतो.

आधुनिक शेतीचे परिणाम - शाश्वत उत्पादनासाठी विविध कृषी- इको- झोन अंतर्गत विविध पीक पद्धतींची उत्पादकता वाढविण्यासाठी आधुनिक तंत्रांचा वापर केला जातो. आधुनिक कृषी पद्धतींचा अवलंब केल्याने पर्यावरणावर सकारात्मक आणि नकारात्मक असे दोन्ही परिणाम होतात. आधुनिक शेतीच्या परिणामांची थोडक्यात चर्चा वेगवेगळ्या शीर्षकाखाली खालीलप्रमाणे केली आहे.

मातीची धूप - उघड्या मातीत पावसाच्या थेंबांचा भडिमार झाल्यामुळे शेतीची सर्वात जुनी आणि अजूनही गंभीर समस्या निर्माण होते. मातीची धूप आणि त्याचा सभ्यतेवर होणारा परिणाम हा एक विनाशकारी आहे. खोडलेली शेतं जमिनीचा कारभारी म्हणून आपल्या अपयशाची नोंद करतात.

सिंचन - कोरडवाहू आणि निमखोट प्रदेशातील कोरडवाहू शेतकऱ्यासाठी पुरेशा पावसाची हमी कधीही दिली जात नाही आणि त्यामुळे विश्वसनीय उत्पादनासाठी सिंचन आवश्यक आहे. सिंचनामुळे आवश्यकतेनुसार पुरेसे पाणी मिळण्याची हमी मिळते आणि शेतकऱ्यांना योग्य पीक जमिनीचे एकरी क्षेत्र वाढवता येते. खरं तर, आपण सिंचनाखालील जमिनीच्या पिकांवर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून आहोत, जगाच्या कापणीपैकी पूर्णतः एक तृतीयांश पीक 17% सिंचनाखाली आहे. दुर्दैवाने, सध्याच्या सिंचन पद्धतींमुळे पीक जमिनीचे आणि ज्या जलचर प्रणालीतून पाणी काढून घेतले जाते त्यांचे गंभीर नुकसान होते.

शेती आणि अनुवांशिक जैवविविधतेचे नुकसान - आधुनिक शेतीमुळे पृथ्वीच्या जमिनीच्या पृष्ठभागाचा सतत वाढणारा भाग मोनोकल्चरमध्ये रूपांतरित होत असल्याने, ग्रहाची अनुवांशिक आणि पर्यावरणीय विविधता नष्ट होत आहे. विविध नैसर्गिक परिसंस्थांचे नवीन शेतजमिनींमध्ये रूपांतर आणि पिकांच्या अनुवांशिक विविधतेचे संकुचित होणे या दोन्ही गोष्टी या धूप होण्यास कारणीभूत आहेत.

खत- कीटकनाशकांच्या समस्या - पाणी, सूर्यप्रकाश आणि CO^2 व्यतिरिक्त प्रकाश संश्लेषणा साठी, वनस्पतींना वाढीसाठी सूक्ष्म आणि मॅक्रो पोषक तत्वांची आवश्यकता असते. हे पोषक तत्व खतांच्या आकारात पुरवले जातात. खतांचा वापर वाढवून अन्न उत्पादकता वाढवण्याची भरपूर क्षमता आहे. एकीकडे कृत्रिम रासायनिक खतांचा वापर सेंद्रिय खतांच्या तुलनेत जलद गतीने उत्पादकता वाढवतो, तर दुसरीकडे खतांचा वापर प्रदूषणाची गंभीर समस्या बनू शकतो आणि अनेक समस्या निर्माण करू शकतो. भूगर्भातील पाण्यातील नायट्रेट्सच्या अत्याधिक पातळीमुळे विकसित देशांमध्ये समस्या निर्माण झाल्या आहेत. हे आहेत: फॉस्फोरिक खताच्या वापरामुळे जमा होणारे फॉस्फरस घरगुती पाणी पुरवठ्यातील अवशेष आणि नदी आणि इतर जलस्रोतांच्या पर्यावरणासाठी गंभीर धोका निर्माण करतात. वेगवेगळ्या पाण्यात फॉस्फेटची पातळी वाढल्याने युट्रोफिकेशन होते. रासायनिक खताचा परिणाम दीर्घकालीन असतो, त्यामुळे जमिनीतील

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

सेंद्रिय पदार्थांचे निव्वळ नुकसान होते. उत्पादकता कमी करण्यासाठी कारणीभूत असलेल्या कीटक, कीटक, रोग आणि तण यांच्या नियंत्रणासाठी कीटकनाशके, कीटकनाशके आणि तणनाशके म्हणून विविध रसायनांचा वापर केला जातो. कीटक, कीटक आणि तण यांच्या यशस्वी नियंत्रणामुळे उत्पादकता वाढते आणि नुकसान कमी होते आणि कापणी आणि साठवणुकीसाठी सुरक्षा मिळते. या सिंथेटिक रसायनांच्या वापरामध्ये मोठी आर्थिक मूल्ये आहेत आणि त्याच वेळी अनेक गंभीर समस्या उद्भवतात जसे की: मानवी आरोग्यावर परिणाम होतो ज्यात तीव्र विषबाधा आणि जास्त डोस आणि अपघाती उघड झाल्यामुळे होणारे आजार यांचा समावेश होतो. दीर्घकालीन परिणाम म्हणून, कर्करोग, जन्म दोष, पार्किन्सन रोग आणि इतर पुनरुत्पादक रोग होऊ शकतात. कीटकनाशकांचा दीर्घकाळ वापर केल्यास जमिनीच्या सुपीकतेवर परिणाम होतो. फायदेशीर शिकारी मारण्याचा धोका. कीटकनाशकांचा प्रतिकार आणि कीटक पुनरुत्थान

पाणी साचणे - पाण्याचा साठा किंवा पृष्ठभागावरील पूर यामुळे पाणी साचण्याची समस्या उद्भवू शकते. जमिनीत ॲरोबिक स्थिती निर्माण झाल्यामुळे पाणी साचल्याने पीक उत्पादकता कमी होऊ शकते. भारतात, गंगा, अंदमान आणि निकोबार बेटांचे डेल्टा आणि केरळच्या काही भागात वारंवार पाणी साचण्याची शक्यता असते.

जमिनीची क्षारता- सघन कृषी पद्धतींचा अवलंब केल्यामुळे आणि विरघळणाऱ्या क्षारांच्या वाढीव प्रमाणामुळे खारटपणा होतो. खराब निचऱ्यामुळे, विरघळलेले क्षार जमिनीच्या पृष्ठभागावर जमा होतात आणि जमिनीच्या सुपीकतेवर परिणाम करतात. या क्षारांच्या जास्त प्रमाणामुळे पृष्ठभागावर कवच तयार होऊ शकते जे झाडांना हानिकारक ठरू शकते. पाणी शोषण प्रक्रियेवर परिणाम होतो आणि पोषक द्रव्यांचे शोषण विस्कळीत होते. एका अंदाजानुसार, भारतात 7 दशलक्ष हेक्टर जमीन क्षारयुक्त आहे आणि सघन कृषी पद्धतींचा अवलंब केल्यामुळे क्षेत्रामध्ये वाढ होत आहे.

-- -- --

(४२)

ऊर्जा संसाधने: वाढत्या ऊर्जेच्या गरजा, नूतनीकरणीय आणि अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत, पर्यायी ऊर्जा स्त्रोतांचा वापर, केस स्टडी

Energy resources : Growing energy needs, renewable and non-renewable energysources, use of alternate energy sources, Case studies

- डॉ. बालाजी गणपतराव गिरगावकर

पारंपारिक ऊर्जा स्रोतजसे सरपण, शेण, कोळसा, पेट्रोलियम, नैसर्गिक वायू आणि वीज. अपारंपरिक ऊर्जेचे स्रोत: सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा, भरती- उर्जा, बायोगॅस आणि अणुऊर्जा. जळाऊ लाकूड आणि शेण: अंदाजे आकडेवारीनुसार, आजही ग्रामीण भागातील ७०% ऊर्जेची गरज सरपण आणि इंधनाद्वारे भागवली जाते. जंगले झपाट्याने नष्ट होत आहेत, त्यामुळे सरपण शोधणे पूर्वीपेक्षा अधिक कठीण आहे. शेणखतापासून शेण तयार केले जाते, परंतु शेणापासून खत तयार केल्यास शेणाचा अधिक चांगला वापर करता येतो.घरगुती वापरासाठी किंवा औद्योगिक कारणांसाठी लागणारी ऊर्जा (उष्णता, प्रकाश किंवा वीज) मिळविण्यासाठी जे पदार्थ अथवा वस्तू वापरल्या जातात, त्यांना ऊर्जा संसाधने म्हणतात. मानवाने विज्ञान आणि तंत्रज्ञानात केलेल्या प्रगतीमुळे ऊर्जा मिळविणे, ऊर्जेचे उपयुक्त स्वरूपात रूपांतर करणे आणि ऊर्जेचा विविध कारणांसाठी वापर करणे शक्य झाले आहे. ऊर्जा वापराच्या क्षमतेनुसार राष्ट्राच्या प्रगतीची अवस्था ठरते.भूकवचाखालील जीवाश्म इंधने आणि भूपृष्ठावरील जल, वायू, वनस्पती, सूर्यप्रकाश ही सर्व ऊर्जा संसाधने आहेत.

ऊर्जा संसाधनाचे प्रामुख्याने दोन विभागांत वर्गीकरण केले जाते : (१) क्षयक्षम ऊर्जा संसाधने, (२) अक्षयक्षम ऊर्जा संसाधने. ज्या ऊर्जा संसाधनाच्या प्रमाणात त्याच्या वापरानंतर घट होते, ते क्षयक्षम ऊर्जा संसाधन. खनिज तेल, नैसर्गिक वायू, खनिज कोळसा ही जीवाश्म इंधने होत. औद्योगिकीकरणामुळे ऊर्जेचा अधिकाधिक वापर होत आहे. भूपृष्ठात या ऊर्जेचे साठे उपलब्ध असले, तरी ते मर्यादित स्वरूपात आहेत. त्यांची निर्मिती होण्यास दीर्घकाळ लागतो. जीवाश्म इंधने संपुष्टात येण्याच्या मार्गावर आहेत.

मानवी आयुष्याच्या कालावधीत या ऊर्जा संसाधनांची निर्मिती होऊ शकत नाही; म्हणून या ऊर्जा संसाधनास अनूतनीक्षम (नॉन- रिन्यूएबल) ऊर्जा संसाधन असेही म्हणतात.ज्या ऊर्जा संसाधनांचा वापर केल्यानंतर घटलेला ऊर्जेचा साठा नैसर्गिकतेने भरून निघतो, त्यांना अक्षयक्षम ऊर्जा संसाधने म्हणतात. या ऊर्जा संसाधनांची पुनर्निर्मिती होऊ शकते, म्हणून त्यांना नूतनीक्षम

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

(रिन्यूएबल) ऊर्जा संसाधनेही म्हणतात. निसर्गात या संसाधनांचे प्रमाण व्यावहारिक दृष्ट्या अमर्याद आहे. त्यांच्या नूतनीकरणास सापेक्षत: अल्प कालावधी लागतो. बहुतांशी अक्षयक्षम ऊर्जा संसाधनांच्या ऊर्जेचा प्रत्यक्ष- अप्रत्यक्ष स्त्रोत सूर्य आहे. त्यामुळे जोपर्यंत सूर्य आहे, तोपर्यंत ही ऊर्जा संसाधने कार्यक्षम राहतील. यात सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा, भूऔष्णिक ऊर्जा इ. संसाधनांचा समावेश होतो. ही ऊर्जा संसाधने संपुष्टात येत नसल्याने त्यांना 'शाश्वत ऊर्जा संसाधने' असेही म्हणतात. अन्न, लाकूड, पाणी व पिकांची अपशिष्टे ही इतर जैविक इंधनेसुध्दा नूतनीक्षम संसाधने आहेत. अशा जैविक इंधनांचा त्याच्या पुनर्निर्मितिक्षमतेपेक्षा अधिक वेगाने वापर केला, तर तेसुध्दा संपुष्टात येतील. या निसर्गनिर्मित ऊर्जा संसाधनांचे योग्य नियोजन व व्यवस्थापन केल्यास ते निरंतरपणे उपलब्ध होऊ शकतात.ऊर्जा संसाधनाचे वर्गीकरण आणखी एका प्रकारे केले जाते : (१) पारंपरिक ऊर्जा संसाधने व (२) अपारंपरिक ऊर्जा संसाधने. सरपण, शेणाच्या गोवऱ्या, पेंढा हे पारंपरिक इंधन वर्षानुवर्षे वापरले जात आहे. याशिवाय कोळसा, खनिज तेल, जल ऊर्जा, अणुऊर्जा इत्यादींचा पारंपरिक ऊर्जा संसाधनांत समावेश होतो. सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा, सागरी लाटांची ऊर्जा, औष्णिक ऊर्जा, रासायनिक ऊर्जा. इंधनकोशिका, घन अपशिष्टे, हायड्रोजन इत्यादींचा समावेश अपारंपरिक ऊर्जा संसाधनांत होतो.

अपारंपरिक ऊर्जा संसाधने : अणुऊर्जा: अणूची रचना बदलून अणुऊर्जा मिळते. अणूची रचना बदलण्याची प्रक्रिया मोठ्या प्रमाणात थर्मल ऊर्जा सोडते. या थर्मल एनर्जीचा वापर करून वीज निर्माण केली जाते. औष्णिक ऊर्जेपासून वाफ तयार केली जाते आणि नंतर वाफेपासून टर्बाइन चालवून वीज तयार केली जाते. अणुऊर्जा बनवण्यासाठी युरेनियम आणि थोरियमचा वापर होतो. ही खनिजे झारखंडमध्ये आणि राजस्थानच्या अरावलीच्या टेकड्यांमध्ये आढळतात. केरळमध्ये मोनाझाईट वाळूमध्ये थोरियम देखील मुबलक प्रमाणात आढळते.सौर ऊर्जा: फोटोव्होल्टेइक तंत्रज्ञानाचा वापर करून, सौर ऊर्जेचे विद्युत उर्जेमध्ये रूपांतर केले जाते. भुजजवळील माधापूर येथे भारतातील सर्वात मोठा सौर ऊर्जा प्रकल्प उभारण्यात आला आहे. सौरऊर्जेमुळे भविष्यासाठी नवीन आशा निर्माण होतात. सौरऊर्जेमुळे ग्रामीण भागातील सरपण आणि भुसभुशीवरील अवलंबित्व कमी होण्यास मदत होईल. यामुळे जीवाश्म इंधनाचीही चांगल्या प्रकारे बचत होईल. सौरऊर्जा पर्यावरणपूरक आहे.पवन ऊर्जा: भारत आता जगातील **"पवन सुपर पॉवर"** म्हणून ओळखला जातो. भारतातील सर्वात मोठे विंड फार्म क्लस्टर तामिळनाडूमधील नगरकोइल ते मदुराई पर्यंत आहेत. आंध्र प्रदेश, कर्नाटक, गुजरात, केरळ, महाराष्ट्र आणि तामिळनाडू ही राज्येही पवनऊर्जेच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहेत. बायोगॅस: बायोगॅस तण, शेतीचा कचरा आणि प्राणी आणि मानवी कचरा यांपासून बनवता येतो. बायोगॅस रॉकेल, शेण आणि कोळशाच्या तुलनेत अधिक कार्यक्षम आहे.

महापालिका, सहकारी आणि वैयक्तिक पातळीवर बायोगॅस संयंत्रे उभारता येतील. गोबर गॅस प्लांटमधून आपल्याला ऊर्जा तसेच खत मिळते.भरती- ओहोटी ऊर्जा: भरती- ओहोटी मिळवण्यासाठी पाण्याच्या प्रवाहावर नियंत्रण ठेवावे लागते. त्यासाठी भरती- ओहोटीच्या काठावर धरण बांधले आहे. भरतीच्या वेळी धरणाच्या मागे पाणी पोहोचते आणि गेट बंद केल्यावर ते तिथे साठते. भरती ओसरल्यावर गेट उघडले जाते जेणेकरून पाणी पुन्हा समुद्राकडे वाहते. पाण्याचा प्रवाह टर्बाइन चालवून वीज निर्माण करतो. राष्ट्रीय जलविद्युत महामंडळाने कच्छच्या आखातामध्ये 900 मेगावॅट क्षमतेचा ज्वारीय ऊर्जा प्रकल्प बांधला आहे.भू- औष्णिक ऊर्जा: पृथ्वीच्या आत खूप उष्णता असते हे तुम्ही वाचलेच असेल. ही उष्णता काही ठिकाणी भेगांमधून पृष्ठभागावर येते. अशा ठिकाणी भूगर्भातील पाणी तापते आणि वाफेच्या रूपात वर येते. या वाफेचा वापर टर्बाइन चालविण्यासाठी केला जातो. भू- औष्णिक ऊर्जेपासून वीज निर्माण करण्यासाठी भारतात दोन प्रायोगिक संयंत्रे उभारण्यात आली आहेत. त्यापैकी एक हिमाचल प्रदेशातील मणिकरणजवळील पार्वती खोऱ्यात आहे आणि दुसरा लडाखमधील पुगा खोऱ्यात आहे.

ऊर्जेची मागणी ग्रामीण भागातही सतत वाढते आहे. सध्या ऊर्जेचा वापर स्वयंपाकासाठी, दिवाबत्तीसाठी, आणि शेतीच्या इतर कामांसाठी केला जातो. एकूण ऊर्जेच्या मागणीपैकी ७५ % ऊर्जा, स्वयंपाक आणि दिवाबत्तीसाठी वापरली जाते. ग्रामीण घरांमधे, विजेबरोबरच, परिसरात उपलब्ध असलेली झाडेझुडपे आणि केरोसीन हयांचाही वापर ऊर्जा मिळवण्यासाठी होतो. शेतीच्या कामांपैकी, पाणी खेचणा- या पंपासाठी, ऊर्जेचा वापर प्रामुख्याने होतो. ही ऊर्जा मिळवण्यासाठी वीज किंवा डिझेल हयांचा वापर केला जातो. मनुष्यबळातून उपलब्ध होणा- या ऊर्जेचा वापर शेतीच्या इतर कामांसाठी केला जातो. एकाच गावातील, सधन आणि सामान्य परिस्थितीतील शेतकरी, ओलिताची आणि कोरडवाहू जमीन, तसेच स्त्री आणि पुरूष हयांच्या, ऊर्जेचा वापर करण्याच्या पद्धतीत मोठ्या प्रमाणावर फरक आढळून येतो.

भारतामधे, जिथं सत्तर टक्के लोक ग्रामीण भागांमधे राहतात, तिथं आपला देश विकासाच्या प्रगतीपथावर राहायचा असेल तर ग्रामीण ऊर्जा अधिकच महत्वाची आहे. आपल्या खेड्यांपैकी 21 टक्के खेडी आणि 50 टक्के ग्रामीण घरांचं अद्याप विद्युतीकरण झालेलं नाही.

त्याचप्रमाणं. ग्रामीण आणि शहरी भागांदरम्यान दरडोई ऊर्जेच्या वापरामधेही बरीच तफावत आहे. उदाहरणार्थ, 75 टक्के ग्रामीण कुटुंब स्वयंपाकासाठी जळणावर अवलंबून आहेत, 10 टक्के शेण्या वापरतात आणि अंदाजे 5 टक्के LPG वापरतात, त्याउलट, 22 टक्के शहरी कुटुंब स्वयंपाकासाठी लाकूडफाटा वापरतात, अन्य 22 टक्के केरोसिन वापरतात आणि अंदाजे 44 टक्के लोक LPG वापरतात. त्याचप्रमाणं घरातील प्रकाशासाठी, 50 टक्के ग्रामीण घरं केरोसिनवर

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

अवलंबून असतात आणि अन्य 48 टक्के वीजेचा वापर करतात, तर 89 टक्के शहरी कुटुंबं वीजेवर अवलंबून असतात आणि अन्य 10 टक्के केरोसिन वापरतात. स्त्रिया आपल्या दिवसातील उत्पादक वेळेतील चार तासापर्यंतचा वेळ सरपण गोळा करण्यात आणि स्वयंपाकात खर्च करतात. लहान मुलंसुध्दा सरपण गोळा करण्यात गुंतलेली राहतात.

एखाद्या राष्ट्राच्या विकासा करिता ऊर्जेची उपलब्धता ही महत्वाची पूर्वगरज आहे. आपल्या जवळपास सर्व दैनंदिन कामांमध्ये ऊर्जा केंद्रस्थानी असते – स्वयंपाक, स्वच्छ पाण्याची उपलब्धता, शेती, शिक्षण, वाहतूक, रोजगार निर्मिती आणि पर्यावरणात्मक टीकाऊपणा.

वापरल्या जाणा- या ग्रामीण उर्जेपैकी 80 टक्के ऊर्जा ही जैवभारापासून तयार केलेली असते. त्यामुळं खेड्यांमधे आधीच लुप्त होत असलेल्या वनक्षेत्रावर प्रचंड दबाव येत आहे. अकार्यक्षम चुलींच्या वापरामुळं सरपण गोळा करण्यात गुंतलेल्या महिला आणि बालकांच्या हालअपेष्टेत ब- याचदा भरच पडते. भरीला, घरात स्वयंपाक करताना या चुलींमधून निघणा- या धुरामुळं महिला आणि बालकांच्या श्वसन आरोग्यावर मोठा विपरीत परिणाम होतो.

देशात आज सौरऊर्जा, पवनऊर्जा अशा अपारंपरिक ऊर्जा साधनांचा अधिकाधिक वापर करून परांपरागत साधनांवरील ताण कमी करण्याची गरज आहे. देशात उदंड सूर्यप्रकाश आहे आणि भरपूर वारे वाहत आहेत. त्यांचा उपयोग करून वीज निर्माण केली तर पेट्रोल, डिझेल, गॅस, कोळसा आदी परंपरागत ऊर्जा साधनांचा तेवढाच वापर कमी होणार आहे. त्यामुळे मोठया प्रमाणात आपले परकीय चलनसुद्धा वाचणार आहे.आपण जेवढी सौरऊर्जा वापरू तेवढी कमीच आहे. तिला लागणारे साधन म्हणजे सूर्यप्रकाश उदंड उपलब्ध आहे. जोपर्यंत सूर्य चमकत आहे तोपर्यंत सौर ऊर्जेला तोटा नाही. मुख्य म्हणजे सौर ऊर्जेचा कच्चा माल निसर्गात फुकटात उपलब्ध आहे. वाराही निर्सगात मोठय़ा प्रमाणात उपलब्ध आहे. वारे वाहात आहेत तोपर्यंत पवनऊर्जेला काही तोटा नाही.ग्रामीण भागात रोजच्या स्वयंपाकासाठी व शेतात चांगल्या प्रकारचे खत मिळावे म्हणून बायोगॅस खूप फायदेशीर आहे. ग्रामीण भागात यशस्वी ठरलेला बायोगॅसचा वापर शहरी भागात होत असल्याचे आशादायी चित्र दिसून येत आहे. बायोगॅस प्रकल्पाचा वापर चाळीसगाव शहरातील नागरिक करीत आहेत. चाळीसगाव शहरातील हिरापूर रोडवरील राजू नांदणकर यांनी मोठ्या कल्पकतेने 16 वर्षांपूर्वी बायोगॅस प्रकल्पाची उभारणी केली. त्यातून निर्माण होणाऱ्या गॅसचा वापर ते आपला दैनंदिन स्वयंपाक तयार करण्यासाठी व आंघोळीचे पाणी तापविण्यासाठी करत आहेत. त्यांनी बायोगॅसची टाकी जमिनीत केली असून शोष खड्डाही तयार केला आहे. विशेष म्हणजे त्यांनी शौचालयातील मैला साठविण्यासाठी टाकी तयार केलेली नाही. मैला जमिनीखाली असलेल्या बायोगॅसच्या टाकीत आउटलेटद्वारे सोडला आहे. टाकीचे सपाटीकरण करून आतमधून

जमिनीबाहेर पाइप काढला आहे. याच पाईपमध्ये ते बायोगॅस तयार करण्यासाठी उपयुक्त वस्तू टाकतात. खालच्या बाजूने त्यात मैलाही पडतो. कुटुंबियात पाच सदस्य आहेत. त्या सर्वांचा सर्व स्वयंपाक, पाणी तापवणे बायोगॅसवरच करीत असल्याने वर्षाला फक्त चार सिलेंडर बाहेरून त्यांना घ्यावे लागते. शौचालयाच्या टाकीला लागूनच बायोगॅसची टाकी तयार केली आहे. 16 वर्षांत एकदाही बायोगॅसची टाकी साफ करावी लागली नाही. याशिवाय कधीच दुर्गंधी आलेली नाही. बायोगॅस प्रकल्पातून तयार होणारा गॅस हा प्रदुषणमुक्त व शुद्ध आहे.

ऊर्जा संसाधने कोणतीही असली, तरी प्रत्येक ऊर्जा वापराचे पर्यावरणीय परिणाम लक्षणीय असतात. त्यासाठी ऊर्जा संधारण अत्यंत आवश्यक ठरलेले आहे. ऊर्जानिर्मिती आणि पर्यावरणाचे संरक्षण यांबाबत उद्योजक आणि पर्यावरणवादी यांच्या दृष्टिकोनात कमालीची भिन्नता आढळते. याबाबत समतोल ठेवून सामाजिक विकास व राष्ट्रहित यांसाठी दीर्घकालीन ऊर्जा सुरक्षा विचारात घेणे व त्यानुसार प्राधान्य ठरविणे गरजेचे झाले आहे.

- - - - -

आपणास हे माहीत आहे का?

जगात विविध देशामध्ये जमिनीचा वापर भिन्न- भिन्न आहे. जगातील भूमीउपयोजन पाहिले तर आपणास असे दिसून येते की, एकूण जमिनीपैकी ३० टक्के प्रदेशावर जंगल, २६ टक्के प्रदेशावर गवताळ कुरणे, ११ टक्के प्रदेश पीकाखाली तर राहिलेले ३३ टक्के प्रदेशावर टुंड्रा, वाळवंटी, हिम व पडीक जमीन आहे. भारत हा शेतीप्रधान देश आहे. भारतातील एकूण जमिनीपैकी २/ ५ पेक्षा जास्त प्रदेश हा शेती खालील जमिनींचा आहे. भारतातील भूमीउपयोजन हे ४३.६ टक्के जमीन शेतीखाली व लागवडी योग्य, १४.६ टक्के जमीन ही गवताळ कुरणे, १२ टक्के पडीक जमीन, ११.५ टक्के जमीन ही जंगलाखाली ८ टक्के जमीन ही नापिक आहे. ५.३ टक्के जमीन नागरी वसाहती खाली अशा असमान रितीत झालेले आहे.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

संदर्भ:

1. अभया शेलकर, पर्यावरण संरक्षण कायदा, नाशिक लॉ हाऊस औरंगाबाद, २०१२
2. अलिझाड, अहिरराव व इतर, पर्यावरण विज्ञान, निराळी प्रकाशन, पुणे, १९९९
3. चौहान, बी.एस., पर्यावरण अभ्यास फायरवॉल माध्यम, २००८
4. डेव्हिस Env Engg (साय) करण्यासाठी परिचय, 4 ई मॅकग्रा- हिल एज्युकेशन (इंडिया) प्रा. लि., २००४
5. डॉ.सौ. गौरी राणे व प्रा. ए. पी. चौधरी , पर्यावरण, हिमालया बुक्स प्रा.लि.मुंबई. २००६
6. डॉ. धुळप, व्ही पी, पर्यावरण शास्त्र, सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर , २०१८
7. डॉ. याबॉरी गझोऊ, पर्यावरणीय, सामाजिक व पर्यावरणीय मूल्य- पर्यावरणातील सेवा, २००९
8. देशमुख, श्रीपदा, पर्यावरणाची ओळख, अक्षय प्रकाशन पुणे, १९९५
9. देशमुख प्रभाकर, भारताची अर्थव्यवस्था, पिंपाळपुरे कंपनी, नागपूर, १९९०
10. ईश्वर बाबूराव घोराडे, कीर्ती साधराव निरलवाड व सतीश सुधाकरराव पाटील, पक्षी प्रजातींची विविधता. स्कॉलर प्रेस जर्मनी २०१४
11. घोराडे आय बी., व्ही. आर. ठाकूर आणि एस. एस. पाटील, पैठण येथे जायकवाडी - शेट प्रकाशन नागपुर. २०१४
12. कलबॉर्न टी, वोम सील एफएस, सोटो एएम, वन्यजीव आणि मानवांमध्ये अंतःस्त्राव- विघटनकारी रसायनांचा विकास, १९९३
13. करमरकर प्रभाकर, पागनीस इत्यादी, पर्यावरणशास्त्र, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, १९९३
14. कीटकनाशके आणि रोगप्रतिकारक यंत्रणा वॉशिंग्टन डीसी: जागतिक संसाधन मराठी विज्ञान परिषद पत्रिका, मुंबई
15. पर्यावरण आणि वन मंत्रालय, भारत सरकार, नामशेष प्रजाती प्राणी, प्रेस प्रकाशन. २०११
16. पागनीस रविकांत, पर्यावरणाची कथा आणि व्यथा, चंद्रकला प्रकाशन, पुणे, १९९९
17. पेशवे सुहास व इतर, पर्यावरण अभ्यास, मंजूषा पब्लिकेशन्स नळदुर्ग, २००४
18. रियो पृथ्वी समिट येथे 'जागतिक नेत्यांना आवाहन' नामशेष धमकी
19. युच भरूचा, पर्यावरण अभ्यास ग्रंथ, अंडर ग्रेजुएट अभ्यासक्रमांसाठी द्वितीय आवृत्ती, २०१३

20. Bhatia B.M., Indian Agriculture, New Delhi, A Policy Perspective, Sage Publication, 1988.
21. Chapter 4; Profile of Biodiversity in India ;NATIONAL BIODIVERSITY STRATEGY AND ACTION PLAN, INDIA
22. IPCC, Climate Change, Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, WMO/UNEP, Cambridge Unversity Press. 1990.
23. Jadhav A.N., A Textbook of Environmental Pollution, Mumbai, Himalaya Publishing House, 1997.
24. Jonathan Turk, Environmental Science
25. Mahajan M.S., Industrial Organisation and Management. Jalgaon, New Vrinda Publishing House, 1993
26. Rao M. Sitaram, Introduction to Social Forestry, New Delhi, Oxford & IBH Publishing Co
27. Road to Disaster, UNEP
28. Savindra Singh, Environmental Geography.
29. UNIC, Earth Summit Summary, Sydney, 1992
30. Wasteland Development – BAIF
31. WCED, Our Common Future, Oxford University Press, 1987
32. https://www.bobhata.com/science
33. https://www.bbc.com/
34. https://vishwakosh.marathi.gov.in/
35. https://marathivishwakosh.org/
36. https://maharashtratimes.com/
37. http://www.nhrc.nic.in/
38. http://www.mshrc.gov.in/
39. http://www.economist.com/
40. http://shikshanvivek.com/
41. http://rajyasabha.nic.in/
42. http://palakneeti.in/
43. http://mr.vikaspedia.in/
44. http://mpcb.gov.in/hazardous/
45. http://mnsblueprint.org/
46. https://www.indiacode.nic.in/
47. http://legislative.gov.in/
48. https://envibrary.com/

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

2

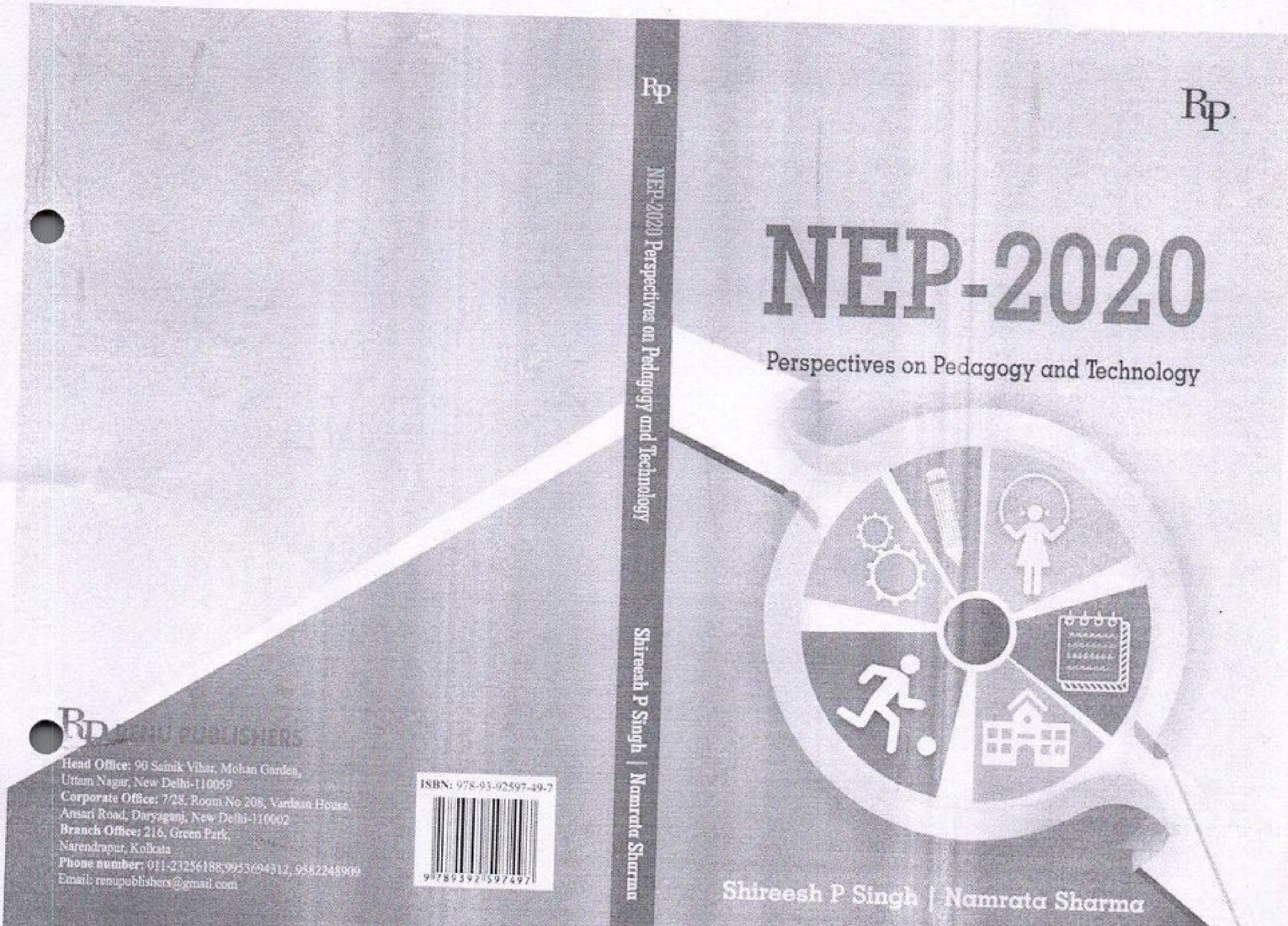

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

NEP-2020
PERSPECTIVES ON PEDAGOGY AND TECHNOLOGY

Edited by

Prof. Shireesh P Singh
Prof Namrata Sharma

RENU PUBLISHERS
NEW DELHI, KOLKATA

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

***"NEP-2020 Perspectives on Pedagogy and Technology"** edited* by Prof. Shireesh P Singh and Prof Namrata Sharma, published by Renu Publishers, New Delhi, India

© Editors

First Edition 2022

ISBN: 978-93-92597-49-7

All rights reserved. No part of this book may be reproduced stored in a retrieval system or transmitted, by any means, electronic mechanical, photocopying, recording, or otherwise without written permission from the publishers.

RENU PUBLISHERS

Head Office: 90, Sainik Vihar, Mohan Garden, New Delhi – 110 059

Corporate Office: 7/28, Room No. 208, Vardaan House, Mahavir Lane, Ansari Road, Daryaganj, New Delhi-110002

Branch Office: 216, Flat-GC, Green Park, Nerendrapur, Kolkata - 700103

Tel: 011-23256188, 9971676330

E-Mail: renupublishers@gmail.com

Website: www.renupublishers.com

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Contents

1. Vital Aspects of Online and Digital Education in National Education Policy (NEP) 2020 — 1
   Amit S Nanwani

2. Technology Use and Integration — 9
   Patil Suhas Nanda

3. A Perspective on Educational Technology and Integration of Higher Education Special Reference to Rural Area — 15
   Girgaonkar Balaji Ganpatrao

4. Challenges and Opportunities in Digitalization of Education System in India — 23
   Trilochan Bhatt

5. Online and Digital Education: Challenges for rural and mountainous part special reference to higher education — 29
   Pachling Somnath Kishanrao

6. NEP – 2020: A Study on Multifaceted Application of Technology to Improve Education — 37
   Dilshad Patel

7. Role of Teachers in Blended Learning Environment (With Reference to NEP 2020) — 45
   Sapna Kasliwal

8. National Education Policy 2020: Technology Use and Integration — 53
   Ashutosh Singh

9. Online and Digital Education: Uses and Challenges — 59
   Deepmala B Waghmare

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

10. NEP 2020 and Technological Integration in Education 65

Sonam Bansal

11. NEP 2020 and Online Education: A New way of Reshaping the Education 79

Nidhi Yadav

12. Online and Digital Education 87

Tambe Shashikant Laxman

13. An Assessment of Online and Digitalization of Education System in India Under National Education Policy, 2020 97

Nupur Kalita

14. Role of Digital Technology in NEP 2020: A Review 103

Nilesh Babasaheb Gawade

15. Online and Digital Technology Education System and its Advantages for Students and Teachers 109

Sandeep R Nimbhorkar and Rashtrasant Tukdoji Maharaj

16. Online Education in India with Particular Reference to National Education Policy, 2020 115

Rubi Dutta

17. Online Education: From Digital Divide to Digital Inequality 123

Punita Borpujari Deori

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

A Perspective on Educational Technology and Integration of Higher Education Special Reference to Rural Area. *In:* NEP-2020 Perspectives on Pedagogy and Technology edited by Shireesh P Singh and Namrata Sharma © Renu Publishers, New Delhi: 2022, (pp. 15-21). **ISBN:** 978-93-92597-49-7.

CHAPTER

3

A Perspective on Educational Technology and Integration of Higher Education Special Reference to Rural Area

Girgaonkar Balaji Ganpatrao

Principal, SSS College of Education, Vishnupuri, Nanded, Maharashtra, India
E-mail: *girgaonkarbalaji@gmail.com*

ABSTRACT

This study aims to know the benefits of ICT-based learning by students and ICT-based teaching by the teachers, in terms of the productivity and efficiency in learning. This study also includes the analysis of using the ICT in higher education in the rural areas of India where the educational background of students is not quite supportive. It discusses the importance of using and not using ICT at the higher education level. This study also examines the tendency of teachers & students to use ICT for the purpose of teaching-learning process. Item phases that we should move to ICT-based activities in the classrooms; it provides the motives behind using ICT and how we can better implement the use of ICT in higher educational institute in rural areas of the India.

Mere presence of technology does not ensure equity and accessibility in learning. As the technology has the power to lower the barriers in the ways which were previously there and making the fruits impossible. In spite of their perceived abilities and geographic locations, all students can access the resources, experiences, planning tools, and information that can set for acquiring expertise unimaginable a before.

All of this can help to augment the knowledge, skills, and competencies of the students using the ICT. To provide information on student learning progress beyond the static and dated scores of traditional assessments, tools and data systems of ICT can be integrated seamlessly. The Learning dashboards, collaboration & communication tools from the technology can help to connect teachers to the students and their families with an instantaneous ease. This all can be made more likely and useful with the guidance of strong vision and leadership at all levels from the teacher-leaders from the school, district, and state administration ladder. For these roles technology allows more communication, resource sharing, and improved practice, so that the vision is owned by all and dedicated stakeholders helping every individual in the education system to improve learning for students. There is great possibility and progress for the use of ICT to support teaching & learning.

Keywords: ICT, Educational Technology, integration of ICT, higher Education, rural area.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

INTRODUCTION

This study focuses to know benefits of ICT-based learning by the students and ICT-based teaching by the teachers, in terms of productivity and efficiency in education. This study also includes the cost-benefit and the analysis of using the ICT in higher education especially in the rural areas of India where the previous educational background of students is not so supportive. The study also discusses the costs of using and not using ICT at the level of higher education and examines the tendency of respondents to use ICT for the purpose of education. It enquires why the stakeholders in education should move to ICT-based classrooms or why not; what are the motives behind using it and how they can better implement ICT in higher educational institute in rural areas.

Educational Technology (ICT)

The Educational technology/ ICT is a term used to describe a wide array of teaching-and-learning process related software and hardware that's increasingly being used in education process in the college and university classrooms. Educational technology refers to the technology that usually helps to facilitate the collaboration in an active learning environment. Definition of educational technology focuses on the technological tools and media that assist in the communication of knowledge, and its development and exchange in the learning environment. The main objective of using ICT or Educational Technology is to improve the quality of education and enhance the teaching learning process. Most importantly, technology magnifies the teaching and learning process as well as facilitates better performance of educational systems as it emphasizes upon the effectiveness and efficiency.

Educational Technology (ICT) and integration

The integration of Technology can in some instances may be problematic. A high ratio of students using technological device shown to slow learning and task completion. In some, instances peer interaction centered on integrated technology has proven to develop a more cooperative sense of social relations. Success or failure of the integration of technology is largely dependent on the factors beyond the technology. The availability of appropriate software for the technology being integrated is also a problem in terms of software accessibility to the students and teachers. Also, it is identified with the integration of Technology that the lack of long-range planning for these ICT tools within the districts they are being used. Integration of Technology is nothing but the use of technology tools in general content areas in education to allow students to apply computer and technology skills to their learning and problem-solving.

Importance of integration of Technology in education

The use of technology empowers teachers to develop creative and interactive classrooms and gives them access to the more innovative resources. Effective

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

educators understand the benefits of integrating the technology in their classroom and finding new ways to make teaching more meaningful.

Use of ICT in Higher Education in the rural areas

India as a developing nation and one of the influential economies in the world but cannot ignore the reality of its rural scenario. The country where most of the people are below the poverty line, should have some special and energetic programmes for rural development. After Independence the achievement has not yet conceptualized to welfare state and fulfillment of the needs of every corner. It is necessary to know clearly that the rural development is not merely limited to the issues for under developed countries, in fact many of the developed countries have active rural development Programmes.

It is important a policy to develop the underdeveloped villages. For this education is the key instrument for any social change and mobility. Effective education can play a better role in rural development of a country like India. In India, the situation is quite sensitive which needs a clear vision on rural education. The strategies to be planned to improve the socio-economic status of peoples in rural area. The inventions through which desired increase in output makes possible more improvements in the welfare of the rural population in India. According to its multidimensional nature, rural development is the main approach to bring about the desired positive changes in the socio-economic life of the rural people, for maintenance of equality and fraternity. As it is one of the constitutional and democratic features of our nation, it is essential to link the remote areas to urban so that it transports modernization in thinking of the people and developing the outlook of people towards a balanced society.

Therefore, the present study focuses, at finding the ways to improve the rural lives with participation of the rural people themselves to meet the required need of the area. Education system facilitates them to actively participate in their sustainable development. The determining factors of rural development are also dependent on the educational consciousness of the people, and it influences in better benefit of them. In the context of globalization, the efforts of nation towards poverty reduction, emphasizes should be given on educational opportunities through quite different ways so that it develops self-esteem and self-confidence in the people to make own destiny.

In the country like India, education in the rural segments is not only important to eradicate the poverty and illiteracy, but also for a variety of other social, economic, cultural, and political reasons. The role of education, both urban and rural, is so important in the growth of the country's economy.

Advantage and disadvantage in the Integration of Technology

Technology has become an important foundational component in many areas of the daily lives of people. Within the classroom and the learning environment, the ICT is beneficial and problematic too, for user students. Here, we discuss some of the pros

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

and cons of the technology in education, as well as solutions for potential challenges as follows.

Using Technology Can Excite Young Learners

Today, it is not uncommon for many educational institution's students tend to associate laptops, tablets and other similar devices with fun and excitement. Consequently, the technology in the classroom not only helps to harness attention and excitement while in the classroom but invigorates traditional learning experiences.

Use of Technology Can Distract Learners

The computers can provide *Learners* with access to inappropriate content or information if the proper security measures are not put in place. Website blockers, internet filters and close supervision can prevent them from being exposed to such, and lessons in the Internet etiquette or network etiquette or proper use of the internet can instill good web judgment and habits among them.

ICT Prepare the Learners for the Future

The world is becoming more reliant on technology and having a good understanding of the common technological devices and their uses is critical situations to prepare children for success in education. It is never too early for young learner to begin building the ICT skills and knowledge that they can carry through their educational and professional careers. In this sense, exposure to technology in the early education of learner is a great way to begin building the sound foundation for success.

The Technology Removes Learner from Socialization

Various Studies have suggested that more individuals throughout society are becoming disconnected and isolated because of some of the distracting links that technology provides through social networks. Young learners who spend more time engaging with devices may not spend as much time interacting with their peers, which can affect their social and emotional growth. In mitigating this risk, it is quite important to temper the technology time, and to allow them to interact socially with family and friends.

The Technology in education Encourages Spontaneous Learning

Having access to technology can help the learners to investigate topics of their interest very easily. For older generations, information was not as readily available and required that now a days generations have access to traditional resources. Now, however, younger children have a world of information right at their fingertips. If used appropriately and monitored, technology can supplement their learning in or outside the classroom by providing the outlet for them to research the topics in which

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

they are interested. A lesson about in History, for example, could be supplemented by a YouTube video, or a virtual field trip to a history museum.

The use of Technology may Discourage Creativity skills

Many technology-based games and activities are pre-made and allowing children to complete activities without having the ways to solve the problem in creative and imaginative ways. Although there are equally as many games that promote creative development and problem-solving skills, while serving as a fun solo or group activity, choosing the latter, and providing a wide array of other learning tools, like manipulative or art supplies, will ensure that children are benefitting from their play time in a safe and constructive way.

Institutions' Commitment to Education is Important

The various experts in education system believe in a quite balanced approach to using technology in education. They allow it for fun, but informative. The use technological approach but hands-on, modern, and yet traditional way. The perfect balanced use by our dedicated and professional educators may help nurture students' cognitive, social, and emotional development, all in a safe and nurturing environment.

Recommendations for using ICT/ Technology in Education Process in rural areas

1. Some principles or approaches to be considered while planning to introduce the technology into remote or low-income educational environments in the rural areas. The best technology is the one they already have and know how to use it, and they can afford.
2. Don't focus on the ICT devices, but rather on what actions these ICT devices enable, and make sure not to be diverted by various related myths and misconceptions regarding. If the users are pointed in the wrong direction, technology may not help them properly.
3. **Using already available technologies like radio and television in new ways:** Most of the attention, around the use of technologies in education focuses on the latest gadgets, in many places already available technologies like radio and television are still at large use. The Interactive Radio Instruction, radio broadcasts are used to promote specific actions by teachers and students in the classroom. The use of Interactive Educational Television helps remote institutions with having many students but no teachers.
4. **Sharing one device with lots of people: Providing** one educational tablet for each student, it is not only in the case of radio and television; the benefits of using one tablet by more than one can reach many learners at once. If the technology devices are lacking in number in the rural areas, classrooms of up to 50 students can each operate a single computer independently. Such

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

efforts are to be undertaken where technologies are available to help transform simple projectors into low-cost versions of digital whiteboards. Placing shared computing facilities outdoors in slum communities can bring about many benefits to children outside of formal education system.

5. **It can be beneficial for the masses by Caching on-line content for offline use:** In the remote places where Internet connectivity is poor, innovative approaches to caching and distributing the essential digital content can enable off-line use to large numbers of online resources in ways that can simulate on-line environments. The availability of low cost e-readers is enabling to distribute more books in digital formats to students who read them on small, purpose-built reading devices.

6. **Supporting teachers, with devices and training:** In remote communities where the teachers may face daunting challenges related to isolation of peers and a lack of resources like textbooks and other teaching materials, devices like mobile phones can support teachers in small but meaningful ways by providing access to education content and regular prompts and tips on how to utilize this content. The increased availability of very low cost video cameras like those in mobile phones can provide opportunities for reflection and peer support for teachers who get training on pedagogical approaches to delivering their curricula. Thus teachers can take short videos of their peers and then jointly review and discuss pedagogical approaches and particularly difficult topics to teach in informal, low stakes ways as part of their professional development.

7. **Developing content and ICT tools locally may help the teachers and students in rural areas:** In places where learners unable to speak the major international language for which lots of educational content already exist in digital formats, the capacity to produce such content locally in local languages, in line with local curricula will quite useful. It is often constrained by the fact that there simply is not sufficient to know, how to create and distribute educational content easily in digital formats.

CONCLUSION

It is sure that the timing has never been better for using technology to enable and improve learning at all the levels, in all the places, and for people of all backgrounds. From the modernization and adoption of openly licensed educational resources, the key pieces necessary to realize best the transformations made possible by technology in education are in place. Educators, policymakers, administrators, and teacher education and professional development programs now should use these tools and resources into their educational practices. Working in collaboration with all other stakeholders, these groups can eliminate the inefficiencies in using the ICT, and reach beyond the walls of the traditional classrooms, and form strong partnerships to support all-the-time learning everywhere. The presence of technology does not

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

ensure equity and accessibility in learning everywhere. ICT has the power to lower barriers to all in ways previously impossible.

In spite of their perceived abilities or geographic locations, all learners can access resources, experiences, planning tools, and information that can set them on a path to acquiring expertise unimaginably. All of these actions can work to augment the knowledge, skills and competencies of teachers and students in the rural areas. Using the ICT tools data systems can be integrated to provide information on students' learning progress beyond the static and dated scores of traditional assessments. The learning dashboards and collaboration and communication tools can help connect teachers and families with more ease. It is made more likely with the guidance of strong vision and leadership from teacher-leaders to educational Institutions and administrators. For these roles, too, ICT allows greater communication, resource sharing, and improved practice so that the vision is owned by all the stakeholders. It is a time of great possibility and progress for the use of ICT support for teaching learning process in everywhere.

REFERENCES

[1] Green, Thomas. 1971. *The activities of teaching*. McGraw Hill.

[2] Kaplan, A. 2021. *Higher Education at the Crossroads of Disruption: the University of the 21st Century*. ISBN 9781800715042. Archived from the original on 29 January 2021. Retrieved 14 April 2021.

[3] Skinner, B.F. 1954. *"The science of learning and the art of teaching"*. Harvard Educational Review. 24: 86–97.

[4] Skinner, B.F. 1958. "Teaching machines". *Science*. **128** (3330): 969– 77.

[5] UNESCO. 2020. *"Distance learning solutions"*. Archived from the original on 31 March 2020. Retrieved 11 May 2020.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

(3)

Est. Year - JUNE. 2000

75 आज़ादी का अमृत महोत्सव

Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Udgir's

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur

NAAC Accredited with 'B' Grade
Dist. Latur State : Maharashtra (431515)

One Day Interdisciplinary International Conference (Online)

Organized By
Department of History in collaboration with
Swami Ramanand Teerth Marathwada University Nanded
On

क्रांतीसूर्य जगद्ज्योती महात्मा बसवेश्वर

CERTIFICATE

This certificate is awarded to Shri./ Smt./ Dr. Pachling Somnath Kishanrao.
of Assistant Professor in recognition of Participation in One Day Interdisciplinary International Conference (Online) on "क्रांतीसूर्य जगद्ज्योती महात्मा बसवेश्वर" Organised by the Dept. of History, Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur Dist. Latur on 30th Sept. 2022. (ISBN No. 978-81-958253-4-9) He/She has presented and Published a Research Paper in **Siddhi Publication** on Mahatma Basaveshwar's Work as a Spiritual Master.

Thank you.

Dr. B. K. More	**Dr. D. D. Choudhary**	**Dr. Vasant Biradar**
Editor & Convenor	Vice Principal	Principal & Editor in Chief

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

क्रांतीसुर्य जगद्ज्योती महात्मा बसवेश्वर

मुख्यसंपादक
प्राचार्य डॉ. वसंत बिरादार
महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर जि. लातूर

संपादक
डॉ. बब्रुवान केरबाजी मोरे
M.A. (HISTORY), M.A. (HINDI), M.A. (SOCIAL STUDIES), B.Ed, SET, Ph.D.
इतिहास विभागप्रमुख व संशोधन मार्गदर्शक
महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर जि. लातूर

सिध्दी पब्लिकेशन हाऊस, नांदेड. (महा.)

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

ISBN No. 978-81-958253-2-5

क्रांतीसुर्य जगद्ज्योती महात्मा बसवेश्वर

मुख्यसंपादक

प्राचार्य डॉ. वसंत बिरादार

महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर जि. लातूर

संपादक

डॉ. बब्रुवान केरबाजी मोरे

इतिहास विभागप्रमुख,महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर जि. लातूर

मो. ९९२३३५१६७८

प्रकाशक

सिध्दी पब्लिकेशन हाऊस

६२४, बेलानगर, भावसार चौक, तरोडा (खु.) नांदेड ३ ४३१६०५

मो. ९६२३९७९०६७

E-mail: shrishprakashan२००९@gmail.com

www.wiidrj.com

मुद्रक

अनुपम प्रिंटर्स , श्रीनगर, नांदेड (महा.)

९१७५३३२४४३७

प्रथमावृत्ती : ३० ऑगस्ट २०२२

© सर्वाधिकार : महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूरच्या अधीन

मुखपृष्ठ : तेजस रामपूरकर

अक्षरजुळवणी : डॉ. राजेश गं. उंबरकर

मुद्रित शोधन : डॉ. अनिल मुंढे

मूल्य : ५००/-

सदरील ग्रंथातील कोणताही भाग किंवा मजकुराकरीता सदरील संशोधक स्वत:
जबाबदार राहतील संपादक किंवा प्रकाशक जबाबदार असणार नाही

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	प्रकरणाचे नांव	लेखक	पृ. क्र.
०१.	Mahatma Basaveshwara's Thoughts of Non-Violence	Dr. Nalini Avinash Waghmare	१५
०२.	Mahatma Basaveshwara's Philosophy and theory of Kayaka	Dr. Kalpana S. Singh	२५
०३.	Mahatma Basaveshwar's Work as a Spiritual Master	Dr. Pachling Somnath K.	३५
०४.	Principles And Rules For Environmental Protection	Dr. R. B. Madale	४५
०५.	Mahatma Basaveshwar: A Revolutionary Social Reformer	Dr. Sandeep G. Ladkar	५६
०६.	The Great Poet Basaveshwara	Mr. Raghavendra Bandimani	६०
०७.	Mahatma Basaveshwara - His Views, Reflection and Contribution to Practise Democratic Ideals	Ms. SarojVadher	६६
०८.	Mahatma Basaveshwar: A Revolutionary Social Reformer	Dr. Sandeep G. Ladkar	७३
०९.	Human Values And Contribution Of Mahatma Basaweshwara	Dr. More Babruwan Kerbaji	७८
१०.	महात्मा बसवेश्वर : कुशल संघटक	डॉ. मुक्ता निवृत्ती बिरादार	८५
११.	जातीभेद विरुद्ध दंड थोपटून बंड करणारे - महात्मा बसवेश्वर	शंकर नामदेव गच्चे	९१

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

१२.	आद्य समाज सुधारक महात्मा बसवेश्वर	प्रा. संतोष जाधव	९८
१३.	महात्मा बसवेश्वरांच्या सामाजिक कार्याचा अभ्यास	कवडे बेबी माधवराव	१०७
१४.	ऐतिहासिक क्रांती आणि महात्मा बसवेश्वर	डॉ. नाथराव ज्ञानोबा गरजाळे	११३
१५.	महात्मा बसवेश्वर : कार्य आणि कर्तृत्व	श्री. नागेश विश्वनाथ गुळंगे	१२३
१६.	समाजसुधारक महात्मा बसवेश्वरांचे कार्य	डॉ. जी. एच. पटेल पांडुरंग विश्वनाथ कांबळे	१३१
१७.	"क्रांतिकारी समाज सुधारक म्हणून महात्मा बसवेश्वर यांचे कार्य"	रामलिंग बापूराव तत्तापुरे	१३८
१८.	बाराव्या शतकातील संत- महात्मा बसवेश्वर आणि ज्ञानेश्वर, नामदेव यांचे आध्यात्मिक कार्य	डॉ. रामलाल चौधरी	१४८
१९.	"महात्मा बसवेश्वर यांचे वचन साहित्य राष्ट्रौन्नतीचे"	डॉ. सिंधूताई खंदारे	१५६
२०.	महात्मा बसवेश्वर यांच्या राजकीय विचारातील समतेच्या विचाराचे अध्ययन	प्रा. डॉ. स्वामी विरभद्र गुरप्पा	१६८
२१.	सामाजिक क्रांती के उद्गाता - महात्मा बसवेश्वर	भिकाणे शोभा राजेंद्र	१७८
२२.	दक्षिण भारतातील अग्रणी संत महात्मा बसवेश्वर	प्रा. पांचाळ सुषमा बालाजी	१८२
२३.	महात्मा बसवेश्वरांचे सामाजिक कार्य	डॉ. शिवाजी मुळे	२०३
२४.	महात्मा बसवेश्वरांचे तात्त्विक विचार	बांगर परमेश्वर शिवाजी	२०९
२५.	क्रांतीकारी समाजसुधारक म्हणून महात्माबसवेश्वरांचे कार्य	प्रा. बनसोडे सुवर्णा महादेव	२१५

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

२६.	"समाज सुधारणा चळवळीतील समतेचे दूत महात्मा बसवेश्वर"	प्रा. संतोष खंडोजी माळवटकर	२२१
२७.	क्रांतिकारी समाज सुधारक म्हणून महात्मा बसवेश्वरांचे कार्य	डॉ. गंगणे अमोल उत्तमराव	२२६
२८.	महात्मा बसवेश्वर एक आर्थिक विचारवंत	गणेश नामदेव घोडेकर	२३५
२९.	क्रांतिकारक समाजसुधारक महात्मा बसवेश्वर आणि शरण चळवळ	प्रा. प्रदीप बन्सीधर सिसोदिया	२४०
३०.	"जागतिक लोकप्रशासनात क्रांतिसूर्य महात्मा बसवेश्वरांचे योगदान : एक प्रशासकीय संशोधनात्मक अभ्यास"	डॉ. लक्ष्मण काशिनाथ उलगडे	२५१
३१.	महात्मा बसवेश्वर आणि कार्ल मार्क्स	बाबुराव चोखाजी पाईकराव	२५७
३२.	क्रांतिकारी संत महात्मा बसवेश्वर	डॉ. विठ्ठल केदारी	२६३
३३.	महात्मा बसवेश्वरांचे समाज सुधारणावादी विचार आणि कार्य	प्रा. डॉ. शेकोबा परशुराम ढोले	२६७
३४.	जगभरातील मान्यवरांच्या तर्फे महात्मा बसवेश्वरांचा जीवनगौरव	भोसले भागवत ज्ञानोबा	२७७
३५.	महात्मा बसवेश्वरांचे वचन साहित्यातील योगदान	भोसले वर्षा ज्ञानोबा	२८३

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Mahatma Basaveshwar's Work as a Spiritual Master

Dr. Pachling Somnath K.
Assistant Professor
S S S College of Education ,Nanded.(M.S)India

ABSTRACT :

The elders in cultural, literary, educational, political and social life were the revolutionary era men. He also has the first position in the list of social reformers. That is why he is considered as the first Indian social reformer, revolutionist and man of the age. Mahatma Basaveshwar Basaveshwara was born in the year 1131 in a distinguished family in the village of Ingleshwar-Bagewadi in Bijapur district of Karnataka in the twelfth century. According to some, he is from Ingleshwar district. It must have happened in the village of Bijapur. Krantisurya Jagatjyoti Mahatma Basaveshwara Maharaj, Vishwaguru of Veerashaiva Lingayat religion in twelfth century. Although there is disagreement about the date of his birth, it is generally believed that he was born on Akshaya Tritiya in Vaishakh in 1131. At the age of eight, he went to Kudalsangam, an ancient Veerashaiva center of study, at the confluence of the Krishna and Malaprabha rivers to seek enlightenment. Mahatma Basaveshwar lived there for some years. He studied different languages, religions, philosophies etc. at Koodlesangam. Mahatma Basaveshwara was a great vibhuti who revived Veerashaivism. Karnataka is his birthplace. He studied religion, society, philosophy, literature, politics etc. The work done in the field is revolutionary in nature. Basaveshwar was a senior social reformer in the religious, cultural, literary, educational, political and social life of India in the Middle Ages.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

KEYWORDS : Spiritual, Philosophy,Human Value, Basavanna, Democracy

INTRODUCTION:

Mahatma Basaveshwara was a great vibhuti who revived Veerashaivism. Karnataka is his birthplace. He studied religion, society, philosophy, literature, politics etc. The work done in the field is revolutionary in nature. Basaveshwar was a senior social reformer in the religious, cultural, literary, educational, political and social life of India in the Middle Ages. He also has the first position in the list of social reformers. That is why he is considered as the first Indian social reformer, revolutionist and man of the age. Mahatma Basaveshwar Basaveshwara was born in the year 1131 in a distinguished family in the village of Ingleshwar-Bagewadi in Bijapur district of Karnataka in the twelfth century. According to some, he is from Ingleshwar district. It must have happened in the village of Bijapur. Krantisurya Jagatjyoti Mahatma Basaveshwara Maharaj, Vishwaguru of Veerashaiva Lingayat religion in twelfth century. Although there is disagreement about the date of his birth, it is generally believed that he was born on Akshaya Tritiya in Vaishakh in 1131. His father's name was Madiraja and mother's name was Madalambika Mahatma Basaveshwara's brother's name was Devaraj and his sister's name was Akkanagamma.At the age of eight, he went to Kudalsangam on the confluence of Krishna and Malaprabha rivers, an ancient Veerashaiva center of study. Mahatma Basaveshwar lived there for some years. He studied different languages, religions, philosophies etc. at Koodlesangam. He was married to his maternal uncle's daughter. Then he came to Mangalvedha in Solapur. He lived there for thirty-one years. He was a saint, a social reformer from Karnataka. He fought against the caste system and other harmful practices in Hinduism. He advocated nirguna, formless monotheistic faith. Basaveshwara was born in the year 1105 in the village of

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Ingleshwar-Bagewadi in Bijapur district of Karnataka in the tenth century of Shalivahana Shaka in a distinguished Veerashaiva family. According to some, he may have been born in the village of Ingleshwar (District Bijapur). Although there is disagreement about the date of his birth, it is generally believed that he was born on Akshaya Tritiya in Vaishakh. His father Maniraj alias Bhadras was the store manager of Bagewadi Agar. His wife Madulamba (Madamba) was a great devotee of Shiva. Basaveshwar's brother's name was Devraj and his sister's name was Nagamma. Basaveshwara was opposed to Karmath rituals. When he was ready for munji at the age of eight, he refused to undergo munji saying 'I have already received lingadiksha' and left home and went to Koodalsangam (District Bijapur).

Enlightenment:

Right from his childhood, Basaveshwara was strongly opposed to Karmath customs and traditions. They did not like casteism, untouchability at all. At the age of eight, he left home to seek knowledge. He came and stayed at the Kudalsangam area at the confluence of the Malaprabha-Krishna rivers. He started his studies there. Basava was an ardent Shiva worshipper. It was during this period that he got Jatveda Muni as his guru. Basavaraya took initiation from the Guru and wore the 'Ishtalinga' around his neck as a symbol of Shiva. Staying with Gurus, Basaveshwara acquired high level of knowledge by deeply studying Vedas, Upanishads, Shaddarshas, Puranas. Also mastered Sanskrit, Pali, Tamil languages. He studied the scriptures and meditated on them. Basaveshwar was skilled in archery and other arts.

Shram Hach Swarg:

Another saying of Mahatma Basaveshwar was 'Kay Kave Kailas' (Labor is the Heaven') Kayak means all that is related to rural life. Kaya means flesh or body. It means manual labor or any work done by a person. According to

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Mahatma Basaveshwar, every person should do any business to run his career. Basaveshwar convinced the best of Karma. He wrote many books from his knowledge. He also expressed his strong opinion that only Shiva should be worshipped. He proposed the idea of 'Kaikave Kailas'. He was of the clear opinion that this means that only through hard work one can attain heaven i.e. Shiva, Moksha. Every man must work hard to earn his own bread without getting involved in rituals. He always said that everyone should work continuously. He gave the name 'Kayak' to the attitude of doing such actions. Basaveshwara thought that no business or any kind of work is inferior or superior and it does not determine the superiority of the person who works.

Message of world peace and world brotherhood:

Guru Jatved Muni sent Basaveshwara to Kalachuri in the south to spread knowledge and propagate Veerashaivism. Basaveshwar did many philanthropic works during this period. Many undesirable customs were stopped. Child marriage was strongly opposed and widow marriage was approved. Basaveshwara established a spiritual university called 'Shivanubhavamandapa'. Through this university, Basaveshwar did the humanitarian work of self-salvation and people's liberation by giving the message of world peace and brotherhood. Basavanna, who had many mysterious questions raised in his mind as to why he is a human being is treated like a human being, but he was treated like a human being.Opposition to Caste Inequality: Casteism is an ageless disease that plagues the social system. Basavanna started the fight against caste at the beginning of the 12th century. By Basaveshwar

The motto of women's emancipation:

The Shadakshari mantra 'Om Namah Shivaya' was very dear to him. Tried to coordinate knowledge, devotion and karma. Mahatma Basaveshwar's Lingayat religion is primarily based on Dalit sensibility and the principle of

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

human caste. Basaveshwara was the first revolutionary religious thinker. Basaveshwar's thought can be seen as the father of equality in India, giving wings of liberation to women. Mahatma Basaveshwar brought together many female votaries and officials such as Alam Prabhu, Channabasaveshwar, Siddha Rameshwar and worked to lay the foundation of equality between men and women. The foundation laid by Basavanna was truly culminated by women devotees like Vairagya Yogini Akkamahadevi, Aydakki Lakkamma, Revamma. Because of these and such works, Basaveshwara got the titles Vishwaguru, Vishwavibhuti, Bhakti Bhandari, Krantikari, Mahamanava, Vachankara, Mahatma.

Significance of Basaveshwara's words:

I, Kudalsangamdev, say the words of the ancestors like this: Say the words of the ancestors like this: Techasas Shivalinga, have faith like this, As soon as you keep it, you will see the winner. Adharas Kadu, Udaras God, Kudalsanga's promises of refuges from Limbkhalyagat. Ling + Ayat = Lingayat. It means Ishtalinga is a symbol of Shiva the size of a man's left hand in the shape of a universe, Ayat means to hold or accept. The word Lingayat means a Lingayat who bears the Linga. Every man or woman can become a Lingayat without any discrimination like varna, race, gender (female - male), caste, place of birth. Ishtaling is a symbol of equality and science. Mahatma Basaveshwara created the Ishtalinga and propagated the egalitarian Veerashaiva Lingayat religion in the 12th century.

Lingayat Dharma Sanskar, Lingayat Dharma Movement:

All rites in the Lingayat religion are performed in an Abrahamic and non-Vedic way. Jangamkriyamurti is called and these rites are performed under the witness of Vishwaguru Mahatma Basaveshwara.Conception rites, naming ceremony, Ishtaling initiation rites, welfare

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

festivals (marriages), birthdays, final rites.Lingayat is a separate religion. It is not a caste, sub-caste, branch or sect of any other religion. Lingayat religion fulfills all the characteristics that have given Buddhism, Jainism, Sikhism, Christianity recognition as separate religions. So it is a separate religion. To get recognition as an independent religion, religious leader, code of religion, symbol of religion, name of religion, territory of religion, religious center, rites of passage, religious rituals, flag of religion, goal of religion etc. There have to be symptoms. She belongs to Lingayat religion. So it is an independent religion.

Pathfinder Basavanna:

Mahatma Basavanna changed the system changed the system. From seclusion - to lokanta, from ignorance - to knowledge, from charity - to dasoha, from temple - to anubhavantapa, from vairagya - to home life, from austerity - to ease, from discipleship - to surrender, from polytheism - to monotheism, from Sanskrit - to the vernacular Kannada, from superstition to prudence, from Ethicism to Kayakism, from inequality - to equality, from Shivalinga - to Ishtalinga, Basavanna was the forerunner of the social revolution who created a new system leading from Devalaya to Dehalaya, from Shaivism to independent Lingayatism, from fictional texts to experienced scriptures, from physical punishment to physicalism, from Granthpramanism to Buddhipramanism. He was a pioneer who sought new paths.

Message of Mahatma Basavanna:

Mahatma Basavanna gave simple teachings to the masses. His teaching is for the common man. It is simple and easy. He presented the philosophy of life of the worldly man. They go from house to house. Taking refuge. Sharan Kakkaiya, Haralaiya, Chennaiya, Nuliya Chandaiya, Madiwal Machidev, and Ghatiwaliya, the laborers, downtrodden, tribals, eighteen Alutedars, twelve

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Balutedars, began to unite Basavanna. He started telling them a simple philosophy of life, worship the same God. The body is the temple. Let's discuss together. Communicate. Give equal rights to women. Don't look at Panchsutka. Give equal opportunities to Dalits. Do not discriminate caste, caste, gender. Do not slaughter chickens and goats. Live on self-effort. Do not beg. Work hard. Kayakat is Kailash. Dasoh is social service. Protect the environment. Do not worship stones. Don't worship God in the hands of a priest. Do not look at Astrology, Fortune, Vastu Shastra, Almanac. Don't do yagna, homa-havan. Sit in the experience pavilion. Answer questions, discuss. Give promise material. Don't look for good luck. Do not take a river-bath. Don't fall on each other's feet. Say refugees. Do not exalt asceticism. Live a worldly life. Do not practice untouchability. Treat a man like a man. Don't kill animals. Do not eat meat, do not become addicted. don't steal don't kill don't get angry don't lie Do not hate anyone. Compassion is religion. Act virtuously. Act with ethics and discretion. Mercy is the basic mantra of religion. Don't make fun of Sharan. Do not swear. Let go of superstitions. Have mercy on animals. Feed the hungry. Do not do severe penance. Sleep is chanting. Don't do severe physical punishment, sensual torture. Do not strain the flesh. Toil for the flesh. Don't do fasting-testing, fasting. Don't differentiate between days and years on time. Every day is auspicious. Death is Mahanavami, welcome it. Have a happy world, do not leave the world and go to the Himalayas. There is no need to take sannyas. Give up idolatry. Don't spend unnecessarily. Don't believe in imaginary heaven-hell. Virtue is heaven. Fornication is hell. Do not wander away from Deoghar village. The farm is a sanctuary. The bread of hard work is the great gift. Don't kill the live snake and worship the snake in the picture, give up incongruous practices. Act according to the law of nature. Do not disturb the body unnecessarily.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Maintain character. do dasoh Do not possess wealth beyond necessity. Don't give anything to anyone for free. Don't take anything for free. Dasoh is more important than charity. Study, write poems, read literature. Become enlightened, become moral, become prudent, change yourself. Remove the faults in yourself. Eliminate rituals. Basavanna gave a simple lesson that do not praise yourself. It was imbibed and practiced by common man. Mahatma Basaveshwara says, "Don't steal, don't kill, don't lie, don't get angry, don't hate others, don't slander others, this is inner purity, this is outer purity, this is the way to please Kudalsangamdev."

Mahatma Basaveshwar's straightforward and humble nature :

In the following period, Mahatma Basaveshwar's entire life was devoted to raising the flag of social equality. Gangabika and Nilambika fully supported Mahatma Basaveshwar in this work. The participation of both of them was very fundamental in the historically important work of social transformation of Mahatma Basaveshwar. Mahatma Basaveshwar's straightforward and humble nature made his image bright among the people as well. He used this position to carry forward his revolutionary work of social reform. Unexpectedly, Mahatma Basaveshwar's work gained social and political prestige. It is a historical fact that Mahatma Basaveshwara did the work of bringing Karnataka and Maharashtra closer in the twelfth century. At the same time the Chalukya kings became weak and efficient and their vassals and Mandalikas took advantage of them. The Bijjalas, the feudal kings of Mangalvedha, became independent and overthrew the power of the Chalukyas and declared their sovereignty. Bijjali shifted his capital from Mangalvedha and installed it at Kalyan-nagari in Karnataka.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Equality, Love and Fraternity:

Mahatma Baseshwar was appointed as the Prime Minister. Since then, Mahatma Basaveshwar's sphere of activity became Kalyan instead of Mangalvedha. Further work Veerashaiva-Lingayat Dharma sutras started moving from this city. He taught equality, love and brotherhood. He taught non-violence, humanity, brotherly love. Mahatma Basaveshwara always said that caste and varna which are traditionally determined by birth are all lies. Therefore, there should be no discrimination between human beings as touchables and untouchables. Men and women should be treated equally, widows should be treated with dignity and opportunities for remarriage should be given. The inhuman practice of Sati should be stopped. He was against child marriage. No one should be a parasite, everyone should earn his livelihood by working hard, keep the money that is necessary for the maintenance of his family and spend all the remaining money for the society. They should worship Istling. Superstition was not acceptable to Mahatma Basaveshwar.

CONCLUSION :

Mahatma Basaveshwar was a great Vibhuti who revived Veerashaivism. Karnataka is his birthplace. He studied religion, society, philosophy, literature, politics etc. The work done in the field is revolutionary in nature. Basaveshwar was a senior social reformer in the religious, cultural, literary, educational, political and social life of India in the Middle Ages. He also has the first position in the list of social reformers. That is why he is considered as the first Indian social reformer, revolutionist and man of the age. He did the revolutionary work of ideological reform and fundamental change in the spiritual, social, literary, cultural and political fields. He fought against ignorance, superstition, untouchability, undesirable attitudes, casteism, casteism, sexism, casteism. Advocated egalitarian,

Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

humanist ideas. The thought of Mahatma Basaveshwar has the strength to keep the society united and move forward.

REFERENCES :

1. International Journal Of Researches In Social Sciences And Information Studies, Human Value Of Mahatma Basaveshwara 1 Chikmath P. and 2 Khutale S.
2. Kabir aur Basveshwer tulnatmak adhayan – Dr. Shankarrao kapiikeri.
3. Mahatma Basveshwer kary ani kartutv – Subhash Deshpande.
4. Basveshwer – kayashakti aur samajeek shakti – Kashinath Ambalge
5. Basveshwer – Anant Pai.
6. maharashtra times.com (Basveshwer)
7. study circle online.com (Basveshwer).
8. Lingayat An Independent Religion, Dr. Rajasekhar Solapure.
9. Pioneer of the Age Mahatma Basaveshwar : Ashok Menkudale.
10. Jagat Jyoti Mahatma Basaveshwar, Author Prof. Anand Baliram Karne.
11. Sharan Jeevan Darshan, Author: Raju B. Jubre.
12. Message of Mahatma Basavanna, Prof. Anand Baliram Karne.
13. Mahameru Mahatma Basaveshwar (Dr. Sachitananda Bichewar).
14. Lingayat Darshan.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

(4)

Rp

NEP-2020

Perspectives on Pedagogy and Technology

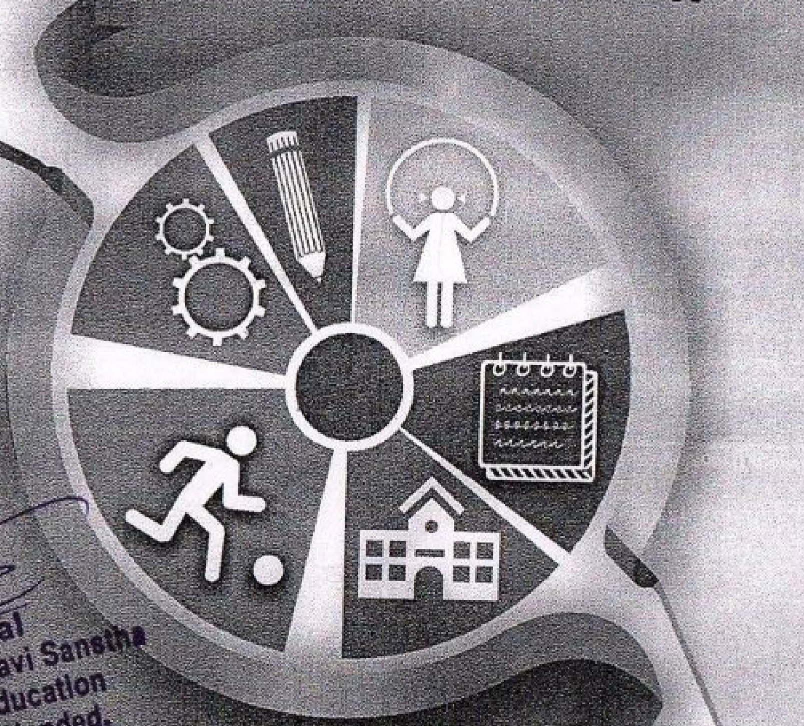

Shireesh P Singh | Namrata Sharma

Principal
...yog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Rp NEP-2020 Perspectives on Pedagogy and Technology Shireesh P Singh | Namrata Sharma

Rp RENU PUBLISHERS
Head Office: 90 Sainik Vihar, Mohan Garden, Uttam Nagar, New Delhi-110059
Corporate Office: 7/28, Room No 208, Vardaan House, Ansari Road, Daryaganj, New Delhi-110002
Branch Office: 216, Green Park, Narendrapur, Kolkata
Phone number: 011-23256188, 9953694312, 9582248909
Email: renupublishers@gmail.com

ISBN: 978-93-92597-49-7

NEP-2020

PERSPECTIVES ON PEDAGOGY AND TECHNOLOGY

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

NEP-2020
PERSPECTIVES ON PEDAGOGY AND TECHNOLOGY

Edited by

Prof. Shireesh P Singh
Prof Namrata Sharma

RENU PUBLISHERS
NEW DELHI, KOLKATA

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

"NEP-2020 Perspectives on Pedagogy and Technology" edited by Prof. Shireesh P Singh and Prof Namrata Sharma, published by Renu Publishers, New Delhi, India

© Editors

First Edition 2022

ISBN: 978-93-92597-49-7

All rights reserved. No part of this book may be reproduced stored in a retrieval system or transmitted, by any means, electronic mechanical, photocopying, recording, or otherwise without written permission from the publishers.

RENU PUBLISHERS

Head Office: 90, Sainik Vihar, Mohan Garden, New Delhi – 110 059

Corporate Office: 7/28, Room No. 208, Vardaan House, Mahavir Lane, Ansari Road, Daryaganj, New Delhi-110002

Branch Office: 216, Flat-GC, Green Park, Nerendrapur, Kolkata - 700103

Tel: 011-23256188, 9971676330

E-Mail: renupublishers@gmail.com

Website: www.renupublishers.com

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Contents

1. Vital Aspects of Online and Digital Education in National Education Policy (NEP) 2020 — 1
   Amit S Nanwani

2. Technology Use and Integration — 9
   Patil Suhas Nanda

3. A Perspective on Educational Technology and Integration of Higher Education Special Reference to Rural Area — 15
   Girgaonkar Balaji Ganpatrao

4. Challenges and Opportunities in Digitalization of Education System in India — 23
   Trilochan Bhatt

5. Online and Digital Education: Challenges for rural and mountainous part special reference to higher education — 29
   Pachling Somnath Kishanrao

6. NEP – 2020: A Study on Multifaceted Application of Technology to Improve Education — 37
   Dilshad Patel

7. Role of Teachers in Blended Learning Environment (With Reference to NEP 2020) — 45
   Sapna Kasliwal

8. National Education Policy 2020: Technology Use and Integration — 53
   Ashutosh Singh

9. Online and Digital Education: Uses and Challenges — 59
   Deepmala B Waghmare

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

10. NEP 2020 and Technological Integration in Education 65
Sonam Bansal

11. NEP 2020 and Online Education: A New way of Reshaping the Education 79
Nidhi Yadav

12. Online and Digital Education 87
Tambe Shashikant Laxman

13. An Assessment of Online and Digitalization of Education System in India Under National Education Policy, 2020 97
Nupur Kalita

14. Role of Digital Technology in NEP 2020: A Review 103
Nilesh Babasaheb Gawade

15. Online and Digital Technology Education System and its Advantages for Students and Teachers 109
Sandeep R Nimbhorkar and Rashtrasant Tukdoji Maharaj

16. Online Education in India with Particular Reference to National Education Policy, 2020 115
Rubi Dutta

17. Online Education: From Digital Divide to Digital Inequality 123
Punita Borpujari Deori

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Online and Digital Education: Challenges for rural and mountainous part special reference to higher education. *In:* NEP-2020 Perspectives on Pedagogy and Technology edited by Shireesh P Singh and Namrata Sharma © Renu Publishers, New Delhi: 2022, (pp. 29-36). **ISBN:** 978-93-92597-49-7.

CHAPTER

5

Online and Digital Education: Challenges for rural and mountainous part special reference to higher education

Pachling Somnath Kishanrao

Assistant Professor, S.S.S. College of Education, Vishnupuri, Nanded, Maharashtra, India
S.R.T.M. University, Nanded, Maharashtra, India
E-mail: *skpachling2@gmail.com*

INTRODUCTION

Online education is a form of education which is delivered and administered using the Internet. Often however, instructors in face-to-face courses will utilize the Internet to some degree to share resources and provide learning opportunities outside of the classroom. This is considered web facilitated learning.

Overall, our study finds that online course-taking is associated with more efficient college graduation. Students who are given the opportunity to take classes online graduate more quickly compared to students in departments that offer fewer online courses.

Online and Digital Education

Digital learning

Is any type of learning that is accompanied by technology or by instructional practice that makes effective use of technology? It encompasses the application of a wide spectrum of practices, including blended and virtual learning.

Digital learning is sometimes confused with online learning or e-learning; digital learning encompasses the aforementioned concepts.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

A digital learning strategy may include any of or a combination of any of the following:

- adaptive learning is good
- badging and gasification
- blended learning
- classroom technologies
- e-textbooks
- learning analytics
- learning objects
- mobile learning, e.g. mobile phones, tablet computers, laptops, computers.
- personalized learning
- online learning (or e-learning)
- open educational resources (OERs)
- technology-enhanced teaching and learning
- virtual reality
- augmented reality

Through the use of mobile technologies, learning while travelling is possible.

Digital learning is meant to enhance the learning experience rather than replace traditional methods altogether. Listed below are common pedagogies, or practices of teaching, that combine technology and learning:

- Blended/hybrid learning
- Online learning
- Flipped learning
- 1:1 learning
- Differentiated learning
- Individualized learning
- Personalized learning
- Gasification
- Understanding by Design (UBD)
- Universal Design for Learning (UDL

Online learning helps students to create and communicate new ideas. You get the chance to uplift your skills and gain knowledge apart from school education. One of the prime importances of e-learning is that it helps students and teachers develop advanced skills.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Digital Learning advantages that can help students & parents

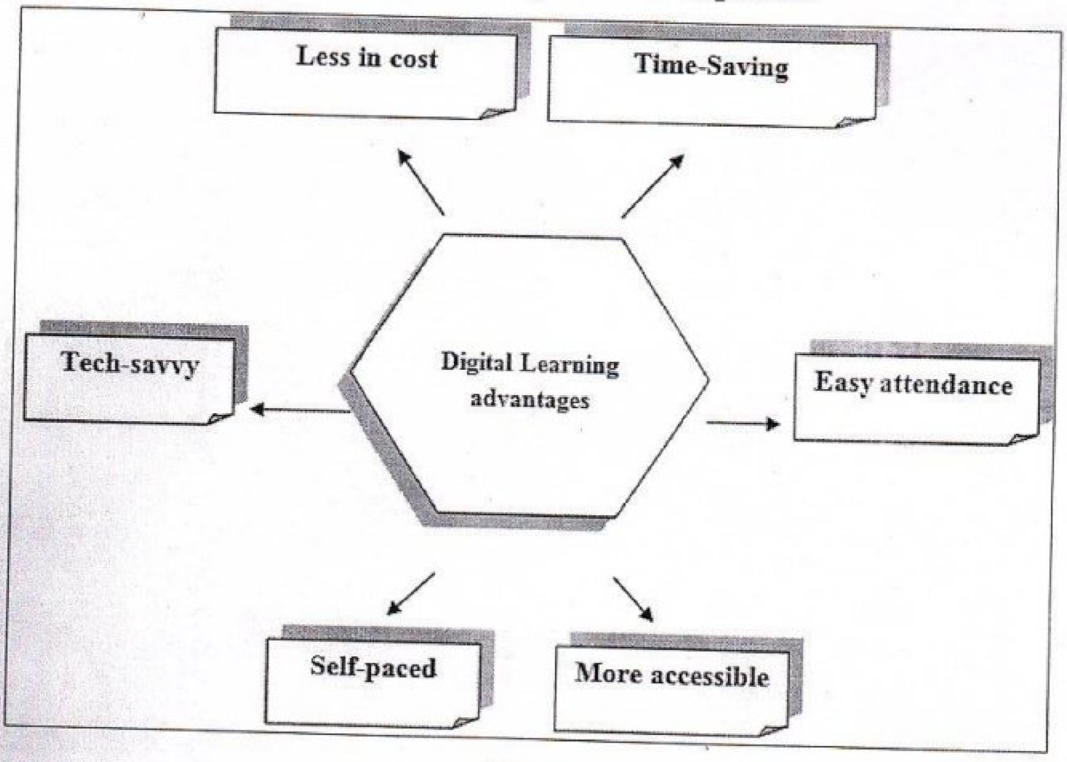

Fig. 1

1. **Less in cost:** The best part of this online learning is it is much more affordable compared to old-fashioned learning. In digital classes, parents are free to buy uniforms or spend travelling expenses and can save extra money. Due to this advantage of online education, economically weaker students can fulfill their dreams. You should pay for university credits and save a lot of money with digital classes.
2. **Time-Saving:** In online classes, there is no commute included as a student can learn and get a degree while sitting at the comfort of their home.
3. **Tech-savvy:** As you are using technology for learning so you can become tech-savvy by digital learning's. Yet, this is a good thing as in today's age of technology most of the jobs require tech-savvy employees.
4. **Easy attendance:** Students can give their attendance right from the comfort of their homes. So, they can attend all online classes without any absence.
5. **Self-paced:** Digital learning is often self-paced where you can do your work in your own time, unlike traditional classes. If there are no teachers, so you can easily take your own leisure time in finishing your work.
6. **Less competition & less intensity:** As you see there can be less intense and less competition in online learning compared to traditional classes. You have to memorize that the low level of competition makes students less stressed and more relaxed.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

7. **Improves time management:** A student has to learn how to manage their time efficiently. Digital classes make this possible as there are no teachers to guide the students physically in doing their work. This independence allows students to grow and improve their time management abilities.

8. **More accessible:** Location-wise digital education is much more accessible. If a student wants to study at a particular university from another country or region but cannot travel due to financial issues or some restrictions, then through digital education a student can get a degree from that particular university without having to travel.

Challenges for rural and mountainous part

Are you waiting to read what are the disadvantages of online classes? Then here comes the list of online learning cons or limitations of digital learning:

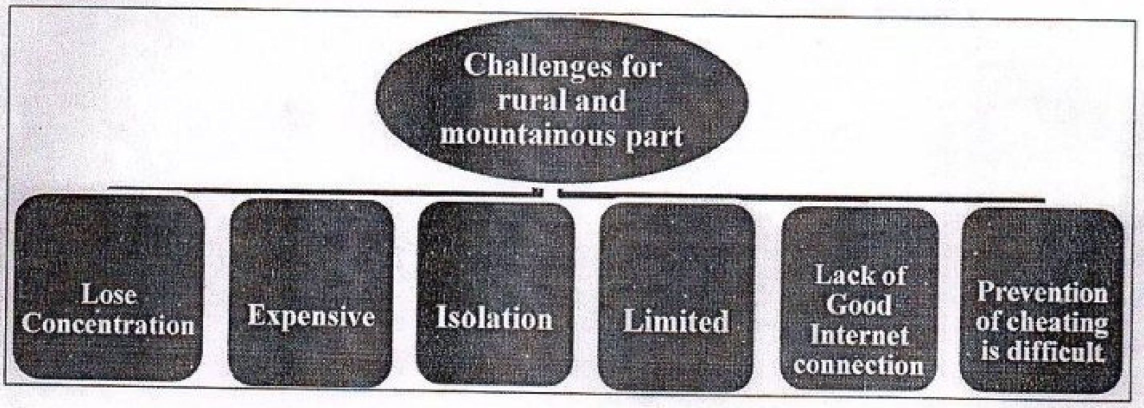

Fig. 2

1. **Lose Concentration:** Without having proper care for students while online classes by teachers they can easily lose focus on studies. Also, virtual classes can be done through phone or laptop gadgets where students can easily move to games or videos or youtube for entertainment. This completely makes them go off track from subject studies.

2. **Health Issues:** Many parents are worried about their child's health as it is unhealthy to sit for hours in front of a computer screen. Looking at the screen for too long can also damage their eyesight. Not only that, back problems due to incorrect sitting positions may arise.

3. **Expensive:** We know that you have been confused after seeing this disadvantage. As we have said earlier that it is less in cost but it is also expensive for economically weaker students. Parents who are jobless due to coved cannot afford smartphones or computers for students' online learning's. In such cases, digital learning may be accessible but it's not readily affordable.

4. **Lack of socializing skills:** As there is no socializing included in digital learning several students who study through digital mode cannot acquire socializing skills. Also, it may lead to a decrease in the cooperative skills of a student.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

5. **Isolation:** While digital education has its perks many students feel a sense of isolation and become depressed. This is due to little to no human contact and socializing with peers. Both students and teachers alike are prone to loneliness in virtual learning.
6. **Limited:** Digital learning does not apply to all disciplines and subjects. Areas that require practical's like engineering, medical science, and other STEM subjects cannot be implemented fully with digital classes. Moreover, some practical's cannot be learned virtually.
7. **Lack of Good Internet connection:** As we all know that online classes/ learning are more flexible and accessible from anywhere conveniently with the help of a good internet connection. If you are failed to connect your phone or computer with good internet connectivity then you may miss a lot of important stuff because of buffering. Also, for a good internet connection parents need to spend money on a monthly or yearly basis which is a disadvantage for poor and middle-class families.
8. **Prevention of cheating is difficult:** Unlike traditional learning where teachers can personally monitor students. Digital Online Classes make it quite difficult for teachers to assess their students during exams. The teachers will have no idea if students cheat on the test or not as they are not physically there to assess them.
9. **Limited availability of technological devices:** While we look at the domain of digital learning, it is imperative to consider the availability of the right devices to every student for accessing digital content. Not a lot of people in rural India have access to personal laptops or computers, and phone screens are not conducive to long learning hours. Also, data packs and their costs can be a big deterrent both for teachers as well as learners, especially for live classes. Many students either don't have personal laptops/smartphones or they are available for a limited time. Hence, the learning remains restricted with the limited availability of technological devices.
10. **Lack of Familiarity with Digital Technology:** While Smart Classrooms and Digital Learning have already made a way in urban educational setups, some rural countries still rely on traditional teaching methods for their lessons. Therefore, shifting from traditional pedagogical methods to the digital one cannot happen overnight. Teachers as well as students require proper training and more user-friendly platforms to make them familiar with digital technology so that they can be comfortable teaching/learning using them.
11. **Shortage of Teachers:** Shortage of teachers or the poor teacher-to-student ratio in villages pose another challenge towards making learning entirely digital in such areas. To make complete digitization of education in rural areas, this ratio needs to be improved and a large number of skilled and well-trained teachers

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

are required so that each and every student receives complete attention even during an online class. While the contemporary online classroom solutions are designed to facilitate engagement and intuitiveness among students towards learning, a teacher's guidance and attention remain indispensable for learners.

Some recommendations for Online and Digital Education challenges for rural and mountainous part

1. When it comes to Online Education or E-Learning, rural population is not completely equipped with utilities like fast internet, uninterrupted power supply and electronic devices. There have been improvements regarding basic infrastructural facilities but many rural areas in India are still grappling with these challenges to make education completely digital or online.
2. These are prominent hurdles that come in the way of enabling online education in the rural regions of India. Though the power and network infrastructure have improved leaps and bounds in the remote areas of the country, there is still a room for improvement. Teachers and students in villages are becoming more accepting towards digital means of learning, but the infrastructural facilities there have not developed fully to become at par with what online learning require. Steady flow of electricity and lack of high speed internet still pose major problems for the rural population.
3. With the Covid-19 putting a halt on classroom learning sessions, online learning has paved a new way to retain normalcy for students and teachers. It is heartening to see that not only urban educational institutes, but the state-run schools in rural areas have also gone digital and resorted to online classes to avert academic losses. Although, not every village and town in India is infrastructural developed to sustain online education, it is motivating to see many rural schools and colleges adapting completely to e-learning during these times. Also, many affordable and low-bandwidth e-learning solutions are coming up with multi-lingual platform to facilitate easy and convenient online learning classes in rural India.
4. In the last few years, we have observed substantial changes in rural India regarding education, infrastructure and other facilities. With the continuous support from government and innovations coming up in digital technology, online learning will be made affordable and accessible.
5. In India, people are relying heavily on strong internet connections, computers, or smartphones to get back to business during the new normal. The crisis has nudged students to pick up e-learning opportunities, as there is no end in sight. As the country takes to online education, the current pandemic is impacting rural students more than those who live in cities.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

6. However, e-learning is transforming the sector even in remote rural areas. Tier-3 and tier-4 towns are upping the ante by investing in the enhancement of digital education processes. While many are making the most of what online learning offers, local authorities are finding it tough to integrate high-speed internet facilities. Moreover, people in rural areas have to also deal with intermittent power supply and older electronic devices, which are often a hindrance to seamless access.
7. Unfortunately, students in rural India are denied the newest devices and levels of accessibility to online content that urban Indians enjoy daily. Unlike their counterparts in cities, a lower percentage of students in villages possess desktop or laptop computers. They depend on their family members' mobile phones for learning and attending classes, making it an arduous exercise. Watching small screens to consume as much information as possible for long hours could be detrimental to students' health.
8. Furthermore, purchasing data plans for learning could also incur a lot of expenses for families who face financial constraints. It could further affect the participation levels of both teachers and students concerning live classes. Digital literacy and the digital divide have been serious concerns for our country for over a decade. Many teachers and students in rural areas are not able to match up to the technical skills of educationalists and students in cities.
9. They face roadblocks when moving from offline to online education, which could be a reason for discontentment amongst rural communities. Collective efforts of civil society organizations, policymakers and the government are required to create a user-friendly digital interface so that teachers and students find it conducive for uninterrupted learning.
10. On the bright side, all the stakeholders have made significant investments in improving access to digital services and e-learning; building on pre-existing infrastructure could ease the process of digital inclusion. Teachers would be able to transition smoothly if they receive the requisite support. Local and national governments must work together with the IT and detach sectors to speed up the process of bringing innovative and cost-effective online education tools to rural India.

CONCLUSION

According to the survey, there is a sharp rural-urban digital divide, with 24 per cent of urban students attending regular online classes while it is just 8 per cent for rural kids.

A mere 8 per cent of students in rural India are regularly attending online classes. About 37 per cent are not studying at all, according to a new study that has recorded the extent of learning losses amongst children with the schools remaining shut for

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

the past one and a half years. In addition, the financial stress caused by the pandemic has led to the dropping out of many students from private schools. Over a quarter of those enrolled in private schools switched to government schools during the COVID-19 induced lockdown, the reasons being insufficient family income or the online education not going well for their kids, The Indian Express reported.

In March last year, around one-fifth out of the 1400 surveyed children were enrolled in private schools, among which a quarter migrated to government schools by August 2021. Moreover, a ground assessment by the surveyors revealed that only 14 per cent of rural students studying in government schools and 20 per cent of urban students have not received their midday meal substitutes in the form of foodgrain and money, despite the Union government's order. The survey also shows that 50 per cent of the students in the 5th standard are able to read texts meant for Class 2. About 75 per cent of parents feel their child's reading and writing abilities have drastically gone down during the COVID-induced lockdown. The pre-lockout learning gap, coupled with a decline in reading and writing abilities and mass promotions, is a "recipe for disaster", the report states.

REFERENCES

[1] https://thelogicalindian.com/education/*covid-impact-only-8-rural-children-attend-online-classes*-37-not-studying-at-all-says-study-30586

[2] Kiran Dham, CEO, *Globus Infocom* Ltd.)

[3] *"Teaching with Digital Technologies". www.education.vic.gov.au.* Retrieved 2017-06-18.

[4] *"Digital Learning: Data, Trends, and Strategies You Need to Know". www.schoology.com.* Retrieved 2017-10-04.

[5] *https://en.wikipedia.org › wiki ›Digital learning*

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

शब्दसंचय

Issue - II
Vol. I
Jan-Feb. 2021

ISBN - 978-81-947409-0-2

पैजगंगा प्रकाशन

(3)

ADVISORY BOARD

- Dr. Rajesh Jaipurkar
  Pro Vice Chancellor, SGB Amravati University, Amravati
- Dr. Manimala Puri
  Director Academics at Symbiosis Open Education Society,
  Former Pro President K.N. Modi University, Jaipur, Rajasthan
  Former Director A.I.C.T.E., New Delhi
- Dr. Dipak Dhote
  Principal, Brijlal Biyani College, Amravati
  Senate, Academic Council Member & Chairman BOS of Electrincis,
  Former Dean of Science faculty SGB Amravati University, Amravati
- Dr. Vilas Chavan
  Professor & BoS Member, The Maharaja Sayajirao University of Baroda, Gujrat
- Prof. Dr. Satishchandra Sharma
  Dean, Baba Mastnath University, Rohtak, Hariyana
- Dr. Santoshkumar Hamoannavar
  Professor, School of Electrical & Elecronic Engineering
  REVA University, Kattigenahalli, Bengaluru, Karnataka
- Dr. Rajesh Karpe
  Dr. Babasaheb Ambedkar Marthwada University, Aurangabad

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Issue - II
Vol. I
Jan-Feb. 2021

ISBN - 978-81-947409-0-2

REVIEW COMMITTEE

- Dr. Mustajeeb Khan
  Dr. Babasaheb Ambedkar Marthwada University, Aurangabad
- Dr. Kailas Ambhure
  Dr. Babasaheb Ambedkar Marthwada University, Aurangabad
- Dr. Sagar Jambhorkar
  CGOA, Gazette Officer Group A, Ministry of Defence, GOI, NDA, Khadakwasla, Pune, Maharashatra
- Dr. Taher Pathan
  HOD, Dept. of Marathi, Aligarh Muslim University, Aligarh, U. P.
- Prof. Sidique Mansuri
  Jazan University, Saudi Arebia
- Dr. Santosh Bansod
  BoS Chairman, SGB Amravati University, Amravati
- Dr. Vishal Panse
  LBSANGSAGC College S. Kherda, Maharashatra

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

शब्दसंचय

Issue - II
Vol. I
Jan-Feb. 2021

ISBN - 978-81-947409-0-2

पैनगंगा प्रकाशन

INDEX

1	१९२० चे नागपूर काँग्रेस अधिवेशन प्रा. डॉ. रफिक शेख	1-3
2	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संघर्षातून उत्कर्षाचा मूलमंत्र देणारे प्रेरणास्थान संघर्ष बळीराम सावळे, अनिल कान्हुजी दिपके	4-6
3	दहशतवाद आणि भारताची भुमिका बालाजी भाऊसाहेब दळवे	7-8
4	भागवतपुराणाधारे गृहस्थाला सदाचाराची दिशा प्रा.डॉ.मंजुश्री श्रीपाद नेव्हल	9-12
5	दलित स्त्रीवाद : एक व्यापक दृष्टिकोण प्रा. डॉ. विष्णूपंत इंगवले	13-17
6	इतिहास दर्शन में प्रगति की अवधारणा तथा व्यक्तिकी भूमिका प्रा. डॉ. कविता राजेंद्र तातेड	18-27
7	आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार यशवंतराव चव्हाण प्रा.डॉ.मिलिंद भिवाजी कांबळे	28-30
8	पंढरपुर विठ्ठल मंदिर आंदोलनाचा ढाण्या वाघ : वैष्णववीर - रामदासबोवा मनसुख प्रा.डॉ. दत्तात्रय प्र. डुंबरे	31-43
9	यशवंतराव चव्हाणांची समाज व साहित्यविषयक भूमिका प्रा. डॉ. राम गायकवाड	44-46
10	भारतीय स्त्रीयांचे मुक्तीदाते : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा.डॉ. ओमराज म.गजभिये	47-53
11	ग्रामीण कादंबरी आणि जागतिकीकरणाचे चित्रण प्रा. आशालता नारायण खोत	54-60
12	दलित लेखकांच्या आत्मकथनामधून अभिव्यक्त झालेली दलित स्त्री व्यक्तिरेखा ज्योती इंगळे	61-63
13	महिला सबलीकरण व सामाजिक स्थिती काकासाहेब लक्ष्मण गरुड	64-65
14	वामन होवाळ यांच्या कथेतील सामजिक सांस्कृतिक संघर्षाचे स्वरूप डॉ. करूणा अच्युतराव गायकवाड	66-68
15	कोल्हापूर संस्थनचा स्वातंत्र्य लढा एक नवा दृष्टीकोन प्रा.वसंत ज्ञानदेव ढेरे	69-74
16	कवी सुनील कुमरे यांच्या काही लक्ष्यवेधक कविता प्रा. डॉ. वाल्हेकर ज्ञानेश्वर अंबादास	75-80
17	लोकसहभाग आणि ग्रामीण विकास डॉ. सुनील एस. शेटे गणेश गुलाब पांढरे	81-95
18	'वंचितांच्या शिक्षणातील सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान'' डॉ. माणिक का. शिंदे	96-99
19	नागराज मंजुळे यांच्या उन्हाच्या कटाविरूद्ध या कवितासंग्रहातील जाणिवेचे वेगळेपण पल्लवी दिनकर जमधाडे	100-103
20	माध्यमिक सहशोलेय उपक्रम : राज्यघटनेतील मूल्याभ्यास प्रज्ञा अच्युतराव गायकवाड	104-107
21	भारतातील शेतमाल विक्रीव्यवस्था आणि समस्या प्रा.डॉ.गव्हाळे वी.व्ही.	108-113
22	सम्राट अशोक की आदर्श 'धम्म' नीति डॉ. शहनाज रफिक शेख	114-118
23	सत्यशोधक समाजसुधारणा चळवळ	119-123

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Issue - II
Vol. I
Jan-Feb. 2021

ISBN - 978-81-947409-0-2

पेनरंगा प्रकाशन

	डॉ. मोकाटे नाथा रामभाऊ	
24	छत्रपती शिवाजी महाराजांची कृषीविषयक सुधाराणा प्रा. डॉ. गणेश हरिभाउ घुगे	124-127
25	समकालीन काळात महात्मा गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता प्रा.धनराज लक्ष्मण शिरभैय्ये	128-132
26	पर्यावरणाच्या शाश्वत विकासाबाबत युवकांत असलेली जाणीव : एक अभ्यास डॉ बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर	133-135
27	**Role of literature in sustainable development in post - COVID 19** Dr. Abhay Madhukarrao Patil	136-138
28	**AntiAshtamtic Planta and their Mechanism of Action** Sumedh Mohril	139-145
29	**Digital Library: An Overview in New Era** Prof.Dr.Vijay P.Jadhao	146-150
30	**Educational thoughts of Swami Vivekananda** Dr. Satish R. Mahalle	151-154
31	**Mobile Phone Technology in Physical Education** Ulhas V. Bramhe	155-158
32	**Psychological Complexity in William Shakespeare's 'Hamlet'** Ruprao Devrao Padghan	159-161
33	**Revealing the theme of Emancipation and Self realisation in Anton Chekhov's 'Anna on the Neck' and 'Betrothed'** Pratibha Manohar Galwade, Dr. Abhay M. Patil	162-164
34	**Cultural Conflicts In Bharati Mukherjee's The Tiger's Doughter , Wife And Jasmine** Mr. Meratkar Satish Bhimrao, Dr. Vijay D. Misal	165-168
35	लोकसंगीत एक सांसकृतिक ठेवा प्रा. वैशाली विजय सरोदे	169-174
36	आरक्षण धोरण व वास्तव किशोर कैलास बांबर्डे, डॉ. आघाव एन. बी.	175-178
37	**Protagonist's struggle for freedom in Rama Mehta's 'Inside the Haveli'.** Rahul Ashok Solanke	179-182
38	मध्ययुगीन स्त्रीसंवेदनाविष्कार माधवी महेश पोफळे –टिपरे	183-197
39	वारकरी संप्रदाय आणि नाथ संप्रदाय अंकुश भागवत सोनवणे	198-202
40	थोर कर्तवगार नेतृत्व अहिल्यादेवी होळकर यांचा स्त्रिविषयक व धार्मिक दृष्टिकोन जनार्धन बाबुराव मस्के	203-210
41	**Role of Women's Commission In Womens Empowerment** Manisha Shambhosingh Jadhavraje	211-214
42	**भारतीय शिक्षणात महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या शैक्षणिक तत्वज्ञानाचे योगदान- एक दृष्टीक्षेप** **डॉ. जयश्री लक्ष्मणराव भोसीकर**	215-220

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

शब्दसंचय

Issue - II
Vol. I
Jan-Feb. 2021

ISBN - 978-81-947409-0-2

42

भारतीय शिक्षणात महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या शैक्षणिक तत्वज्ञानाचे योगदान- एक दृष्टीक्षेप

डॉ. जयश्री लक्ष्मणराव भोसीकर
(एम. एस्सी., एम. एड., पीएच. डी.)
सहाय्यक प्राध्यापक, सहयोग सेवाभावी संस्थेचे अध्यापक महाविद्यालय, विष्णुपुरी, नांदेड

प्रास्ताविक:

शिक्षण हा जीवनाचा आधार आहे. शिक्षणापासून आपण आपणास वेगळे करू शकत नाही. प्रत्येक व्यक्ती हा शिक्षण देणारा एक महत्वपूर्ण ग्रंथ आहे. केवळ त्याच्याकडून आपण काय घ्यावे हे आपणास कळायला पाहिजे. शिक्षण ही जीवन जगण्याची गुरुकिल्ली आहे. जीवन म्हणजे काय? जीवन का जगावे, जीवन कसे जगावे, जीवनाची सार्थकता कशामध्ये आहे, जीवन पूर्ण कसे करावे. आपण जीवनातून काय घ्यावे व इतरांना काय दयावे. या सर्व प्रश्नांची उत्तरे म्हणजे शिक्षण होय. तत्त्वज्ञान मानवी जीवनाचा विचार मांडते. त्यामध्ये मानवी जीवनाचे ध्येय काय असावे? जीवन कशा प्रकारे जगावे? याचा विचार मांडला जातो. हा विचार मानवी जीवनात प्रत्यक्षात शिक्षणाद्वारे आणला जातो. त्यावरून शैक्षणिक ध्येय कोणती असावीत? विद्यार्थ्याला कोणत्या प्रकारचे शिक्षण देण्यात यावे? यामधील शिक्षकाची भूमिका कशी असावी? शिक्षक विद्यार्थी संबंध कशा प्रकारचा असावा? अध्यापन पद्धती कशी असावी? शिस्तीचे स्वरूप कसे असावे? हे शैक्षणिक घटक ठरतात. तत्त्वज्ञान संप्रदायाचा परिणाम शैक्षणिक विचारसरणीवर होतो म्हणून या ठिकाणी दोहोंचा विचार करणे अनिवार्य ठरते. महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे शिक्षण व अभ्यासक्रमातून प्रकट होणारे विचार - स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव या त्रयीवर नितांत भरवसा ठेवणारे आणि सामाजिक विषमतेच्या विरोधात आवाज उठविणारे म. फुले हे महापुरुष होते. त्यांना महाराष्ट्राचे मार्टिन ल्यूथर म्हणून ओळखले जाते. ते मानवतावादी विचाराचे होते. त्यांनी मेकॉलेच्या खलित्यास कडाडून विरोध 'शिक्षण हे वरच्या वर्गापासून खालच्या वर्गापर्यंत पाझरत आले पाहिजे' या विचारास फुलेंचा विरोध होता

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

शब्दसंचय

Issue - II
Vol. I
Jan-Feb. 2021

ISBN - 978-81-947409-0-2

पैनगंगा प्रकाशन

शैक्षणिक तत्वज्ञान:

शैक्षणिक तत्वज्ञानामध्ये अध्यात्मवाद, आदर्शवाद, निसर्गवाद, वास्तवतावाद व कार्यवाद या विविध संप्रदायांचा अभ्यास केला जातो. संपूर्ण विश्वरचनेच्या चराचर सृष्टीच्या मुळाशी अतिमानवी, दैवी, चैतन्यपूर्ण म्हणजेच आध्यात्मिक शक्ती विद्यमान आहे व ती या विश्वाचे सजीव व निर्जीव सृष्टी व्यापारांचे संचलन व नियंत्रण करीत असते असे मांडणारे तत्त्वज्ञान म्हणजे अध्यात्मवाद होय, या शक्तीलाच आपण परमेश्वर किंवा परब्रह्म या नावाने संबोधतो. ही शक्ती सर्वज्ञ, सर्वव्यापक व सर्वनियामक आहे. तीच अंतिम सत्याचे खरे स्वरूप होय. अध्यात्मवादाचे हे तत्त्वज्ञान वेद, उपनिषद, गीता, न्याय वैशेषिक, सांख्य योग, मीमांसा वेदान्त ही षडदर्शने या तत्त्वज्ञानपर ग्रंथांमधून अभिव्यक्त झालेले आहे.

निसर्गवादी तत्वज्ञान:

निसर्गवाद या विश्वाच्या मुळाशी ईश्वर किंवा अन्य कोणतीही दैवी शक्ती नसून केवळ निसर्ग हेच सत्य आहे असे मानतात. सृष्टीचा व्यवहार हा निसर्ग नियमांनुसार, भौतिक नियमांनुसार चालतो असे ते मानतात. निसर्गवादानुसार विश्वाचे मूळ स्वरूप हे चैतन्यदायी नसून ते जड आहे आणि जड वस्तू हेच अंतिम सत्य आहे. निसर्गवादात शिस्तीचा नैसर्गिक परिणामाचा सिद्धान्त प्रतिपादन केलेला आहे. Discipline by Natural Consequences Theory शिस्तीच्या संदर्भात महत्त्वाचा आहे. हर्बट स्पेन्सरने यासंबंधी आपले मत मांडले आहे की, जेव्हा मूल पडते किंवा टेबलाला त्याचे डोके आपटते तेव्हा त्यास वेदना होतात या दु:खाचे स्मरण त्यास अधिक सतर्क बनवते. दु:खाच्या पुन:पुन्हा होणाऱ्या अशा अनुभवामुळे अंततः ते आपल्या कार्यात शिस्तबद्ध होऊन जाते. यानुसार निसर्गवादाने निसर्ग नियमांमुळे अंगी येणाऱ्या स्वयंशिस्तीचा पुरस्कार केलेला लक्षात येतो. माणसाला जसा अनुभव येतो, तसेच या जगाचे स्वरूप आहे, परंतु अनुभव आला नाही तर जगाचे अस्तित्व नष्ट होत नाही. जग हे एक वस्तुनिष्ठ सत्य आहे हे त्रिकालाबाधित सत्य आहे. कारण कालही ते होते, आजही ते आहे आणि उद्याही ते राहणार आहे. त्याचे अस्तित्व हे कोणाच्या अनुभवावर अवलंबून नाही.

वास्तवतावादी तत्वज्ञान:

वास्तवतावादी आपल्या अनुभवांवर विश्वास ठेवतात, परंतु आपणाला ज्या गोष्टींचा अनुभव नाही ती गोष्ट अस्तित्वात नाही असे ते म्हणत नाहीत. त्यांच्या मते, सत्याचे स्वरूप स्वयंसिद्ध आहे, मानव अनुभवनिरपेक्ष आहे. आदर्शवाद किंवा कार्यवाद मानतो त्याप्रमाणे ते अनुभव सापेक्ष नाही. यावरून वास्तवतावाद ही आदर्शवाद आणि निसर्गवादाविरूद्ध झालेली प्रतिक्रिया आहे. वास्तववादी विश्वामध्ये

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

शब्दसंचय

Issue - II
Vol. I
Jan-Feb. 2021

ISBN - 978-81-947409-0-2

सत्य हे शाश्वत, चिरंतन, अपरिवर्तनीय असे काहीही नसून ते सर्व अनिश्चित व नित्य परिवर्तन होणारे आहे असे मानणारे आहेत.

कार्यवादी तत्त्वज्ञान:

जे प्रयत्न अनुभवास येईल तेच सत्य असे कार्यवादी तत्त्वज्ञानात मानले जाते. ज्या गोष्टींचा आपण अनुभव घेऊ शकत नाही, ज्याची सतत्या आपण सिद्ध करून शकत नाही, ज्याचा पडताळा घेता येत नाही अशा काही गोष्टी सत्य नसून केवळ भास आहेत. त्याच्या मागे धावून मानवाचे कल्याण तर होणार नाहीच उलट ते निष्क्रिय बनेल या विचारसरणीनुसार कार्यवादी विचारसरणी ही नास्तिकवादी आहे हे लक्षात येते. विज्ञानावर आधारीत विचारसरणीला ते प्राधान्य देतात. महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार शैक्षणिक उपपःजवळ जाणारे आढळतात.

महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार:

महात्मा फुले हे शिक्षण शास्त्राचे अभ्यासक नव्हते, त्यांना प्रचलित समाजातून व आपल्या शैक्षणिक कार्यातून जे शैक्षणिक अनुभव मिळाले त्यामधून त्यांनी आपले शैक्षणिक विचार मांडले. कोणत्याही शैक्षणिक उपपत्तींचा त्यांच्या शैक्षणिक विचारांवर प्रत्यक्षपणे प्रभाव पडलेला नव्हता. त्यांच्या शैक्षणिक विचारांची चिकित्सा करता ते शैक्षणिक उपपत्तीजवळ जाणारे दिसतात. त्यांचे शैक्षणिक विचार हे वास्तवतावाद, अध्यात्मवाद, कार्यवाद या शैक्षणिक विचारसरणीजवळ जाणारे आहेत. शैक्षणिक अभ्यासकांनीही असे मानले आहे.

शिक्षणाचे प्रयोजन:

महात्मा फुले यांच्या शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देणाऱ्या खालील ओळी प्रसिद्ध आहेत-विद्येविना मती गेली; मतीविना नीती गेली; नीतीविना गती गेली; गतीविना वित्त गेले; वित्ताविना शूद्र खचले; इतके अनर्थ एका अविद्येने केले. बहुजन समाजाचे अज्ञान, दारिद्र्य आणि समाजातील जातिभेद पाहून त्यांनी ही सामाजिक परिस्थिती सुधारण्याचा निश्चय केला. महात्मा फुले यांनी प्रतिपादन केलेले शिक्षणाचे प्रयोजन अध्यात्मवादी विचारसरणी सारखे असल्याचे दिसते. अध्यात्मवादात एकेश्वरवाद हा मुख्य आहे. सर्व मानव परमेश्वराची लेकरे आहेत. अविद्येमुळे त्यांनी स्वत्व गमावलेले आहे म्हणून त्यांची अविद्या नष्ट व्हावी, त्यांच्या स्वत्वाची जाणीव निर्माण व्हावी यासाठी शिक्षण आवश्यक आहे असे महात्मा फुलेंना वाटते. पारंपारिक अध्यात्मवादात गूढवाद आहे, तसा गूढवाद महात्मा फुले यांच्या विचारात नाही. ते गूढवादाकडे झुकलेले दिसत नाहीत कारण त्यांच्या तत्त्वज्ञानातील अविद्या ही काही अलौकिक, अनादी गूढ वस्तू नसून लौकिक आहे. सामाजिक ऐक्याच्या दृष्टीने त्यांचा तो विचार आहे.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

शब्दसंचय

Issue - II
Vol. I
Jan-Feb. 2021

ISBN - 978-81-947409-0-2

पैनगंगा प्रकाशन

अध्यात्म वादातील जीवनमूल्यांचे व नैतिक मूल्यांचे अधिष्ठान त्यांच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाला आहे. त्यांना पोथीनिष्ठ अध्यात्मवाद मान्य नव्हता. हिंदु धर्म जो चातु:वर्ण्यावर आधारीत होता, ज्यामुळे समाजात विषमता होती त्या तत्त्वज्ञानात समता प्रस्थापित करण्यासाठी सामाजिक परिस्थितीनुसार परिवर्तनाची आवश्यकता महात्मा फुलेंना वाटली.

सामाजिक वास्तववाद:

महात्मा फुले ईश्वराला मानणारे होते पण मुर्तीपूजा त्यांना मान्य नव्हती. परमेशवर हा निर्गुण निराकार आहे. तो सर्वच ठिकाणी सामावलेला आहे. अशा परमेश्वराला अनन्य भावाने शरण जावे, असे महात्मा फुलेंनी सांगितले. हिंदू धर्मातील गढूळपणा काढून धार्मिक बंधनात अडकलेल्या व्यक्तीचा विकास करणे हे त्यांच्या आध्यात्मिकतेचे सूत्र होते. महात्मा फुलेंना माणुसकी निर्माण करण्यासाठी शिक्षणात मानवता धर्म व सर्व धर्म समभाव आवश्यक वाटत होते. महात्मा फुले यांचा वास्तववाद नैसर्गिक वास्तववाद नाही तो सामाजिक वास्तववाद (Social Realism) आहे. समाजातील उपेक्षित जनतेचे शोषण शिक्षणातून जोपर्यंत थांबत नाही तोपर्यंत शिक्षणात वास्तववादी दृष्टीकोन येणार नाही अशी त्यांची भूमिका होती. वास्तव परिस्थितीला शरण जाण्यापेक्षा संघर्षातून वास्तवाला सत्य स्थितीत आणणे यासाठीच त्यांचे सार्वजनिक सत्यधर्म प्रस्थापनेचे तत्त्वज्ञान होते. जे आजचे वास्तव आहे ते सत्य नसून तो सत्याचा आभास आहे.

वास्तवाला सत्याच्या पातळीवर आणणे शिक्षणातील सार्वत्रिकरण व सक्तीचे शिक्षण हे आजच्या शिक्षणाचे कार्य आहे. उद्याचा नवसमाज बनविण्याकरता शिक्षणाचे ते कार्य आहे व शिक्षणाद्वारे ते आज झाले पाहिजे असा त्यांचा शिक्षणातील वास्तववाद होता'. त्यांचे संपूर्ण जीवन व त्यातील अनुभव यातून सामाजिक वास्तववाद प्रतीत होतो. महात्मा फुले हे सामाजिक समतेच्या चळवळीचे आद्य प्रवर्तक होते. समाजामध्ये जागृती निर्माण करण्यासाठी स्पृश्य अस्पृश्य हा अमंगल भेद नष्ट करण्यासाठी त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. बहुजन समाजामध्ये जागृती घडवून आणणे हा सत्यशोधक समाजाचा मूळ उद्देश होता. 'सर्वसाक्ष जगत्पती त्याला नकोस मध्यस्थी' हे सत्यशोधक समाजाचे ब्रिदवाक्य होते.

समता, बंधुता व स्वातंत्र्य प्रस्थापित करून एकसंघ समाजवादी समाजरचना उदयास यावी यासाठी फुलेंनी शिक्षण हे माध्यम निवडले. या विचारामुळे ते सामाजिक वास्तववादी होते याचा प्रत्यय येतो. महात्मा फुल्यांनी पुण्यात सुरू केलेल्या शाळासंबंधीचे कागदपत्रांद्वारे त्या काळात त्यांच्या शाळेत

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

शब्दसंचय

Issue - II
Vol. I
Jan-Feb. 2021

ISBN - 978-81-947409-0-2

कोणते विषय शिकवले जात होते याची माहिती आपणांस मिळते. प्रचलित समाजाच्या गरजा लक्षात घेऊन फुलेंनी हा अभ्यासक्रम तयार केला होता.

सोपा अभ्यासक्रम:

सोपा सुटसुटीत व समाजाच्या प्राथमिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी हा अभ्यासक्रम उपयुक्त होता. या अभ्यासक्रमांमधून त्यांचा शिक्षणातील वास्तवतावादी दृष्टीकोन दिसतो. हा अभ्यासक्रम पुढीलप्रमाणे

वर्ग पहिला : वाचन : इसापनिती ७० पाने, बाळशास्त्रीकृत हिंदुस्थानचा इतिहास, जनावरांचे वर्णन, मोडी वाचणे, व्याकरण, शुद्ध लिहिणे व ग्रंथावरून व्याकरण करणे, भुगोल, युरोप, एशिया व हिंदुस्थानचे नकाशे, बाळबोध व मोडी अक्षर वळविणे, एकेरी इष्टाशिक पावेतो गणित, बाळमित्र भाग पहिला यांची १०० पाने, करणे महाराष्ट्र बखरेचा संक्षेप.

वर्ग दुसरा : वाचन : शालापयोगी ग्रंथ, नीतीदर्पण २८ पाने, जगती जोत ३० पाने, मोडी वाचणे, विशेषण पावेतो व्याकरणशास्त्र, भूगोलविद्या, एशियाचा नकाशा, व्याख्यांपावेतों, गणित संख्या परिणामपर्यंत.

वर्ग तिसरा : वाचन : लिपीधारा, २० पाने, एकापासून शंभरपर्यंत अंक, मूलाक्षरे. " वास्तवतावादी शिक्षणाच्या प्रयोजनांना अनुसरूनच महात्मा फुले यांनी शिक्षणाची संकल्पना मांडलेली दिसते.

स्त्री-शिक्षणाचा पाठपुरावा:

पूर्वीच्या काळामध्ये या परिस्थितीत स्त्रियांनी शिक्षण घेणे म्हणजे अधर्मच करणे होय. त्यामुळे स्त्रियांसाठी शिक्षणाची दारे कायमची उघडली जावी, म्हणून म. फुलेंनी स्त्री-शिक्षण मोहीम सर्वप्रथम हाती घेतली. शिक्षण हे समर्थ स्त्री म्हणून जगण्यासाठी दिले जावे. स्त्रियांचा खरा धर्म त्यांना शिक्षण देणे होय. स्त्रियांच्या मानसिकतेसाठी व सक्षम स्त्री घडवण्यासाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही. हे ओळखून म. फुलेंनी आपल्या पत्नीस शिक्षण देऊन आदय शिक्षिका म्हणून कार्यास सुरुवात केली आणि स्त्री-शिक्षण मोहमेस सुरुवात केली. 'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ती जगाते उध्दारी' या तत्वाने ते भारावून गेले. याबाबतीत ते म्हणतात, मुलांच्या कर्तव्याचे मार्गदर्शन मातेकडून होते, कर्तव्याची जाणीव झाली तरच देशाची प्रगती होते.

समारोप:

तसा वास्तविक जीवनात जरूरी असणारा अभ्यासक्रम मांडला. याचप्रमाणे महात्मा फुले यांच्या शिक्षणविषयक विचारात कार्यवाद शैक्षणिक विचार दिसतो. महाविद्यालयीन शिक्षणाचे स्वरूप स्पष्ट करतात, महात्मा फुले सरकारी महाविद्यालयातून दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाचे स्वरूप सर्व साधारण

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

शब्दसंचय

Issue - II
Vol. I
Jan-Feb. 2021

ISBN - 978-81-947409-0-2

जीवनातील गरजा भागविण्याच्या दृष्टीने उपयोगी असावे, परंतु त्याचे स्वरूप असे नसून कारकून निर्मिती करणारे आहे. हे शिक्षण जीवनोपयोगी नाही. केवळ उच्च वर्ग याचा लाभ घेवू शकत होता. सामान्य लोकांसाठी त्याची उपयुक्तता नव्हती कारण मोठा वर्ग शेतकरी, सामान्य व कनिष्ठ वर्गांपैकी होता. जो दीर्घकाळ शिक्षणापासून वंचित होता, त्यामुळे महात्मा फुले यांनी शिक्षणामध्ये वाचन, लेखन, हिशोब याबरोबरच शेतकी शिक्षण देण्यावर भर दिला. म्हणजेच शिक्षण हे जीवनोपयोगी असावे या कार्यवादी विचारसरणीशी महात्मा फुलेंचे विचार मिळतेजुळते होते.

मनुष्य कतृत्वाला आवाहन करणारा कार्यवाद जोतिबा फुले यांना मान्य होता. पण मानव या परिभाषेत विशिष्ट वर्गातील व्यक्तीच समाविष्ट होतात व इतरांना मानव म्हणून जीवन जगण्याचेही नशिबी येत नाही ही जोतीबांची व्यथा होती. म्हणून शिक्षणातून उच्च वर्णियांची मक्तेदारी संपुष्टात यावी अशी त्यांची विचारसरणी होती. महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार शैक्षणिक सिद्धांतातील त्यांचे महत्त्व जाणल्यास त्यांच्या शिक्षणाचे महत्त्व अधिक स्पष्ट होते. आजही महात्मा फुले शिक्षण विचारांची गरज समाजाला जाणवतांना दिसते. शिक्षण हा तिसरा डोळाच मानले जाते आणि त्यामुळेच म. फुले यांनी शिक्षणावर अधिक प्रकाश टाकला आहे आणि शिक्षण कोणत्याही एका व्यक्तीची मक्तेदारी न बनता, सर्वांना शिक्षण मिळावे, शिक्षणाचा प्रसार होऊन, ज्ञान व विचारांची वृद्धी व्हावी यासाठी म. फुलेंनी योगदान दिले.

संदर्भ:

१ कुंडले म., शैक्षणिक तत्त्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र

२ कीर ध., मालशे स. गं. आणि फडके य. दि. (संपा.) महात्मा फुले समग्र वाङ्मय

३ पाटील ली. आणि कुलकर्णी वि. म.: शिक्षणाचे तत्त्वज्ञानात्मक अधिष्ठान

४ पवार ना. ग., उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षणतज्ज्ञ

५ पंडित ब. बि., मोरे ल, आणि पठाण य.,उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षक

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

May - June
2021
Issue I, Vol

शब्दसंचय
विश्व साहित्य व मराठी साहित्य : वैश्विक परिप्रेक्ष्य
ISBN - **978-81-947409-5-7**

पैनगंगा
प्रकाशन

INDEX

1	मध्ययुगीन साहित्यातील संत कवयित्रींचे योगदान प्रा. मीरा दत्तू गायकवाड	1 - 12
2	पंढरपूरची वारी : एक अभ्यास अंकुश भागवत सोनवणे	13 - 21
3	वारकरी संप्रदाय व संत तुकारामांचे तत्त्वज्ञान लक्ष्मण गजानन गणगे	22 - 31
4	मराठी मुस्लीम कादंबरीतील भाषा विलास माणिकराव शिंदे	32 – 39
5	वैश्विक साहित्यात संत तुकाराम महाराजांच्या अभंगाचे स्थान स्मिता संदेशराव मांडेकर (नागपूरकर)	40 – 43
6	गो.पु.देशपांडे यांची प्रायोगिक नाटके प्रा.डॉ.विश्वास पाटील (कौलवकर)	44 – 48
7	प्रतिमा इंगोले यांच्या "पार्टटाईम"मधील शैक्षणिक जीवनजाणीव माधवी महेश पोफळे - टिपरे	49 – 63
8	महात्मा बसवेश्वर यांचे विचार : वैश्विक परिप्रेक्ष्य सायली उमाकांत शेटे	64 – 66
9	विश्वसाहित्य व मराठी साहित्य : व्याप्ती व मर्यादा डॉ. विष्णू नामदेव लांडे	67 – 73
10	विश्वसाहित्य संकल्पना व स्वरूप डॉ.मिलिंद भिवाजी कांबळे	74 – 78
11	जैन साहित्य में वर्णित आर्थिक तत्त्वों का ऐतिहासिक अध्ययन डॉ. प्रा. कविता आर. तातेड	79 – 90
12	"खरा तो एकचि धर्म" डॉ. द. प्र. डुंबरे	91 – 93
13	अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथा साहित्यातील समाजवास्तव चित्रलेखा गाठाळ	94 – 100
14	आंबेडकरवादी विचार धारा : ओमप्रकाश वाल्मिकी जया शिंदे	101 - 104

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

May - June
2021
Issue I, Vol

शब्दसंचय
विश्व साहित्य व मराठी साहित्य : वैश्विक परिप्रेक्ष्य
ISBN - 978-81-947409-5-7

पैनगंगा प्रकाशन

15	राजन खान यांचे साहित्यलेखन डॉ. राम गायकवाड	105 – 109
16	मुस्लिम मराठी कथेतून चित्रित झालेले समाजजीवन प्रकाश गणपती सुरवशे	110 - 115
17	अण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबरी विश्वातील समाजजीवन समाधान एकनाथराव खलसे	116 – 119
18	हिंदू समाजामध्ये आंतरजातीय विवाह : एक अवलोकन स्मिता ब्रह्मानंद चव्हाण, डॉ. राजकुमार म्हस्के	120 – 125
19	"सामाजिक सद्भाव एवं वैश्विक शांती में धर्म / धम्म की भूमिका" डॉ. अशोक पांडुरंग सरवदे	126 – 129
20	राजर्षी शाहू महाराजांचे आरक्षण विषयक धोरण आणि सद्यस्थिती डॉ. भाऊसाहेब यशवंता जाधव	130 – 132
21	मुक्तिबोधः संघर्षशील वैचारिकता के विविध आयाम सहा. प्रा. प्रकाश आनंदा लहाने	133 – 140
22	**The use of English in social media and communication** S. B. Meratkar, Dr.Vijay Dashrath Misal	141 – 146
23	**Library and Changing Knowledge Resources** (E Resources, AV Aids) Pravin A. Joshi	147 – 152
24	**Poverty in India is an important issue** **Sushen Narayan Maind**	153 - 160
25	संत नामदेवांचे वारकरी संप्रदायाद्वारे सामाजिक सुधारणेतील योगदान दळवे अतुल तानाजी	161-167
26	**Role of Government Scheme in Indian Agriculture and Rural Development** **Jadhav Deepak Ramesh**	168-180
27	**The Female Life Expressed Through the Abhanga of Sant Janabai** **Manisha Shambhosingh Jadhavraje**	181- 185
28	बी. एड. छात्राध्यापाकांची रूसोप्रणीत शैक्षणिक तत्वज्ञानाच्या निसर्गवादाबद्दल असलेली मनोभूमिका – एक अभ्यास डॉ. जयश्री लक्ष्मणराव भोसीकर	186-192

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

May - June
2021
Issue I, Vol III

शब्दसंचय
विश्व साहित्य व मराठी साहित्य : वैश्विक परिप्रेक्ष्य
ISBN - 978-81-947409-5-7

पैनगंगा प्रकाशन

28

बी. एड. छात्राध्यापाकांची रूसोप्रणीत शैक्षणिक तत्वज्ञानाच्या निसर्गवादाबद्दल असलेली मनोभूमिका – एक अभ्यास

डॉ. जयश्री लक्ष्मणराव भोसीकर
(एम. एस्सी. , एम. एड. , पीएच. डी.)
सहाय्यक प्राध्यापक, सहयोग सेवाभावी संस्थेचे अध्यापक महाविद्यालय,
विष्णुपुरी, नांदेड
मोबाईल : ९४२३१६६७९५
इमेल- jayablahorkar@gmail. com

प्रास्ताविक:

शाळा ही संस्था उदयास आली आणि शिक्षकी व्यवसायाला सुरुवात झाली. पुढे मानवाच्या विचारांची प्रगती होत गेली व जीवनातील समस्यांबाबत विचारवंत वेगवेगळे सिद्धांत मांडू लागले. मानवाचे सर्वसामान्य स्वरूप व त्याची प्रगती यांविषयीचे विचारही मांडण्यात येऊ लागले. शिक्षण म्हणजे, ज्ञान, कौशल्ये व अभिवृद्धी यांचे संपादन असल्याने तत्त्ववेत्त्यांनी शिक्षणविषयक सिद्धांत मांडण्याचे प्रयत्न केले. सुरुवातीच्या काळात शिक्षण ही एक कला मानली जाई; तथापि शास्त्राच्या प्रगतीचा शिक्षणविषयक विचारांवर प्रभाव पडून शिक्षण हे कलेबरोबर शास्त्रही आहे, असे मानण्यात येऊ लागले. तत्वज्ञान हा प्राचीन काळापासून ज्ञानाचा एक आदरणीय प्रांत आहे. अंतिम सत्याचे दर्शन घडविणारे ते दर्शनशास्त्र आहे. ज्या समस्यांना दैनंदिन जीवनात आपल्याला तोंड द्यावे लागते, त्या समस्यांचे स्पष्टीकरण, वर्गीकरण व संघटन तत्वज्ञान करते. तत्वज्ञान माणूस ओळखायला शिकवते. तत्वज्ञानाचा जन्म जिज्ञासेतून झाला आहे. तत्वज्ञान ही जीवनाची कला आहे. ती माणसाला जगायला शिकविते. (Art of Living) सुखी व समाधानी, सदाचारी व विवेकी, निश्चयी व निष्ठावंत जीवन जगायचे ते एक प्रभावी व उपयुक्त साधन आहे. जगात प्रत्येक व्यक्तीचे वेगळे असे स्वत:चे तत्वज्ञान असते. शिक्षणाचा व तत्वज्ञानाचा घनिष्ठ संबंध आहे. शिक्षणावर तत्वज्ञानाचा प्रभाव आहे.

निसर्गवाद :

बुद्धिमत्तेच्या जोरावर आज अनेक क्षेत्रे पादाक्रांत केली आहेत. 'विद्येनेच मनुजा आले श्रेष्ठत्त्व या जगामाजि' हे कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांचे उद्गार पूर्णपणे सार्थ ठरले आहेत. शिक्षणाच्या साहाय्याने मानवाने समाज, संस्कृती, धर्म, राज्यसंस्था यांची स्थापना केली. बुद्धिच्या जोरावर अनेक वैज्ञानिक शोध लावून मानव चंद्रावर पोहोचला आहे. आज नवनवीन शिक्षणाची दालने खुली होत आहेत. माहिती-तंत्रज्ञानाच्या या युगात ज्ञानाचा विस्कोट झाला आहे. चहूबाजूंनी आज मानवाला ज्ञानप्राप्ती होत आहे आणि त्यामुळेच आज तो यशाच्या शिखरावर पोहोचला आहे. औद्योगिक, सामाजिक, वैज्ञानिक, शैक्षणिक, राजकीय इ. क्षेत्रातील मानवाची प्रगती ही त्याच्या शिक्षणाचीच पोचपावती म्हणावी लागेल. शिक्षणाशिवाय मानव पशुतुल्य समजला जातो.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

May - June 2021
Issue I, Vol III

शब्दसंचय
विश्व साहित्य व मराठी साहित्य : वैश्विक परिप्रेक्ष्य
ISBN - 978-81-947409-5-7

त्याने स्वत:चे आचारविचार यामध्ये शिक्षणाच्या सहाय्याने बदल घडवून आणलेला दिसून येतो. म्हणून मानवी जीवनात शिक्षणाला महत्वपूर्ण स्थान आहे. निसर्गवाद ही तत्वज्ञानाची महत्वपूर्ण शाखा आहे. रूसो, ॲडास, पर्सिनन हे निसर्गवादाचे प्रमुख पुरस्कर्ते आहेत. रुसो हा निसर्गवादाचा प्रवर्तक होता. जे जे निसर्ग देतो ते शुद्ध व सात्विक असते. मनुष्य त्यामध्ये मध्यस्थी करतो आणि सर्वांचे वाटोळे करून टाकतो असे विचार फ्रेंच तत्वज्ञ रुसोने मांडले आहेत. विश्वाचे सर्व व्यवहार निसर्गनियमानुसार चालतात. परमेश्वर आहे, ही संकल्पना निसर्गवाद्यांना मान्य नाही. ते परमेश्वराचे अस्तित्व नाकारतात. निसर्ग हाच सर्वश्रेष्ठ आहे. निसर्गनिर्मित प्रत्येक गोष्ट सुंदर, पवित्र व शुद्ध असते. असा निसर्गवाद्यांचा दावा आहे. माणसाच्या हाती आल्यावरच प्रत्येक बिघडते व अशुद्ध बनते असे त्यांचे मत आहे. रूसोला निसर्गवादाचा जनक मानला जातो.

सूचक शब्द (Keywords): शैक्षणिक तत्वज्ञान, शिक्षण व तत्वज्ञान संबंध, निसर्गवाद.

संशोधन शीर्षक:बी. एड. छात्राध्यापाकांची शैक्षणिक तत्वज्ञानाच्या निसर्गवादाबद्दल असलेली मनोभूमिका – एक अभ्यास

संशोधनाचे महत्व:

शिक्षणाची ध्येये शैक्षणिक तत्वज्ञानाच्या केंद्रस्थानी असतात. तत्वज्ञान जीवनाची ध्येये निश्चित करते आणि ती प्रत्यक्षपणे साध्य करण्यासाठी शिक्षण मदत करते. जीवनाची ध्येये शिक्षणाच्या माध्यमातून साध्य करता येतात असे म्हणतात की, शिक्षणाची ध्येये आणि मानवी जीवनाची ध्येये सुसंगत असतात. (Aims of Education are co-relative to ideals of life) जीवनध्येयांची व शिक्षणाच्या ध्येयांची फारकत झाल्यास शिक्षण अर्थहीन व निष्फळ होते. तत्वज्ञानाच्या विविध शाखांची ध्येये भिन्न आहेत. आदर्शवादात श्रेष्ठ जीवनमुल्यांचे संस्कार व मोक्षप्राप्ती, निसर्गवादात निसर्गानुसार व अनुभवजन्य शिक्षण हे प्रमुख ध्येय तर कार्यवादात कृतीतून शिक्षण (Learning by doing) हे शिक्षणाचे ध्येय सांगितले आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्ट:बी. एड. छात्राध्यापाकांची शैक्षणिक तत्वज्ञानाच्या निसर्गवादाबद्दल असलेली मनोभूमिका – एक अभ्यास

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा :

प्रस्तुत संशोधन हे सन २०१९-२०२० मध्येसहयोग सेवाभावी संस्थेचे अध्यापक महाविद्यालय, विष्णुपुरी, नांदेड या महाविद्यालयात बी. एड. पदवीच्या द्वितीय वर्षात शिक्षण घेणाऱ्या छात्राध्यावाकांशी संबंधित आहे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधीकेस अध्ययन व विकासाच्या मानसशास्त्राबाबत बी. एड. छात्राध्यापाकांची असलेली मनोभूमीकेबाबतची सद्यस्थिती अभ्यासावयाची असल्याने संशोधनाची सर्वेक्षण पद्धती वापरली आहे. तसेच माहिती संकलनासाठी प्रश्नावली या साधनाचा आणि माहिती विश्लेषणासाठी शेकडेवारी या सांख्यिकीय साधनाचा वापर करण्यात आला आहे. प्रस्तुत संशोधनात छात्राध्यापाकांना प्रश्नावली पाठवून त्यांचे प्रतिसाद संकलित करण्यात आले आहेत.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

May - June 2021
Issue I, Vol III

शब्दसंचय

विश्व साहित्य व मराठी साहित्य : वैश्विक परिप्रेक्ष्य

ISBN - 978-81-947409-5-7

पैजणगंगा प्रकाशन

संकलित माहितीचे तालीकीकरण:

१) पुढीलपैकी कोणती बाब निसर्गवाद्यानुसार असत्य आहे?	प्रतिसाद	प्रतिशत
अ) निसर्ग हेच जगातील अंतिम सत्य आहे	३	६
ब) निसर्गाच्या शक्तीवर जग चालत नाही	३७	७४
क) जगाचा अंत निसर्गातच होतो	४	८
ड) यापैकी नाही	६	१२
एकूण	५०	१००
2) मुलांचा नैसर्गिक विकास व्हावा म्हणून पालकांनी मुलांच्या स्वाभाविक प्रवृत्ती समजून घ्यावयास हव्यात.	प्रतिसाद	प्रतिशत
अ) निसर्गावादानुसार हे विधान सत्य आहे	३३	६६
ब) निसर्गावादानुसार हे विधान अर्धसत्य आहे	७	१४
क) निसर्गावादानुसार हे विधान असत्य आहे	४	८
ड) यापैकी नाही	६	१२
एकूण	५०	१००
3) जे जे निसर्ग देतो ते शुद्ध व सात्विक नसते. मनुष्य त्यामध्ये मध्यस्थी करतो आणि सर्वांचे सोने करून टाकतो	प्रतिसाद	प्रतिशत
अ) निसर्गावादानुसार हे विधान सत्य आहे	३	६
ब) निसर्गावादानुसार हे विधान अर्धसत्य आहे	९	१८
क) निसर्गावादानुसार हे विधान असत्य आहे	३२	६४
ड) यापैकी नाही	६	१२
एकूण	५०	१००
४) निसर्गवादी विचारवंत मुलांना ------ शिकविणे पसंत करतात	प्रतिसाद	प्रतिशत
अ) पालकांच्या कलांनुसार	३	६
ब) त्यांच्या कलांनुसार	३७	७४
क) शिक्षकांच्या कलांनुसार	४	८
ड) मित्रांच्या कलांनुसार	६	१२
एकूण	५०	१००
५) 'एमिल' या ग्रंथातून ------ तत्त्वज्ञानाचे विचार स्पष्ट होतात.	प्रतिसाद	प्रतिशत
अ) कार्यवादी	३	६
ब) समाजवादी	७	१४

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

May - June 2021
Issue I, Vol III

शब्दसंचय
विश्व साहित्य व मराठी साहित्य : वैश्विक परिप्रेक्ष्य
ISBN - 978-81-947409-5-7

पैनगंगा प्रकाशन

क) रुसोच्या निसर्गवादी	३४	६८
ड) वरील सर्व	६	१२
एकूण	५०	१००
६) एमिल या ग्रंथानुसार ----	प्रतिसाद	प्रतिशत
अ) कृत्रिम बंधनांनी वेढलेल्या समाजातच एमिलला राहावयाचे आहे	३	६
ब) तो असामाजिक राहू शकत नाही, परंतु सामाजिक असुरक्षित तत्वापासून, कुप्रभावापासून व वाईट संस्कारांपासून त्याला वाचविले पाहिजे.	७	१४
क) निसर्गरम्य वातावरणात व नैसर्गिकरित्या त्याचे शिक्षण झाले पाहिजे.	४	८
ड) वरील सर्व	३६	७२
एकूण	५०	१००
७) रुसोने शिक्षणाच्या ---- अवस्था सांगितल्या आहेत.	प्रतिसाद	प्रतिशत
अ) बाल्यावस्था - किशोरावस्था – युवावस्था - वृद्धावस्था	३	६
ब) कुमारावस्था - किशोरावस्था – युवावस्था - शैशवावस्था	३७	७४
क) किशोरावस्था – युवावस्था – शैशवावस्था – वृद्धावस्था	४	८
ड) शैशवावस्था – बाल्यावस्था - किशोरावस्था - युवावस्था	६	१२
एकूण	५०	१००
८) रुसोच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानात ----- यांचा समावेश आहे.	प्रतिसाद	प्रतिशत
अ रुसोची अभावात्मक शिक्षणाची कल्पना	३	६
ब) रुसोचा निसर्गवाद	७	१४
क) रुसोचा निसर्गवाद व रुसोची अभावात्मक शिक्षणाची कल्पना	३४	६८
ड) यापैकी नाही	६	१२
एकूण	५०	१००
९) संस्कारक्षम वातावरण म्हणजे रुसोच्या मते ------ होय	प्रतिसाद	प्रतिशत
अ) शिक्षणाची सुयोग्य पार्श्वभूमी	३३	६६
ब) नैसर्गिक वातावरण	७	१४
क) पहिला गुरु	४	८
ड) यापैकी नाही	६	१२
एकूण	५०	१००

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

May - June
2021
Issue I, Vol III

शब्दसंचय

विश्व साहित्य व मराठी साहित्य : वैश्विक परिप्रेक्ष्य

ISBN - 978-81-947409-5-7

१०) रुसोची ---- शिक्षणाची कल्पना बरीच संकुचित आहे	प्रतिसाद	प्रतिशत
अ) स्त्री	३४	६८
ब) बाल	६	१२
क) समाज	४	८
ड) प्रौढ	६	१२
एकूण	५०	१००

निष्कर्ष:

१) निसर्गालाच जगातील अंतिम सत्य मानतो. निसर्गाच्या शक्तीवर जग चालते आणि शेवटी जगाचा अंत निसर्गातच होतो ही बाब ७४ प्रतिशत छात्राध्यापाकांना ठाऊक आहे.

२) मुलांचा नैसर्गिक विकास व्हावा म्हणून पालकांनी मुलांच्या स्वाभाविक प्रवृत्ती समजून घ्यावयास हव्यात. निसर्गवादानुसार हे विधान सत्य आहे ही बाब ६६ प्रतिशत छात्राध्यापाकांना ठाऊक आहे.

३) जे जे निसर्ग देतो ते शुद्ध व सात्त्विक असते. मनुष्य त्यामध्ये मध्यस्थी करतो आणि सर्वांचे वाटोळे करून टाकतो हे निसर्गवाद्यांचे विधान ६४ प्रतिशत छात्राध्यापाकांना ठाऊक आहे.

४) निसर्गवादी विचारवंत मुलांना त्यांच्या कलांनुसार शिकविणे पसंत करतात, ही बाब ७४ प्रतिशत छात्राध्यापाकांना ठाऊक आहे.

५) 'एमिल' या ग्रंथातून रुसोच्या निसर्गवादी तत्त्वज्ञानाचे विचार स्पष्ट होतात ही बाब ६८ प्रतिशत छात्राध्यापाकांना ठाऊक आहे.

६) एमिल या ग्रंथानुसार कृत्रिम बंधनांनी वेढलेल्या समाजातच एमिलला राहावयाचे आहे. तो असामाजिक राहू शकत नाही, परंतु सामाजिक असुरक्षित तत्त्वापासून, कुप्रभावापासून व वाईट संस्कारांपासून त्याला वाचविले पाहिजे ही बाब ७२ प्रतिशत छात्राध्यापाकांना ठाऊक आहे.

७) रुसोने शिक्षणाच्या शैशवावस्था – बाल्यावस्था - किशोरावस्था - युवावस्था या चार अवस्था सांगितल्या आहेत ही बाब ७४ प्रतिशत छात्राध्यापाकांना ठाऊक आहे.

८) रुसोच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानात रुसोचा निसर्गवाद व रुसोची अभावात्मक शिक्षणाची कल्पना यांचा समावेश आहे ही बाब ६८ प्रतिशत छात्राध्यापाकांना ठाऊक आहे.

९) संस्कारक्षम वातावरण म्हणजे रुसोच्या मते शिक्षणाची सुयोग्य पार्श्वभूमी होय ही बाब ६६ प्रतिशत छात्राध्यापाकांना ठाऊक आहे.

१०) रुसोची स्त्री शिक्षणाची कल्पना बरीच संकुचित आहे ही बाब ६८ प्रतिशत छात्राध्यापाकांना ठाऊक आहे.

समारोप:

निसर्गवाद निसर्गालाच जगातील अंतिम सत्य मानतो. निसर्गाच्या शक्तीवर जग चालते आणि शेवटी जगाचा अंत निसर्गातच होतो, अशी धारणा निसर्गवादी विचारवंतांनी स्वीकारलेली आहे. मुलांचा नैसर्गिक विकास व्हावा म्हणून पालकांनी मुलांच्या स्वाभाविक प्रवृत्ती समजून घ्यावयास हव्यात. रुसो हा निसर्गवादाचा प्रवर्तक होता. जे जे निसर्ग देतो ते शुद्ध व सात्त्विक

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

May - June
2021
Issue I, Vol III

शब्दसंचय
विश्व साहित्य व मराठी साहित्य : वैश्विक परिप्रेक्ष्य
ISBN - 978-81-947409-5-7

पैनगंगा प्रकाशन

असते. मनुष्य त्यामध्ये मध्यस्थी करतो आणि सर्वांचे वाटोळे करून टाकतो असे विचार फ्रेंच तत्त्वज्ञ रुसोने मांडले आहेत. निसर्गवादी विचारवंत मुलांना त्यांच्या कलांनुसार शिकविणे पसंत करतात. बाल शिक्षणाच्या विविध पद्धतीत मुलांच्या स्वातंत्र्याचा विचार केलेला दिसतो. हसत-खेळत शिकविणे हा या पद्धतीचा महत्त्वाचा भाग आहे. शिक्षणक्षेत्रात रुसोला मानाचे स्थान प्राप्त झाले आहे ते त्याच्या निसर्गवादी तत्त्वज्ञानाच्या शिक्षणक्षेत्रातील आविष्कारामुळे होय. 'निसर्गाचे अनुकरण करा व नैसर्गिक जीवन जगा' हा रुसोचा संदेश होता. निसर्गापासून मानवाला जे जे प्राप्त होते ते सर्व चांगलेच असते. मानवाच्या हातात आल्यानंतर मात्र त्याला विकृत रूप प्राप्त होते. (Everything is good as it comes from the hands of Author of nature, but everything degenerates in the hands of man) निसर्गाला समजावून न घेतल्यामुळे मनुष्याचे जीवन कृत्रिम झाले असून तो दिवसेंदिवस अधिकाधिक दुःखी बनत चालला आहे.

'एमिल' या ग्रंथातून रुसोच्या निसर्गवादी तत्त्वज्ञानाचे विचार स्पष्ट होतात. कृत्रिम बंधनांनी वेढलेल्या समाजातच एमिलला राहावयाचे आहे. तो असामाजिक राहू शकत नाही, परंतु सामाजिक असुरक्षित तत्त्वापासून, कुप्रभावापासून व वाईट संस्कारांपासून त्याला वाचविले पाहिजे. निसर्गरम्य वातावरणात व नैसर्गिकरित्या त्याचे शिक्षण झाले पाहिजे. रुसोच्या निसर्गवादी शैक्षणिक तत्त्वज्ञानानुसार व्यक्तीला समाजातील कुप्रभावापासून वाचविणे हे शिक्षणाचे ध्येय असल्यामुळे बालकाच्या सुरुवातीच्या शिक्षणात अभावात्मक शिक्षणाचा पुरस्कार रुसोने केला आहे. रुसोचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान: रुसोने शिक्षणाच्या अवस्था सांगितल्या आहेत. रुसोने जन्मापासून वयाच्या वीस वर्षांपर्यंतच्या पुढीलप्रमाणे अवस्था सांगितल्या आहेत. १) शैशवावस्था – बाल्यावस्था - किशोरावस्था - युवावस्था जन्मापासून ते पाच वर्षेपर्यंत २) बाल्यावस्था - पाच वर्षांपासून बारा वर्षेपर्यंत ३) किशोरावस्था - बारा वर्षांपासून पंधरा वर्षेपर्यंत ४) युवावस्था. -पंधरा वर्षांपासून वीस वर्षेपर्यंत. शिक्षणाच्या अवस्थांचे आजच्या शिक्षण पद्धतीत पूर्व प्राथमिक, प्राथमिक, माध्यमिक व विद्यापीठीय असे विभाजन केलेले असते व प्रत्येक अवस्थेतील आकृतिबंध निश्चितपणे सांगितलेला असतो पण प्लेटोच्या किंवा रुसोच्या अवस्थांच्या विवेचनात तशी सोय नाही. रुसोने आपल्या 'एमिल' या पाचशे पृष्ठांच्या ग्रंथाचे पाच विभाग केले असून प्रथम चार विभागात वरील चार अवस्थांचे वर्णन केले असून पाचव्या विभागात स्त्री शिक्षणासंबंधी विचार व्यक्त केले आहेत 'एमिल' हा रुसोचा शिक्षणशास्त्रावरील अद्वितीय व बहुचर्चित ग्रंथ होय. त्यात एमिल, एनिलेंचा पत्नी सोफी, एमिलचे शिक्षक व स्वतः लेखक अशी चार पात्रे आहेत. बाल्यावस्थेतील शिक्षण, पति पत्नी संबंध, शिक्षक-विद्यार्थी संबंध अशा अनेक विषयांवर रुसोचे विचार या ग्रंथातून अभ्यासता येतात.

रुसोच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानात रुसोचा निसर्गवाद व रुसोची अभावात्मक शिक्षणाची कल्पना या बाबी प्रमुख आहेत. 'एमिल' या ग्रंथात रुसोने निश्चयात्मक शिक्षण व अभावात्मक शिक्षण या कल्पना स्पष्ट केलेल्या आहेत. बालक एमिलचे बाल्यावस्थेतील शिक्षण अभावात्मक असावे असे रुसोला वाटत होते. बालकाला सुसंस्कारातूनच चांगले शिक्षण घेता येते म्हणून त्याच्यावर सामाजिक चालीरितींचा, दुर्गुणांचा वाईट प्रभाव पडणार नाही असे पोषक वातावरण त्याच्या सभोवताली निर्माण करून दिले पाहिजे. दुर्गुण, दुराचारविरहित, संस्कारक्षम वातावरण म्हणजे रुसोच्या मते शिक्षणाची सुयोग्य पार्श्वभूमी होय. सूर्याच्या किरणांच्या दिशेने सूर्यफूल जसे वळते तसेच बालक ही स्वाभाविकपणेच सद्गुण व सदाचार याकडे आकृष्ट होतात. त्याकरिता त्याला बालवयात पुस्तकी शिक्षणाच्या कुप्रभावापासून वाचविले पाहिजे. अभावात्मक शिक्षण देणे म्हणजे बालकाला निष्क्रिय बनविणे नव्हे. पुढील निश्चयात्मक शिक्षणाची ती प्रथम पायरी होय. अभावात्मक शिक्षण बालकाला सद्गुण शिकविणार नाही, पण ते त्याला दुर्गुणापासून दूर ठेवील. सत्य शिकविणार नाही पण त्याचे असत्यापासून रक्षण करील. सौंदर्य दृष्टीचे ज्ञान देणार नाही, पण

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

शब्दसंचय
विश्व साहित्य व मराठी साहित्य : वैश्विक परिप्रेक्ष्य
ISBN - 978-81-947409-5-7

कलात्मक वस्तूच त्याच्या अवतीभोवती उपलब्ध असतील. रुसोच्या मते अशा प्रकारचे शिक्षण स्वयंप्रेरणेचे शिक्षण असून ती पुढील शिक्षणाची समर्थ पार्श्वभूमी होय. 'एमिल' या ग्रंथाच्या पाचव्या विभागात रुसोचे स्त्री शिक्षणविषयक विचार स्पष्ट झालेले आहेत. या ग्रंथातील सोफी ही एमिलची पत्नी होय. एमिलच्या शिक्षणाची रुसोने जशी दक्षता घेतली आहे तशी सोफीच्या शिक्षणाची घेतली नाही. शिक्षणामुळे स्त्रियांचे स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व विकसित झाले पाहिजे हा रुसोप्रणित विचार नाही. याउलट पतीच्या इच्छेप्रमाणे आज्ञापालन, त्याच्या विकासात अडथळा निर्माण न करणे, सदैव त्याच्या सुखाची कामना करून त्याची मर्जी संपादन करणे अशी स्त्रियांची भूमिका असावी असे रुसोला वाटत होते. स्त्रियांच्या अशा वागण्यामुळे शासनाच्या जुलुमी निर्णयाविरुद्ध प्रतिकार करण्याची शक्ती पुरुषामध्ये निर्माण होईल व त्यादृष्टीने तिचे कार्य असावे असे रुसोला वाटत होते. रुसोच्या शिक्षणविषयक विचारांची पाश्चिमात्य व पौर्वात्य जगातील शिक्षणक्षेत्रात बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात दखल घेतली गेली. रुसोला 'निसर्गवादी तत्वज्ञानाचे जनक' म्हणून संबोधले जाते. बालककेंद्री शिक्षणपद्धती ही आज जगात सर्वदूर रूढ झालेली आहे. शिक्षणक्षेत्रातील सिद्धान्त हे मानसशास्त्रावर आधारित असावे या दृष्टीने रुसोने आपल्या विचारांची केलेली मांडणी अनेक विचारवंतांना प्रेरक ठरली आहे. रुसोची अभावात्मक शिक्षणाची कल्पना ही शिक्षणक्षेत्रातील चर्चेचा विषय झाली. वातावरणनिर्मिती व बालकाच्या ग्रहणशक्तीचा विकास या दोन बाबी अभावात्मक शिक्षणाच्या कल्पनेतून शिक्षणक्षेत्रात मूळ धरू लागल्या. शिक्षकाच्या कार्याला तत्वज्ञानाचा आधार असल्यासच शिक्षण विकास योग्य होईल हे निश्चित.

संदर्भ:

१ कुंडले म. , शैक्षणिक तत्त्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र
२ कीर ध. , मालशे स. गं. आणि फडके य. दि. (संपा.) महात्मा फुले समग्र वाङ्मय
३ पाटील ली. आणि कुलकर्णी वि. म. : शिक्षणाचे तत्त्वज्ञानात्मक अधिष्ठान
४ पवार ना. ग. , उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षणतज्ञ
५ पंडित ब. बि. , मोरे ल, आणि पठाण य. ,उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षक

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

EDUCATION POLICY - 2020

ENVISIONING INDIA'S FUTURE

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

EDUCATION POLICY - 2020

ENVISIONING INDIA'S FUTURE

Edited by

Prof. Shireesh Pal Singh

NEW DELHI PUBLISHERS
NEW DELHI, INDIA

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

"Education Policy - 2020 : Envisioning India's Future" *edited* by Prof. Shireesh Pal Singh, published by New Delhi Publishers, New Delhi, India

© Editors

First Edition 2022

ISBN: 978-93-93878-22-9

All rights reserved. No part of this book may be reproduced stored in a retrieval system or transmitted, by any means, electronic mechanical, photocopying, recording, or otherwise without written permission from the publishers.

NEW DELHI PUBLISHERS

Head Office: 90, Sainik Vihar, Mohan Garden, New Delhi – 110 059

Corporate Office: 7/28, Room No.-208, Vardaan House, Mahavir Lane, Ansari Road, Daryaganj, New Delhi-110002

Branch Office: 216, Flat-GC, Green Park, Nerendrapur, Kolkata - 700103

Tel: 011-23256188, 9971676330

E-Mail: ndpublishers@rediffmail.com/gmail.com

Website: www.ndpublisher.in

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

NEP - 2020 Promotion of Indian Languages, Arts and Culture. *In:* Education Policy -2020 : Envisioning India's Future edited by Shireesh Pal Singh © New Delhi Publishers, New Delhi: 2022, (pp. 123-126).
ISBN: 978-93-93878-22-9.

CHAPTER 18

NEP - 2020 Promotion of Indian Languages, Arts and Culture

Vaishali S. Mathpati

Assistant Professor, S.S.S. College of Education, Nanded. Maharashtra, India
E-mail: *vspatre23@gmail.com*

ABSTRACT

Language is the system of communication. In India there are so many languages and language speakers, most of Indian languages have not received their due attention and care. Various unscripted languages are particularly in danger of becoming extinct. NEP 2020 advocates promotion of Indian Languages and recommends that efforts should be taken to preserve and promote all Indian languages including classical, tribal and endangered languages will be taken on with new vigour. Promotion of Indian arts and culture is a priority that will benefit not only the nation but also individuals. NEP 2020 promotes arts and culture. It is necessary to introduce students to their culture which will enable them to have a sense of belonging and identity and will also help them value their culture and traditions.

Keywords: Multilingual, Endangered, Initiative, Cognitive

INTRODUCTION

India is country of unity in diversity. There a grand synthesis of cultures and languages. There are so many languages, cultures and arts in India as we know language is the system of communication. But most of Indian languages have not received there due attention and care. Various unscripted languages are particularly in danger of becoming extinct.

NEP 2020 promotes Indian languages, arts and culture. It is very important to promote Indian languages. People in India talk to each other in their native language which also shows their culture and traditions through their language. Without the promotion of language it is not possible to promote art, in the form of film, plays, literature, music etc.

Culture plays an important role in language education because it motivates. Culture and & education are two inseparable parameters and they are interdependent. Any educational pattern gets its guidance from the cultural patterns of a society. Under

Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

NEP 2020 Sanskrit will be offered at all levels and foreign languages from the secondary school level. Also policy gives emphasis on learning mother tongue along with other languages.

Promotion of Language Indian Language

India is multilingual country. People in India talk to each other in their native language which shows their culture and traditions. Without the promotion of language it is not possible to promote art and culture.

The promotion of Indian languages will be integrated into school and higher education at every level. High quality learning materials will he created. Language must have update to the vocabulary and dictionary, students can learn language easy when the teachers will have high quality and proficiency.

The All languages in India be documented to their and culture through online web based platform, wiki to preserve native language and their knowledge. These platforms will consists of dictionaries, videos recordings and more of people (especially elders) speaking the language, telling stories, reciting poetry and performing art plays, folk songs and dances and more. These preservation and associated research will be funded by the NRF.

Students will be provided with scholarships based on the language. Incentives and prizes will be provided for outstanding poetry and prose, proficiency in Indian languages will be included as part of qualification parameters for employment opportunities.

Multilingual education must be improvised in order to provide. Multilingual education must foster the extensive use of language for conversation and language based teaching Sanskrit will be integrated into the mainstream curriculum. The language will be provided to higher education a classical language.

Promotion of Arts and Culture

Promotion of Indian arts and culture is a priority. It will benefit to the nation as well as individuals. It is necessary to introduce students to their culture. The students must develop a strong sense of their own cultural history languages, arts and traditions which will also boost their self-esteem and benefit society. The tourism industry will also be strengthened by promoting its arts and culture & conserve artifacts developing highly qualified individuals.

Initiative to Promote Indian Languages

Promotion of language in school and higher education will be included on every level of teaching and learning. To promote native languages there will be included classical and native languages in the curriculum of school education. There will also include regional languages in the primary level of school. Regional language will be the medium of learning (instruction).

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Various initiatives will be taken to foster the promotion of language in school and higher education such as experiential learning and multilingualism through the implementation of three language formula. The policy will also promote training the teachers to provide education bilingually in Science and Mathematics.

Initiative to Promote Arts and Culture

The promotion of Arts and culture in schools and higher education such as to emphasis on arts, music and crafts. To promote arts and culture there will be hiring of local artists, craft persons, writers and experts who will be employed as master instructor.

A number of initiatives are to foster arts and culture there will be flexibility in the curriculum so that students can choose the ideal balance among courses for themselves to develop their own creative, artistic and academic paths.

Advantages of Promotion Language Arts and Culture

Languages will be developed through high quality learning materials, print materials, and online platforms. Cognitive and creative abilities of students will be enhance. Indian Languages, arts and culture will be preserve and developed. Students can get knowledge in their mother tongue. So they can easily get it and creates new ideas.

Classical languages and literature will reach to the entire learner. Number of students will learn in school and higher education. Because Indian will expand institutes and universities to learn languages and literature. It comes with advantages like stronger early education and better acceptance among government school students. Students can increase their decision making skill. NEP 2020 targets a 100 % Gross Enrolment Ration (GER) in school education in next 10 years (by the year 2030) and also envisions universalization of education from pre-school to secondary level.

Challenges of Promotion

In Indian there are number of private and English medium schools. Most of the student's learn in these schools. The main aim of NEP to teach students in their native language on primary level will not be totally complete. There is lack of learning materials in various languages. People are unaware to learn in their mothertongue or regional. Also there will be scarcity of skilled teacher's for language. Most of vacancies of teachers in schools.

Some languages have not their own writing form. The Policy could not reach to every people whose language is in scripted.

CONCLUSION

NEP 2020 will make positive change in Indian education system. It gives equal emphasis on all the subjects. It efforts to preserve and promote all Indian languages including classical tribal and endangered languages. Policy also mentioned that it will provide scholarships for people of all ages to study Indian languages, arts

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

and culture. Indian is treasure trove of culture, arts, literature and traditions. The policy makes connection of art and culture into education. It will developed cultural awareness in every students as well as individuals. This policy is to make India a global knowledge and superpower. It will boost our employment and fundamentally change our educational system.

NEP 2020 contributes directly to transforming our nation sustain into an equitable and vibrant knowledge society by providing high quality education to all.

REFERENCES

[1] Allen and Campbell : Teaching English as a second language TMH Edition. New Delhi : Tata Mc Graw Hill Publishing Company.

[2] National Education Policy - 2020 - 22.1 to 22.20

[3] Diksha Sharma, Article NEP 2020: Promotion of Indian languages, Multilanguage Education.

[4] http/goolge.com/definition of language.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

DETAILS OF OTHER PUBLICATION / RESEARCH PAPERS PUBLISHED IN REVIEWED JOURNALS / CONFERENCE / WORKSHOP / SEMINAR / BOOK

Sr.No	AUTHOR NAME	YEAR OF PUBLICATION	TITLE	JOURNALS / CONFERENCE / WORKSHOP / SEMINAR / BOOK	VOLUME NUMBER	PAGE NUMBER	NAME OF PUBLISHER
1	Mahendra Achyut Alte	01 JAN.2021	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील व्यवस्थापरिवर्तनाची हाक	लोकप्रबोधनकार अण्णा भाऊ साठे	ISBN 978-81-945948-2-6	89-97	Dr Ramshette Shetkar, Balaji Shinde
2	Mahendra Achyut Alte	31 JAN. 2021	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : जीवन व कार्य	Gurukul Journal	(IX) ISSN 2394-8426 IMPACT FACTOR 6.222	37-44	Hanumant Gitte
3	Mahendra Achyut Alte	20 FEB.2021	क्रांतिज्योती सावित्रीमाई फुले यांचे शैक्षणिक व सामाजिक योगदान	National Conference	ISSN-2349-638X IMPACT FACTOR 7.149	101-104	Pramod Tandle
4	Mahendra Achyut Alte	09 SEP.2021	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार आणि आजचा तरूण	Journal of Research and Development	ISSN-2230-9578	178-179	Dr R.V. Bhole
5	Mahendra Achyut Alte	OCT.2021	पर्यावरण जाणीव जागृती : एक अभ्यास	पर्यावरणीय समस्या व मानवी जीवन	ISBN 978-93-91689-26-1	180-182	DR Vashist Ganpatrao Ban
6	Mahendra Achyut Alte	31 DEC.2021	बौध्द तत्वज्ञानाची आजच्या शिक्षणप्रणालीस गरज : एक अभ्यास	Aayushi International Interdisiplinary Research Journal	ISSN 2349-638X IMPACT FACTOR 7.149	88-91	Pramod P.Tandle
7	Mahendra Achyut Alte	April 2022	ज्ञानोपासक डॉ बाबासाहेब आंबेडकर	सिम्बॉल ऑफ नॉलेज	ISBN : 978-81-956658-1-5	99-105	Dr U.T. Gaikwad, Dr P.R. More
8	Mahendra Achyut Alte	Oct. 2022	सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज	भारतीय लोकशाहीची अमृतमहोत्सवी वाटचाल	ISBN 978-81-958253-1-8	108-120	Dr D. M. Kuncheiwad
9	Mahendra A. Alte	Feb. 2023	मरण स्वस्त होत आहे : एक आकलन	साहित्य समीक्षा व मराठी साहित्य	Vol. 1- ISSUE - LXXVI, 11 Feb. 23	155-158	Dr P.S. Bhande

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

9

Scanned with CamScanner

१४.

अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील व्यवस्था परिवर्तनाची हाक

प्रा. महेंद्र आल्टे

"जग बदल घालुनी घाव
सांगून गेले मला भीमराव
गुलामगिरीच्या चिखलात
रुतून बसला का ऐरावत
अंग झाडूनी निघ बाहेरी
घे बिनीवरती धाव"

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या लेखनाच्या विचारांची प्रेरणा घेऊन 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' हा बुद्धाचा महामंत्र आत्मसात करून बहुजन हितासाठी आणि त्यांच्या सुखासाठी आपल्या लेखणीतून ज्यांनी व्यवस्था परिवर्तनाची हाक दिली ते म्हणजेच साहित्यसम्राट लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे होत. अण्णा भाऊंचे साहित्य हे गुलामीकडून - स्वातंत्र्याकडे, विषमतेकडून - समतेकडे, शोषणाकडून - सुखसमृद्धीकडे व अन्यायाकडून - न्यायाकडे नेणारे आहे. यामुळेच अण्णा भाऊंचे साहित्य हे देशात व परदेशात जाऊन पोहोचले आणि अण्णा भाऊ साठे साहित्यसम्राट झाले. अण्णा भाऊंच्या जडणघडणीचा विचार केला तर त्यांचा जन्म १ ऑगस्ट १९२० रोजी वाटेगाव, तालुका वाळवा, जिल्हा सांगली येथे झाला. अस्पृश्य कुटुंबात जन्म घेतल्यामुळे सनातनी, वर्णवर्चस्ववादी लोकांमुळे त्यांना शिक्षण घेता आले नाही. केवळ दीड दिवस अण्णा भाऊ शाळेत गेले, मात्र आयुष्याच्या शाळेने त्यांना खूप काही शिकविले. लहानपणी पोहणे, लपंडाव खेळणे, नदी-नाल्यांने फिरणे, झाडावर चढणे, रेड्यांची झुंज लावणे, मैदानी खेळ खेळणे, जत्रेत फिरणे, तमाशा पाहणे असे छंद त्यांना होते. नंतर पुढे १९३२ साली अण्णा भाऊ वाटेगाव सोडून मुंबईला चालत गेले आणि इथूनच पुढे त्यांच्या खऱ्या आयुष्याला सुरूवात झाली.

लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे म्हणजे मराठी प्रतिभेला पडलेले एक भुकेले स्वप्न होय. अण्णा भाऊ साठे हे नाव अर्वाचीन मराठी साहित्याच्या इतिहासात अनेक अर्थांनी महत्त्वपूर्ण आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. यामुळे अभ्यासकांना, तत्त्वचिंतकांना, त्याचप्रमाणे जीवनलक्षी साहित्य समीक्षकांना तसेच जनसंघर्षाच्या वाटेवर आरूढ झालेल्या समतेच्या

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha's
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

पाईकांना अण्णा भाऊ साठे यांचे नाव अस्वस्थ आणि अंतर्मुख बनवल्याशिवाय राहत नाही. अण्णा भाऊ साठे यांनी मराठी साहित्यक्षेत्रात भरीव अशी कामगिरी केली आहे. तसेच त्यांनी मराठी साहित्यात आपला एक वेगळा ठसा उमटविलेला आहे. अण्णा भाऊंनी आपल्या साहित्यातून मराठी मातीच्या लावण्या आणि मराठी अंगामनाची पौरुषत्वाचे चैतन्यशाली व सामर्थ्यवान चित्रण केले आहे. तटतटलेल्या मदमस्त बैलाच्या अंगाअंगात सळसळून राहिलेल्या रगीसारखी रग ही अण्णा भाऊंच्या साहित्याची नस आहे. कथा, कादंबरी, नाटक, वग, तमाशा यामधून ही रग प्रतिबिंबित होताना दिसून येते. अण्णा भाऊ साठे यांचा मनःपिंड हा माणुसकीने ओथंबलेला होता, म्हणून त्यांचा 'दलित' जातीवाचक दलित नव्हता तर त्यापलीकडे तो उभा होता. शोषित, पीडित, श्रमजीवी मग तो कोणीही असो, तो दलित अशी अण्णा भाऊंची व्याख्या होती. जे जे अन्याय, अत्याचारांखाली भरडले जातात. दुःख, दारिद्र्य, दैन्य, दुरावस्थांनी हैराण होतात. परिस्थितीच्या चाकाखाली चिरडले जातात. उपेक्षा, अवहेलना, हेटाळणी, अपमान यांच्या दाहक चटक्यांनी अगतिक बनतात, ते सर्व अण्णा भाऊंना आपले वाटतात. त्यांच्यातील लेखक-कलावंत त्यांच्याशी नाते जोडतो व त्यामुळेच ग्रामीण, प्रादेशिक वा दलित यांच्या पलीकडे अण्णा भाऊंचे साहित्य पोहचते.

अण्णा भाऊ साठे हे आपल्या जीवनाशी प्रामाणिक आणि इमान राखणारे एक प्रतिभावंत साहित्यिक आहेत. अण्णा भाऊ जसे जगले, त्याला जागले. आपल्या प्रदेशातील निसर्गाशी, दऱ्या डोंगराशी, त्यांच्या कुशीत जगणाऱ्या माणसांशी, त्यांच्या सुखदुःखांशी, त्यातून मिळालेल्या अनुभवाशी अण्णा भाऊ प्रामाणिक राहिले. अशा या प्रामाणिकपणा आणि शब्दबळावर त्यांनी मराठी साहित्यात मोलाची कामगिरी केली. त्यांचे लेखन वरवरचे नाही तर अंतःकरणातून आहे. माणसाच्या वास्तविक जीवनाचा वेध घेणारे आहे. जे लोक साहित्याचा कधीच विषय झाले नाहीत, अशा सर्वसामान्य माणसाला आपल्या साहित्याचा केंद्रबिंदू अण्णा भाऊ यांनी केले व त्यांच्या जीवनाचे वास्तवदर्शी चित्र साहित्यातून रेखाटले. तसेच विषमतावादी जग बदलण्यासाठी बहुजनांचे मन, मेंदू, मनगट बळकट करण्यासाठी अण्णा भाऊंनी आपली लेखणी झिजवली. म्हणून न्यायाची चाड आणि अन्यायाची चीड हाच अण्णा भाऊंच्या लेखणीचा बाणा होता असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. माणसाला जगण्यासाठी जशी भाकरी महत्त्वाची असते तसेच साहित्यही महत्त्वाचे असते. म्हणूनच ग्रंथांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. अफाट कर्तृत्वाची माणसे ग्रंथात सापडतात. साधी सुधी आणि विचित्र-विकृत माणसेही ग्रंथात असतात. ग्रंथांनी माणसे बदलू शकतात, घडू शकतात आणि बिघडूही शकतात. ग्रंथात फक्त शब्द नसतात शस्त्रही असते, शास्त्रही असते आणि तत्त्वज्ञानही शोधायचे असते, असा ग्रंथांविषयीचा

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

मूलगामी विचार अण्णा भाऊंनी आपल्या साहित्याच्या माध्यमातून पुढे आणला. लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे यांनी १४ लोकनाट्य, १४ कथासंग्रह, ३२ कादंबऱ्या, एक नाटक, एक प्रवासवर्णन असे एकूण ६२ ग्रंथ आणि ११ पोवाडे असे विपुल प्रमाणात लिखाण केले आहे.

"केवळ कल्पकतेचे डोळे लावून जीवनातील सत्य दिसत नसते, ते सत्य हृदयाने मिळवावे लागते. डोळ्याने सर्व दिसते, पण ते सर्व साहित्यिकाला ज्ञान देत नाही उलट दगा मात्र देते. माझा असा दावा आहे की, पृथ्वी शेषाच्या मस्तकावर तरली नसून दलितांच्या, श्रमिकांच्या, कष्टकऱ्यांच्या, शेतकऱ्यांच्या तळहातावर तरली आहे. त्या दलितांचे जीवन तितक्याच प्रामाणिक हेतूने नि निष्ठेने मी चित्रित करणार आहे नि करीत आहे." असे अण्णा भाऊ साठे म्हणतात. यावरून त्यांची बहुजननिष्ठा दिसून येते. "जो कलावंत जनतेची कदर करतो, त्याचीच कदर जनता करते हे मी प्रथम शिकूनच मगच लेखन करतो. माझा माझ्या देशावर, जनतेवर आणि तिच्या संघर्षावर अढळ विश्वास आहे. देश सुखी, समृद्ध व्हावा, समता नांदावी, महाराष्ट्र ह्या भूमीचे नंदनवन व्हावे अशी मला रोज स्वप्ने पडतात, ती मंगल स्वप्ने पहात मी लिहित असतो." यातून अण्णा भाऊ साठे यांचा मानवतावादी दृष्टिकोन आणि देशप्रेम व्यक्त होते. अण्णा भाऊ साठे यांनी जे अनुभवलं, जे सोसलं, जे पाहिलं तेच साहित्यातून मांडलं. त्यांच्या कथा, कादंबऱ्यांमध्ये येणारी सर्वसामान्य माणसे ही अण्णा भाऊंनी स्वतः पाहिली होती. म्हणून त्यांचे जिवंत चित्रण त्यांनी केले. तसेच अण्णा भाऊंचे जे साहित्य होते ते एका चौकटीत बसणारे साहित्य नव्हते तर त्या साहित्याने सर्व जोखडे, गुलामगिरी, वर्णव्यवस्था, जातिव्यवस्था, स्त्रीदास्य, अन्याय-अत्याचार या सर्वांना छेद दिला होता. त्याचप्रमाणे ही सर्व बंधने नाकारली होती, पण त्याच प्रमाणात काहीतरी अमूल्य स्वीकारले होते ते म्हणजे शोषित, पीडित जीवन जगणारा आणि व्यवस्थेने नाकारलेला सर्वसामान्य माणूस अशा माणसाला सर्वस्व मानून अण्णा भाऊंनी साहित्य निर्माण केले आहे.

अण्णा भाऊंनी आपल्या कथा, कादंबऱ्यांमधून भुकेचे वास्तवदर्शी चित्रण केले आहे. अण्णा भाऊंच्या साहित्यातील माणसे ही सर्वसामान्य असल्यामुळे बऱ्याच वेळेला त्यांना पोटाची आग शमवण्यासाठी दोन वेळचे अन्न मिळत नसे, अशा अवस्थेत पोटाची खळगी भरण्यासाठी तो काहीही करू शकतो. 'स्मशानातील सोनं' या कथेमध्ये उपासमारीची वेळ आल्यानंतर भीमा मढयातील राख उकरून तेथील सोनं काढून ते सोनं विकून आपली रोजीरोटी भागवत असे. भीमा भुकेची आग शमवण्यासाठी रात्रभर मढे उकरून सोनं मिळते का ? ते पाहत असतो. 'स्मशानातील सोनं' या कथेत रेखाटलेला भीमा हा विलक्षण आहे. भीमाला हे सर्व पोटासाठी करावे लागते. मात्र व्यवस्थेमुळे भीमाला अशी कामे करावी

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha's
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

लागतात. भीमाच्या रूपाने अण्णा भाऊ या व्यवस्थेवर असूड ओढताना दिसतात. तसेच पोटात कमी अन्न आणि डोक्यात कमी अक्कल असल्यावर काय होते ? याचे चित्र अण्णा भाऊंनी 'तीन भाकरी' या कथेत केलेले आहे. अशा कितीतरी कथांमधून तत्कालीन परिस्थितीवर अण्णा भाऊंनी निर्भीड आणि परखडपणे भाष्य केले आहे. अण्णा भाऊंनी व्यवस्थेने नाकारलेल्या व्यक्तींचे प्रश्न साहित्यातून मांडले आहेत. तसेच आपल्या कादंबऱ्यांमधून कपोलकल्पित अशा गोष्टींना कधीच थारा दिला नाही. 'वारणेच्या खोऱ्यात', 'चित्रा', 'फकिरा', 'वारणेचा वाघ', 'माकडीचा माळ', 'वैजयंता', 'आवडी', 'चंदन', 'तारा', 'आग' अशा कितीतरी कादंबऱ्यांमधून तत्कालीन समाजजीवनाचे भेदक चित्रण अण्णा भाऊंनी केले आहे. सर्वसामान्यांच्या दुःखांना आपल्या साहित्याच्या माध्यमातून वाट मोकळी करून दिली. त्यांच्या साहित्यातून रंजनात्मकता दिसून येत नाही तर त्यांच्या साहित्यातून निर्माण होणारे विश्व हे वास्तव आहे. माणसाला माणूस म्हणून नाकारणारी आणि माणुसकीचे हक्क नाकारणारी समाजव्यवस्था या सर्वांचे कारण आहे. म्हणून या व्यवस्था परिवर्तनाची हाक अण्णा भाऊ आपल्या साहित्यातून बहुजन समाजाला देतात.

जगावेगळ्या माणसांचे सूक्ष्म निरीक्षण व साहित्यातील त्या माणसांचे प्रत्ययकारी चित्रण हे अण्णा भाऊंच्या लेखनाचे विशेष आहे. तळागाळातील सामान्य माणसांपासून दलित, अस्पृश्य, आदिवासी, गुन्हेगार, भिकारी, मजूर, हमाल, दारूविक्रेते, फिरस्ते, डोंबारी, कातकरी, शेतकरी, जमीनदार, भटके अशा विविध माणसांबरोबर अण्णा भाऊ वावरले. या माणसांमध्येच काही गुन्हेगारी प्रवृत्तीची माणसे होती, त्यांचे चित्रण अण्णा भाऊंनी केले आहे. गुन्हेगारी प्रवृत्तीची माणसे मराठी साहित्यात अनेक आलेली आहेत. पण त्यांनी घडविलेल्या घटना, प्रसंग साहित्यात कौशल्याने मांडण्याचे कसब अण्णा भाऊंना अधिक चांगल्या प्रकारे साधले आहे. उदा. 'गजाआड' कथासंग्रहातील 'तरस' हे पात्र दिसायला आणि वागायलाही वन्यपशूपेक्षाही भयानक आहे. तसेच जन्मतःच खेकड्यासारखा दिसणारा 'तरशा' हा विकृतीचा नमुना आहे असे अण्णा भाऊंना वाटते. येथील माणसे गुन्हेगार झाली यामागे येथील व्यवस्था कारणीभूत आहे. इथल्या व्यवस्थेने त्यांना गुन्हेगार बनविले आहे. इथली व्यवस्था सर्वसामान्य माणसाला गुलाम करून गजाआड पाठवत आहे. अशीही गजाआड गेलेली माणसे कधी चतकोर भाकरीसाठी तर कधी आत्मसंरक्षणासाठी गुन्हेगार झाली आहेत. म्हणून व्यवस्था परिवर्तन होणे गरजेचे आहे, हा विचार अण्णा भाऊंच्या साहित्यातून पुढे येतो.

गावकुसाबाहेरील जीवन जगणाऱ्या मांग जातीत अण्णा भाऊ साठे यांनी जन्म घेतला असला तरी फक्त गावकुसाबाहेरीलच लोकांच्या व्यथा-वेदनांचे चित्रण त्यांनी केले नाही तर गावकुसातील आणि गावकुसाबाहेरील जगण्यासाठी लढणाऱ्या माणसांचे चित्रण

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.
Scanned with CamScanner

त्यांनी साहित्यातून अगदी खुबीने केले आहे. पावसाळा पडल्यानंतर जगण्यासाठी कशी धडपड करावी लागते, याचे चित्रण देखील अनेक ठिकाणी आलेले आहे. पावसाळ्यात मजुरी बंद होते, मात्र पोटात भुकेची आग पेटते आणि लहान पोरंबाळ, म्हातारी माणसे खुशाल भुकेकडे पाहत विचार करत बसत. त्यावेळी एकच मार्ग समोर दिसत असे तो म्हणजे चोरीचा. सर्वजण एकत्र जमत. भर पावसात मध्यरात्री दूर शिवारात जाऊन हाती लागेल ते जीवावर उदार होऊन लुटत आणि भुकेच्या जबड्यात लोटीत असत. जगण्यासाठी चोरी करणे ही तिथली वहिवाट असल्याचे अण्णा भाऊ सांगतात आणि समाजाला विचारतात, 'दारिद्र्यात वाईटाखेरीज दुसरं काय जन्मणार...?' ही व्यवस्था येथील लोकांना चोर बनवू इच्छिते, ही व्यवस्था येथील लोकांना उपाशी ठेवू इच्छिते, ही व्यवस्था येथील लोकांना लाचार बनवू पाहते, ही व्यवस्था येथील लोकांना गुलाम करू पाहते आणि म्हणून या व्यवस्थेचा निषेध म्हणून अण्णा भाऊ साठे यांनी आपल्या साहित्यातून ही वेगवेगळी पात्र रेखाटून त्यांचे प्रश्न समाजासमोर मांडले आहेत. त्याचप्रमाणे सातारा कचेरीत सावळा प्रांताला जेव्हा उत्तरे देतो, त्यामधून देखील अण्णा भाऊंनी जगण्यासाठी लढणाऱ्या माणसांची कैफियत मांडली आहे. ज्यावेळी खुनाचा आरोप प्रांत करतो, त्यावेळी सावळा उत्तर देतो की, 'मांग कधीच कुणाचा खून करीत न्हाय, कणसं खुडून प्वाट भरतं तसं मुंडकं मारून भरत न्हाय, उलट माणसं जगावी त्येंनी शेती पिकवावी आणि आम्ही शेंडागोंडा आणून जगावं असंच आमास्नी वाटतं.' अशी ही जगावेगळी जगण्यासाठी कसरत करणारी स्वाभिमानी माणसे अण्णा भाऊंच्या साहित्यात आपल्याला पहावयास मिळतात. अशा लोकांचा जगण्यासाठीचा संघर्ष, पोटासाठी चाललेला संघर्ष कुठेतरी थांबायला हवा यासाठी समूळ व्यवस्था परिवर्तनाने हे सर्व शक्य आहे असे अण्णा भाऊंना वाटते. अण्णा भाऊंच्या लेखनाचे आणखी एक विशेष म्हणजे अण्णा भाऊंनी स्त्रियांच्या अनेकविध प्रश्नांची आपल्या साहित्यातून मांडणी केली आहे. स्त्री ही केवळ उपभोगाची वस्तू नाही तर तिला देखील आयुष्य आहे. तिला देखील स्वातंत्र्य आहे. म्हणून स्त्रियांना मानसन्मान मिळायला हवा, त्यांच्याकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन हा बदलला पाहिजे यादृष्टीने स्त्रियांच्या व्यथा- वेदनांचे चित्रण अण्णा भाऊंनी केले आहे. स्त्रीला आपल्या शीलाचे रक्षण करताना कोणकोणत्या दिव्यत्वातून जावे लागते. समाजातील वाईट प्रवृत्तीची माणसे स्त्रियांना कशी वागणूक देतात, यावर देखील अण्णा भाऊंनी आपल्या साहित्यात भाष्य केले आहे. स्त्री आणि पुरुष हे समान आहेत असे फक्त म्हटले जाते, पण वास्तव परिस्थिती काही वेगळीच असते. त्यातल्या त्यात तमासगीर स्त्रियांची तर दयनीय अशी अवस्था असते. पुरुषांच्या वासनेने बरबटलेल्या नजरांच्या जाळ्यातून आपली अब्रू वाचवण्यासाठी त्या सतत कासावीस असतात, याचे देखील वास्तव चित्रण आले आहे. अण्णा भाऊंनी

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

आपल्या साहित्यातून आई, मुलगी, पत्नी, बहीण अशा वेगवेगळ्या रूपातून स्त्रियांच्या दुःखांना, प्रश्नांना वाचा फोडली आहे. उदा. 'वारणेचा वाघ' मधील सईच्या जीवनाची व्यथा 'माकडीचा माळ' मधील 'दुर्गा', वैजयंता, चित्रा, आवडी, तारा अशा कितीतरी स्त्रियांच्या रूपाने त्यांचे दैन्य- दुःख अण्णा भाऊंनी व्यक्त केले आहे. तसेच अनेक स्त्रिया गोलपीठा नावयावर देहविक्री करून पोट भरतात ही स्त्री महाशक्तीची अवहेलना आहे, असे अण्णा भाऊंना वाटते. तसेच 'माझी मैना गावावर राहिली' या लावणीत उभा केलेला नायक कामगार आपल्या पत्नीच्या सौंदर्याचे, गुणांचे, कौशल्यांचे कसे गुणगान करतो याचे चित्रण केले आहे. या लावणीच्या पहिल्या भागात मुंबईचा कामगार त्याची भाववेडी पत्नी व मैनेपासून भांडवलशाही विषमतावादी जीवन पद्धतीने केलेली कामगारांची ताटातुट, पोटासाठी विरह सहन करून व्याकुळ झालेला मुंबईचा कामगार, त्याच्या मनाची झालेली तगमग, मांगल्याने रसरसलेले मैनेचे सौंदर्य त्याहूनही उदात्त असे तिचे मन आणि वाटेल तेवढा दागिना घेऊन येतो असे पती म्हणत असतानाही न हसणारी, न उमलणारी, मनात ठसलेली, डोळ्यात रूतलेली शेवटी हात उंचावून सार्थ निरोप देणारी मैना आणि अशा या मैनेला सोडून मुंबईच्या बेकारीत भर घालण्यासाठी निघालेला श्रमजीवी कामगार ज्याप्रमाणे मढयावर मूठभर माती पडावी त्याप्रमाणे या कामगारांची झालेली अवस्था व पती - पत्नींची ताटातुट याचे उत्कृष्ट दर्शन लावणीच्या पूर्वार्धात येते तर दुसऱ्या भागात मुंबईत सुरू झालेली संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ, यामुळे बेभान झालेला मराठी कामगार आणि आपल्या गावाकडे राहिलेल्या मैनेसारखी अवस्था झालेली जनता म्हणजे बेळगाव, कारवार, निपाणी व गोव्यातील मराठी जनता यांचे चित्रण आहे. केवळ मैनेच्या सौंदर्याचा गौरव न करता गुणांचाही गौरव लावणीत आला आहे, हे या लावणीचे विशेष आहे. या सर्वांचे वर्णन करताना अण्णा भाऊ म्हणतात -

"ओतीव बांधा रंग गव्हाळ
कोर चंद्राची उदात्त गुणांची
मोठया मनाची सीता ती माझी रामाची
हसून बोलायची मंद चालायची
सुगंध केतकी सतेज कांती
घडीव पुतळी सोन्याची नव्या नवतीची
काडी दवण्याची
रेखीव भुवया कमान जणू
इंद्रधनूची हिरकणी हिऱ्याची काठी आंधळ्याची तशी ती माझी गरिबाची"

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.
Scanned with CamScanner

शारीरिक सौंदर्याबरोबरच आंतरिक गुणांची देखील दखल घेऊन ही लावणी अण्णा भाऊंनी लिहिली आहे. या लावणीमध्ये अण्णा भाऊ म्हणतात की, सीता रामाची. कारण अण्णा भाऊ साठे हे एक लोककलावंत होते. त्यामुळे सीतेविषयी समाजामध्ये असलेली पावित्र्याची प्रतिमा त्याचा उल्लेख ते करतात. सीता रामाप्रती एकनिष्ठ होती, पण रामाने सीतेच्या एकनिष्ठतेची, प्रामाणिकपणाची कदर न करता सीता गर्भवती असताना रामाने सीतेचा त्याग केला. सीतेच्या एकनिष्ठत्त्वाची, प्रामाणिकपणाची ग्वाही देण्यासाठी अण्णा भाऊ साठे या लावणीत 'सीता रामाची' अशी उपमा देतात, ते रामाचे समर्थन किंवा रामाचे गुणगौरव करण्यासाठी नाही. अशा प्रकारच्या परिवर्तनाची नांदी अण्णा भाऊंच्या लावणीत पहावयास मिळते.

अण्णा भाऊंचे कर्तृत्व एक लेखक म्हणून तर महान आहेच, पण एक शाहीर, लोककलावंत म्हणून देखील अण्णा भाऊ साठे महान आहेत. कारण अण्णा भाऊंची शाहिरी ही काळाचे भाष्य तसेच इतिहासाची साक्ष आहे. कारण त्यांच्या शाहिरीतून वास्तवतेचा आणि सत्याचा आविष्कार आपणास पहावयास मिळतो. १५ ऑगस्ट १९४७ ला भारत स्वतंत्र झाला आणि सर्वांना वाटले की, आपण स्वतंत्र झालो. पण इंग्रजांच्या गुलामीतून येथील ब्राह्मणी व्यवस्था स्वतंत्र झाली आणि इतर ८५ बहुजन मात्र गुलामच राहिला. हे अण्णा भाऊ साठे यांना चांगल्या प्रकारे ज्ञात होते. म्हणूनच त्यांनी १६ ऑगस्ट १९४७ ला मुंबई येथे मंत्रालयावर मुसळधार पावसात दोन हजार लोकांचा मोर्चा काढला आणि घोषणा दिली - "यह आझादी झुठी है देश कि जनता भुकी है" सर्वत्र स्वातंत्र्याचा जयघोष होत असताना अण्णा भाऊंनी कोणाचाही मुलाहिजा न ठेवता जाहीर घोषणा देऊन स्वातंत्र्याचा निषेध व्यक्त केला. अण्णा भाऊ यांचे सर्व साहित्य हे मराठीत आहे, पण "यह आझादी झुठी है देश की जनता भूखी है" ही घोषणा मात्र हिंदीत आहे. कारण अण्णा भाऊ साठे हे तथाकथित स्वातंत्र्याच्या विरोधात राष्ट्रव्यापी जनांदोलन उभे करू इच्छित होते. म्हणून अण्णा भाऊंनी हिंदीमध्ये घोषणा दिली होती. अण्णा भाऊंचा संघर्ष हा फक्त पोटाची खळगी भरण्यासाठी नसून मानसिक गुलामगिरीतून मुक्त करून बौद्धिक विकास करण्यासाठी होता. अण्णा भाऊ साठे यांनी 'मुंबईची लावणी' लिहिली आणि येथील विषमतावादी व्यवस्थेची चिरफाड केली. अण्णा भाऊ साठे यांच्या अगोदर पठ्ठे बापूराव यांनी देखील मुंबई शहरावरती लावणी लिहिली, पण मुंबईच्या झगमगाटाचे वर्णन करून त्यांनी लोकांना प्रभावित केले. मात्र अण्णा भाऊंनी मुंबईची वास्तव परिस्थिती रेखाटली आणि विषमतावादी व्यवस्थेला उघडे नागडे केले. अण्णा भाऊ म्हणतात-

"मुंबई उंचावरी मलबारहिल इंद्रपुरी
कुबेराची वस्ती तिथं सुख भोगती

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

परळात राहणारे रात्रंदिवस राबणारे
मिळलं ते खाऊन घाम गाळती"

मुंबईतील मलबार हिलला अण्णा भाऊ इंद्रपुरी म्हणतात. ही इंद्रपुरी कुबेराची, श्रीमंतांची वस्ती असलेले ठिकाण असून येथे धनदांडगे, श्रीमंत लोक आरामात जीवन जगतात. सुख उपभोगतात. मात्र परळात राहणारे बहुजन गोरगरीब लोक रात्रंदिवस राब-राब राबतात, कष्ट करतात, घाम गाळतात आणि मिळेल ते खाऊन पोटाची खळगी भरतात. या दोघांमध्ये किती जमीन-अस्मानचा फरक आहे, हा फरक येथील व्यवस्थेने केलेला आहे. फरक येथील जातिव्यवस्थेने केलेला आहे, हे अण्णा भाऊ साठे परखडपणे दाखवून देऊन व्यवस्था परिवर्तनाची हाक देतात.

एकूणच, अण्णा भाऊ साठे यांच्या समग्र साहित्याचा विचार केला असता त्यांच्या साहित्याने मराठी साहित्यात एक मोलाची भर घातली आहे. अण्णा भाऊंच्या साहित्याने वाचकांना, अभ्यासकांना, संशोधकांना अंतर्मुख आणि विचारप्रवण बनविले आहे. तसेच अण्णा भाऊंच्या साहित्याने मराठी जनसमूहाला अस्मितेचे आणि परिवर्तनाचे लेणे बहाल केले आहे. अण्णा भाऊंचे साहित्य कथा, कादंबरी, वगनाट्य, लावणी, पोवाडा, प्रवासवर्णन हे रंजनवादी नाहीत तर बहुजन समाजात क्रांतीची मशाल चेतविणारे आहे आणि वास्तविकतेची मांडणी करून सत्याचा ठाव घेणारे आहे. म्हणून लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे हे साहित्यसम्राट तर आहेतच, पण ते एक महान प्रतिभासंपन्न लोककलावंत देखील आहेत. अण्णा भाऊ साठे यांनी आयुष्यभर जीवनसंघर्ष केला, दारिद्र्यात जीवन व्यथित केले. जन्मापासून ते अखेरच्या श्वासापर्यंत संघर्ष अण्णा भाऊ साठे यांनी केला. आयुष्यभर हालअपेष्टा सहन करून देखील शेवटपर्यंत पोटाची व्यवस्था झाली नाही. अशा परिस्थितीत विपुल असे साहित्य निर्माण केले. त्यांचे साहित्य अनेक भाषांत भाषांतरित झाले. कादंबऱ्यांवर अनेक चित्रपट निघाले, अनेक संशोधकांनी अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यावर डॉक्टरेट मिळवली. यामुळे जगामध्ये सर्वदूर अण्णा भाऊ साठे यांची ख्याती पोहचली. मात्र त्यांच्या पश्चात देखील त्यांची उपेक्षाच झाली. कारण ३२ कादंबऱ्या, १४ लोकनाट्य, १४ कथासंग्रह, एक नाटक, एक प्रवासवर्णन असे एकूण ६२ ग्रंथ आणि ११ पोवाडे अण्णा भाऊंनी लिहिले. फक्त ग्रंथ लिहिले नाही तर या ग्रंथामधून व्यवस्था परिवर्तनाची हाक बहुजन समाजाला दिली. परिवर्तनवादी साहित्यात अण्णा भाऊंच्या साहित्याचा समावेश होतो. तसेच त्यांच्या साहित्याने परिवर्तनाची वहिवाट निर्माण केली. परिवर्तनाची वहिवाट निर्माण करणारे आणि व्यवस्था परिवर्तनाची ललकारी देणारे अण्णा भाऊ साठे हे खऱ्या अर्थाने भारताचे रत्न आहेत. म्हणून त्यांना भारतातील सर्वोच्च असा बहुमान म्हणजे 'भारतरत्न पुरस्कार' मिळावयास हवा. तसेच मराठी साहित्य क्षेत्रातील सर्वश्रेष्ठ समजला

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.
Scanned with CamScanner

9

जाणारा 'ज्ञानपीठ पुरस्कार' देखील त्यांना आजपर्यंत दिला गेलेला नाही ही शोकांतिकाच आहे. अण्णा भाऊंना 'भारतरत्न पुरस्कार' व 'ज्ञानपीठ पुरस्कार' दिला नाही म्हणून त्यांचे कार्यकर्तृत्व कमी होणार नाही किंवा त्यांच्या साहित्याचे महत्त्व कमी होणार नाही. लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे एक थोर साहित्यसम्राट आहेत. जोपर्यंत चंद्र, सूर्य, तारे आहेत तोपर्यंत त्यांची थोरवी, त्यांची कीर्ती, त्यांच्या साहित्याचे मोठेपण हे संपणारे नाही. कारण परिवर्तनाचा वारसा हा अण्णा भाऊंच्या साहित्याला आहे.

म्हणून सर्वोत्तम भूमिपुत्र गौतम बुद्ध, जगद्गुरू तुकाराम, राष्ट्रपिता जोतिराव फुले, विश्वरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचे खरे वारसदार व्यवस्था परिवर्तनाची हाक देणारे अण्णा भाऊ साठे आहेत. एक जिद्दी आणि हरहुन्नरी लोककलावंत, विलक्षण जिज्ञासूवृत्ती असणारे, तरल आणि संवेदनशील व्यक्तिमत्त्व, अक्षरसाहित्य लिहिणारे लोकलेखक, शाहिरांचा शिरोमणी सरताज शिवशाहीर, अन्यायाविरुद्धचा बुलंद आवाज, समाजक्रांतीचे पुरस्कर्ते अशा कितीतरी बिरूदावल्या त्यांच्या कार्यापुढे फिक्या आहेत. २०२० हे वर्ष अण्णा भाऊ साठे यांचे जन्मशताब्दी वर्ष म्हणून जगभर साजरे होत आहे. त्यांच्या जीवनावरती आणि भविष्यकालीन परिस्थितीचा वेध घेणाऱ्या साहित्यावरती प्रकाश टाकून अण्णा भाऊ साठे यांचा गौरव जगभर केला जात आहे. या अनुषंगानेच अण्णा भाऊ साठे यांच्या जन्मशताब्दी वर्षानिमित्त त्यांना अभिवादन करण्यासाठी 'साहित्यसम्राट अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील व्यवस्था परिवर्तनाची हाक' या मथळ्याखाली हा लेख लिहिण्याचा छोटासा प्रयत्न केलेला आहे. अण्णा भाऊ साठे यांचे समग्र साहित्य हे व्यवस्था परिवर्तनाची हाक आहे, असे मला वाटते. जन्मशताब्दी वर्षानिमित्त साहित्यसम्राट लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे यांना विनम्र अभिवादन...!!

संदर्भ :

१) साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङ्मय कादंबरी खंड १, साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, २०१७
२) साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङ्मय कादंबरी खंड २, साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, २०१७
३) गंगाधर गीते : जग बदल घालुनी घाव.., मुलनिवासी पब्लिकेशन ट्रस्ट, पुणे २०१०
४) डॉ.गुरव बाबूराव, समाजविचार आणि साहित्यविवेचन, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, २०१०

❖ ❖ ❖

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

12

लोकप्रबोधनकार
अण्णा भाऊ साठे

संपादक

डॉ. रामशेट्टी शेटकार

प्रा. बालाजी शिंदे

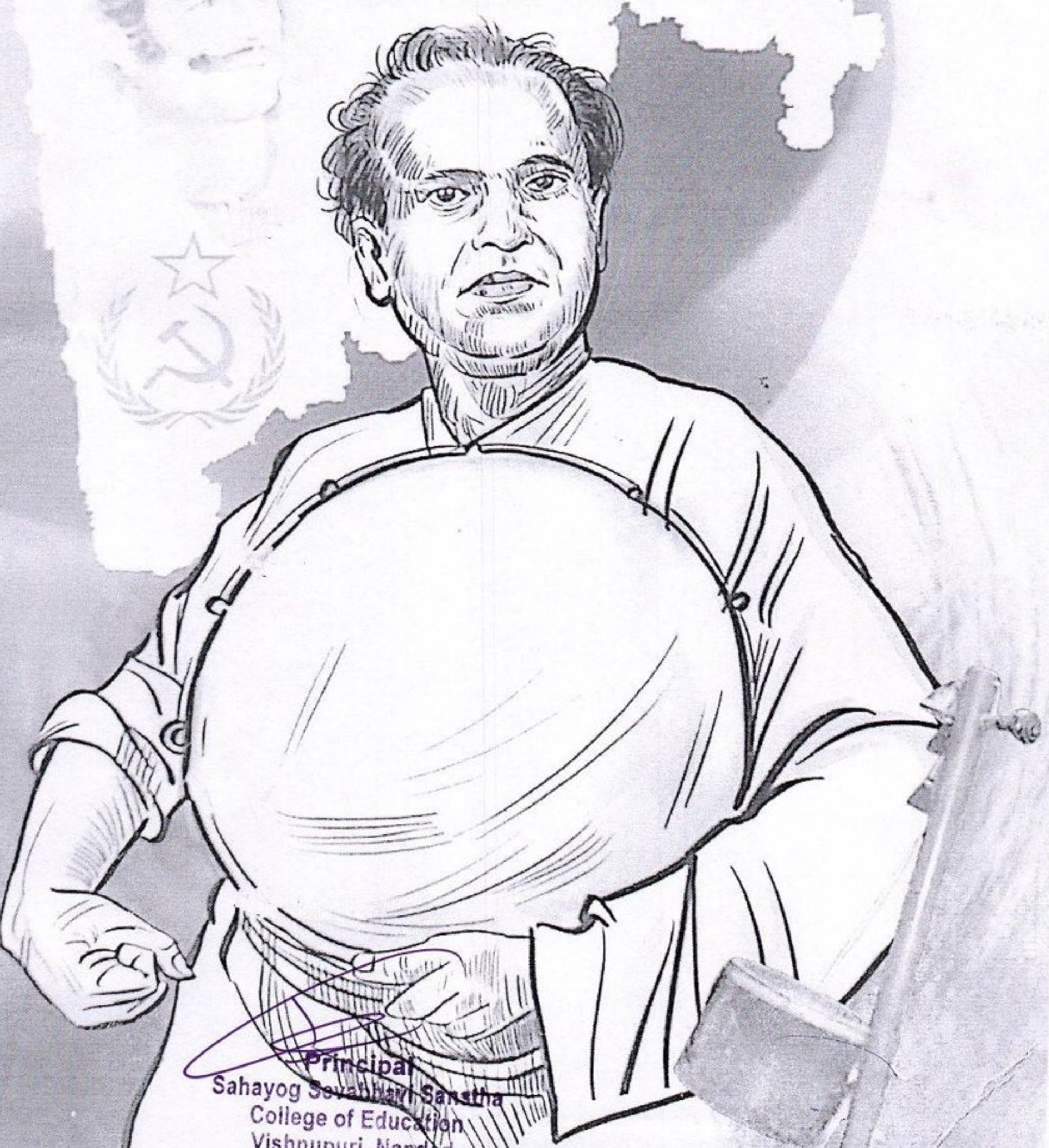

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

Lokprabodhankar Anna Bhau Sathe
Editor : Dr. Ramshetti Shetkar,
Prof. Balaji Shinde

लोकप्रबोधनकार अण्णा भाऊ साठे
संपादक : डॉ. रामशेट्टी शेटकार,
प्रा. बालाजी शिंदे

Paper Back
ISBN 978-81-945948-2-6
E-Book
ISBN 978-81-945948-3-3

प्रभाकर पब्लिकेशन
३०४, विंग-सी, सिद्धीविनायक अपार्टमेंट,
सुतमील रोड, लातूर
मो. ८६००८८११२७, ८१४९१५३०१८

© सर्व हक्क
संपादकाधीन

प्रथमावृत्ती
१ जानेवारी २०२१
(अण्णा भाऊ साठे जन्मशताब्दीनिमित्त)

मुद्रक
आर्टी ऑफसेट, लातूर

अक्षर जुळवणी
रोहित टायपिंग सेंटर, लातूर

मुखपृष्ठ रेखाटन
शिवाजी हांडे

₹ - ३६०/-

*सूचना : या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनीं - फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व संपादकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत. या ग्रंथातील लेखकांच्या मताशी संपादक, प्रकाशक, मुद्रक, वितरक सहमत असतीलच असे नाही.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

भारतीय लोकशाहीची अमृतमहोत्सवी वाटचाल

प्रा. डॉ. दत्ता माधवराव कुंचेलवाड
राज्यशास्त्र विभाग,
नागनाथ कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
औंढा नागनाथ, जि. हिंगोली.

सिध्दी पब्लिकेशन हाऊस, नांदेड

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

ISBN No. 978-81-958253-1-8

संपादक
प्रा. डॉ. दत्ता माधवराव कुंचेलवाड
नागनाथ कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आँढा नागनाथ, जि. हिंगोली.
मो. नं. ९४२३३ २४६४७

प्रकाशक
सिध्दी पब्लिकेशन हाऊस
६२४, बेलानगर, भावसार चौक,
तरोडा (खु.) नांदेड ३ ४३१६०५
मो. ९६२३९७९०६७
www.wiidrj.com

मुद्रक
अनुपम प्रिंटर्स , श्रीनगर, नांदेड (महा.)
९१७५३२४४३७

प्रथमावृत्ती : १० ऑक्टों. २०२२
© सर्वाधिकार : संपादकाकडे

मुखपृष्ठ : तेज़स रामपूरकर

अक्षरज़ुळवणी : डॉ. राजेश उंबरकर

मूल्य : १५०/-

सदरील ग्रंथातील कोणताही भाग किंवा मजकुराकरीता सदरील संशोधक स्वतः जबाबदार राहतील संपादक किंवा प्रकाशक जबाबदार असणार नाही.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	प्रकरणाचे नांव	लेखक	पृ. क्र.
०१.	**Role of President in Indian Political System**	**Dr. Nandkishor Nanasaheb Ugale**	०९
०२.	भारतीय संघराज्य व्यवस्था आणि केंद्र राज्य संबंध	प्रा. डॉ. कऱ्हाळे विलास लिबांजी	१९
०३.	लोकशाही आणि राजकीय पक्ष	प्रा. डॉ. संजय मारोतीराव कोनाळे	२७
०४.	भारतीय संसदीय लोकशाहीत विरोधी पक्षाची भूमिका आणि कार्य	प्रा. डॉ. इकबाल खान गफार खान	३२
०५.	प्रादेशिक पक्षांच्या उदय व विकासाचा अभ्यास	डॉ.शरद बाबुराव सोनवणे	३८
०६.	लोकशाहीचा उदय व विकास –ऐतिहासिक विश्लेषण	प्रा. डॉ. कऱ्हाळे उत्तम सिताराम	५३
०७.	लोकशाही वाढीसाठी नेतृत्त्वाची भूमिका	निरंजन पतंगे, प्रा. डॉ. पाटील. व्ही. आय.	६२

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded. ६

Scanned with CamScanner

०८.	भारतीय निवडणुक आयोगाची कार्य आणि जबाबदारी	प्रा. डॉ. बि. एम. नरवाडे	६९
०९.	भारतीय कृषी धोरण आणि शेतकऱ्यांची स्थिती	डॉ. डी. के मगर	७६
१०.	कृषी विपणन संकल्पना, स्वरूप व समस्या	प्रा. डॉ. मोहोकर हरिहर शिवदास	८६
११.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रणित लोकशाही आणि सद्यस्थिती एक अवलोकन	प्रा. डॉ. मा. म. गायकवाड	९५
१२.	सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत: छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज	प्रा. महेंद्र अच्युत आल्टे	१०८
१३.	राजर्षी शाहू महाराजांचे गुन्हेगार जमाती विषयक कार्य	डॉ. गोरे बी. एम.	१२१
१४.	भारतीय संघराज्य व्यवस्था : अपेक्षा आणि वास्तव	कु. रश्मी सखाराम बर्जे	१२७
१५	सांप्रदायिक दहशतवाद आणि राष्ट्रीय एकात्मता	डॉ.राजेंद्र ज्ञानोबाराव शिंदे	१३७

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

१६.	न्यायालयाचे स्वातंत्र्य आणि सक्रियता	डॉ. स्वप्निल गोविंदराव मुळे प्रा. डॉ. डि. एम. कुंचेलवाड	१४४
१७.	कल्याणकारी राज्यासाठी सुप्रशासन : एक वरदान	पवार भास्कर के.	१५४
१८.	स्वातंत्र्योत्तर भारतीय प्रशासनाचा विकास	डॉ संताष प्रभाकर गुट्टे	१६७
१९.	भारतीय कृषी धोरण आणि शेतकऱ्यांची स्थिती	डॉ. ठाकूर विलास तुळशीराम	१७१

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत: छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज

प्रा.महेंद्र अच्युत आल्टे

सहायक प्राध्यापक, इंदिरा कॉलेज ऑफ एज्युकेशन विष्णुपूरी नांदेड.

प्रस्तावना :

अमेरिकेतील टस्केनी या संस्थेचे संचालक बुकर टी. वॉशिंग्टन यांनी शिक्षणाच्या माध्यमातुन आर्थिक विकास साध्य करण्याचा यशस्वी प्रयत्न करून दाखविला अगदी तसाच प्रयोग महाराष्ट्रात राजर्षी शाहू महाराजांनी करून दाखविलाआणि केवळ आर्थिकच नाही तर शिक्षणाच्या माध्यमातून शैक्षणिक, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक विकास घडवून आणून सामाजिक परिवर्तन केले. म्हणूनच त्यांना 'महाराष्ट्राचे बुकर टी. वॉशिंग्टन' म्हटले जाते. शाहू महाराज हे कर्ते सुधारक होते. 'बोले तैसा चाले'या संतविचाराप्रमाणे शाहू महाराजांची कृती आणि उक्ती होती. बहुजनोध्दाराचे स्वप्न उराशी बाळगून कल्याणकारी राज्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. राजर्षी शाहू महाराज हे समतेच्या विचारांचे पुरस्कर्ते होते. समाजामध्ये समता प्रस्थापित व्हावी यासाठी त्यांनी केलेले प्रयत्न अलौकिक आहेत. जगाच्या पाठीवर अनेक राजे झाले पण राजर्षी शाहू महाराजांसारखा समतावादी राजा क्वचितच आढळेल. समतावादी विचारांतूनच शाहू महाराजांनी लोकशाही राज्याचे उद्‌दीष्ट डोळयासमोर ठेवून राज्यकारभार केला. तसेच शाहू महाराजांनी शिक्षणाला समाजपरिवर्तनाचे साधन मानून मोलाचे कार्य केले. मनुष्याच्या आचार विचारांत शिक्षणानेच परिवर्तन होवू शकते यावर त्यांचा विश्वास होता. खेडयापाडयातील मुलांना शिक्षणाची दारे खुली व्हावीत यासाठी त्यांनी प्राथमिक शिक्षणाची सक्ती केली. सक्तीचे व मोफत शिक्षण सुरू केले.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

विविध जाती जमातींसाठी वसतिगृहे सुरू केली. एवढेच नाही तर शाहू महाराजांनी राज्याच्या एकुण उत्पन्नाच्या २३.५ टक्के रक्कम शिक्षणावर खर्च केली. बहुजनांसाठी, अस्पृश्यांसाठी, स्त्रियांसाठी, शेतकऱ्यांसाठी, भटक्या जमाती व विमुक्त जातींच्या विकासासाठी आयुष्यभर कार्य केले अशा छत्रपती शाहू महाराजांनी आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडण घडणीत अत्यंत मोलाची भूमिका बजावली आहे. त्यांच्या सामाजिक, कार्याचा लेखाजोखा घेणे सद्य स्थितीत महत्वाचे आहे असे मला वाटते.

उद्देश :

१) छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांच्या जीवन परिचयाचा अभ्यास करणे.

२) छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांच्या सामाजिक कार्याचा अभ्यास करणे.

गृहितक :

१) छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांनी विविध सामाजिक कार्य केले आहे.

जन्म, शिक्षण व विवाह :

राजर्षी शाहू महाराजयांचा जन्म २६ जून १८७४ रोजी झाला. त्यांच्या मातोश्रीचे नाव राधाबाई होते. १७ मार्च १८८४ रोजी चौथे छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या विधवा आनंदीबाई राणीसाहेब यांनी राजर्षी शाहू महाराज यांना दत्तक घेतले. शाहू महाराजांचे जन्मनाव यशवंतराव होते. यशवतराव यांचे वडील जयसिंगराव उपाख्य आबासाहेब घाटगे हे कागलचे जहागीरदार होते. तर शाहूंच्या मातोश्री राधाबाई या मुधोळच्या राजकन्या होत्या. चौथे शिवाजी यांना मतिभ्रंश झाल्याचे ठरवून त्यांना १८ जून १८८२ रोजी अहमदनगरला हलविण्यात आले. त्यावेळी कोल्हापूरचा कारभार पाहण्यासाठी हिंदुस्थान सरकारने आबासाहेब यांची निवड रिजन्ट म्हणून केली होती. २५ डिसेंबर १८८३ रोजी अहमदनगर येथे कोल्हापूरचे चौथे शिवाजी एका गोऱ्या सार्जंटशी झालेल्या झटपटीत ठार झाले. ते निपुत्रिक होते. ब्रिटिश सरकारने आबासाहेबांचे पुत्र यशवंतराव यांना करवीरच्या अर्थात कोल्हापूरच्या राणीच्या मांडीवर

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

बसवून दत्तक दिले. दत्तक घेतल्यानंतर १७ मार्च १८८४ साली या दत्तक यशवंतरावांचे नामांतर करून शाहू छत्रपती असे ठेवण्यात आले.

१८८६ साली शाहूंना सौराष्ट्रात राजकोट येथील राजकुमार विद्यालयात शिक्षणासाठी पाठविले. त्याआधी त्यांचे प्राथमिक शिक्षण मातृभाषेतून कोल्हापूरमध्येच झाले होते. कर्नाटक, धारवाड या ठिकाणीही त्यांनी कांही शिक्षण घेतले होते. अशा प्रकारे बालपण आणि प्राथमिक शिक्षण त्यांनी पुर्ण केले. कृष्णाजी भिकाजी गोखले व हरिपंत गोखले या दोन शिक्षकांची नेमणुक शाहूंना शिक्षण देण्यासाठी केली होती. राजर्षी शाहू महाराजांचा विवाह बडोद्याचे गुणाजीराव खानविलकर यांच्या कन्येशी १ एप्रिल १८९१ साली झाला. त्यांचे नाव लक्ष्मीबाई होते तर त्यावेळी त्या अकरा वर्षाच्या होत्या तर शाहू महाराज अठराव्या वर्षात पदार्पण करण्याच्या तयारीत होते. त्यानंतर २ एप्रिल १८९४ रोजी शाहू महाराजांच्या हातात कोल्हापूर संस्थानाची राज्यसुत्रे आली.राजर्षी शाहू महाराजांनी सामाजिक न्यायासाठी बराच संघर्ष केला परंतु त्यांना त्यात दिर्घ प्रयासानंतर यश प्राप्त झाले. त्यांनी अनेक लोकोपयोगी, समाजोपयोगी, राष्ट्रोपयोगी कामे केली अशा शाहू महाराजांचे निधन ६ मे १९२२ रोजी झाले आणि स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर १ एप्रिल १९४९ रोजी कोल्हापूर संस्थानचे मुंबई राज्यात विलीनीकरण झाले.

सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत : छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांचे सामाजिक कार्य

१)शिक्षणविषयक कार्य :

शिक्षण ही मानवाची मुलभूत गरज आहे हे शाहू महाराजांना ज्ञात होते. प्राथमिक शिक्षण हे पायाभूत शिक्षण आहे ते सर्वांना मिळावे असे शाहू महाराजांना वाटत होते. म्हणूनच त्यांनी २४ जुलै १९१७ रोजी एक हुकूम काढून ७ ते १४ वयोगटातील मुलांना प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत केले आणि सर्व जाती धर्मातील मुलांना शिक्षणाची दारे खुली केली. त्यांनी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत योजनेची

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

सुरूवात ४ मार्च १९१८ साली केली. त्याप्रमाणे मुक्काम चिरवाली, पेटा, करवीर येथे पहिली प्राथमिक शाळा सुरू केली. शिक्षण सर्व सामान्यांना मिळावे यासाठी त्यांनी मोठया प्रमाणात शाळा सुरू केल्या. 'गाव तेथे शाळा' सुरू करून शाहू महाराजांनी शिक्षणाच्या क्रांतीतून सामाजिक क्रांती घडवून आणली. जनसामान्यांना, उपेक्षितांना, वंचित घटकांना शिक्षण घेत असताना आर्थिक अडचण ठरू नये यासाठी त्यांनी शिष्यवृत्तीची योजना सुरू केली. शेतकरी, शेतमजूर, मागासवर्गीय यांच्या मुलांसाठी शिष्यवृत्तीची सोय शाहू महाराजांनी केली होती.

शाहू महाराजांनी सुरू केलेल्या शाळांची संख्या दिवसें दिवस वाढू लागली मात्र शिक्षकांची कमतरता जाणवू लागली. यासाठी प्रशिक्षित शिक्षकांची आवश्यकता होती. इसन १९११ मध्ये एका आदेशाद्वारे शिक्षकांना प्रशिक्षणासाठी प्रोत्साहित केले. इसन १९१३ साली 'सत्यशोधक शाळा' स्थापन केली. तसेच इसन १९१९ साली 'तलाठी स्कुल' ची स्थापना केली. प्राथमिक शिक्षणाबरोबरच उच्च शिक्षणाची सोय राजाराम महाविद्यालयातून देण्याची व्यवस्था त्यांनी केली. त्यावेळी कोल्हापूर संस्थानात उच्च शिक्षण देणारे एकमेव महाविद्यालय होते. त्याचप्रमाणे बहुजन समाजातील लोकांना संस्कृत विषयाचे अध्ययन करता यावे यासाठी 'छत्रपती संस्कृत महाविद्यालयाची' स्थापना करण्यात आली होती. तसेच शाहु महाराजांनी 'आश्रमशाळा' ही नवीन संकल्पना शिक्षण क्षेत्रात आणली. इसन १९२० साली शाहू महाराजांनी आश्रमशाळेची सुरूवात करवीर नगरीत केली. शिक्षण घेत असतानाच विद्यार्थ्यांची राहण्याची–जेवणाची व्यवस्था व्हावी यासाठी देखील वसतिगृहांची स्थापना त्यांनी केली.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

२)अस्पृश्यता निवारणासंबंधी कार्य :

मानवतेच्या व सामाजिक समतेच्या दृष्टीने कलंक असलेली अस्पृश्यता नष्ट करण्याचे कार्य शाहू महाराजांनी केले. जातिनिर्मूलनाचा, अस्पृश्यतेचा कलंक दूर करण्यासाठी त्यांनी इसन १९१९ साली अस्पृश्यता निर्मुलनाचा जाहिरनामा मंजुर केला होता. शाहू महाराज केवळ बोलत नव्हते तर प्रत्यक्ष कृतीवर त्यांचा भर होता. म्हणून अस्पृश्य मुलांना प्राथमिक शिक्षण मोफत मिळावे यासाठी इसन १९०७ साली कोल्हापूर येथे अस्पृश्य मुलांसाठी 'मिस क्लार्क वसतिगृह' सुरू केले. या वसतिगृहात विद्यार्थ्यांची मोफत राहण्याची व भोजनाची व्यवस्था केली. मराठा विद्यार्थ्यांसाठी सुरू केलेल्या 'व्हिक्टोरिया वसतिगृह' येथे अस्पृश्य व मुसलमान विद्यार्थ्यांची सोय करून समता प्रस्थापित केली. पुढील काळात त्यांनी अस्पृश्य विद्यार्थ्यांसाठी असलेल्या स्वतंत्र शाळा बंद करून स्पृश्य विद्यार्थ्यांच्या शाळांमधूनच अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना शिक्षण देण्यात यावे असा हुकूम काढला. तसेच या हुकूमात शिक्षकांनीही शाळेतील अस्पृश्य मुलांना समान वागणुक द्यावी असे म्हटले होते.

छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे एक वेगळेच नाते होते. शाहू महाराजांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना शिक्षणासाठी वेळोवेळी आर्थिक मदत केली. मुकनायक पाक्षिकाच्या प्रकाशनासाठी देखील शाहू महाराजांनी मदत केली होती. शाहू महाराज बाबासाहेबांच्या नेहमी पाठीशी उभे राहिले. इसन १९२० साली माणगांव ता. हातकणंगले जि. कोल्हापूर या ठिकाणी पहिली अस्पृश्य परिषद झाली त्याचे अध्यक्ष डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर होते. त्यावेळी जाहीर सभेत छत्रपती शाहू महाराज म्हणाले की, 'तुम्ही तुमचा खरा पुढारी शोधून काढला आहे. याबद्दल मी तुमचे अंतकरणपुर्वक अभिनंदन करतो माझी खात्री आहे की डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तुमचा उध्दार केल्याशिवाय राहणार नाहीत. इतकेच नव्हे तर अशी एक वेळ

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

येईल की ते सर्व भा...चे पुढारी होतील माझी मनोदेवता मला असे सांगते.'शाहू महाराजांचे म्हणणे अगदी तंतोतंत खरे झाले. याच माणगावच्या परिषदेत डॉ. बाबासाहेब म्हणाले की, 'छत्रपतींनी मानाचा जरीपटका माझ्या मस्तकी चढविला, त्याचा मी सदैव सन्मान राखीन.' अस्पृश्यांच्या मुक्ती चळवळीचे नेतृत्व करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना महारा...नी सतत प्रोत्साहित केले. नागपूर, दिल्ली येथे भरलेल्या अस्पृश्यांच्या परिषदेचे अध्यक्षपद देखील त्यांनी स्वीकारले होते.

३)जातिनिर्मूनासंबंधी कार्य :

भारतीय समाजव्यवस्था ही जातीव्यवस्थेवर आधारित असल्यामुळे विषमतेवर आधारित समाजरचना निर्माण झालेली होती. जातीव्यवस्थेमुळे समाजाची उच्च व कनिष्ठ स्तरात विभागणी झाली होती. त्यामुळे समाजातल्या कनिष्ठ ...रातील लोकांवर अन्याय अत्याचार व जुलूम लादला गेला होता. पशुपेक्षाही अत्यंत हीनपध्दतीचे जीवन त्यांच्या वाट्याला आले होते. जातीयतेमुळे कोणालाही हीन लेखले जावू नये यासाठी त्यांनी जातीभेदाच्या विरोधात रणशिंग फुंकले. त्यांनी विविध जाहिरनामे काढून आणि कायदे करून जातीभेद नष्ट केला.छत्रपती शाहू महाराजांनी महार वतनदारी व कुलकर्णी वतनदारी संपुष्टात आणून सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याचे कार्य केले. अस्पृश्यांचा स्वाभिमान नाहिसा करणारी, गावाची चाकरी करणारी व वेठबिगारी करणारी महार वतनदारी १ ऑगस्ट १९१९ साली संपुष्टात आणली. हे करत असताना त्यांच्याकडे असणारी जमीन मात्र तशीच ठेवण्यात आली. असे न्यायी आणि समतेचे पुरस्कर्ते शाहू महाराज होते.

शाहु महाराजांनी मोठया विश्वासाने अस्पृश्यांना महावत, हुलस्वार, पोलीस, ड्रायव्हर इत्यादी सरकारी नोकऱ्या दिल्या. महाराजांच्या हत्तीचा महावत आणि मोटारीचा ड्रायव्हर महार जातीतील होते. अस्पृश्य जातीतील लोक सुध्दा माणसे आहेत त्यांना माणूस म्हणून सन्मानाने

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

जगण्याचा अधिकार आहे असे शाहू महाराज म्हणत असत. शाहू महाराजांनी जातिनिर्मूलन करण्यासाठी जातीवर आधारित वसतिगृहे निर्माण केली. कारण प्रथम विद्यार्थी जातीवर आधारित वसतिगृहात प्रवेश घेत असे आणि नंतर ज्ञानाच्या आधारे त्या विद्यार्थ्याला जातीभेद करणे कसे अमंगल आहे, माणसाने माणूस म्हणून जगणे योग्य आहे याची शिकवण दिली जात असे. महाराजांनी अस्पृश्य वर्गातील लोकांना तलाठयाचे प्रशिक्षण दिले, प्रशिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती दिली, प्रशिक्षित अस्पृश्यांना तलाठी नेमले, अस्पृश्य वर्गातील पात्र लोकांना वकिलीच्या सनदा दिल्या, अस्पृश्यांना समाजात प्रतिष्ठा मिळावी म्हणून त्यांनी महार पैलवानांना जाठ पैलवान, चांभारांना सरदार तर भंग्यांना पंडित अशा पदव्या दिल्या. तसेच स्वतंत्र हुकूमाच्या आधारे कचेऱ्या, म्युनिसिपालिटी, तळे, विहिरी, धर्मशाळा येथे अस्पृश्यांना स्पृश्यांप्रमाणेच राहण्याचा अधिकार दिला. गंगाधर कांबळे या महार व्यक्तीला मध्यवस्तीत चहाचे हॉटेल काढून दिले स्वत: महाराज तेथे जावून सर्वांसमोर चहा पित असत. बेरड, पारधी, रामोशी यांसारख्या गुन्हेगार म्हणून ओळखल्या गेलेल्या जातीतील लोकांबरोबर महाराजांनी मैत्री केली. शाहु महाराजांना जातिनिर्मूलनाविषयी स्वीकारलेल्या या धोरणाबद्दल मोठया प्रमाणात टिका सहन करावी लागली पण या टिकेला भीक न घालता मानवता व समतेच्या दृष्टीने कलंक असलेली जातीयता नष्ट करण्याचे कार्य त्यांनी केले.

४)स्त्रीशिक्षण व स्त्रियांसाठी कायदे :

भारतीय समाजात स्त्रियांना शिक्षणाच्या हक्क अधिकारांपासून वंचित ठेवून अनेक बंधने लादली होती. स्त्रियांना समाजात दुय्यम स्थान होते. मात्र शाहू महाराज स्त्रीशिक्षणाच्या बाबतीत पुरोगामी होते. स्त्रीयांना शिक्षण मिळाले तर त्यांना हक्क अधिकारांची जाणीव हाईल आणि त्या सन्मानाने जीवन व्यतित करतील असा विश्वास महाराजांना होता. म्हणून स्त्रीशिक्षणास प्रोत्साहन महाराजांनी दिले. करवीर राज्यात स्त्रियांच्या

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

शिक्षणासाठी श्रीमती एच.लिटल या स्त्रीशिक्षण अधिक्षकांची नेमणूक त्यांनी केली. त्यांच्या नंतर रखमाबाई केळकर या बुध्दीमान स्त्रीची नेमणूक केली. रखमाबाईचे स्त्रीशिक्षणाचे कार्य प्रशंसनीय आहे. महाराजांनी मुलींच्या शिक्षणासाठी मुलींच्या स्वतंत्र शाळांची स्थापना केली. प्रौढ महिलांना शिक्षण दिले. हुशार मुलींना पुढील शिक्षण घेता यावे यासाठी शिष्यवृत्ती दिली. महाराजांनी विविध ठिकाणी मुलींच्या शाळा स्थापन केल्या होत्या इसन १९२२ मध्ये मुलींच्या शाळांची संख्या ३३ होती. या शाळांमधून २२७१ इतक्या मुली शिक्षण घेत होत्या. सद्य स्थितीत ही गोष्ट जरी सर्वसाधारण वाटत असली तरी तत्कालीन परिस्थितीचा विचार केला असता ही बाब साधारण स्वरूपाची नव्हती यावरून महाराजांनी स्त्रीशिक्षणासाठी केलेल्या प्रयत्नांची जाणीव होते. स्त्रीशिक्षणाला प्रोत्साहन देणे व आर्थिक मदत देणे एवढयावरच कार्य न करता स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाच्या परिमार्जनार्थ त्यांनी संस्थानापुरते मर्यादित कायदे केले होते ते पुढील प्रमाणे आहेत.

स्त्रियांसाठी कायदे :

१) आंतरजातीय विवाह कायदा(१९१९)

२) देवदासी प्रतिबंधक कायदा

३) विधवा पुनर्विवाहाचा कायदा(१९१७)

४) कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा(१९१९)

आंतरजातीय विवाह कायदयानुसार जैन व हिंदू धर्मियांना विवाहांबध्द होण्याची परवानगी देण्यात आली होती. तसेच जोडीदार निवडीचे स्वातंत्र्यही देण्यात आले होते. विवाहाची रितसर नोंदणी करण्याची तरतूद देखील करण्यात आली होती. तत्कालीन समाजव्यवस्था लक्षात घेता आंतरजातीय विवाहाचा कायदा स्त्रियांना सामाजिक स्वातंत्र्य देण्याच्या दृष्टीने महत्वाचा होता. मुलींना देवाला सोडण्याची अनिष्ठ प्रथा होती या अनिष्ठप्रथेमुळे स्त्रियांवर अत्याचार होत असत म्हणून ही प्रथा म्हणजे समाजाला लागलेला काळीमा होता म्हणून शाहू महाराजांनी

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

देवदासी प्रथाबंदीचा कायदा केला. हिंदूचा पुनर्विवास मोठया प्रमाणात विरोध होता यामुळे विधवांचे जीवन कष्टमय झाले होते. हे कष्टमय जीवन संपविण्यासाठी शाहू महाराजांनी विधवा पुनर्विवाहाचा कायदा निर्माण केला होता. कुटूंबात स्त्रियांवर होणाऱ्या छळ व अन्यायाच्या विरोधात कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा केला या कायद्याचा उपयोग कनिष्ठ व वरिष्ठ जातीतील दोन्ही स्त्रियांनाझाला. अशा प्रकारे स्त्रीसंरक्षणाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाच्या कायद्याची निर्मिती केली.

५)शेती आणि शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी कार्य :

छत्रपती शाहू महाराजांनी शेती आणि शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी सतत प्रयत्न केले. १८९७ मध्ये भीषण दुष्काळ पडला होता. अशा काळात शेतकऱ्यास सर्वस्वी मदत शाहू महाराजांनी केली होती. दुष्काळाच्या संकटातून शेतकऱ्यास बाहेर काढले. शाहू महाराजांनी दुष्काळी परिस्थितीत शेतकऱ्याचे रक्षण केले, जनावरांच्या चारापाण्याची सोय केली. तसेच त्यांना आसरा देवून जनावरांसाठी जंगले खुली केली, शेतकऱ्यांना कर्जे दिली व सावकारांच्या ताब्यातून त्यांच्या जमिनी सोडवून शेतीच्या विकासासाठी सर्वतोपरी आर्थिक मदत सुध्दा शाहू महाराजांनी केली. दुष्काळजण्य परिस्थितीतून सुटका होताच त्यांच्यासाठी विविध उपाययोजना शाहू महाराजांनी सुरू केल्या. शेतीला मुबलक प्रमाणात पाणीपुरवठा करता यावा यासाठी त्यांनी १९०७ साली कोल्हापूरच्या पश्चिमेला सुमारे ५५ किमी अंतरावर दाजीपूर जवळ असलेल्या भोगवती नदीला बंधारा घालून धरण बांधण्याचे निश्चित करून १९०८ मध्ये येथे बंधारा बांधून बंधाऱ्याला महाराणी लक्ष्मीबाई तलाव असे नावदिले. या धरणासाठी २६ लाख रूपये खर्च करून बंधाऱ्याचे काम सुरू ठेवले. मात्र पुढील काळात आर्थिक संकटामुळे धरणाचे काम बंद ठेवावे लागले. या धरणाच्या शेजारीच राधानगरी नावाचे गाव देखील महाराजांनी वसविले होते. छत्रपती राजाराम महाराजांच्या काळात धरणाचे काम पूर्ण झाले. त्याठिकाणी विद्युत निर्मितीचा प्रकल्प सुध्दा उभारला गेला. या धरणातून

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

या प्रदेशातील शेतीला मोठया प्रमाणात पाणीपुरवठा झाला व या प्रदेशात खरी हरितक्रांती झाली. या सर्वांचे श्रेय छत्रपती शाहू महाराजांना आहे.

शाहू महाराजांनी शेतीत नवनवीन पिके कशा पध्दतीने घेता येतील आणि उत्पन्न जास्तीत जास्त कसे वाढवता येईल याचे ज्ञान देखील आत्मसात केले. या मिळविलेल्या ज्ञानातून शेतकऱ्यांना चहा व कॉफीची लागवड करून दाखविली, रेशीम पैदास करण्यासाठी तुतींच्या झाडांची लागवड केली, विविध प्राण्यांसाठी तसेच शिकारीसाठी राखीव जंगले निर्माण केली, जनावरांची व शेतातील पिकांची प्रदर्शने भरवून या प्रदर्शनात उत्कृष्ट शेतकऱ्यांना प्रोत्साहित करण्यासाठी बक्षिसे दिली. त्याचप्रमाणे खेडयात गावाचा प्रमुख हा पाटील होता. अनेक खेडयातील पाटील हे अशिक्षित होते त्यामुळे तेथील कारभार कुलकर्णी पाहत असत. कुलकर्णी बऱ्याच वेळा आपल्या अधिकाराचा दुरूपयोग करून गरिबांच्या मालकी हक्कात फेरबदल करत असत ही बाब शाहू महाराजांच्या जेव्हा लक्षात आली तेव्हा त्यांनी १९१८ मध्ये कुलकर्णी वतने रद्द केली. कुलकर्णी करीत असलेली कामे तलाठयाकडे सोपविली. तसेच गावप्रमुखांच्या नियंत्रणाखाली केवळ वतनासाठी गुलामगिरीत जीवन जगणाऱ्या महारांची वतने देखील रद्द केली. बलुतेदारी पध्दतीवरही बंदी घातली. यावरून खेडयात राहणाऱ्या बहुजन समाजाच्या, शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी शाहू महाराज किती दक्ष होते याची कल्पना येते. शाहू महाराजांनी शेती आणि शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी संपूर्ण हयात कांर्य केले.

६)भटक्या जमाती व विमुक्त जाती उध्दारासाठी कार्य :

छत्रपती शाहू महाराजांनी उपेक्षित, वंचित, अस्पृश्य, स्त्रीया यांच्याबरोबरच भटक्या जमाती व विमुक्त जाती यांच्याही उध्दारासाठी प्रयत्न केले. अस्पृश्य वर्ग हा समाजात राहून गुलामगिरीचे जीवन जगत होता. बहिष्कृत अस्पृश्य म्हणून त्यांची गणना होत होती. पण पिढयांनपिढयांपासून हक्क अधिकारांपासून दुरावलेला,ज्यांचा समाजाने

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

कधीही विचार केला नाही असा उपेक्षित वर्ग म्हणजे भटक्या जमाती व विमुक्त जाती होय. भटक्या जमाती व विमुक्त जाती या आदिवासीप्रमाणे जंगलात, वनात भटकंती करून आपले जीवन व्यतित करीत होत्या एका गावावरून दुसऱ्या गावी त्यांना नेहमी भटकंती करावी लागत असे तो स्थिर नव्हता. इंग्रजांच्या काळात भारतात अनेक सामाजिक व राजकीय बदल झाल्याने भटक्यांची उदरनिर्वाहाची साधने उध्वस्त झाली. त्यामुळे पोटाची खळगी भरण्यासाठी चोऱ्या करण्यावाचून त्यांच्याकडे पर्याय नव्हता. अवैध मार्गाचा अवलंब करून भटक्या जमाती व विमुक्त जाती आपले पोट भरू लागल्या. म्हणून इंग्रजांनी अशा जातींना गुन्हेगार जाती म्हणून घोषित करण्यास सुरूवात केली. महाराष्ट्रात अशा भटक्या जाती पैकी बंजारा, कैकाडी, भामटा, राजपूत भामटा, बंजारभाट, बेरड, मांग गारूडी, फासेपारधी, कंटबूवड इत्यादी १३ जाती गुन्हेगार म्हणून घोषित केल्या. भारताला स्वतंत्र मिळाल्यानंतर भारतीय संविधानात या जातींना एक्स क्रिमिनल ट्राईब्स म्हणून संबोधण्यात आले. पुर्वी गुन्हेगार होत्या आज नाहीत डॉ. बाबासाहेबांनी त्यांच्यासाठी ४६ व्या कलमाचे प्रावधान केले आहे.

शाहू महाराजांनी अशा गुन्हेगार जमातींसाठी असामान्य कार्य केले. त्यांच्यावर कधीही त्यांनी अविश्वास दाखविला नाही गुन्हेगारीच्या शिक्क्यातून त्यांना मुक्त करण्याचे काम महाराजांनी केले. शाहू महाराज फासेपारध्यांना शिकारीसाठी सोबत, आपल्या बग्गीत घेवून जात असत. कोणताही गुन्हेगार हा हौसेपोटी गुन्हेगार होत नाही अशी त्यांची धारणा होती. शाहू महाराजांनी भटक्यांच्या जीवनात स्थिरता आणली, भटक्यांच्या पारंपारिक व्यवसायाला प्रोत्साहन दिले, रस्ते बांधणी, विहिर खुदाई, घर बांधणी या सारखी रोजगाराची कामे दिली, भटक्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाची सोय केली, जमिनी इनाम दिल्या, कार्यक्रमात सहभागी करून घेतले आणि प्रतिष्ठा मिळवून दिली. शाहू महाराजांनी आपला पुत्र राजाराम यांच्या विवाहाच्या वेळी आगगाडीने आपल्या नातेवाईकासोबतच

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

फासेपारध्यांनाही वऱ्हाडी म्हणून नेले होते. असे विविध प्रकारचे मानवतावादी कार्य भटक्या जमाती व विमुक्त जाती उध्दारासाठी शाहू महाराजांनी केले होते.

सारांश :

राजर्षी शाहू महाराज हे कृतिशील समाजसुधारक, प्रजाहितदक्ष, लोकहितैषी राजे होते. "सत्ता ही सेवेसाठी असते आणि संपत्ती ही समाजासाठी असते." या उदात्त विचाराने प्रेरित होवून शाहू महाराजांनी अत्यंत प्रामाणिकपणे समाज प्रज्ञावंत करण्याचे काम केले. शोषित, वंचित, अस्पृश्य, पददलित, उपेक्षित आणि हीन दिन समाजाला मानव प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्यासाठी त्यांनी उभी हयात खर्ची घातली आणि समतेच्या व ममतेच्या भावनेतून समाजोध्दाराचे कार्य करून समाजात नवक्रांतीची लाट निर्माण केली. शाहू महाराजांनी १८९४ ते १९२२ या २८ वर्षाच्या कालखंडात जगातील कोणत्याच राजाला जेवढे काम करणे शक्य झाले नाही ते डोंगरा एवढे काम करून दाखविले आहे. शाहु महाराजांनी केलेले अस्पृश्यता निवारणासंबंधीचे कार्य, शिक्षण आणि नोकरीमध्ये दिलेले आरक्षण, शाहू महाराजांचे शैक्षणिक धोरण, स्त्रीशिक्षण विषयक कार्य, त्यांनी केलेले स्त्रियांसाठीचे कायदे, भटक्या जमाती व विमुक्त जातींच्या उध्दारासाठी केलेले कार्य आणि गुन्हेगार जाती–जमातीसाठी केलेल्या कार्याला जगात तोड नाही. बहुजनोध्दारक आणि आरक्षणाचे जनक असणाऱ्या शाहू महाराजांनी मानवतावादी, समतावादी, बंधुतावादी विचार समाजात प्रस्थापित व्हावा यासाठी आयुष्यभर प्रयत्न केला, म्हणून खऱ्या अर्थाने सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज आहेत.

संदर्भ :

१) प्रा. मा. म. देशमुख : राष्ट्रनिर्माते, शिवभारती प्रकाशन,नागपूर, नोव्हेंबर १९९२

२) ॲड. गोविंद पानसरे : राजर्षी शाहू वसा आणि वारसा, लोकवाङमय गृह प्रकाशन, मुंबई, फेब्रुवारी २०१९

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

३) डॉ. जयसिंगराव पवार : राजर्षी शाहू स्मारकग्रंथ संपा., महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, कोल्हापूर, जून २००७

४) डॉ. के. यु. घोरमोडे . डॉ. कला घोरमोडे : शैक्षणिक विचारवंत भारतीय व पाश्चात्य, विद्या प्रकाशन,नागपूर, जानेवारी २००६

५) प्रा. ना. ग. पवार : शैक्षणिक शैक्षणिक क्षेत्रातील विचारवंत भारतीय व पाश्चात्य, नित्यनूतन प्रकाशन, पुणे, जून २००३

६) जी. एल. भिडे, एन. डी. पाटील : महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, एप्रिल २०१२

७) प्रा. बी. बी. शेख, प्रा. सौ. सुनंदा भद्रशेटे, प्रा. बी.पी. भालेराव : समाजशास्त्रीय विचारवंत, अरूणा प्रकाशन, लातूर, आक्टोबर २०१०

८) डॉ. संघमित्रा गोणारकर : शैक्षणिक विचारवंत, निर्मल प्रकाशन, नांदेड, जून २००९

९) डी. आर. ओहोळ : राजातील माणूस आणि माणसातील राजा लोकराजा राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज, मुलनिवासी पब्लिकेशन ट्रस्ट, पुणे, मार्च २०१२

१०) डॉ. दत्तात्रय मेंढेकर : शिक्षणातील ज्ञानेश्वर, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, ऑगस्ट २०१२

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

(10)

पर्यावरणीय समस्या व मानवी जीवन

(Environmental Problems and Human Life)

: संपादक :
प्रा. डॉ. वशिष्ठ गणपतराव बन

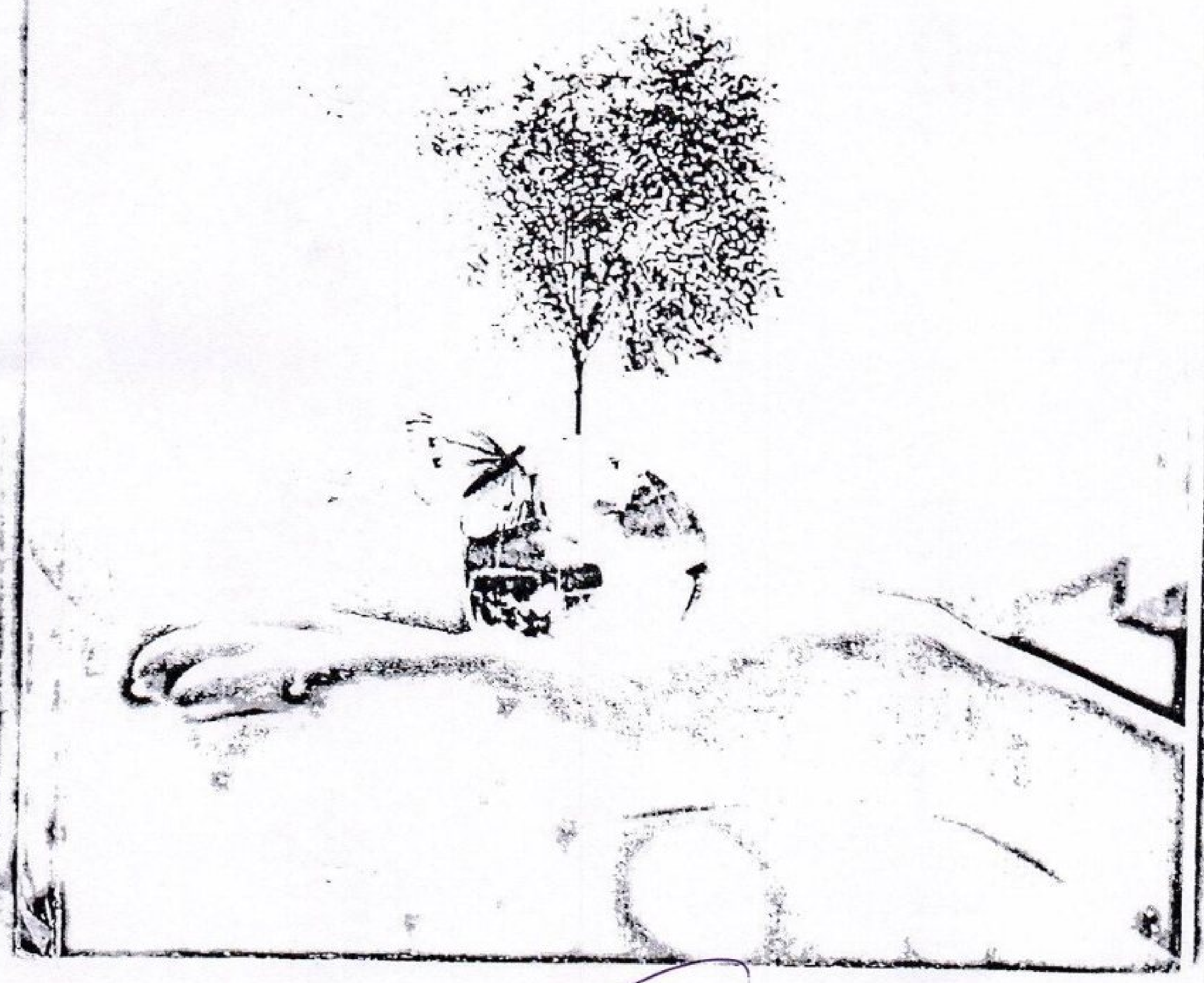

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

पर्यावरणीय समस्या व मानवी जीवन

(Environmental Problems and Human Life)

: संपादक :
प्रा. डॉ. वशिष्ठ गणपतराव वन
लोकप्रशासन विभागप्रमुख
पंडीत दीनदयाल उपाध्याय महाविद्यालय, देवणी
जि.लातूर (महाराष्ट्र)

अरुणा प्रकाशन, लातूर

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

अनुक्रमणिका

१. घनकचरा व्यवस्थापन : समस्या आणि उपाय – प्रो.डॉ.पंचशिल एकंब्रेकर / ०७

२. प्रदूषण नियंत्रणासाठी नागरिकांची भूमिका – प्रा.डॉ.गोविंद यमलवाड / १२

३. पर्यावरण संवर्धनात प्रशासनाचे योगदान – शिवाजी मनोहर गिरी / १६

४. हवामानातील बदलते पर्यावरण – ॲड. मधुकर व्यंकटराव कुलकर्णी / २०

५. पर्यावरणीय संवर्धन व संरक्षणासाठीच्या चळवळी – प्रा.डॉ. शिवाजी ज्ञानोबा मुळे / २३

६. आपत्ती व्यवस्थापन – डॉ. अशोक सोनकांबळे / २६

७. जल प्रदूषण – शाश्वत विकासा समोरील आव्हान – प्रा. डॉ. गौरव गोविंदराव जेवळीकर / २८

८. पर्यावरण संवर्धनासाठीचे जागतिक प्रयत्न व भारतीय कायदे – प्रा. डॉ. भरत लक्ष्मण राठोड / ३१

९. जलव्यवस्थापन – डॉ. आर. व्ही. तानशेट्टे / ३४

१०. जागतिक तापमान वाढ एक आव्हान – प्रा. डॉ. अंभुरे एस. डी. / ३६

११. घनकचराव्यवस्थापन –एक सामाजिक बांधिलकी – डॉ. सोमवंशी मुक्ता (गंगणे) / ३९

१२. पर्यावरण शिक्षणात माहिती तंत्रज्ञानाची भूमिका – प्रा.डॉ.विजय लक्ष्मण तरोडे / ४३

१३. जलव्यवस्थापन: एक सामाजिक चळवळ – डॉ. सुनिता आत्माराम टेंगसे / ४६

१४. हवामान बदलाचे परिणाम : एक भौगोलिक अभ्यास – बालाजी आर. गुरुडे / ४९

१५. जलव्यवस्थापन – डॉ. बंडे मोहन व्यंकटराव / ५४

१६. कोरोना आपत्ती– आज आणि उद्या – प्रा.शरण शि.निलंगेकर / ५७

१७. पर्यावरणीय समस्या : कोरोना – प्रा. डॉ. संतराम प्रभाकर मुंढे / ५९

१८. पर्यावरणीय संरक्षण कायदा व अमंलबजावणी – प्रा. डॉ. सय्यद खलील नबीसाब / ६२

१९. महाराष्ट्रातील पाणी व्यवस्थापनाची स्थिती – प्रा. डॉ. अनिल वैजनाथ इंगोले / ६७

२०. मानवनिर्मित आपत्ती व व्यवस्थापन – श्रीमती सोनार मंजुला भास्कर / ७०

२१. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची आवश्यकता व प्रदूषण कमी करण्यासाठी उपाय योजना. प्रा. डॉ. अशोक गायकवाड / ७३

२२. जागतिक पर्यावरण समस्या व संरक्षण – प्रा.डॉ.अनिल माधव रेडडी / ७६

२३. जलप्रदूषण एक गंभीर समस्या – प्रा. डॉ. सय्यद कुरेशाबी नजीरसाब / ७९

२४. जागतिक तापमानवाढ : समस्या आणि उपाय – डॉ. अनिता काशीनाथ सोनवणे / ८२

२५. सायबर डिझास्टर मॅनेजमेंट – प्रा.डॉ.एकनाथ वैजनाथ भिंगोले / ८५

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

२६. ध्वनी प्रदूषण – प्रा. डॉ. सतिष बाबुराव डोंगे / ८८
२७. महाराष्ट्र राज्यातील आपत्ती व्यवस्थापन यंत्रणा – प्रा. डॉ. बाळासाहेब सोनबा भिंगोले / ९१
२८. आपत्ती व्यवस्थापनामध्ये स्वयंसेवक आणि स्वयंसेवी संस्थांचे योगदान
प्रा. डॉ. चंद्रशेखर शेषेराव पाटील / ९४
२९. जल व वायू प्रदूषण – प्रा. डॉ. बोरुळे मीनाताई देविदासराव / ९७
३०. जलव्यवस्थापनात लोकसहभाग : एक चिंतन – प्रा. डॉ. मोहोकार एच.एस. / ९९
३१. कोरोना आपत्ती काळात राष्ट्रीय सेवा योजना स्वयंसेवकांचे योगदान – प्रा.आर.बी.शेटे / १०२
३२. पाण्याचे व्यवस्थापन – प्रा.डॉ. पांडुरंग मुंढे / १०५
३३. भारतातील पर्यावरणीय कायदे आणि शाश्वत विकास – डॉ. दीपक सुभाषराव वाघमारे / १०७
३४. महाराष्ट्रातील घन कचऱ्याचे व्यवस्थापन – प्रा. डॉ. रेणुकादास यशवंतराव बोन्नर / १११
३५. कोरोना महामारी आणि प्रशासनासमोरील आव्हाने – डॉ.वैशाली शेषराव पेरके / ११६
३६. महाराष्ट्रातील पाणलोट क्षेत्र विकास, समस्या व उपाय – प्रा.डॉ.कोंडीबा रामराव कांदे / १२०
३७. महाराष्ट्रातील जलसंपदा आणि जलसिंचन – प्रा. उल्हास सखाराम राठोड / १२३
३८. जल पूर्नभरण : शाश्वत पाणी व्यवस्थापन – श्री. विठ्ठल गुरुनत्र बिराजदार / १२६
३९. जलव्यवस्थापन : गरज आणि वास्तव – प्रा.डॉ.जितेंद्र पांडूरंगराव काळे / १२८
४०. पाण्याचे संरक्षण, वसुंधरेचे रक्षण – प्रा.डॉ.शरद पुं. कांवळे / १३१
४१. कोरोना महामारी आणि शिक्षणापूढील समस्या – प्रा.डॉ. माडेकर वैशाली सवंतराव / १३४
४२. पर्यावरण आणि मानवी जीवन – अंतेश्वर भुजंगराव चलवा / १३७
४३. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे जलनिती विषयक धोरण – प्रा. माणिक भि. डोखळे / १३९
४४. पूर परिस्थिती आणि प्रशासनाची भूमिका – डॉ. ज्ञानेश्वर साहेवराव शिंदे / १४५
४५. वनकचरा व्यवस्थापन : एक निरीक्षण – डॉ. शंकर लेखने / १४८
४६. भारतातील जलप्रदूषणाची कारणे आणि परिणाम – प्रा. डॉ. बी. एन. नागलगावे / १५१
४७. कोरोना महामारी : एक आपत्ती – डॉ. रमेश वाघमारे / १५३
४८. पर्यावरण आणि जनजागृती : काळाची गरज – डॉ.एम.एफ.राऊतराहे / १५७
४९. जागतिक तापमानवाढ – प्रा.डॉ. वसंत पांडुरंग सरवदे / १६०
५०. पर्यावरण आणि समाज – प्रा.डॉ.टापरे अं. द. / १६४
५१. पर्यावरण व्यवस्थापन – प्रा.डॉ.व्यंकट विळेगावे / १६७
५२. पर्यावरण आणि सामाजिक समस्या – प्रा.डॉ.दगडू नरसिंग दामावले / १६९

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

५३. जागतिक तापमानवाढ एक समस्या – प्रा.डॉ.कोनेरू बाबन्ना डुमलवाड / १७१
५४. पर्यावरण : सद्यस्थिती आणि आव्हाने – प्रा. डॉ. एस. डी. सावंत / १७४
५५. प्राचीन भारतीय जलव्यवस्थापन परिस्थिती व सद्य:स्थिती – प्रा.डॉ.सूर्यभान रमेश बुवा / १७७
५६. पर्यावरण जाणीव जागृती : एक अभ्यास – महेंद्र अच्युत आल्टे / १८०
५७. आपत्ती व्यवस्थापनात जिल्हाधिकाऱ्याची भूमिका – प्रा.डॉ.चावरे एम.व्ही. / १८३
५८. पर्यावरणीय असंतुलनाच्या मानवनिर्मित कारणांचा अभ्यास – प्रा.डॉ.गोरे बी.एम. / १८६
५९. शेततळे व्यवस्थापन – काळाची गरज – प्रा. डॉ. बी. व्ही. डाकोरे / १८८
६०. जल तथा वायु का प्रदूषण – डॉ. कुलकर्णी वनिता बाबुराव / १९१
६१. आपदा की परिस्थिति में जिलाधिकारी, नागरिक एवं स्वयंसेवी संस्थाओं की भूमिका
प्रा.डॉ.बस्वराज शिवाजीराव धोतरे / १९४
62. **The impact of Covid-19 on Indian prospective** - Dr. H. A. Katagur / 197
63. **Global Warming: Soaring Temperature** - Assoc.Prof.Dr. S.T. Haibatpure / 202
64. **Noise Polltion** - Umadevi R. Reddy / 204
65. **Water Management In Karnataka State** - Ravindra L. Gharel / 208
66. **Rain Water Harvesting** - Assit. Prof. Dhokade Ravikumar Shivajirao / 212
67. **Corona Epidemic: (Special Refrence my experienced)**
Dr. Banjara Dilip Lalu / 214
68. **Sustainable Forest Management** - By Asst. Prof. – A.S.Kousadikar / 217
69. **Disaster And National Development** - Dr. Shaikh Nasreen L. / 220
70. **The need of the hour for water conservation**
Prakash Kashinathrao Morkhande / 223
71. **Soil Pollution** - Assit. Prof. Ravi Dharba Dhule / 226
72. **Marine Pollution** - Assit.Prof. Shinde Ankush Vishwanath / 229
73. **Importance Of Library And Information Centres In Disaster Management**
Khadiwale Vijaykumar Vitthalrao / 233
74. **Global Warming: A Threat to Our Planet** - Dr. Utkarsh B Kittekar / 236
75. **Management Of Environmental Pollution** - Satyabhama Mohan Giri / 239

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

५६

पर्यावरण जाणीव जागृती : एक अभ्यास

महेंद्र अच्युत आल्टे
सहायक प्राध्यापक
इंदिरा कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, विष्णुपूरी नांदेड.

प्रस्तावना :- "वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे

संत तुकाराम महाराज यांनी सांगितल्याप्रमाणे मानवी जीवनावर वृक्षांचा व पर्यायाने पर्यावरणाचा होणारा परिणाम व सहसंबंध किती घनिष्ठ आहे हे स्पष्ट होते. मानवी शरीर पृथ्वी, आकाश, जल, वायु व अग्नी या पंचतत्वापासून तयार झाले आहे. पृथ्वीवरील सर्व सजीव व पर्यावरण फक्त याच पंचतत्वांपासून तयार झाले आहेत यावरून मानवाची पर्यावरणाशी एकरूपता लक्षात येते. याच नात्याने पृथ्वीवरील सर्व सजीव व पर्यावरण हे सुध्दा मानवाचे फक्त मित्र नसून सगे सोयरेच आहेत. म्हणुनच संत तुकारामांचे वरील विधान एकदम सार्थ वाटते.

या पृथ्वीवर नानाप्रकारचे जीव जगतात. मानव हा त्या जीवापैकी एक आहे. अश्मयुगीन काळात मानव अन्न, वस्त्र, निवारा यासाठी रानावनात व जंगलात भटकत होता. त्यावेळी निसर्गाने त्याच्या सर्व मुलभूत गरजा पुर्ण केल्या. अश्मयुगीन मानव गुहेत राहु लागला. दगडी हत्यारे वापरून शिकार करू लागला रानावनातील कंदमुळे खावुनच तो उदरनिर्वाह करू लागला. जीवनाच्या या खडतर प्रवासात त्याचा एकमेव खरा सोबती होता तो म्हणजे निसर्ग. अशा प्रकारे मानवाने कालांतराने शेतीचे तंत्र विकसित केले. जनावरांच्या शक्तीचा त्याने शेतीसाठी वापर केला यामुळे मानवाचा विकास होत गेला. मानवाच्या विकासाच्या प्रत्येक टप्प्यासाठी निसर्गाने एक एक पायरी तयार केली. त्या विकासामुळेच कंदमुळे खावुन जगणारा मानुस आज चंद्रावर जावुन पोहोचला आहे. त्याने अनेक शिखरे पादाक्रांत केली आहेत. त्याने अनेक शिखरे पादाक्रांत केली पण तो आपल्या ख-या मित्राला म्हणजेच निसर्गाला मात्र विसरला असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. अठराव्या शतकात औद्योगिक क्रांती झाली त्यानंतर तंत्रज्ञानाने झपाट्याने प्रगती केली टेलिफोन, टेलिव्हीजन, विमान, उपग्रह, संगणक, मोबाईल यांचा शोध लागला. वैद्यकीय क्षेत्रातील शोधामुळे मृत्युदर घटला. जगाची लोकसंख्या कित्येक पटीने वाढली व गरजा त्या लोकसंख्येच्या शेकडो पटीत वाढल्या राहण्यासाठी जास्त जागा आवश्यक होती म्हणुन मानवाने स्वत: शहरे किंवा कॉंक्रीटची जंगले तयार केली. मानवी जीवन सुखकर करण्यासाठी निसर्ग ओरबडण्याची प्रक्रिया या काळात सुरू झाली. वाढती लोकसंख्या ही पर्यावरणाचा र्‍हास होण्याचे सर्वात मोठे कारण आहे. पर्यावरण व लोकसंख्या यांचा फार घनिष्ठ संबंध आहे. मानवी जीवन समृध्द होण्यासाठी पर्यावरण आवश्यक आहे. इसन. १७०० मध्ये जगाची लोकसंख्या ७० कोटी होती १९०० शतकाच्या शेवटी ती १७० कोटी झाली व २००० सालापर्यंत ती जवळजवळ ७०० कोटी एवढी प्रचंड झाली आपल्या भारताला जगाच्या २.४ टक्के भुभाग प्राप्त झाला आहे पण जगाच्या एकुण लोकसंख्येच्या १६ टक्के लोकसंख्या भारतात आहे.

वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा भागवण्यासाठी कारखानदारी वाढली आहे. वाहनांची संख्या प्रचंड प्रमाणात वाढली आहे त्यामुळे पर्यावरणाच्या अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. जलप्रदुषण, वायुप्रदुषण, ध्वनीप्रदुषण, मृदाप्रदुषण इत्यादी नवीन समस्या निर्माण झाल्या. मानवाच्या प्रगतीसोबतच त्याच्या गरजा वाढत गेल्या वाढलेल्या गरजा पुर्ण करताना त्याने निसर्गाचा नायनाट सुरू केला त्यामुळे निसर्गाचा समतोल ढासळत गेला व त्याची फळे मानवाला भोगण्याची वेळ येवु लागली आहे. कारखाने, वाहने, प्रकल्प यामुळे कार्बन डायऑक्साईड, कार्बन मोनॉक्साईड, सल्फर डायऑक्साइड, क्लोरोफ्लोरो कार्बन, मिथेन यांचे प्रमाण वाढले आहे. त्यामुळे जागतिक तापमान वाढ ही समस्या निर्माण झाली आहे एका शतकात सरासरी ०.६ से. तापमान वाढ झाली. त्यामुळे ध्रुवीय प्रदेशातील महाकाय हिमखंड वितळु लागले व एकंदर जागतिक वातावरणावर त्याचा परिणाम झाला. सागराची पातळी वाढली. याचप्रमाणे चालु राहिले तर येत्या ५० वर्षात बरीच सागरी बेटे मुंबई, कलकत्ता यासारखी शहरे पाण्याखाली जातील. पुलाखालुन बरेचसे पाणी वाहुन गेल्यावर मानवाच्या लक्षात आले की, निसर्ग वाचल्या शिवाय आपण वाचु शकत नाहीत व मग निसर्गाच्या पर्यायाने पर्यावरणाच्या समतोलासाठी प्रयत्न सुरू झाले. पर्यावरण विषयाचे शिक्षण देणे गरजेचे झाल्याने भारत सरकारने अभ्यासक्रमात पर्यावरण विषयाचा समावेश केला आहे. दि. ६ जुन हा

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

जागतिक पर्यावरण दिन म्हणुन साजरा करण्यात येतो. जागतिक स्तरावर वसुंधरा परिषद जागतिक पर्यावरण जागृती करण्यासाठी आयोजित करण्यात आली होती. पर्यावरण विषयाचे फक्त ज्ञान देण्यापेक्षा त्या सवयी विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित झाल्या पाहिजेत यासाठी पर्यावरण अभ्यासपुरक उपक्रम म्हणुन घेणे अधिक फायदयाचे ठरते. संशोधकाने या पर्यावरणा विषयी किती प्रमाणात विद्यार्थ्यांना माहिती आहे त्याची किती जाणीव जागृती झालेली आहे याचा शोध घेण्याच्या दृष्टीने संशोधकाने संभाजी महाविद्यालय मुरूड ता.जि.लातूर येथील विद्यार्थ्यांच्या पर्यावरण विषयक जाणीव जागृतीचा अभ्यास केलेला आहे.

संशोधनाची गरज :- आज लोकसंख्या, गरीबी, बेरोजगारी त्याचप्रमाणे पर्यावरण असंतुलन ही मोठी समस्या निर्माण झाली आहे. या समस्येची जाणीव निर्माण करण्यासाठी टी.व्ही.,वृत्तपत्र यामध्ये जाहिराती दिल्या जातात. महाराष्ट्र राज्यामध्ये देखील अभ्यासक्रमात पर्यावरण विषय समाविष्ट केलेला आहे. पण पर्यावरण रक्षण हे महत्वाचे मूल्य जर विद्यार्थ्यांच्या अंगी बानवायचे असेल तर फक्त त्या विद्यार्थ्याला माहिती देवुन पुरेसे नाही तर त्यांच्यामध्ये जाणीव जागृती करणे गरजेचे आहे. त्यांच्यामध्ये जर जाणीव जागृती झाली तर ज्या समस्या पर्यावरणात सध्या जाणवत आहेत या समस्यांनी माहिती त्यांना होईल त्यामुळे या पर्यावरणाचे संतुलन अबाधित राखण्यासाठी तसेच समतोल राखण्यासाठी पर्यावरण पुरक कृती कशाप्रकारे करावी याचीमाहिती त्यांना होईल म्हणुनच संशोधकाला विद्यार्थ्यांच्या पर्यावरणविषयक जाणीवजागृतीचा अभ्यासकरणे गरजेचे वाटते.

वापरा आणि टाकुन द्या ही संकल्पना आज रूढ होत आहे. त्यामुळे बर्याच मोठया प्रमाणात टाकावु पदार्थ निर्माण होत आहेत. त्यामुळे विद्यार्थ्यांनी टाकावु पदार्थांचा पुनर्वापर व पुनर्चक्रीकरण करण्यासाठी वेगळे मार्ग शोधले आहेत. विद्यार्थ्यांनी शाळेचा व घरचा परिसर स्वच्छ ठेवला पाहिजे. पर्यावरणातील सजीव व निर्जीव घटकाबद्दल विद्यार्थ्यांमध्ये आदर निर्माण झाला पाहिजे. पर्यावरणाचा झालेला असंतुलितपणा हा प्रत्येक समस्येसाठी कारणीभुत आहे. ही समस्या वेळीच सोडवावयाची असेल तर या देशाचे भावी नागरिक असणारे विद्यार्थी हे महत्त्वाचे आहेत. यासाठी या विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीव जागृती निर्माण व्हावी यासाठी संशोधकाने हा संशोधन विषय निवडलेला आहे व या अभ्यासाअंती योग्य असे निष्कर्ष देवुन या संशोधनाचा लाभ हा पर्यावरणाचे संतुलन अबाधित राखण्यासाठी आवश्यक ठरेल असा संशोधकाला विश्वास आहे. म्हणुन संशोधकाला या संशोधन विषयाची गरज वाटते.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१. विद्यार्थ्यांच्या पर्यावरणविषयक जाणीव जागृतीचा अभ्यास करणे.
२. विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणाविषयी आवड निर्माण करणे.
३. विद्यार्थ्यांना पर्यावरणपुरक उपक्रमांची माहिती देणे.
४. विद्यार्थ्यांसाठी राबविण्यात येणार्या उपक्रमांचा आढावा घेणे.

संशोधनाची गृहितके :-

१. विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणीव जागृती नाही.
२. विद्यार्थ्यांना विविध पर्यावरण विषयक उपक्रमांविषयी माहिती नाही.

जनसंख्या :- संशोधनाची जनसंख्या संभाजी महाविद्यालय मुरूड ता.जि.लातूर येथील विद्यार्थी ही आहे.

नमुना निवड :- संभाजी महाविद्यालय मुरूड ता.जि.लातूर येथील एकुण १००विद्यार्थी ही संशोधनाची नमुना निवड आहे. संशोधकाने सहेतुक पध्दतीने नमुना निवड केलेली आहे.

संशोधन पध्दती :- सदरील संशोधनासाठी संशोधकाने वर्णनात्मक पध्दतीचा वापर केला असुन माहितीच्या संकलनासाठी प्रश्नावली हे साधन वापरले आहे प्रश्नावलीच्या आधारे माहिती संकलित करून माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यासाठी शेकडेवारी हे प्रमाण वापरून हाती आलेले निष्कर्ष नोंदविले आहेत.

निष्कर्ष :-

१) विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणासंबंधी जाणीव जागृती केल्यास भावी जीवनात त्याचा त्यांना उपयोग होईल असे विद्यार्थ्यांना वाटते.
२) महाविद्यालय परिसरात विद्यार्थ्यांनी झाडाची रोपे लावली आहेत.
३) सायकल वापरा आणि प्रदुषण टाळा या उपक्रमाबाबत विद्यार्थ्यांनी सायकल वापरावी अशी भुमिका विद्यार्थी घेतो.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

सिम्बॉल ऑफ नॉलेज

: संपादक :

प्रा. डॉ. उत्तम तुकाराम गायकवाड
(एम. ए., पीएच. डी.)
सहयोगी प्राध्यापक, भूगोल विभाग प्रमुख,
श्रीमती सुशीलादेवी देशमुख महिला महाविद्यालय, लातूर

प्रा. डॉ. पुरूषोत्तम रामभाऊ मोरे
(एस्सी., बी. एड., पीएच. डी., बी. एम. सी. जे.)
प्राणीशास्त्र विभाग प्रमुख
कै. रसिका महाविद्यालय देवणी, जि. लातूर

Rajarshi Publication
ISBN: 978-81-956658-1-5
Published in April, 2022

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	शोधनिबंध / लेख	पृष्ठ क्रमांक
	संपादकीय	01
1.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे क्रांतीकारी कार्य *श्रीमती वंदना आबासाहेब सरवदे*	36
2.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जात आणि अस्पृश्यता निवारण विषयक विचार *प्रा. शैलेश कुशेंद्र भालेराव व प्रा.संतोष पंढरीनाथ कारभारी*	51
3.	भारतीय राज्यघटनेतीलं बौध्द धर्माचा प्रभाव *प्रा. डॉ. प्रकाश सं.वाघमारे व दुधडे कोमल गणपतराव*	59
4.	डॉ. बाबसाहेब आंबेडकरांचे आरक्षण विषयक विचार *प्रा.डॉ.अंभोरे अशोक गंगाराम*	65
5.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जल आणि विद्युत धोरण *प्रा.डॉ.शिवाजी गाढे*	69
6.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार *प्रा.डॉ.शंकरानंद येडले*	78
7.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांची ग्रंथसंपदा *प्रा.डॉ.सिंधू खंदारे*	84
8.	ज्ञानोपासक डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर *प्रा.महेंद्र अच्युत आल्टे*	99
9.	पत्रकार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर *मा. प्राचार्य डॉ.हरिचंद्र निर्मळे*	106
10.	आधुनिक भारताचे निर्माते डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर *पुष्कराज प्रल्हाद साबळे*	133
11.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मराठवाड्याच्या शिक्षणातील योगदान *प्रा.डॉ.यु.टी.गायकवाड*	140

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

12. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची विकासाविषयीची धारणा 151

प्रा.डॉ.बी.ए.कांबळे

13. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कृषी आणि उद्योगा विषयी विचार 157

प्रा. डॉ.एम.डी .कच्छवे

14. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण क्षेत्रातील योगदान 164

प्रा. मोहन बाबुराव चव्हाण

15 डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: एक अर्थतज्ञ 174

डॉ. सुनिता लिंबराज गुजर

16. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विविध क्षेत्रातील विचार 179

प्रा. पराग मुरलीधर सपाटे

17. स्त्रियांचे उद्धारकर्ते डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर 192

प्रा. डॉ. पुरुषोत्तम रामभाऊ मोरे

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

८. ज्ञानोपासक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

प्रा. महेंद्र अच्युत आल्टे
सहाय्यक प्राध्यापक
इंदिरा कॉलेज ऑफ एज्युकेशन विष्णुपुरी, नांदेड
E-mail ID- altemahendrakumar@gmail.com

'मनुष्य जन्माने नव्हे तर कर्तृत्वाने श्रेष्ठ ठरत असतो' तसेच 'मी प्रथम भारतीय आहे आणि शेवटीही भारतीयच आहे' असा मूलगामी विचार भारताच्या इतिहासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ज्ञानाच्या जोरावर रक्ताचा एक थेंबही न सांडता सामाजिक, वैचारिक, धार्मिक, शैक्षणिक, आर्थिक आणि एकीय क्रांती केली. इतिहास माणसाला बदलू शकतो पण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी इतिहासालाच बदलवुन टाकले म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एका व्यक्तीचे नाव नसून एका युगाचे नाव आहे. बाबासाहेबांचे व्यक्तिमत्त्व हे विविध पैलूंनी बहरलेले होते. भारतीय संविधानाचे शिल्पकार, कायदेपंडित, उत्कृष्ट संसदपटू, जागतिक कीर्तीचे अर्थतज्ञ, स्त्रियांचे मुक्तिदाते, मानववंशशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, शिक्षणतज्ञ, पत्रकार, भारतीय रिझर्व बँकेचे जनक, शेतकऱ्यांचे कैवारी,परखड व निर्भीड वक्ते असे बहुआयामी व्यक्तिमत्व बाबासाहेबांचे होते. बाबासाहेबांची शिक्षणावरती नितांत श्रद्धा होती. शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही हे त्यांना चांगल्या प्रकारे माहीत होते शिक्षणाने माणसाला माणूसपण येते यावर त्यांचा विश्वास होता म्हणून ते म्हणतात की, शिक्षण हे वाघिणीचे दुध आहे. लोकांना शिक्षणाचे महत्व पटवून देऊन शिक्षणासाठी वाटेल तो त्याग करण्याची तयारी ठेवा असे बाबासाहेब म्हणतात शिक्षणाने मनुष्य जागृत होतो त्याच्या आचार विचारांत परिवर्तन होते म्हणून 'जागृतीचा अग्नी अखंड तेवत ठेवा' हा संदेश त्यांनी दिला बाबासाहेबांना बालपणी वर्गाच्या बाहेर बसून शिकावे लागले

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

पण बाबासाहेबांनी जिद्द सोडली नाही वर्गाच्या बाहेर बसून शिकणारे बाबासाहेब अमेरिकेतील कोलंबिया विद्यापीठातील सर्वात विद्वान विद्यार्थी म्हणुन गणले गेले. कधी उपाशी राही तर कधी पावाच्या तुकड्यावर दिवस काढले प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करून बाबासाहेबांनी अखंड ज्ञानसाधना केली. अथांग ज्ञानाचा साठा साठवणारा ज्ञानोपासक म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कोलंबिया विद्यापीठाच्या ग्रंथालयात अभ्यास करण्यासाठी सर्वात प्रथम येणारा विद्यार्थी आणि अभ्यास करून सर्वात शेवटी बाहेर पडणारा विद्यार्थी म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर असा सन्मान बाबासाहेबांचा करण्यात आला असे उत्तुंग व्यक्तीमत्व बाबासाहेबांचे होते म्हणूनच त्यांना जगाने विद्वान ठरविले आहे. लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स & पोलिटीकल सायन्स या संस्थेत त्यांचा उभारलेला पुतळा हा त्यांनी सातासमुद्रापार बजावलेल्या कार्यकर्तृत्वाची साक्ष जगाला करून देतो.

बाबासाहेबांच्या आयुष्यात ग्रंथालय आणि ग्रंथ यांचे महत्त्व अनन्यसाधारण राहिले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ज्या देशात ज्या शहरात जात असत त्यावेळी ते कोणकोणती ग्रंथालय आहेत ते प्रथम माहिती करून घेत व नंतर अशा ग्रथालयांना भेटी देत. भारतातील मोठ मोठ्या संस्थानिकांच्या खाजगी ग्रंथालयांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वेळात वेळ काढून भेटी दिल्या होत्या. बाबासाहेबांनी वाचनाचा छंद विद्यार्थिदशेपासूनच जोपासला होता. त्यांचे वडील सुभेदार रामजी आंबेडकर अपार कष्टांच्या आणि तुटपुंज्या मिळकतीतून कधी अर्धपोटी उपाशी राहून वेळप्रसंगी दागिने गहाण ठेवून व्याजाने पैसे काढून आपल्या बाल भीवासाठी पुस्तके विकत आणुन आपल्या मुलाची वाचनाची तहान भागवित असत. रामजी बाबांच्या या कार्याला तोड नाही ज्ञानाची लालसा काय असू शकते याचे प्रतीक म्हणजे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे वाचनप्रेम होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे संपूर्ण जीवन चरित्र अभ्यास केल्यानंतर असे लक्षात येते की,

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

बाबासाहेबांनी अनेक मोठ्या मोठ्या ग्रंथालयात बसून हजारो पुस्तकांचे वाचन केले तसेच ज्ञानप्राप्तीसाठी मुंबईची सेंट्रल लायब्ररी, मुंबईची पब्लिक गार्डन लायब्ररी, एल्फिन्स्टन कॉलेज लायब्ररी, सिडनहॅम कॉलेज लायब्ररी, लायब्ररी ऑफ लॉ कॉलेज मुंबई, बडोद्याची सिटी लायब्ररी, कोलंबिया विद्यापीठाची भव्य लायब्ररी, प्रोफेसर जॉन डेहिडची लायब्ररी तसेच प्रोफेसर सेलिग्मन यांची खासगी लायब्ररी, न्यूयॉर्क शहरातील जवळपास प्रत्येक नावाजलेली लायब्ररी, गोल्ड स्मिथ लायब्ररी ऑफ इकॉनॉमिक्स, लंडन म्युझियमची लायब्ररी, लंडन विश्वविद्यापीठाची लायब्ररी अशा अनेक लायब्ररीजमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वतः जावुन तेथे तासनतास बसुन ज्ञानग्रहण करत असत.ज्ञानार्जन करताना आपले लक्ष फक्त त्यांनी वाचनावर केंद्रित केले होते. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जगातील उत्तमोत्तम पुस्तके आपल्या खाजगी ग्रंथालयात जतन करून ठेवली होती. जागतिक साहित्यातील जवळपास प्रत्येक श्रेष्ठ दर्जाची कलाकृती त्यांच्या संग्रही होती. अर्थशास्त्र, कायदा या विषयावरची नवनवीन पुस्तके बाबासाहेब स्वतःसाठी मिळवत असत. साहित्य, इतिहास, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, तत्वज्ञान, धर्म, संत साहित्य, पत्रकारिता इत्यादी विषयांवरील चौरेचाळीस हजार ग्रंथ त्यांच्या मालकीचे होते.अनेक लोक स्वतःसाठी घर बांधतात पण जगात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे असे एकमेव महामानव आहेत की ज्यांनी पुस्तकांसाठी राजगृह नावाचे मुंबईत घर बांधले. असे पुस्तकांवरती निस्सीम प्रेम करणारे बाबासाहेब होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आत्मकथा लिहिताना आयुष्यभर कराव्या लागलेल्या दिव्यत्वाचा,परिश्रमाचा उलगडा केला आहे. बाबासाहेब म्हणतात की, माझे आयुष्य तीन गुरु आणि तीन दैवत यांनी घडले आहे. बाबासाहेबांचे पहिले गुरू तथागत गौतम बुद्ध आहेत. कारण एकदा केळूसकर गुरुजींनी त्यांना बुद्धचरित्र वाचण्यास दिले होते हे वाचल्यानंतर त्यांना बुद्धांच्या विचारांचे महत्त्व पटले आणि

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

येथूनच ते बौद्ध धम्माकडे आकर्षित झाले.बुद्धाचा विज्ञानवादी दृष्टिकोन, तर्क सिद्धांत, समतेची शिकवण, प्राणिमात्रांवर दया करणे, अहिंसा, शांती, स्त्री-पुरुष समानता हे मूल्य देणारे तथागत गौतम बुद्ध बाबासाहेबांना भावले म्हणून त्यांनी तथागत गौतम बुद्धाला प्रथम गुरु मानले. दुसरे गुरु त्यांनी संत कबीरांना मानले कबीरांची मानवतावादी आणि विज्ञाननिष्ठेवर आधारित शिकवण भेदभाव विषमता यापासून अलिप्त राहून विज्ञाननिष्ठा जोपासणारे आणि कर्मकांड याविरुद्ध आवाज उठविणारे कबीर यांना बाबासाहेबांनी गुरु मानले कबीर यांनी आपल्या दोह्याच्या माध्यमातून समाजातील वाईट प्रवृत्ती चालीरीती थोतांड यावरती नेमके बोट ठेवून समाजाला प्रबोधित केले.अशा प्रबोधनकाराच्या रुपाने बाबासाहेबांना कबीर मिळाले तसेच वर्णवर्चस्ववादी, सनातनी वर्गाकडून वंचित, शोषित घटकांची मुस्कटदाबी होत होती याविरुद्ध बंड करण्याचे काम कबीरांनी केले होते यातूनच पुढे बाबासाहेबांनाही प्रेरणा मिळते म्हणून ते कबीर यांना गुरु मानतात. तिसरे गुरु त्यांनी महात्मा फुले यांना मानले होते सामाजिक समतेचे पुरस्कर्ते असणारे महात्मा फुले होते जातीअंताच्या आणि वंचित घटकांच्या लढाईसाठी आपले आयुष्य पणाला लावणारे महात्मा फुले होते. सामाजिक कार्य हा महात्मा फुलेंचा पिंड होता हीच प्रेरणा पुढे बाबासाहेबांना मिळते.महात्मा फुलेंनी शेतकऱ्यांचा आसुड,गुलामगिरी, ब्राह्मणांचे कसब या ग्रंथांतून सर्वसामान्यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडली. तसेच छत्रपती शिवरायांचा साडेतीनशे ओळींचा पोवाडा महात्मा फुले यांनी लिहिला. रायगडावरील छत्रपती शिवरायांची समाधी शोधून जगातील प्रथम शिवजयंती महात्मा फुले यांनी साजरी केली, मुलींची पहिली शाळा सुरू केली. अस्पृश्यांसाठी शाळा काढल्या या सर्वांचा प्रभाव बाबासाहेबांवरती पडला आणि महात्मा फुले यांना त्यांनी गुरू मानले.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी तीन दैवत मानले. यातील पहिले दैवत म्हणजे विद्या होय. विद्येशिवाय माणसाला शांतता नाही आणि माणुसकीही नाही. विद्या ही सर्वांना अवगत झाली पाहिजे असे बाबासाहेब म्हणतात.ज्याप्रमाणे माणसाला जगण्यासाठी जशी अन्नाची आवश्यकता आहे तशीच विद्येचीही नितांत आवश्यकता आहे.ज्ञानाशिवाय मनुष्याच्या जीवनाला कवडीमोल किंमत आहे. विद्या ही खुप मोठी वस्तू आहे. पुढे बाबासाहेब म्हणतात विद्येचे माझे हे वेड भयंकर आहे. एखाद्या ब्राह्मणाच्या घरी नाहीत इतकी पुस्तके माझ्याजवळ आहेत. म्हणजे बाबासाहेबांच्या जीवनात विद्येला अणण्यसाधारण महत्त्व आहे. बाबासाहेबांचे दुसरे दैवत म्हणजे स्वाभिमान होय.त्यांनी आपल्या उभ्या आयुष्यात स्वाभिमानाला तडा जाईल असे एकही काम कधी केले नाही. बाबासाहेब म्हणतात की, मी माझे स्वतःचे पोट भरून जी काही सेवा करायची ती केली. नोकरी मला करायची नव्हतीच कोणीही जनरल गव्हर्नर येवो त्याच्याशी माझी मैत्री असे परंतु मी कोणाजवळही याचना केली नाही की मला अमुक बनवा किंवा मला ही जागा द्या. हो, दुसऱ्यासाठी मी काही केल असेल पण स्वतःसाठी एक बोटभर चिठ्ठी लिहील्याचे दाखवुन द्यावे.असे स्वाभिमान जपणारे बाबासाहेब होते.आपल्या स्वाभिमानाच्या बाबतीत त्यांनी कधीही तडजोड केली नाही. बाबासाहेबांचे तिसरे दैवत म्हणजे शील होय. शिक्षणासोबतच शील हे देखील अत्यंत महत्त्वाचे आहे असे बाबासाहेब म्हणतात कारण शीलाशिवाय विद्या फुकाची आहे विद्या हे एक दुधारी शस्त्र आहे. एखाद्याजवळ विद्येचे शस्त्र असेल व तो शीलवान असेल तर त्यायोगे तो एखाद्याचे संरक्षण करेल पण तोच जर शीलवान नसेल तर विद्येच्या शास्त्राने दुसऱ्याचा घात करेल म्हणून शील हे प्रत्येक व्यक्तीच्या आयुष्यात महत्त्वाचे आहे स्वतः बाबासाहेबांनी त्याचे तंतोतंत पालन केले आहे. म्हणुनच निष्कलंक चारित्र्य हे बाबासाहेबांच्या यशाचे गमक होते तसेच त्यांनी यातून एक आदर्श निर्माण केला बाबासाहेब हे फक्त बोलके सुधारक नसुन कर्ते सुधारक होते

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

म्हणून त्यांनी आपल्या आयुष्यामध्ये शीलाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान दिलेले आहे. या तीन गुरू आणि तीन दैवतांनी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवनाची जडण घडण झाली आहे. या तीनही महापुरूषांची तत्वे बाबासाहेबांच्या आचार विचारांत होती म्हणूनच बाबासाहेब विश्वरत्न झाले.एवढा मोठा आदर्श बाबासाहेबांच्या रूपाने आजच्या तरूणांसमोर आहे. मग आजच्या तरूणाने बाबासाहेबांचा हा विचार आचरणात आणला आहे काय हा महत्वाचा प्रश्न येथे निर्माण होतो. ज्या यशोशिखरावर तरूणांनी जावयास हवे तेथे ते गेलेले दिसत नाहीत. काही मोजके अपवाद सोडले तर वाचन संस्कृती ही लोप पावत आहे.

तथागताचा, कबीरांचा, महात्मा फुलेंचा मनुष्याचे जीवन सुखी समाधानी करणारा हा विचार पुस्तकांत आहे. म्हणून आजच्या तरूणांनी तो विचार समजून घेणे आवश्यक आहे. समाजातील सद्य परिस्थिती पाहता असे लक्षात येते की खऱ्या अर्थाने डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दिलेल्या विचारांचा, तत्वांचे अंगीकार करण्याची ही वेळ आहे. तसेच बाबासाहेबांच्या विचारांचे आचरण केले पाहिजे ही जाणिव प्रत्येकाच्या मनात निर्माण झाली पाहिजे. कारण आचरण महत्वाचे आहे. बाबासाहेबांनी जे कार्य केले ते कार्य पुर्ण झाले आहे काय झाले तर कीती झाले आणि कार्य अपुरे राहीले तर कोणते राहिले याची माहिती आपणास हवी व त्या कार्य पुर्तीसाठी प्राणपणाने प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. बाबासाहेब म्हणतात की, मी खुप महत प्रयासाने हा परिवर्तनवादी विचारांचा रथ इथपर्यंत आणला आहे. आपणास शक्य असेल तर तो अवश्य पुढे घेवुन जा पण तो रथ कदापिही मागे घेवुन जावु नका. म्हणून आता अनुयायांवर गांभीर्याने विचार करण्याची ही वेळ आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेल्या या कार्याला जगात तोड नाही.म्हणूनच संयुक्त राष्ट्र संघाने बाबासाहेबांच्या विद्वत्तेची, प्रकांडपांडित्याची, अलौकिक बुध्दीमत्तेची, त्यांनी केलेल्या सामाजिक कार्याची दखल घेत डॉ बाबासाहेब

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

आंबेडकरांचा जन्मदिवस 14 एप्रिल हा आंतरराष्ट्रीय ज्ञानदिवस म्हणून साजरा करण्याचे जाहीर केले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विद्वत्तेची जगाला कल्पना आहे. म्हणून जागतिक किर्तीचे महामानव,युगपुरुष डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ठरले. बाबासाहेबांच्या यशाचे मुळ हे 'ज्ञान' आहे. ज्ञान मिळविण्यासाठी बाबासाहेबांनी आयुष्यभर अखंड ज्ञानोपासना केली म्हणून ज्ञानोपासक ही बिरुदावली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना यथार्थ शोभून दिसते असे मला वाटते.

संदर्भ ग्रंथ:

1) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ मुंबई प्रथमावृत्ती, 1993

2) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे भाग 3, 2002, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

3) आपला आदर्श आपली प्रेरणा महामानव, 2018, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

4) लोकराज्य, एप्रिल 2016, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

5) लोकराज्य, एप्रिल 2018, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

*****

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Scanned with CamScanner

Dec-2019

ISBN 978-93-83411-78-9

26. सर्वज्ञ श्री चक्रधर स्वामींची आरोग्य विषयक शिकवण 103......105

प्रा.हिरामन सारंग पुजदेकर

27. ई-लर्निंग : एक गुणात्मक अध्यापन पद्धती 106......107

प्रा.राख चंद्रशेखर शेषराव

28. इंटरनेटवरील शाळा 108......111

प्रा.डॉ.तुषार मधुकर माळी

29. प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र घडविण्यासाठी ई-लर्निंग अध्यापन-एक प्रभावी उपक्रम 112......115

दांडगे शंकर उत्तमराव

30. New Trends in Education. 116......118

Dr. Rathod Dilip Kishan

31. E-Learning And Teaching. 119......120

Patil Shivshankar Ishwarrao

32. Adoptation & Implementation of Blended Learning in Classroom : A Review Paper 121......126

Gangshetty B.

33. लैंगिक शिक्षण 127......129

बळीराम जी.चौरे, शरीफ महेबुब शेख, लक्ष्मण प्रभाकरराव कोपनर

34. कला विषय अभ्यासाचे स्वरूप 130......132

खलुरे महादेव एस.

35. आरोग्य आणि स्वछतेविषयी शिक्षण

प्रा.डॉ.गोपाळ रामराव पवार 133......135

36. शिक्षण व्यवस्था, समाज व शिक्षक

प्रा.वाकडे पी.एम, डॉ.होवाळ एस.एस. 136......139

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

ISBN 978-93-83411-78-8

30

"New Trends in Education"

Dr. Rathod Dilip Kishan

Asst. Professor, S.R.T.M.U. Nanded

1. Introduction:

Deciding what's 'trending' is an important part of Digital Publishing and Social Media Interaction. Facebook Articles, Google News, Apple News, Trending Hashtags on Twitter, and even our own teaching websites all depend heavily on statistics.

It's easy to have a problem with this concept philosophically namely that the most popular isn't always the most effective or the 'best', so this position about the most Innovative trends, most exciting trends or most effective trends, but rather the most popular trends in Innovative Education insotor as we can see from our necessarily limited data and individual perspective.

2. Current Trends in Education Categorles :

- Alternative Assessment.
- Brain Research
- Character Education.
- Collaboration.
- Conflict Resolution/Mediation.
- Constructivism.
- Cooperative Learning.
- Critical Thinking.
- Disaster Preparedness.
- Differentiated In Struction.
- Distance Learning.
- Education News.
- Educational Projects.
- Educator Financial Center.
- English Language Learning.
- Equity and Excellence.
- Functional Behavioral Assessment.
- Global Education.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

 ISBN 978-93-83411-78-8

3. **Recent Trends in K-12 Education :**

The computer and the internet's evolution these past few years have been staggeringly fast a computer that used to fill an entire building in 1965 has about the same computing power as a modern-day cellphone most of the popular forms of media like TV, Radio, and Print are slowly being nudged from their pedestal by the internet.

Everything seems to have changed drastically these couple of years and this includes the K-12 education system.

Some say that this change has been a long time coming there is an analogy that uses fairy tale character rip van winkle to describe this; rip van winkle has just woken up frm his hundred year slumber and stares in amazement about how much everything has changed in the time that he was asleep. he almost did not recognize anything until he went into a classroom rip van winkle recognized immediately that it was a classroom because nothing much has changed in the K-12 educational system since he fell asleep in 1906.

Thankfully educators are starting to change with the times the trend in K-12 education these days is that learning in stitutions should try their best to keep up with the recent advances in technology to better teach their students.

4. **The use fo the Internet and Social Media as a Teaching Tool :**

All students these days know how to use a computer and the internet and most of them are using social media networks to share their thoughts and to support each other Educators these dyas know how to harmess the power of the internet and social media to get in touch with their students and consider their thoughts.

5. **How the condition of Educational Facilities affect performance :**

Basically the better the buildings' condition. The better the student and their teachers perform. There was a survey done with different schools they sought to find out just how much of an impact a school building's condition and facilities affect the students and teachers. Some results point out that better facilities led to less truancy. Smoking and substance abuse in the students. It was also determined that with better school buildings test determined that with better school buildings test scores rose up significantly and even the behaviour of the teachers and how well they instruct their students seem to increase along with improvement in the school.

6. **Student Teacher :**

Students perform better when they have the apportunity to tell their teachers what thing in the classroom needs improvement. Contrary to the old belief that students are too yougng to know what they need K-12 Education systems now give the students the opportunity to give pointers to their teachers on how they cun better deliver their lessons so that the students cun understand.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

ISBN 978-93-83411-78-8

It was also found that giving the students the chance in contributing and even revising the classroom rules actually make the students abide to them; it gives them the feeling that they actually have a say on what goes in the classroom. Students tend to follow the class rules now since they had a role in making the rules and regulations.

7. Giving attention to Each Student's Needs :

Educators are not looking at their class as a collective. They see them as different individuals with different needs, that is why some students seat behind the others when it comes to the lectures. Educators cum help these students keep up by giving them personalized attention.

These are just some of the recent trends in the K-12 education system. These are promising signs that show the educational system in the country is improving and no longes stagnant.

8. Conclusion :

One of the great things about education is that it's reflective. We like our data and use it to drive smart decisions. What have you heard about as the newes't focus and slant in education? see if your ideas match these.

One of the top trends in postsecondary education is change in the higher education system. Contributing factors to this trend include the rising cost of college, increased debt to income ratio held by graduates due to college loans, and the decreased weight of a typical four year degree. The fact is that a bachelor's degree is for more expensive to earn and does for less for the graduate in the 'real world' than in decds past. Now, the latest trend in higher education is that students role present is very low.

New models of post K-12 education are emerging that question the number of credits needed to graduate and the amount of non-essential classes necessary with the rise of online education and students attending junior colleges and transferring credits, a new form of higher education is on the rise.

9. Bibliography:-

1. shodhganga.inflibnet.ac.in
2. www.google.com
3. www.nature.com
4. https://en.m.wikipedia.org
5. https://eric.ed.gov.
6. https://www.scribendi.com
7. https://www.aiirjournal.com

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

UMED
PRINTERS AND PUBLICATION

➢ The Content published in this book is the Sole responsibility of the Author, the publication or publisher is not responsible for any dispute raised about this book or its content.
➢ या पुस्तकातील लेखकाची मते, घटना, वर्णनेही त्या लेखकाची असून, त्याच्याशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

समग्र पर्यावरणशास्त्र

संपादन	:	श्री बालाजी रंगनाथराव लोहारकर
प्रकाशक व मुद्रक	:	उमेद प्रिंटर्स अँन्ड पब्लिकेशन नांदेड
मुखपृष्ठ	:	Umed Printers and Publication Nanded.
प्रकाशनकाल	:	जुलै 2022
किंमत	:	300/-

सर्वाधिकार© श्री बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर

प्राचार्य, श्रीमती सिंधुताईजाधवकलाव
विज्ञानमहाविद्यालय, मेहकर, बुलढाणा
Contact : 98813 61469
Email : brlahorkar@gmail.com

ISBN978-93-9

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठांच्या पर्यावरण शास्त्र विषयाच्या अभ्यासक्रमासाठी उपयुक्त संदर्भ

समग्र पर्यावरणशास्त्र

SAMAGRA PARYAVARANASHASTRA

संपादक

डॉ. बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर

(एम. एससी., एम. एड., एम. ए., सेट, पीएच. डी.)
प्राचार्य, श्रीमती सिंधुताई जाधव कला व विज्ञान
महाविद्यालय, मेहकर, जिल्हा. बुलडाणा

लेखक

डॉ. बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर
डॉ. श्रीमती सविता माधवराव पवार
डॉ. श्रीमती वैशाली राजीव मोरे
डॉ. मेघराज रामहरी शिंदे
डॉ. रमेश गुलाबराव सुरळकर
डॉ. संजय मोतीराम दांदडे
डॉ. श्रीमती मंगल पांडुरंग खेडेकर
डॉ. प्रदीप हिम्मतराव बारड
प्रा. संदीप अंबादास लांडे
डॉ. संतोष तुकाराम कुटे
डॉ. परमेश्वर रामदास जुनघरे
डॉ. भानुदास वामनराव सोमटकर
डॉ. श्रीमती संगीता मंगेश खडसे
डॉ. गजानन बळीराम घायाळ
डॉ. बालाजी गणपतराव गिरगावकर
डॉ. शेख म.वखीयोद्दिन शेख हमिदोद्दिन
डॉ. श्रीमती जयश्री लक्ष्मणराव भोसीकर
प्रा. प्रवीण अनंतराव जोशी

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

UMED
PRINTERS AND PUBLICATION

- The Content published in this book is the Sole responsibility of the Author, the publication or publisher is not responsible for any dispute raised about this book or its content.
- या पुस्तकातील लेखकाची मते, घटना, वर्णनेही त्या लेखकाची असून, त्याच्याशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

समग्र पर्यावरणशास्त्र

संपादन	:	श्री बालाजी रंगनाथराव लोहारकर
प्रकाशक व मुद्रक	:	उमेद प्रिंटर्स अँड पब्लिकेशन नांदेड
मुखपृष्ठ	:	Umed Printers and Publication Nanded.
प्रकाशनकाल	:	जुलै 2022
किंमत	:	300/-

सर्वाधिकार© श्री बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर
प्राचार्य, श्रीमती सिंधुताईजाधवकलाव
विज्ञानमहाविद्यालय, मेहकर, बुलढाणा
Contact : 98813 61469
Email : brlahorkar@gmail.com

ISBN978-93-9

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठांच्या पर्यावरण शास्त्र विषयाच्या अभ्यासक्रमासाठी उपयुक्त संदर्भ

समग्र पर्यावरणशास्त्र

SAMAGRA PARYAVARANASHASTRA

संपादक

डॉ. बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर
(एम्. एससी. , एम्. एड. , एम्. ए. , सेट, पीएच. डी.)
प्राचार्य, श्रीमती सिंधुताई जाधव कला व विज्ञान
महाविद्यालय, मेहकर, जिल्हा. बुलडाणा

लेखक

डॉ. बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर	डॉ. संतोष तुकाराम कुटे
डॉ. श्रीमती सविता माधवराव पवार	डॉ. परमेश्वर रामदास जुनघरे
डॉ. श्रीमती वैशाली राजीव मोरे	डॉ. भानुदास वामनराव सोमटकर
डॉ. मेघराज रामहरी शिंदे	डॉ. श्रीमती संगीता मंगेश खडसे
डॉ. रमेश गुलाबराव सुरळकर	डॉ. गजानन बळीराम घायाळ
डॉ. संजय मोतीराम दांदडे	डॉ. बालाजी गणपतराव गिरगावकर
डॉ. श्रीमती मंगल पांडुरंग खेडेकर	डॉ. शेख म.वखीयोद्दिन शेख हमिदोद्दिन
डॉ. प्रदीप हिम्मतराव बारड	डॉ. श्रीमती जयश्री लक्ष्मणराव भोसीकर
प्रा. संदीप अंबादास लांडे	प्रा. प्रवीण अनंतराव जोशी

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

प्रास्ताविक

डॉ काशिनाथ मनोहरराव कुलकर्णी
मल्हार, 11 गुलमोहर कॉलनी,
अमरावती 444 602
फोन नंबर ९४२२१५७२०८,
०७२१ -२५५१७३३

दिनांक:२२-०५-२०२२

पृथ्वीतलावरील प्रत्येक जीवासाठी पर्यावरण हा महत्वाचा विषय आहे. आपल्या आजूबाजूस असणाऱ्या सर्वच बाबींचा समावेश पर्यावरणात होतो. मानवी जीवनामध्ये तर पर्यावरणाचे महत्त्व अनन्यसाधारण असे आहे. मानवाचे आयुष्य पर्यावरणाच्या आत सुरू होते आणि पर्यावरणाच्या आतच संपते. मानवाच्या निरोगी सुदृढ आरोग्यदायी दीर्घायुष्यासाठी स्वच्छ पर्यावरण अत्यंत लाभदायी असते, परंतु आज वाढती लोकसंख्या, वाढते शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, बदलती जीवनशैली यातून मोठ्या प्रमाणावर पर्यावरणाचा ऱ्हास होत आहे. पर्यावरण बदलाचा परिणाम निसर्ग व मानवी जीवनावर होऊन आरोग्यविषयक अनेक गंभीर समस्या निर्माण होत आहेत. यामुळेच पर्यावरण शिक्षणाची गरज निर्माण झाली आहे.

पर्यावरण रक्षणाच्या दृष्टिकोनातून शाळा महाविद्यालय स्तरावरून पर्यावरण जनजागृती च्या कार्यक्रमास सुरुवात झाली आहे. पर्यावरण नियंत्रणासाठी राज्य, राष्ट्रीय, आणि देश पातळीवर अनेक कायदे करण्यात आले. विविध संघटना आणि संस्था स्थापन झालेल्या या संपूर्ण घटकांकडून पर्यावरण रक्षण संदर्भात केलेल्या विविध उपाययोजना शालेय आणि महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांपर्यंत पोचविण्यासाठी प्राचार्य डॉ बालाजीलाहोरकर यांनी प्रस्तुत पुस्तक लिहिले व संपादित केले असून सदरील पुस्तक पर्यावरण रक्षण अभ्यासा संदर्भात अत्यंत उपयुक्त आहे. मानवाने स्व-विकासासाठी कितीही प्रगती केली तरी ती पर्यावरण शक्तीपुढे क्षुल्लक आहे. मानवाने वेळीच सावध होत पर्यावरणाचा ऱ्हास रोखलं नाही तर पर्यावरणाचा सोबतच मानवाचा देखील ऱ्हासझाल्याशिवाय राहणार नाही हे निश्चित.

प्रस्तुत पुस्तकांमधून पर्यावरण ऱ्हासाची विविध कारणे अगदी सखोलपणे मांडली आहेत. पर्यावरण संवर्धनासाठी व्यक्तीची लहान लहान कृतीदेखील कशी उपयुक्त ठरते याचा एक दाखला प्रस्तुत पुस्तकातून अभ्यास असाययास मिळतो. जसे की, वृक्षलागवड, पाण्याची बचत, वीज बचत, रासायनिक खतांचा अल्प वापर, नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा कमीतकमी वापर, सार्वजनिक वाहतूक यंत्रणेचा स्वीकार, टाकाऊ वस्तूंची विल्हेवाट, इत्यादी. या अभ्यासातून पर्यावरण संवर्धन व पर्यावरण रक्षणात नक्कीच हातभार लागेल याची मनोमन खात्री वाटते. सोबतच प्रस्तुत पुस्तकात राज्यस्तरीय,राष्ट्रीय स्तरावरील आणि जागतिक स्तरावरील पर्यावरण रक्षण संदर्भात कार्य करणाऱ्या विविध संस्था, संघटना व कायद्यांचीही माहिती देण्यात आली आहे. याचा फायदा स्पर्धा परीक्षेचा अभ्यास करणाऱ्या अभ्यासकांनाही होणार आहे, शिवाय कायदेविषयक पर्यावरण जनजागृतीसही हातभार लागणार आहे. विश्वस्तरीय महत्वाच्या आणि ज्वलंत विषयावर पुस्तक लिहून स्तुत्य कार्य करणाऱ्या सर्व लेखक मंडळी आणि या गुणीजनांची मोट बांधणारे संपादक प्राचार्य डॉबालाजीलाहोरकर यांचे मन:पूर्वक अभिनंदन व त्यांच्या भावी कार्यास खूप खूप शुभेच्छा!

डॉ काशिनाथ कुलकर्णी
माजी संचालक, उच्च शिक्षण, महाराष्ट्र राज्य
माजी कुलगुरू, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडाविद्यापीठ, नांदेड
सदस्य, उच्च व तंत्र शिक्षण, प्रवेश नियंत्रण समिती, वांद्रे मुंबई

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

संपादकीय

'समग्र पर्यावरणशास्त्र' हे पुस्तक आपल्या हाती देतांना मला आनंद होत आहे. दैनंदिन जीवनात वाढलेल्या अनेक प्रकारच्या प्रदूषणांमुळे समाजाचे जीवनमान दूषित झाले आहे. समस्त विश्वाच्या भवितव्यापुढे अनेक गंभीर धोके निर्माण झालेले आहेत. पर्यावरण हा विषय मानव आणि समस्त विश्व यांच्या जगण्याशी अत्यंत निगडित असलेला आणि महत्त्वपूर्ण विषय आहे. सर्वच विद्यापीठाच्या पदवी शिक्षणक्रमात पर्यावरण विषयक अभ्यासाचा विषय सक्तीचा असावा असा निर्णय भारताच्या सुप्रीम कोर्टाने घेतला आहे. देशाचे भावी नागरिक म्हणजे उच्च शिक्षण घेणारे विद्यार्थी, यांना पर्यावरणाची अभ्यासपूर्ण ओळख व्हावी हा त्यामागचा हेतू आहे. हे विद्यार्थीच उद्याच्या विश्वाचे शिल्पकार आहेत. आपल्या सर्जनशील कर्तृत्वातूनच त्याच्या हस्ते नव्या समाजाची निर्मिती होणार आहे. हे युवक ही राष्ट्राची अनमोल संपत्ती असते, त्यामुळे पर्यावरणासारख्या विश्वाचे जीवन व्यापणाऱ्या आणि ग्रासणाऱ्या विषयाचा अभ्यास करणे अत्यंत गरजेचे झाले आहे.

मला विश्वास आहे, की समग्र पर्यावरणशास्त्र' या पुस्तकाचा अभ्यास केल्यानंतर विद्यार्थी स्वतः च्या परिसराचा आणि निसर्गाचा आधुनिक आणि शाश्वत दृष्टीने विचार करू शकेल. जागतिक पर्यावरणापुढे विविध प्रकारचे गंभीर धोके निर्माण झाल्याचे आपण रोजच ऐकतो वाचतो आणि पर्यावरण संरक्षण ही काळाची गरज तर झालेली आहेच सोबतच आपली सर्वांची महत्वाची जबाबदारी सुद्धा आहे. यासंदर्भात समाजाच्या सर्व घटकांत जागृती निर्माण झाली पाहिजे, सर्वांनी पर्यावरण संरक्षणाचा काळजीपूर्वक विचार केला पाहिजे, यासाठी जनजागृतीच्या कार्यात सर्व युवकांनी स्वतःला झोकून द्यावे अशी माझी भूमिका आहे. जीवन कसे जगावे? जगण्यासाठी आपण ज्या पृथ्वीतलावर आहोत त्याची काळजी कशी घ्यायची स्वच्छ श्वास घेता येणे हा सर्व जीवांचा अधिकार आहे तो अबाधित कसा ठेवता येईल? पृथ्वीवरील नयनमनोहर निसर्गाचा आस्वाद कसा घ्यावा? शांती आणि अहिंसेची आपण जपणूक कशी केली पाहिजे? व्यापक सामाजिक हिताचे स्वप्न पूर्ण करून जगा आणि इतरांना जगू द्या' ही सामाजिक जाणीव सकल समाजामध्ये वर्धमान कशी करावी? या बाबतीत हे पुस्तक वाचकाच्या ज्ञानात भर टाकेल असा मला विश्वास आहे. पर्यावरण संरक्षणाविषयी वाचक सक्रिय होईल आणि प्रदूषणाला आळा घालण्याचा विचार त्यांच्या मनात निश्चितच प्रबळ होईल, अशी मी आशा करतो आणि शुभेच्छा देतो.

प्रस्तुत पुस्तक लेखनाचे कार्य हे अत्यंत व्यापक स्वरूपाचे होते. परंतू माझे मित्र आणि सहकारी बंधू भगिनींनी यात पर्यावरण विषयक विविध संकल्पनाचे अभ्यासपूर्ण लिखाण केले असल्याने या सर्वांच्या योगदानातूनच 'समग्र पर्यावरणशास्त्र' हे पुस्तक पूर्णत्वास आले आहे. या सर्वांनी लेखनाचा भार उचलला असल्याने वाचकास पर्यावरण विषयक समग्र माहिती एकाच ठिकाणी उपलब्ध करून देणे शक्य झाले आहे. सर्व लेखक मंडळीचा मी अत्यंत आभारी आहे. प्रस्तुत पुस्तकाची पाण्डुलिपी वाचून प्रस्तावनारूपी आशीर्वाद देणारे गुरुवारी डॉ काशिनाथ कुलकर्णी सरांच्या प्रेरणेचा या कार्यात महत्वाचा वाटा आहे. धर्मवीर दिलीपराव राहते शिक्षण संस्थेचे संस्थापक अध्यक्ष आणि बुलडाणा खासदार माननीय श्री प्रतापरावजी जाधव साहेबांचे पर्यावरण संरक्षण आणि संवर्धनाच्या बाबतीत असलेले कार्य सर्वश्रुत आहे. त्यामुळेच प्रस्तुत पुस्तक त्यांच्या कार्यास समर्पित करत आहे. त्यामुळे याप्रसंगी या दोन्ही विभूतींच्या ऋणात राहणे मी आणि सर्व लेखक मंडळी पसंत करत आहोत. प्रस्तुत पुस्तक अत्यंत सुबकरीत्या छापून प्रकाशित करणारे उमेद प्रकाशनाचे सिराज अन्वर यांचे तसेच प्रस्तुत पुस्तकाचे संगणकीय कार्य पूर्ण करणारे आमच्या सिंधुताई जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालयाचे मुख्य लिपिक श्री प्रताप पाटील यांचे सुद्धा अनेक अनेक आभार. संपूर्ण लेखन साहित्याचे संपादन अचूक करण्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न केला आहे, तरीही काही त्रुटी, चुका असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही, सुजाण वाचकास विनंती की, आपणास काही त्रुटी, चुका आढळल्यास संपादकांना कळवाव्यात जेणेकरून पुढील आवृत्ती मध्ये योग्य त्या सुधारणा करणे शक्य होईल.

प्राचार्य डॉ बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

लेखक सूची

डॉ. बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर, (M.Sc., M.A., M.Ed., SET, Ph.D.), प्राचार्य, श्रीमती सिंधुताई जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय, मेहकर, बुलडाणा	डॉ. संतोष तुकाराम कुटे, (M.A., Ph.D.), सहाय्यक प्राध्यापक, श्रीमती सिंधुताई जाधव कलाव विज्ञान महाविद्यालय, मेहकर, बुलडाणा
डॉ. श्रीमती सविता माधवराव पवार, (M.A., B.Ed., NET, Ph.D.), सहयोगी प्राध्यापक, श्रीमती सिंधुताई जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय, मेहकर, बुलडाणा	डॉ. परमेश्वर रामदास जुनघरे, (M.A., B.Ed., Ph.D.), सहाय्यक प्राध्यापक, श्रीमती सिंधुताईजाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय, मेहकर, बुलडाणा
डॉ. श्रीमती वैशाली राजीव मोरे, (M.A., Ph.D.), सहयोगीप्राध्यापक, श्रीमती सिंधुताई जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय, मेहकर, बुलडाणा	डॉ. भानुदास वामनराव सोमटकर, (M.A., M.Phil., Ph.D.), सहाय्यक प्राध्यापक, श्रीमती सिंधुताईजाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय, मेहकर, बुलडाणा
डॉ. मेघराज रामहरी शिंदे, (M.A., NET, M.Phil., Ph.D.), सहयोगीप्राध्यापक, श्रीमती सिंधुताई जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय, मेहकर, बुलडाणा	डॉ. श्रीमती संगीता मंगेश खडसे, (M.A., M.P.Ed., Ph.D.), शा.शि.संचालक, श्रीमती सिंधुताई जाधवकला व विज्ञान महाविद्यालय, मेहकर, बुलडाणा
डॉ. रमेश गुलाबराव सुरळकर, (M.A., Ph.D.), सहाय्यक प्राध्यापक, श्रीमती सिंधुताई जाधव कलाव विज्ञान महाविद्यालय, मेहकर, बुलडाणा	डॉ. गजानन बळीराम घायाळ, (M.A., M.Lib. &I.Sc., M.Phil., Ph.D.), ग्रंथपाल, श्रीमतीसिंधुताई जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय, मेहकर, बुलडाणा
डॉ. संजय मोतीराम दांदडे, (M.A., M.Com., B.Ed., SET, Ph.D.), प्राध्यापक, मे.ए.सो. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, मेहकर, बुलडाणा	डॉ. बालाजी गणपतराव गिरगावकर, (M.Sc., M.Ed., Ph.D.), प्राचार्य, सहयोग सेवाभावी संस्थेचे अध्यापक महाविद्यालय, विष्णुपुरी, नांदेड
डॉ. श्रीमती मंगल पांडुरंग खेडेकर , (M.A., B.Ed., M.Phil., Ph.D.), सहाय्यक प्राध्यापक, श्रीउत्तमचंद बगडिया कला व वाणिज्य महाविद्यालय, रिसोड, वाशिम	डॉ. शेख म.वखीयोद्दिन शेखहमिदोद्दिन, (M.Sc., M.Ed., SET, NET, Ph.D.), मुख्याध्यापक, जिल्हा परिषद हायस्कूल, अर्धापूर, नांदेड
डॉ. प्रदीप हिम्मतराव वारड, (M.A., M.Lib. &I.Sc., SET, Ph.D.), ग्रंथपाल, एस.पी.एम. तात्यासाहेब महाजन कला व वाणिज्य महाविद्यालय, चिखली, बुलडाणा	डॉ. श्रीमती जयश्री लक्ष्मणराव भोसीकर, (M.Sc., M.Ed., Ph.D.), सहाय्यक प्राध्यापक, सहयोगसेवाभावी संस्थेचे अध्यापक महाविद्यालय, विष्णुपुरी, नांदेड
प्रा संदीप अंबादास लांडे, (M.A., M.Lib.&I.Sc., M.Phil.), ग्रंथपाल, सहकार महर्षी स्व. भास्करराव शिंगणे कलामहाविद्यालय, खामगाव, बुलडाणा	प्रा प्रवीणअनंतराव जोशी, (MCA, M.Lib.&Inf.Sci., SET), ग्रंथपाल, मे.ए.सो. कला व वाणिज्यमहाविद्यालय, मेहकर, बुलडाणा

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण	लेखक	पृष्ठ क्रमांक
1	पर्यावरण शास्त्र अभ्यासाचे आंतर विद्याशाखीय स्वरूप	डॉ. बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर	01
2	पर्यावरण विषयक जनजागृतीची गरज	डॉ. बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर	06
3	शाश्वत व अशाश्वत विकास	डॉ. भानुदास वामनराव सोमटकर	09
4	नागरी भागातील ऊर्जा विषयक समस्या	डॉ. भानुदास वामनराव सोमटकर	12
5	जलसंधारण	डॉ. भानुदास वामनराव सोमटकर	14
6	पर्जन्य जलपुनर्भरण	डॉ. भानुदास वामनराव सोमटकर	16
7	पाणलोट व्यवस्थापन	डॉ. संतोष तुकाराम कुटे	18
8	प्रकल्प ग्रस्तलोकांचे विस्थापन व पुनर्वसन आणि त्या संबंधीत समस्या	डॉ. संतोष तुकाराम कुटे	20
9	पर्यावरण नीतीसमस्याव शक्य उपाय :	प्रा. संदीप अंबादास लांडे	24
10	वातावरणातील फेरबदल	प्रा. संदीप अंबादास लांडे	27
11	जागतिक तापमान वाढ	डॉ. गजानन बळीराम घायाळ	29
12	आम्ल वर्षा	डॉ. गजानन बळीराम घायाळ	32
13	ओझोन अवक्षय	डॉ. गजानन बळीराम घायाळ	34
14	आण्विक अपघात	डॉ. रमेश गुलाबराव सुरळकर	38
15	पडीक जमीन सुधारणा	डॉ. रमेश गुलाबराव सुरळकर	41
16	उपभोक्तावाद आणिकचऱ्याची समस्या	डॉ. श्रीमती वैशालीराजीव मोरे	43
17	पर्यावरण संरक्षणकायदा	डॉ. श्रीमती वैशालीराजीव मोरे	46
18	वायु कायदा (नियंत्रण प्रदूषणप्रतिबंध आणि)	डॉ. श्रीमती मंगलपांडुरंग खेडेकर	50

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

अ.क्र.	प्रकरण	लेखक	पृष्ठ क्रमांक
19	जल कायदा (प्रदूषण प्रतिबंधआणि नियंत्रण)	डॉ. बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर	53
20	वन्यजीव संरक्षण कायदा	डॉ. बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर	56
21	वन संरक्षण कायदा	प्रा. संदीप अंबादास लांडे	59
22	पर्यावरण विषयक कायद्यांच्या अंमलबजावणीतील समस्या	डॉ. श्रीमती मंगलपांडुरंग खेडेकर	62
23	पर्यावरणीय कायद्यांच्या अंमलबजावणीसाठी जनजागृती	डॉ. श्रीमती मंगलपांडुरंग खेडेकर	65
24	मानवी लोकसंख्या आणि पर्यावरण	डॉ. संतोष तुकाराम कुटे	67
25	लोकसंख्या वाढ, जागतिकविविधता	डॉ. संतोष तुकाराम कुटे	70
26	लोकसंख्या प्रस्फोटकुटुंब कल्याण कार्यक्रम-	प्रा. संदीप अंबादास लांडे	72
27	पर्यावरण आणि मानवीआरोग्य	डॉ.बालाजी गणपतराव गिरगावकर	74
28	मानवाधिकार	डॉ. रमेश गुलाबराव सुरळकर	81
29	मूल्यशिक्षण	डॉ. श्रीमती सविता माधवराव पवार	89
30	एचआयव्हीएड्स /	डॉ. बालाजी गणपतराव गिरगावकर	94
31	महिला व बालकल्याण	डॉ. श्रीमती वैशाली राजीव मोरे	98
32	माहिती तंत्रज्ञानाचीपर्यावरण व मानवी आरोग्य क्षेत्रात भूमिका	डॉ. श्रीमती वैशाली राजीव मोरे	103
33	नैसर्गिक संसाधने साधन/ संपदा	प्रा. प्रवीण अनंतराव जोशी	106
34	नूतनीक्षम (पुनर्नविकरणीयव (अनूतनीक्षम संसाधने (अपुनर्नविकरणीय)	डॉ. मेघराज रामहरी शिंदे	110
35	नैसर्गिक संसाधनाच्या संवर्धनात मानवाची भूमिका	डॉ. मेघराज रामहरी शिंदे	112

अ.क्र.	प्रकरण	लेखक	पृष्ठ क्रमांक
36	शाश्वत जीवनशैलीसाठी संसाधनांचा न्याय्य वापर	डॉ. मेघराज रामहरी शिंदे	114
37	नैसर्गिक संसाधने आणि संबंधित समस्या	डॉ. मेघराज रामहरी शिंदे	116
38	वन संसाधने : उपयोग आणि शोषण, जंगलतोड, लाकूड तोड, खाणकाम, धरणांचे वन आणि आदिवासींवर होणारे परिणाम	प्रा. प्रवीण अनंतराव जोशी	119
39	जल स्रोत: गरज आणि अतिवापर, पूर, दुष्काळ आणि पाणी समस्या, पाणी संघर्ष, धरणे-फायदे आणि तोटे	डॉ. गजानन बळीराम घायाळ	125
40	खनिज स्त्रोत: वापर आणि शोषण, खनिज स्त्रोत काढण्याचे आणि वापरण्याचे पर्यावरणीय प्रभाव, केस स्टडीज	डॉ. रमेश गुलाबराव सुरळकर	130
41	अन्न स्रोत : जागतिक अन्न समस्या,शेती आणि अति चराईमुळे होणारे बदल, आधुनिक शेतीचेपरिणाम, खत – कीटकनाशके यांच्या वापरामुळे निर्माण झालेल्या समस्या	डॉ. बालाजी गणपतराव गिरगावकर	135
42	ऊर्जा संसाधने वाढत्या ऊर्जेच्या गरजा:, नूतनीकरणीय आणि अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत, पर्यायी ऊर्जास्त्रोतांचा वापर	डॉ. बालाजी गणपतराव गिरगावकर	140
43	भूमी संसाधन	डॉ. श्रीमती संगीतामंगेश खडसे	145
44	माती प्रदूषण	डॉ. श्रीमती संगीतामंगेश खडसे	148
45	मानव प्रेरित भूस्खलन	डॉ. प्रदीप हिम्मतराव बारड	151
46	जमिनीची धूप	डॉ. प्रदीप हिम्मतराव बारड	154

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

अ.क्र.	प्रकरण	लेखक	पृष्ठ क्रमांक
47	नैसर्गिक स्रोतांच्यासंरक्षणात मानवाची भूमिका	डॉ. प्रदीप हिम्मतराव बारड	158
48	शाश्वत जीवनशैलीसाठीस्रोतांचा योग्य वापर	डॉ. प्रदीप हिम्मतराव बारड	160
49	परिसंस्था – परिसंस्था – संकल्पना, परिसंस्था - स्वरूप व कार्ये, उत्पादक, भक्षक, घटक; परिसंस्थेतील उर्जावहन, परिसंस्थेची गतिशीलता, अन्नसाखळी, अन्न जाळे व परिसंस्थेतील मनोरा	डॉ. शेख म.वखीयोद्दिन शेख हमिदोद्दिन	162
50	वन परिसंस्था: परिचय, प्रकार, वैशिष्ट्यपूर्ण वैशिष्ट्ये, रचना,आणि वन परिसंस्थेचे कार्य	डॉ. श्रीमती जयश्री लक्ष्मणराव भोसीकर	169
51	गवताळ प्रदेश परिसंस्था: परिचय, प्रकार, वैशिष्ट्यपूर्ण वैशिष्ट्ये, रचना,आणि गवताळ प्रदेश परिसंस्थेचे कार्य	डॉ. श्रीमती जयश्री लक्ष्मणराव भोसीकर	174
52	वाळवंट परिसंस्था वाळवंट:परिसंस्थेचा परिचय, प्रकार, वैशिष्ट्यपूर्ण वैशिष्ट्ये, रचना आणि कार्य	डॉ. श्रीमती जयश्री लक्ष्मणराव भोसीकर	178
53	जल परिसंस्थेचा परिचय, प्रकार, वैशिष्ट्यपूर्ण वैशिष्ट्ये, रचना आणि कार्य डबके, जलप्रवाह, तलाव, नदी, समुद्र, जलमार्ग	डॉ. श्रीमती जयश्री लक्ष्मणराव भोसीकर	182
54	जैवविविधता वजैवविविधता संरक्षण परिचय : व्याख्या –, जनुकीय विविधता, प्रजातीतील विविधता आणिपरिसंस्था विविधता	डॉ. श्रीमती संगीतामंगेश खडसे	186
55	भारताचे जैव भौगोलिकवर्गीकरण	डॉ. श्रीमती संगीतामंगेश खडसे	189
56	जैवविविधतेचे मूल्यउपभोगात्मक वापर:, उत्पादक वापर, सामाजिक, नैतिक, सौंदर्य आणि पर्याय मूल्ये.	प्रा. प्रवीण अनंतराव जोशी	192

अ.क्र.	प्रकरण	लेखक	पृष्ठ क्रमांक
57	जागतिक, राष्ट्रीय आणिस्थानिक पातळीवरील जैवविविधता	डॉ. श्रीमती सविता माधवराव पवार	195
58	भारत एक विशाल जैवविविधता राष्ट्र-	डॉ. श्रीमती सविता माधवराव पवार	197
59	जैवविविधता हॉटस्पॉट	डॉ. श्रीमती सविता माधवराव पवार	200
60	जैवविविधतेला धोकाअधिवासाचे नुकसान-, वन्यजीवांची शिकार, मानववन्यजीव संघर्ष-	डॉ. शेख म.वखीयोद्दिन शेख हमिदोद्दिन	203
61	भारतातील अस्तित्वधोक्यात आलेल्या आणि नामशेष झालेल्या प्रजाती	डॉ. शेख म.वखीयोद्दिन शेख हमिदोद्दिन	206
62	जैवविविधतेचे संवर्धन-जैवविविधतेचे इन: सिटू संरक्षण-संरक्षण आणि एक्स सिटू	डॉ. शेख म.वखीयोद्दिन शेख हमिदोद्दिन	209
63	पर्यावरण प्रदूषणवायू प्रदूषणाची व्याख्या:, कारणे, परिणाम आणि नियंत्रण उपाय	प्रा. प्रवीण अनंतराव जोशी	212
64	जल प्रदूषणस्वरूप –, कारणे, परिणाम व नियंत्रण साठी उपाय	डॉ. संजय मोतीराम दांदडे	218
65	मृदा प्रदूषणस्वरूप –, कारणे, परिणाम व नियंत्रण साठी उपाय	डॉ. संजय मोतीराम दांदडे	223
66	सागरी जल प्रदूषणस्वरूप-, कारणे, परिणाम व नियंत्रणासाठी उपाय	डॉ. संजय मोतीराम दांदडे	226
67	ध्वनी प्रदूषणस्वरूप-, कारणे, परिणाम व नियंत्रण साठी उपाय	डॉ. संजय मोतीराम दांदडे	231
68	औष्णिक प्रदूषणस्वरूप-, कारणे, परिणाम व नियंत्रण साठी उपाय	डॉ. श्रीमती मंगलपांडुरंग खेडेकर	237
69	आण्विक धोकेस्वरूप –, कारणे, परिणाम व नियंत्रण साठी उपाय	डॉ. बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर	241

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

अ.क्र.	प्रकरण	लेखक	पृष्ठ क्रमांक
70	घनकचरा व्यवस्थापन	डॉ. परमेश्वर रामदास जुनघरे	246
71	प्रदूषण नियंत्रणातमानवाची भूमिका	डॉ. परमेश्वर रामदास जुनघरे	249
72	आपत्ति व्यवस्थापन	डॉ. परमेश्वर रामदास जुनघरे	252
73	आपत्ती व्यवस्थापनपूर:, भूकंप, चक्रीवादळ आणि भूस्खलन	डॉ. परमेश्वर रामदास जुनघरे	256

(५०)

वन परिसंस्था: परिचय, प्रकार, वैशिष्ट्यपूर्ण वैशिष्ट्ये, रचना,आणि वन परिसंस्थेचे कार्य

ForestEcosystem: Introduction, types, characteristic features, structure, and function of theForest ecosystem

-डॉ. श्रीमती जयश्री लक्ष्मणराव भोसीकर

वन परिसंस्था म्हणजे प्रजाती, भूगर्भशास्त्र, स्थलाकृतिक आणि कोणत्याही एका जागेसाठी विशिष्ट भौतिक आणि जैविक प्रक्रियांद्वारे एकत्र बांधलेले आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे प्रबळ वनस्पती म्हणून वृक्षांनी व्यापलेले वातावरण यांचे संयोजन. जंगलातील परिसंस्था ही झाडाच्या फांदीच्या सूक्ष्म साइटइ तकी लहान असू शकते जिथे शेवाळ, कीटक आणि सूक्ष्म जीव एकमेकांशी संवाद साधतात किंवा ती उत्तर अक्षांशांवर पृथ्वीला वेढलेल्या बोरियल जंगलाइतके मोठे असू शकते. ते जितके मोठे असेल तितके संभाव्य परस्परसंवाद अधिक जटिल असतात. जंगलामध्ये 20,000 पेक्षा जास्त वैयक्तिक जीव असू शकतात हे लक्षात घेता, जंगलातील प्रत्येक प्रजाती इतरांवर कसा प्रभाव टाकते आणि परस्परसंवाद साधते हे पूर्णपणे समजून घेणे अशक्य नसले तरी कठीण काम आहे. दुसरीकडे, झाडांसारख्या मोठ्या जीवांबद्दल आणि ते कसे कार्य करतात, त्यांच्या सभोवतालच्या परिस्थितीवर प्रभाव कसा करतात याबद्दल बरेच काही ज्ञात आहे. वन व्यवस्थापन किंवा "वनीकरण" हा कृषी पद्धतीचा सर्वात जुना प्रकार आहे, जो मानवी रहिवाशांच्या अन्न, निवारा, वस्त्र आणि उष्णता यासारख्या मूलभूत गरजा पुरवण्यासाठी वृक्ष प्रजाती पकडण्यासाठी आणि त्यांची लागवड करण्याच्या गरजेतून उद्भवतो. या परिसंस्था शुष्क ते आर्द्र हवामानाच्या क्षेत्रात आढळून येतात. परिसंस्थेच्या बदलाच्या स्वरुपामध्ये जंगले तयार होण्यास फार वेळ लागतो. जगातील सर्वच जंगल परिसंस्थेत सारख्याच प्रकारचे प्राणी व वनस्पती आढळत नाहीत. कारण जंगल परिसंस्थेतील प्राण्यांची व वनस्पतींची विविधता ही प्रामुख्याने तापमान व आर्द्रता या हवामानाच्या मुख्य दोन घटकांवर अवलंबून असते. उदा. उष्ण कटिबंधात विषुववृत्तीय प्रदेशात सदाहरित वर्षावने आढळत असल्याने वनस्पती व प्राणी यांच्या सर्वोच्च प्रजाती या ठिकाणी आहेत. म्हणजेच येथे जैविक

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

विविधता फारच आहे. याउलट टुंड्रा प्रदेशाच्या जंगलामध्ये एकाच प्रकारचे म्हणजे सदाहरित सूचीपर्णी वृक्ष आढळतात. वृक्षाच्या जातीत या जंगलामध्ये फारशी विविधता नसते. मोसमी हवामान प्रदेशात पानझडी वृक्षांची मिश्र जंगले आढळतात. या प्रदेशातील बराचसा भाग मानवाने कृषिखाली आणला आहे. जंगलातील वृक्षांची तोड वाढल्यामुळे जमिनीची धूप, अतिवर्षणे, विकृत हवामान, वादळे यासारख्या समस्यांना तेथील सजीवांना तोंड द्यावे लागत आहे. अजैविक घटक :- माती, तापमान, प्रकाश, पर्जन्यमान, खनिजे इत्यादी. जैविक घटक : उत्पादक : उष्ण कटिबंधीय आर्द्र हवामानात रुंदीपर्णी तसेच विषुववृत्तीय उष्ण दमट हवामानाच्या प्रदेशात मिश्रस्वरुपाच्या वनस्पती आढळतात. साग, महोगनी, एबनी, रोझवूड हे सदाहरित जंगलातील; रबर, सिंकोना, शिसव, कापूर, नारळ, साग, बांबू हे मोसमी जंगलातील; फर, पाईन, स्प्रूस, देवदार हे सूचिपर्णी जंगलातील महत्वाचे वृक्ष आहेत. अशा सर्व वनस्पती 'स्वयंपोषी उत्पादक आहेत. प्राथमिक भक्षक :- वनस्पतींवर जगणा-या तृणभक्षक (Herbivores) प्राण्यांमध्ये हत्ती, नील गाय, हरणे, खेचर, खार इत्यादींचा तर कीटकांमध्ये मुंग्या, माशा, पाने कुरतडणारे किडे, तुडतुडे, कोळी, टोळ इत्यादींचा समावेश होतो. व्दितीय भक्षक :- यात मांसभक्षक (Carnivores) पक्षी, प्राणी, साप, सरडे, कोल्हे इत्यादींचा समावेश होतो. तृतीय भक्षक :- यात मांसभक्षक वाघ, सिंह यांचा समावेश होतो. विघटक:- सूक्ष्म जिवाणू, बुरशी (कवक) यांच्यामुळे मृत प्राण्यांचे विघटन केले जाते. उष्ण कटिबंधामध्ये समशितोष्ण कटिबंधापेक्षा जास्त वेगाने विघटन क्रिया होते.

या प्रणालींचा अभ्यास जंगलातील माती, डेंड्रोलॉजी, जलविज्ञान, पर्यावरणशास्त्र, शरीरविज्ञान, आनुवंशिकी, कीटकशास्त्र, पॅथॉलॉजी, मायक्रोबायोलॉजी, बायोकेमिस्ट्री, फलोत्पादन, कापणी, वन्यजीव, मापन, अभियांत्रिकी, लाकूड उत्पादने, यासारख्या विशिष्ट विषयांमध्ये विभागले जाऊ शकते. इत्यादी, आणि या प्रत्येक शाखेत पुढील परिष्कृत संशोधन वैशिष्ट्ये आहेत. उपलब्ध माहितीचे प्रमाण अविश्वसनीय आहे, आणि त्या सर्वांचा अभ्यास करण्यासाठी अनेक जीवनकाळ लागतील, तरीही सध्याच्या संशोधनातून आपण मिळवत असलेल्या ज्ञानाचे प्रमाण दरवर्षी त्या ज्ञानात लक्षणीय भर घालत आहे. शाश्वत आणि विशिष्ट उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी जंगलांचे यशस्वीरित्या व्यवस्थापन केले जाऊ शकते. हवामान बदल,

ही निसर्ग आणि मानव यांच्यावर प्रभाव टाकणारी महत्वपूर्ण घटना आहे, जंगले आणि त्यांचे रहिवासी नाटकीयरित्या बदलण्याची क्षमता या घटनेत आहे आणि त्यामुळे स्वच्छ हवा, पाणी, लाकूड, मनोवैज्ञानिक कल्याण, मनोरंजन, आणि या परिसंस्थांवर अवलंबून असलेल्या मानवांवर थेट परिणाम होतो आहे. इतर अनेक संसाधने. मानवांमध्ये जागतिक वन परिसंस्थेच्या भविष्यावर सकारात्मक किंवा नकारात्मक प्रभाव टाकण्याची क्षमता त्यात आहे.

खाली सूचीबद्ध केलेल्या वन परिसंस्थांचे काही प्रकार आहेत:

1. उष्णकटिबंधीय सदाहरित पर्जन्यवन: उष्णकटिबंधीय जंगलांपैकी फक्त एक लहान टक्केवारी ही वर्षावने आहेत जिथे वर्षभरात सरासरी 80-400 इंच पाऊस पडतो. हे जंगल खोल आणि घनदाट वनस्पतींनी वैशिष्ट्यीकृत आहे ज्यामध्ये विविध स्तरांवर पोहोचणारी उंच झाडे आहेत.

2. उष्णकटिबंधीय पानझडी पर्जन्यवृक्ष: उष्णकटिबंधीय पर्णपाती पर्जन्यवनांचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे दाट झुडपे, झुडुपे इत्यादींसह रुंद पाने असलेली झाडे. दोन मुख्य ऋतू- उन्हाळा आणि हिवाळा तिथं स्पष्टपणे दिसतात. या प्रकारचे जंगल जगाच्या अनेक भागात आढळते. येथे मोठ्या प्रमाणात वनस्पती आणि प्राणी आढळतात.

3. समशीतोष्ण सदाहरित वन: समशीतोष्ण सदाहरित जंगल हा एक प्रकारचा जंगल आहे ज्यामध्ये झाडांची संख्या कमी आहे परंतु पुरेशा प्रमाणात फर्न आणि शेवाळे आहेत.

4. समशीतोष्ण पानझडी जंगल: समशीतोष्ण पानझडी जंगले पुरेशा पावसासह आर्द्र समशीतोष्ण प्रदेशात विकसित होतात. येथे देखील, हिवाळा आणि उन्हाळा चांगल्या प्रकारे परिभाषित केला जातो आणि हिवाळ्यात झाडे त्यांची पाने गळतात. मॅपल, ओक, पीच इत्यादी प्रमुख झाडे आहेत.

5. टायगा/बोरियल: टुंड्राच्या अगदी दक्षिणेला वसलेले, तैगा सदाहरित कोनिफरने वैशिष्ट्यीकृत आहे. जवळपास अर्ध्या वर्षात सरासरी तापमान गोठणबिंदूच्या खाली असते.

वन परिसंस्थेचे घटक

1. उत्पादक: उत्पादक प्रकाश संश्लेषण प्रक्रियेद्वारे स्वतःचे अन्न संश्लेषित करू शकतात. सर्व हिरव्या वनस्पतींना परिसंस्थेचे उत्पादक मानले जाते कारण ते सूर्यप्रकाशाचे अन्नाच्या रासायनिक उर्जेमध्ये रूपांतर करतात.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

2. प्राथमिक ग्राहक: ग्राहक स्वतःचे अन्न तयार करू शकत नसल्यामुळे ते उत्पादकांवर अवलंबून असतात. शाकाहारी प्राणी थेट उत्पादक (वनस्पती) खाऊन त्यांचे अन्न मिळवतात. प्राथमिक ग्राहकांची उदाहरणे म्हणजे तृण, हरीण इ.

3. दुय्यम ग्राहक: दुय्यम ग्राहक त्यांचे अन्न प्राथमिक ग्राहकांकडून घेतात.

4. विघटन करणारे: वन परिसंस्थेचे विघटन करणारे मृत वनस्पती आणि प्राणी तोडून टाकतात, पोषक द्रव्ये जमिनीत परत करतात जेणेकरून ते उत्पादकांना वापरता येतील. ॲमेझॉन रेनफॉरेस्टमध्ये बॅक्टेरिया व्यतिरिक्त मुंग्या आणि दीमक हे महत्त्वाचे विघटन करणारे आहेत. मिलिपीड्स आणि गांडुळे देखील मृत पदार्थ तोडण्यास मदत करतात.

5. पोषक चक्र: पोषक चक्र चक्रीय आहे. इकोसिस्टमच्या योग्य कार्यासाठी, पोषक तत्वांची आवश्यकता असते. कार्बन, हायड्रोजन, ऑक्सिजन आणि नायट्रोजन सजीवांच्या वस्तुमानाच्या सुमारे 95% आहेत. तुलनेने कमी प्रमाणात सुमारे 15 ते 20 इतर घटक देखील आवश्यक आहेत. हे परिसंस्थेतील जिवंत आणि निर्जीव घटकांमध्ये वारंवार पुनर्वापर केले जातात.

6. ऊर्जा प्रवाह: जंगलातील परिसंस्थेमध्ये, सूर्य, माती आणि पाण्यापासून पोषण मिळवणारे गवत, तृणभात खातो, ज्याला बेडूक, साप आणि गिधाडे एकापाठोपाठ (वेगवेगळ्या ट्रॉफिक स्तर) खातात. खाण्याच्या आणि खाण्याच्या या प्रक्रियेत, अन्नसाखळीत पोषक तत्वे एका पायरीवरून दुसऱ्या पायरीवर जातात. अन्नसाखळीत होणाऱ्या ऊर्जेच्या प्रवाहाला ऊर्जा प्रवाह म्हणतात. ऊर्जेचा पिरॅमिड अन्नसाखळीच्या प्रत्येक ट्रॉफिक स्तरावर ऊर्जेचे एकूण प्रमाण दर्शवतो. ऊर्जेचा प्रवाह नेहमीच दिशाहीन असतो.

वन परिसंस्थेची कार्ये

1. जंगलातून मिळणाऱ्या वस्तू: मध, जंगली मांस, फळे, मशरूम, पाम तेल आणि वाइन, औषधी वनस्पती इत्यादींसारखे विविध प्रकारचे खाद्यपदार्थ जंगलांमधून मिळतात. खाण्यायोग्य भागांव्यतिरिक्त, आपण जंगलातून लाकूड, लाकूड बायोमास, कॉर्क इ. मिळवू शकतो. मातीखाली गाडलेल्या जुन्या झाडांपासून इंधन काढता येते.

2. पर्यावरणीय कार्ये: हवामान, कार्बन संचय, पोषक सायकलिंग आणि पर्जन्यमान यासारख्या पर्यावरणीय घटकांची देखभाल करण्यासाठी जंगले महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

3. संस्कृती आणि सामाजिक फायदे: जंगलात राहणारे आदिवासी लोक जंगलांना निसर्ग देवी मानतात. पारंपारिक श्रद्धा आणि अध्यात्म जंगली प्राण्यांना शिकारी आणि शहरी लोकांकडून झाडे तोडण्यापासून वाचवते. काही आधुनिक लोक मनोरंजनासाठी जंगलांना भेट देतात.

अशा प्रकारे जंगल ही विविध वनस्पती आणि झाडांनी व्यापलेली घनदाट जमीन आहे. जंगलांचे तीन मुख्य प्रकार आहेत: शंकूच्या आकाराचे, पानझडी आणि उष्णकटिबंधीय पावसाची जंगले. पुरेसा पाऊस आणि तापमानाच्या आधारे वन परिसंस्थेची विभागणी केली जाते. वन परिसंस्थेमध्ये अनेक प्राण्यांचे निवासस्थान आहे आणि लाकूड, लाकूड, औषधी वनस्पती इ. यासारख्या सर्व मूलभूत गरजा पूर्ण करतात. जंगलामुळे वातावरणातील ऑक्सिजन आणि तापमानाची पातळी राखण्यास मदत होते. वन परिसंस्थेमुळे जागतिक तापमानवाढ रोखण्यात मदत होते. जमिनीतील पाणी मुळांद्वारे वनस्पतींद्वारे शोषले जाते. ते वातावरणात जास्त प्रमाणात सोडतात, ज्यामुळे पाऊस पडण्यास मदत होते. वन परिसंस्था मातीची धूप रोखतात आणि जमिनीची सुपीकता टिकवून ठेवतात.

-- -- --

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

(५१)

गवताळ प्रदेश परिसंस्था: परिचय, प्रकार, वैशिष्ट्यपूर्ण वैशिष्ट्ये, रचना,आणि गवताळ प्रदेश परिसंस्थेचे कार्य

Grassland ecosystem : Introduction, types, characteristic features, structure, and function of the Grassland ecosystem

-डॉ.श्रीमती जयश्री लक्ष्मणराव भोसीकर

पृथ्वीवर मध्यम पावसाच्या क्षेत्रात गवताळ परिसंस्था आढळतात. साधारणपणे जंगलयुक्त प्रदेश व वाळवंटी प्रदेश यांच्या दरम्यानच्या प्रदेशात गवताळ परिसंस्था आढळतात. गवताळ प्रदेशात २५ सेमी ते १२५ सेमीच्या दरम्यान पाऊस पडतो. कमी पर्जन्यमानामुळे वृक्ष तुरळक प्रमाणात असतात व गवताचे प्रमाण सर्वाधिक असते. या गवताळ परिसंस्था आफ्रिका खंडातील सुदान, उत्तर अमेरिकेतील प्रेअरीज, दक्षिण अमेरिकेतील पंपास, ऑस्ट्रेलियातील डाऊन्स इत्यादी महत्वाच्या परिसंस्थांचा समावेश होतो. जेव्हा गवताळ प्रदेशात अधून-मधून झुडपे व झाडे सुध्दा वाढत असतात तेंव्हा त्यांना 'सव्हाना' असे म्हणतात. उत्तर व दक्षिण अमेरिका, आफ्रिका व ऑस्ट्रेलिया खंडात या गवताळ परिसंस्था वैशिष्टयपूर्ण स्वरुपात आढळतात. हे प्रदेश खंडाच्या अंतर्गत भागात आहेत. या गवताळ प्रदेशात काही ठिकाणी १५ सेमी तर काही ठिकाणी ३ मीटर उंचीचे गवत आढळते. गवत हे अल्पजीवी असल्याने वेळोवेळी मृदेत मृत जैविक पदार्थ मिसळत असतात व याचा परिणाम म्हणून मृदेत सेंद्रिय द्रव्याचे प्रमाण जास्त असते. म्हणून गवताळ प्रदेशातील जमिनी सुपीक असतात. यामुळे ब-याच प्रदेशातील गवताळ भागाचे रुपांतर कृषि परिसंस्थेत झाले आहे. या प्रदेशात मोठ्या प्रमाणात गहू, मका यासारखी तृणधान्याची पिके घेतली जातात. गवताळ प्रदेशात तृणभक्षक व मांसभक्षक असे दोन्ही प्रकारचे प्राणी आढळतात. मोठया तृणभक्षक प्राण्यात हरिण, काळवीट, गवा, हत्ती इत्यादी आढळून येतात. तर मांसभक्षक प्राण्यात वाघ, सिंह, चितळ, पाणगेंडा यासारखे हिंस्त्र पशुदेखील आढळतात. मानवाने जेंव्हा गवताळ प्रदेशाचा तावा घेतला तेंव्हा पाळीव प्राण्यांची अतिचराई, शिकार व शेती यामुळे या परिसंस्था नैसर्गिक अवस्थेतून विराण अशा कृत्रिम अवस्थेत बदलायला फार वेळ लागणार नाही. अजैविक घटक :- माती, पाणी, सूर्यप्रकाश, पर्जन्य आणि

वातावरणातील पोषक तत्वे. जैविकघटक : उत्पादक :- प्रामुख्याने गवत व त्यांचे प्रकार. प्राथमिक भक्षक :- ससा, हरिण, बकरी, गाय, म्हैस व किटक प्रजाती व्दितीय भक्षक :- साप, सरडे, पक्षी, कोल्हे, लांडगे इत्यादी. तृतीय भक्षक :- ससाणा, गरुड इत्यादी.

गवताळ प्रदेशांसह लँडस्केपच्या विस्तृत श्रेणीमध्ये गवताच्या प्रजातींचे वर्चस्व असते परंतु काहीवेळा काही झाडे आणि झुडपे देखील असतात. पाऊस सरासरी असला तरी अनियमित असतो. मर्यादित चराईमुळे गवताळ प्रदेशांचे निव्वळ प्राथमिक उत्पादन सुधारण्यास मदत होते परंतु अति चराईमुळे या गवताळ प्रदेशांचा ऱ्हास होतो परिणामी वाळवंटीकरण होते. वेगवेगळ्या हवामानाच्या प्रदेशात तीन प्रकारचे गवताळ प्रदेश आढळतात:

(a) उष्णकटिबंधीय गवताळ प्रदेश : ते उष्णकटिबंधीय पावसाच्या जंगलांच्या सीमेजवळ उच्च सरासरी तापमान आणि कमी ते मध्यम पावसाच्या प्रदेशात आढळतात. आफ्रिकेत, हे सामान्यतः सवाना म्हणून ओळखले जातात, ज्यात विखुरलेली झुडपे आणि वाढलेली झाडे असलेले उंच गवत असतात. सवानामध्ये झेब्रा, जिराफ, गझेलसह प्राण्यांची विस्तृत विविधता आहे; काळवीट इ. कोरड्या हंगामात आग लागणे सामान्य आहे. येथे दीमक ढिगारे खूप सामान्य आहेत. दीमक भरपूर सेल्युलोज असलेले डेट्रिटस (मृत सेंद्रिय पदार्थ) गोळा करतात आणि एक ढिगारा तयार करतात. ढिगाऱ्याच्या वरच्या बाजूला बुरशी वाढलेली आढळते जी सेल्युलोजसह या मृत पदार्थांवर खाद्य देतात आणि त्या बदल्यात मिथेन हा हरितगृह वायू सोडतात. उष्णकटि बंधीय सवानामध्ये प्रकाश संश्लेषणाची अत्यंत कार्यक्षम प्रणाली असते. त्यांच्याद्वारे कार्बोहायड्रेट्सच्या रूपात शोषून घेतलेला बहुतेक कार्बन हा चिरस्थायी बल्ब, राइझोम, रनर्स इत्यादींमध्ये असतो. जे भूमिगत आहेत. या गवताळ प्रदेशांना जाणीवपूर्वक जाळल्याने कार्बन डाय ऑक्साईड, आणखी एक हरितगृह वायू, जो ग्लोबल वॉर्मिंगसाठी जबाबदार आहे, मोठ्या प्रमाणात सोडू शकतो.

(b) समशीतोष्ण गवताळ प्रदेश: ते सहसा सपाट, हलक्या उतार असलेल्या टेकड्यांवर आढळतात, हिवाळा खूप थंड असतो परंतु उन्हाळा गरम आणि कोरडा असतो. तीव्र चर आणि उन्हाळ्यातील आग झुडपे किंवा झाडे वाढू देत नाहीत. युनायटेड स्टेट्स आणि कॅनडामध्ये या गवताळ प्रदेशांना प्रेरी म्हणून ओळखले जाते, दक्षिण अमेरिकेत पॅम्पस म्हणून, आफ्रिकेत वेल्ड्स म्हणून मध्य युरोप आणि आशियामध्ये त्यांना स्टेप्स म्हणून ओळखले जाते. वारे सतत वाहत असतात आणि बाष्पीभवन दर खूप जास्त असतो. तसेच उन्हाळ्यात जलद आग लागण्यास मदत

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

होते. माती बरीच सुपीक आहे आणि म्हणूनच, बहुतेकदा ही गवताळ जमीन शेतीसाठी साफ केली जाते.

(c) ध्रुवीय गवताळ प्रदेश (आर्क्टिक टुंड्रा): ते आर्क्टिक ध्रुवीय प्रदेशात आढळतात जेथे तीव्र थंड आणि मजबूत, थंड वारे आणि बर्फ आणि बर्फवृक्षांच्या वाढीसाठी खूप कठोर हवामान तयार करतात. उन्हाळ्यात सूर्य जवळजवळ चोवीस तास चमकतो आणि म्हणूनच उन्हाळ्यात अनेक लहान वार्षिक वनस्पती वाढतात. प्राण्यांमध्ये आर्क्टिक लांडगा, नेळ, आर्क्टिक कोल्हा, रेनडिअर इ. बर्फाचा जाड थर वर्षभर मातीच्या पृष्ठभागाखाली गोठलेला असतो आणि त्याला पर्माफ्रॉस्ट म्हणून ओळखले जाते. उन्हाळ्यात, टुंड्रा उथळ तलाव, बोग इत्यादींचे स्वरूप दर्शवते. जिथे डास, विविध प्रकारचे कीटक आणि स्थलांतरित पक्षी दिसतात.

गवताळ प्रदेश परिसंस्थेचे घटक: गवताळ प्रदेश परिसंस्थेच्या घटकांची खाली चर्चा केली आहे:

1. अजैविक घटक: हे निर्जीव घटक आहेत ज्यात कार्बन, हायड्रोजन, सल्फर, नायट्रोजन आणि फॉस्फरस इ.

2. जैविक घटक: हे सजीव घटक आहेत आणि त्यांच्या उप-घटकांची खाली चर्चा केली आहे-

(I) उत्पादक: अन्नाचे प्राथमिक उत्पादक गवत आहेत जसे की अरिस्टिडा, सायनोडॉन, डिजिटारिया, डेस्मोडियम, सेटारिया इ. जर औषधी वनस्पती आणि झुडपे असतील तर ते अन्नाच्या प्राथमिक उत्पादनात देखील योगदान देतात.

(II) ग्राहक: गवताळ प्रदेशातील परिसंस्थेतील ग्राहक तीन स्तरांचे असतात.

(a) प्राथमिक ग्राहक: हे थेट गवत (चराईतून) खातात आणि त्यात गाई, म्हशी, शेळ्या, ससे, उंदीर इत्यादी शाकाहारी प्राण्यांचा समावेश होतो. तसेच कीटक, दीमक, सेंटीपीड्स, मिलिपीड्स इ.

(b) दुय्यम ग्राहक: हे ग्राहक साप, सरडे, कोल्हा, कोल्हे, बेडूक इत्यादी मांसाहारी प्राणी आहेत. जे प्राथमिक ग्राहकांना पोसतात.

(c) तृतीयक ग्राहक: गवताळ प्रदेशातील परिसंस्थेमध्ये हॉक, गरुड आणि गिधाडे हे तृतीयक ग्राहक आहेत जे दुय्यम आणि प्राथमिक उपभोक्त्यांची शिकार करतात.

(III) विघटन करणारे: गवताळ प्रदेशातील सेंद्रिय पदार्थ ऍक्टिनोमायसीट्स, बुरशी (म्युकोर, ऍस्परगिलस, रायझोपस, पेनिसिलियम आणि क्लॅडोस्पोरियम), एरोबिक आणि ऍनारोबिक माती

जीवाणू इत्यादी सूक्ष्मजीवांद्वारे विघटित केले जातात. ते खनिजे परत जमिनीत सोडतात त्यामुळे माती सुपीक बनते.

गवताळ प्रदेश परिसंस्थेची कार्ये:

परिसंस्थेचे प्राथमिक कार्य म्हणजे उत्पादकता. उत्पादक सौर ऊर्जेचे निराकरण करतात आणि खनिजांच्या मदतीने जटिल सेंद्रिय पदार्थ तयार करतात. हे पशुधनासाठी चारा, माती आणि जलस्रोतांचे संरक्षण आणि संवर्धन, वन्यजीव, वनस्पती आणि प्राणी दोन्हीसाठी निवासस्थान प्रदान करते आणि (लँडस्केपच्या आकर्षकतेसाठी योगदान. गवताळ प्रदेशाच्या कार्यात्मक पैलूंचा दोन मार्गांनी अभ्यास केला जाऊ शकतो:

1. परिसंस्थेतील अन्नसाखळी: परिसंस्थेचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे की जीवाचा एक स्तर जीवाच्या दुसऱ्या स्तरासाठी अन्न म्हणून काम करतो. एक शृंखला तयार होते जी फूड चेन म्हणून ओळखली जाते. इकोसिस्टममध्ये, अन्नसाखळी रेखीय पद्धतीचे पालन करत नाही, परंतु एक जीव एकाच अन्नसाखळीतील एकापेक्षा जास्त जीवांवर किंवा वेगवेगळ्या अन्नसाखळीतील जीवांवर आहार घेऊ शकतो. अशा प्रकारे एकमेकांशी जोडलेली अन्न साखळी प्रणाली तयार होते ज्याला फूड वेब म्हणून ओळखले जाते.

2. परिसंस्थेतील पोषक चक्र: कोणतीही परिसंस्था यशस्वी होण्यासाठी, घटक पदार्थ चक्रीय पद्धतीने फिरणे महत्वाचे आहे. उत्पादक (हिरवी वनस्पती) माती आणि हवेतील खनिज घटक घेतात, त्यांचे सेंद्रिय स्वरूपात रूपांतर करतात आणि वेगवेगळ्या ट्रॉफिक स्तरांमधून गेल्यानंतर पुन्हा माती आणि हवेत परत येतात.

गवताळ प्रदेश परिसंस्थेचे आर्थिक महत्त्व :

घोडा, खेचर, गाढव, गाय, डुक्कर, मेंढी, शेळी, म्हैस, उंट, हरिण, झेब्रा इत्यादी अनेक पाळीव आणि जंगली शाकाहारी प्राण्यांचे पीक राखण्यासाठी गवताळ प्रदेशातील बायोम महत्त्वाचे आहेत. जे माणसाला अन्न, दूध, लोकर आणि वाहतूक पुरवते.म्हणून, आपण असे म्हणू शकतो की ग्रासलँड इकोसिस्टम हे गवत, क्लोव्हर आणि इतर शेंगांच्या प्रजाती, द्विदल, औषधी वनस्पती आणि झुडुपे यांचे मिश्रण आहे जे उच्च प्रमाणात संवर्धनासाठी योगदान देते.

-- -- --

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

(५२)

वाळवंट परिसंस्था: वाळवंट परिसंस्थेचा परिचय, प्रकार, वैशिष्ट्यपूर्ण वैशिष्ट्ये, रचना आणि कार्य

Desert ecosystem:Introduction, types, characteristic features, structure, and function of theDesert ecosystem

-डॉ.श्रीमती जयश्री लक्ष्मणराव भोसीकर

सर्वसाधारणपणे २५ सेमीपेक्षा कमी पर्जन्य असलेल्या प्रदेशांत वाळवंटे आढळतात. वाळवंटी प्रदेशात वनस्पती वाढीवर परिणाम करणारा पर्जन्य हा महत्वाचा घटक आहे. अनिश्चित व कमी पर्जन्य, जास्त तापमान, बाष्पीभवनाचा वेग जास्त तसेच वालुकामय व पोषकद्रव्ये कमी असलेली मृदा इ. कारणामुळे वाळवंटी प्रदेशात वनस्पतींची वाढ अतिशय कमी होते. प्राथमिक उत्पादकांचा अभाव असल्यामुळे प्राण्यांची संख्या कमी असते. आफ्रिकेत सहारा व कलहारी वाळवंट, आशियात अरबस्तानचे वाळवंट, उत्तर अमेरिकेत मेक्सिकोचे वाळवंट तर ऑस्ट्रेलियातील पश्चिम व मध्य ऑस्ट्रेलियन वाळवंट, दक्षिण आफ्रिकेत अटाकामा व पेरुचे वाळवंट आहे. अजैविक घटक- वाळवंटीय भागात उच्च तापमान आणि कमी पर्जन्यमान आढळते. पोषक द्रव्यांच्या पुनर्चक्रीकरणाचा वेग फार कमी असतो कारण तेथे जैव विविधता कमी प्रमाणात आढळते. जैविक घटक- उत्पादक: यात झुडपे, काटेरी खुरटे गवत व अल्प प्रमाणात विखुरलेल्या स्वरुपात छोटया वनस्पतींचा समावेश होतो. काटेरी झुडपे, निवडुंग, बोरी-बाभळी, तरवड, हिवर, शमी, खैर, चिंच, कोरफड, घायपात या वनस्पती जास्त प्रमाणात आढळतात. भक्षक: या परिसंस्थेत सरपटणारे प्राणी, कीटक यांचा जास्त समावेश असतो. याशिवाय त्यात उंदीर, घूस, खार, विंचू, साप, ससे यांसारख्या कुरतडणा-या प्राण्यांचा व काही पक्ष्यांचा समावेश होतो. उंट हा वाळवंटातील अत्यंत उपयुक्त प्राणी आहे. भक्षक: या परिसंस्थेत सरपटणारे प्राणी, कीटक यांचा जास्त समावेश असतो. याशिवाय त्यात उंदीर, घूस, खार, विंचू, साप, ससे यांसारख्या कुरतडणा-या प्राण्यांचा व काही पक्ष्यांचा समावेश होतो. उंट हा वाळवंटातील अत्यंत उपयुक्त प्राणी आहे. विघटक: सूक्ष्म जीवजंतू व बुरशी (कवक) यांसारख्या विघटक जीवांची संख्या वाळवंटी पर्यावरणात वनस्पतींच्या अभावामुळे कमी आढळते.

वाळवंट परीसंस्थेची वैशिष्ट्ये:

आर्द्रता - हे पृथ्वीवरील सर्व वाळवंटांचे सामान्य वैशिष्ट्य आहे. आर्द्रता म्हणजे ओलावा किंवा कोरडेपणाची कमतरता. वाळवंटात कमी पाऊस पडतो आणि त्यामुळे कोरडेपणा येतो.

कमी पाऊस/ पर्जन्य - कमी पर्जन्यमान हे वाळवंटातील प्रमुख वैशिष्ट्यांपैकी एक आहे आणि कोरडेपणाचे कारण देखील आहे. वाळवंटातील पाऊस हा हंगामी असतो आणि तो मर्यादित कालावधीसाठीच पडतो. वाळवंटात दरवर्षी पडणारा वार्षिक पाऊस फक्त 25-30 सेंटीमीटर असतो.

अत्यंत तापमान - वाळवंटातील परिसंस्थेमध्ये दिवसा आणि रात्री कमाल तापमानाचा अनुभव येतो. दिवस खूप गरम असतात आणि रात्री खूप थंड असू शकतात. हे सर्व वाळवंट परिसंस्थांचे एकमेव वैशिष्ट्य आहे एकतर गरम किंवा थंड सर्वांमध्ये ओलावा नसतो.

वाऱ्याचा वेग - वाळवंटातील परिसंस्थेत वाऱ्याचा वेग खूप जास्त असतो. यामुळेच वाळवंटांमध्ये वाळूचे वादळ/ धुळीची वादळे जास्त तीव्रतेची असतात ज्यामुळे वाळूचे मोठे ढिगारे तयार होतात.

पाण्याची कमतरता - कमी पावसामुळे वाळवंटी परिसंस्थेत पाण्याची कमतरता भासते. पाण्याच्या टंचाईमुळे वाळवंटांना वर्षाच्या अर्ध्या दुष्काळी परिस्थितीला सामोरे जावे लागते.

मातीचा दर्जा - वाळवंटात वनस्पती वाढण्यास खूपच कमी आहे. हे कोरडे, खडकाळ, पातळ, वालुकामय, प्रामुख्याने राखाडी रंगाचे आहे आणि त्यात नायट्रोजन, फॉस्फरस इत्यादी कोणतेही सेंद्रिय घटक नाहीत जे वनस्पतींच्या वाढीसाठी आवश्यक आहेत.

वाळवंट परिसंस्थेतील जैवविविधता - तथापि, वाळवंटातील परिसंस्थेमध्ये टिकून राहणे खूप कठीण आहे परंतु वस्तुस्थिती असूनही, वाळवंट विविध वनस्पती आणि प्राण्यांचे घर आहे. वनस्पती आणि प्राणी वाळवंटातील कठोर आणि अत्यंत परिस्थितीत टिकून राहण्यासाठी अनुकूल झाले आहेत.

लोकसंख्येची घनता - वाळवंट आणि जवळपासच्या भागात घनता खूप कमी आहे कारण तेथे पाण्याची कमतरता आहे, अन्न आणि हवामान कंडिशनर खूप कठोर आहेत.

वनस्पती खूप हळू वाढतात - या परिसंस्थेमध्ये मुळात कॅक्टिसारख्या मणक्यांसह वनस्पतींचा समावेश होतो जे अशा परिस्थितीत सहज जगू शकतात.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

वाळवंट परिसंस्थेचे प्रकार : वाळवंट परिसंस्था केवळ पृथ्वीच्या उष्ण आणि कोरड्या भागातच अस्तित्वात नाहीत. उष्णकटिबंधीय, रखरखीत आणि अत्यंत थंड ठिकाणीही वाळवंटातील परिसंस्था आढळू शकते.

उष्ण आणि कोरडे वाळवंट परिसंस्था- या प्रकारच्या वाळवंट परिसंस्थेमध्ये हवेतून उष्ण आणि कोरडे हवामान असते आणि वार्षिक पाऊस खूपच कमी असतो. उष्ण वाळवंट परिसंस्था मुळात मध्य अमेरिका, दक्षिण आशिया, उत्तर अमेरिका, आफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया इ. तापमानात कमालीची तफावत असते आणि माती खडबडीत आणि कडक असते.

अर्ध-शुष्क वाळवंट परिसंस्था- ही वाळवंट परिसंस्था उष्ण आणि कोरड्या वाळवंट परिसंस्थेसारखी आहे. या प्रकारच्या परिसंस्थेत कठीण खडक, स्थिर जमीन, कमी वाळूचे ढिगारे आहेत. उष्ण आणि कोरड्या वाळवंटातील परिसंस्थेइतके तापमान जास्त नसते. ग्रेट बेसिन हे अर्ध-शुष्क वाळवंट परिसंस्थेचे उदाहरण आहे. सामान्य वाळवंटातील परिसंस्थेच्या तुलनेत भरपूर पाऊस पडतो.

कोस्टल डेजर्ट इकोसिस्टम- चिलीमधील अटाकामा वाळवंट आणि आफ्रिकेतील नामिब हे किनारी वाळवंट परिसंस्थेचे उत्तम उदाहरण आहेत. अशा वाळवंटातील परिसंस्था महासागर आणि समुद्रांसारख्या मोठ्या जलसाठ्यांच्या किनारपट्टीच्या रेषांजवळ आढळतात आणि सामान्यतः महासागराच्या प्रवाहांमुळे प्रभावित होतात. हिवाळ्यातील धुके येथे सामान्य आहेत. ते इतर वाळवंटी परिसंस्थांपेक्षा अधिक आदरातिथ्य करतात आणि म्हणून त्यांच्याकडे इतरांपेक्षा अधिक वनस्पती आणि प्राणी आहेत.

थंड वाळवंट परिसंस्था- या वाळवंट परिसंस्थेत संपूर्ण हिवाळ्यात मुबलक पाऊस पडतो आणि उन्हाळ्यात कमी पाऊस पडतो आणि साधारणपणे बर्फवृष्टीसह थंड हिवाळा असतो. येथे उन्हाळा लहान, मध्यम उष्ण आणि ओलसर असतो. हे सहसा बर्फाच्या ढिगाऱ्यांनी झाकलेले असतात. अशी वाळवंट परिसंस्था ग्रीनलँड, अंटार्क्टिका आणि जवळीक क्षेत्रामध्ये आढळू शकते.

वाळवंट परीसंस्थेचे महत्व:

वाळवंट परिसंस्था म्हणजे वनस्पती आणि प्राण्यांच्या विविध प्रजातींचे निवासस्थान. या वनस्पतींनी अत्यंत वातावरणात जगण्यासाठी अनुकूल केले आहे.हे देखील महत्त्वाचे आहे कारण ते कार्बन सिंक म्हणून काम करतात म्हणजे वाळूमधील जीवाणू कार्बन डायऑक्साइड संचयित

करण्यास आणि वातावरणात प्रवेश करण्यापासून रोखण्यास मदत करतात. ही परिसंस्था खनिजे आणि नैसर्गिक वायू आणि तेलाचा मोठा स्रोत आहे. तसेच, इकोसिस्टमचे संरक्षण करण्यासाठी नैसर्गिक संसाधने वाचवण्याचे मार्ग तपासा. वाळवंटातील परिसंस्था सामान्यतः मीठ उत्पादनासाठी असते. ऐतिहासिक अवशेषांच्या संवर्धनासाठी या प्रकारची परिसंस्था आदर्श आहे. अशा प्रकारे, पुरातत्व शोधांमध्ये वाळवंटांना खूप महत्त्व आहे. वाळवंटांमध्ये असामान्य लँडस्केप आणि ओएसिस आहेत आणि जगभरातील लोक अशा नैसर्गिक निर्मितीच्या निसर्गरम्य सौंदर्याकडे आकर्षित होतात. त्यामुळे वाळवंट ही महत्त्वाची पर्यटनस्थळे आहेत. वाळवंटातील वाळू देखील कार्बन सिंक म्हणून काम करते. आफ्रिकेच्या कालाहारी वाळवंटात राहणारे जिवाणू हवेतील कार्बन डायऑक्साईड साठवण्यास मदत करतात, असे शास्त्रज्ञांना आढळले. संपूर्णपणे, तो या पृथ्वीचा एक महत्त्वाचा भाग आहे आणि वनस्पती, प्राणी, मानव आणि पृथ्वीच्या पर्यावरणासाठी फायदेशीर आहे. आपण हे विसरू नये की वाळवंटातील परिसंस्था शुष्क आणि कोरडी आहे परंतु ती जीवन आणि सौंदर्याने भरलेली आहे.

-- -- --

(५३)

जल परिसंस्थेचापरिचय, प्रकार, वैशिष्ट्यपूर्णवैशिष्ट्ये, रचनाआणिकार्य

Introduction, types, characteristic features, structure, and function of theAquatic ecosystems

-डॉ. श्रीमती जयश्री लक्ष्मणराव भोसीकर

गोड्या पाण्याची एक परिसंस्था. नैसर्गिक परिसंस्थेत जल परिसंस्था क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने जास्त व्यापक आहे. जल परिसंस्थेचे गोड्या पाण्याची परिसंस्था व खाऱ्या पाण्याची परिसंस्था असे दोन प्रकार केले जातात. गोड्या पाण्याच्या परिसंस्थेचे प्रवाही जल परिसंस्था व स्थिर जल परिसंस्था असे प्रकार आहेत. त्यांपैकी प्रवाही जल परिसंस्थेत झरा, ओढा, नदी या जल परिसंस्थांचा समावेश होतो. झरे व ओढे यांच्यापेक्षा नद्यांचे क्षेत्रफळ अधिक असते. नदीच्या उगमापासून मुखापर्यंत तिचे पात्र, खोली, पाण्याचे प्रमाण व गुणधर्म आणि पाण्याचा वेग बदलत असतो. नदीच्या वरच्या टप्प्यात पाणी अतिशय वेगाने वाहत असते, तर सखल मैदानी प्रदेशात तिचे पाणी संथ गतीने वाहते. नद्या प्रवाही असल्याने ऊर्जा विनिमय अस्थिर असतो. ऊर्जा विनिमय अस्थिर असल्याने सजीवांच्या वाढीस प्रतिकूल स्थिती असते. परिणामी नद्यांमध्ये परिपूर्ण परिसंस्था विकसित होत नाहीत. नदीच्या शीर्ष प्रवाहातील पाणी थंड व स्वच्छ असते. त्यात ऑक्सिजनचे प्रमाण अधिक असते. त्यामुळे तेथे ट्राउटसारखे मासे व परपोषी सजीव आढळतात. वरच्या टप्प्यातील नदीच्या वेगवान प्रवाहामुळे तिच्या पात्राच्या तळभागाचे तीव्र क्षरण होते. त्यामुळे त्यावरील मृदू खडकाचे क्षरण जास्त होते तर कठीण खडक अवशिष्ट स्वरूपात राहतात. ऊर्जा विनिमय अस्थिर असल्याने कठीण खडकांच्या भागात परिसंस्था पूर्णत: साकार होत नाहीत. डबक्यांत सूक्ष्म वनस्पती व शैवालाची वाढ होते. त्याला अनुसरून तेथे मासे आणि काही जलचर व कीटक वाढतात. नदी पात्रातील खडकांच्या फटींमध्ये व खडकांखाली गोगलगायी, शिंपले व त्यातील किडे, चपटकृमी, वलयीकृमीयांसारखे प्राणी राहतात. जर अशा नदीपात्रात धबधबा असेल तर जेथे पाणी कोसळते तेथे सतत क्षरण होत राहिल्याने पाणी साठून राहते. अशा खड्ड्यातील स्थिर पाण्यात सूक्ष्म वनस्पती, शैवाल व सूक्ष्मजीवांची वाढ होऊन त्यावर माशांची पैदास होते. कालांतराने तेथे स्थिरस्वरूपी परिसंस्था निर्माण होते. मधल्या टप्प्यात नदीपात्राची रुंदी व पाण्याचे प्रमाण वाढलेले असते. त्यामुळे तेथे जैविक विविधता आढळते. विविध हरित वनस्पती व शैवालाची वाढ होऊन त्यावर आधारित जीवसृष्टी नदीपात्रात व खो- यात विकसित होते.

सखल मैदानी प्रदेशात नदी संथ वाहत असल्याने क्षरण कमी प्रमाणात होते. प्रवाहाबरोबर वरच्या टप्प्यापासून वाहत आलेल्या गाळाचे सूक्ष्म कण व सेंद्रिय पदार्थ पाण्यात मिसळलेले असतात. नदीच्या मंद प्रवाहामुळे त्यातील पाण्याचे तापमान अधिक असते. त्यामुळे मंद प्रवाहाच्या नदी परिसंस्थेत प्राथमिक उत्पादकता जास्त असते. परिणामी सूक्ष्म वनस्पती प्लवक, गवत, शैवाल इत्यादींची वाढ होते. त्यावर जगणारे मासे, साप, बेडूक, विविध कीटक, पक्षी आणि दलदलीच्या ठिकाणी गांडूळ, खेकडे, झिंगे, अमीबाइत्यादींची वाढ होते. नदीतील मासे हे मगरी व बगळे यांचे भक्ष्य असतात. या परिसंस्थेत जीवाणू व कवक या सूक्ष्मजीवांची अपघटनाची अन्नसाखळी विकसित झालेली असते.

नदीतील वाहत येणारे खतांचे अंश तसेच नदीत सोडली जाणारे वाहितमल, औद्योगिक व इतर द्रव अपशिष्टेयांमुळे मोठ्या प्रमाणात होणारे जलप्रदूषण ही नदी परिसंस्थेसाठी मोठी समस्या आहे. प्रदूषणामुळे नदीतील सूक्ष्म वनस्पती व सूक्ष्मजीवांच्या वाढीवर परिणाम होतो. परिणामी त्यांच्यावर आधारित जलचर, इतर प्राणी नाहीसे होतात. अलीकडच्या काळात मानवी कृतींमुळे जगातील काही मोठ्या नद्यांच्या प्रवाहातील परिसंस्थेत बिघाड होत आहेत. उदा. , गंगा, - हाईन, मिसिसिपी, डॅन्यूब, थेम्स व सेंट लॉरेन्स या नद्यांचे प्रदूषण होत असल्याने अनेक ठिकाणी त्यांच्यातील परिसंस्था विसकळीत होत आहेत. जल परिसंस्थेचे विविध प्रकार खालील प्रमाणे आहेत.

गोड्या पाण्याची परिसंस्था:

या परिसंस्था पृथ्वीच्या पृष्ठ भागाच्या फक्त 1 टक्के भागव्या पतात. तलाव, नद्या आणि नाले, दलदल, दलदल, बोगस आणि तात्पुरते पूलही सर्व गोड्या पाण्याची उदाहरणे आहेत. गोड्या पाण्याची परिसंस्था तीन प्रकारां मध्ये विभागली गेली आहे : लोटिक, लेंटिक, वेटलँड आणि दलदल. लेंटिक अधिवास म्हणजे तलाव, तलाव, तलाव, बोग आणि इतर जलाशययां सारखे उभे पाण्याचे शरीर. नद्या आणि नाले यांसारखे वाहणारे जलस्रोत लॉटिकइकोसिस्टमद्वारे दर्शविले जातात. चला यास विस्तर पाहू. लॉटिकइकोसिस्टम-ते प्रामुख्याने दिशाहीन पणे वाहणारे, जल दवा हणारे जलमार्ग जसे की नद्या आणि नाले यांचा संदर्भ घेतात. कीटकांच्या अनेक प्रजाती, जसेकी बीटल, मेफ्लाय आणि स्टोन फ्लाय, तसेच ट्राउट, ईल आणि मिनोसारख्या अनेक माशांच्या प्रजातीया सेटिंग्ज मध्ये राहतात. या परिसंस्थां मध्ये जलचर प्रजातीं व्यतिरिक्त बीव्हर, रिव्हरडॉल्फिन आणि ओटर्स सारखेस स्तन प्राणी देखील समाविष्ट आहेत. लेंटिकइकोसिस्टम- ते सर्व परिसंस्थेला उभे पाण्याने व्यापतात. लेंटिकइकोसिस्टमची प्रमुख उदाहरणे म्हणजे तलाव आणि तलाव. लेंटिक हा शब्द स्थिर किंवा तुलनेने स्थिर असलेल्या पाण्याचे वर्णन करण्यासाठी वापरला जातो. एक पेशीय

वनस्पती, खेकडे, कोळंबी, बेडूक आणि सॅलॅमंडर सारखे उभय चरप्राणी, मुळे आणि तरंगत्या-पानांच्या वनस्पती आणि सरपटणारे प्राणी आणि इतर पाण्याचे साप हे सर्व या अधिवासांमध्ये आढळू शकतात. पाणथळ जागा आणि दलदल - पाणथळ जागा किंवा दलदलही प्रामुख्याने दलदलीची ठिकाणे आहेत जी अधून मधून पाण्यात बुडतात आणि विविध प्रकारच्या वनस्पती आणि प्राण्यांचे घर आहेत. दलदलीचा प्रदेश, दलदलीचा प्रदेश, बोगस, काळेऐटबाज आणि वॉटर लिलीयाओल्या जमिनींच्या वनस्पतींच्या काही प्रजाती आहेत. ड्रॅगनफ्लाय आणि डॅमसेल्फलाय, तसेच ग्रीनहेरॉन सारखे पक्षी आणि नॉर्दर्नपाईक सारखे मासे, या वस्तीचे प्राणी जीवन बनवतात.

सागरी परिसंस्था : सागरी वातावरण पृथ्वीच्या पृष्ठ भागाच्या बहुतेक भागा वर पसरलेले आहे. महासागर, समुद्र, आंतर भरतीक्षेत्र, खडक, समुद्रतळ, मुहाने, हायड्रोथर्मलव्हेंट्स आणि रॉकपूलहे पृथ्वीच्या पृष्ठ भागाचा दोन तृतीयांश भाग बनवतात. जल चरप्राणी पाण्याच्या बाहेर असू शकत नाहीत. सागरी अधिवासात क्षारांचे प्रमाण जास्त असते, ज्या मुळे गोड्या पाण्यातील प्राण्यांना जगणे कठीण होते. या व्यतिरिक्त, समुद्री प्रजाती गोड्या पाण्यात टिकून राहू शकत नाहीत. त्यांचे शरीर खाऱ्या पाण्यात टिकून राहण्यासाठी डिझाइन केलेले आहे आणि कमी खारटपाण्यात (ऑस्मोसिस) ठेवल्यास ते फुगतात. त्यांचे पुढे सागरी परिसंस्था, मुहाने, प्रवाळ खडक आणि किनारी परिसंस्था असे वर्गीकरण केले जाऊ शकते. सागरी परिसंस्था- पॅसिफिक, भारतीय, आर्क्टिक आणि अटलांटिक महासागर हे आपल्या ग्रहाला लाभलेल्या पाच प्राथमिक महासागरांपैकी एक आहेत. या पाच महासागरां पैकी पॅसिफिक आणि अटलांटिक महासागर हे सर्वात मोठे आणि खोल आहेत. पाच लाखांहून अधिक जलचर प्रजाती या महासागरांना घर म्हणतात. शेलफिश, शार्क, ट्यूबवर्म्स, खेकडे, लहान आणि मोठे सागरी मासे, कासव, क्रस्टेशियन, ब्लूव्हेल, सरपटणारे प्राणी, सागरी सस्तनप्राणी, सीगल्स, प्लॅंक्टन, कोरल आणि इतर सागरी वनस्पती हे या वातावरणात राहणारे काही जीव आहेत. मुहाने-मुहाने हे नैसर्गिक अधिवासाचे गंभीर स्वरूप आहेत जे सामान्यत: जेथे समुद्र आणि नद्या एकत्र येतात तेथे तयारहोतात. जमिनी पासून समुद्रापर्यंतचे संक्रमण या प्रदेशात होते. परिणामी, येथील पाणी गोड्या पाण्याच्या परिसंस्थांच्या तुलनेत अधिक क्षारयुक्त आहे परंतु सागरी परिसंस्थां पेक्षा अधिक पातळ आहे. मुहानाचे फायदे आर्थिक महत्त्वाचे आहेत कारण ते इतर सर्व जमीन-आधारित परिसंस्थांच्या तुलनेत वनस्पतींचे पोषकद्रव्ये अडकवून दर्जेदार सेंद्रिय पदार्थ निर्माण करण्यास सक्षम आहेत. करमणुकीच्या क्रिया कलापां साठी आणि वैज्ञानिक अभ्यासांसाठी देखील नदीचे खोरे आज हॉटस्पॉट बनले आहेत. भरती-ओहोटी, किनारीखाडी आणि नदीचे मुखही काही उदाहरणे आहेत. कोरलरीफ्स- प्रवाळखडकही पाण्याखालील रचना आहेत जी सागरी कशेरुकांच्या सांगाड्या पासून बनविली जातात, ज्यांना कोरल देखील म्हणतात. हे जगातील बहुतेक महासागरां

मध्ये आढळतात. हे प्रवाळखडक बनवतात ज्याला हर्मेटाइपिक किंवा हार्डरीफ म्हणतात कारण ते कठोर कॅल्शियमकार्बोनेट एक्सोस्केलेटन देतात जे त्यांच्या संरचनेचे संरक्षण करतात आणि महत्त्वपूर्ण जीवन कार्यांना समर्थन देतात. सीॲनिमोन्स हे प्रवाळखडकांचे उत्कृष्ट उदाहरण आहेत. इतर प्रजाती मऊ खडक बनवतात ज्या तुलनेने लवचिक जीव असतात जसे की वनस्पती आणि झाडे. सीफॅन आणि सीव्हिप्स हे मऊ खडकांचे सर्वात जास्त आढळणारे प्रकार आहेत. कोरलरीफच्या अस्तित्वासाठी आवश्यक असलेली पर्यावरणीय परिस्थिती उबदार, उथळ, स्वच्छ आणि भरपूर सूर्य प्रकाशासह हलणारे पाणी आहे. ऑस्ट्रेलियातील ग्रेटबॅरियररीफही जगातील सर्वात मोठी कोरलरीफ आहे ज्याची लांबी अंदाजे 1500 मैल आहे. किनारी परिसंस्था किंवा कोस्टलसिस्टीम्स- कोस्टलइकोसिस्टम ही जमीन आणि पाण्याच्या खुल्या प्रणालींनी बनलेली असते जी एकमेकांशी जोडलेली असतात. सागरी अधिवासांची रचना आणि विविधता भिन्न आहे. किनारपट्टीच्या परिसंस्थेच्या तळाशी विविध प्रकारच्या जलीयवनस्पती आणि शैवाल प्रजातींचे घर आहे. खेकडे, मासे, कीटक, लॉबस्टर, गोगलगाय, कोळंबी आणि इतर प्राणी जीव जंतू बनवतात.

बहुतांश जलचर प्रजाती सुव्यवस्थित आहेत, ज्यामुळे त्यांना घर्षण कमी करून ऊर्जा वाचविण्यात मदत होते. लोकोमोटर आणि श्वसन अवयव अनुक्रमे पंख आणि गिल्स आहेत. गोड्या पाण्यातील प्रजातीं मध्ये विशेषरुपांतरे असतात जी त्यांना त्यांच्या शरीरातील अतिरिक्त पाणी काढून टाकण्यास मदत करतात. जलीय वनस्पतीं मध्ये विविध प्रकारची मुळे असतात जी त्यांना पाण्यात टिकून राहण्यास मदत करतात. काही वनस्पती, जसे की वॉटरहायसिंथ्सची मुळे बुडलेली असतात, तर काहींची मुळे तरंगत असतात.

जलीय परिसंस्थेची वैशिष्ट्ये : जलीय परिसंस्थेची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत : पाण्याची विविधता: ते गोड्या पाण्याचे किंवा खार्या पाण्याचे बनलेले असू शकते. वैविध्य पूर्ण निवासस्थान लोकसंख्या : ते उथळ पाण्यापासून अगदी खोल महासागरा पर्यंत विविध वनस्पती आणि प्राण्यांसाठी निवासस्थान प्रदान करतात. अनन्य जैव विविधता: एक पेशीय वनस्पती आणि कोरल जलीय परिसंस्थेतील बहुतेक वनस्पती बनवतात. रिचसस्टेनन्सनेटवर्क: ते एकंदर जटिल अन्नसाखळीची गुळगुळीत सातत्य सुलभ करतात, जल विज्ञान चक्राचे नियमन करतात आणि प्रदूषण फिल्टर म्हणून कार्य करतात.

जलीय परिसंस्थेची कार्ये : पोषक तत्वांचा अधिक सहजपणे पुनर्वा पर करण्यास अनुमती देते. पाणी शुद्धी करणात मदत करते. भूजल टेबल रिचार्ज करते. जलीय वनस्पती आणि जीवजंतूंसाठी एक घर प्रदान करते. पूर येण्यास प्रतिबंध करते.

-- -- --

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

संदर्भ:

1. अभया शेलकर, पर्यावरण संरक्षण कायदा, नाशिक लॉ हाऊस औरंगाबाद, २०१२
2. अलिझाड, अहिरराव व इतर, पर्यावरण विज्ञान, निराळी प्रकाशन, पुणे, १९९९
3. चौहान, बी.एस., पर्यावरण अभ्यास फायरवॉल माध्यम, २००८
4. डेव्हिस Env Engg (साय) करण्यासाठी परिचय, 4 ई मॅकग्रा-हिल एज्युकेशन (इंडिया) प्रा. लि., २००४
5. डॉ.सी. गौरी राणे व प्रा. ए. पी. चौधरी , पर्यावरण, हिमालया बुक्स प्रा.लि.मुंबई. २००६
6. डॉ. धुळप, व्ही पी, पर्यावरण शास्त्र, सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर , २०१८
7. डॉ. यावॉरी गझोऊ, पर्यावरणीय, सामाजिक व पर्यावरणीय मूल्य-पर्यावरणातील सेवा, २००९
8. देशमुख, श्रीपदा, पर्यावरणाची ओळख, अक्षय प्रकाशन पुणे, १९९५
9. देशमुख प्रभाकर, भारताची अर्थव्यवस्था, पिंपाळपुरे कंपनी, नागपूर, १९९०
10. ईश्वर बाबूराव घोराडे, कीर्ती साधराव निरलवाड व सतीश सुधाकरराव पाटील, पक्षी प्रजातींची विविधता. स्कॉलर प्रेस जर्मनी २०१४
11. घोराडे आय बी., व्ही. आर. ठाकूर आणि एस. एस. पाटील, पैठण येथे जायकवाडी - शेट प्रकाशन नागपुर. २०१४
12. कलबॉर्न टी, वोम सील एफएस, सोटो एएम, वन्यजीव आणि मानवांमध्ये अंतःस्त्राव-विघटनकारी रसायनांचा विकास, १९९३
13. करमरकर प्रभाकर, पागनीस इत्यादी, पर्यावरणशास्त्र, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, १९९३
14. कीटकनाशके आणि रोगप्रतिकारक यंत्रणा वॉशिंग्टन डीसी: जागतिक संसाधन मराठी विज्ञान परिषद पत्रिका, मुंबई
15. पर्यावरण आणि वन मंत्रालय, भारत सरकार, नामशेष प्रजाती प्राणी, प्रेस प्रकाशन.२०११
16. पागनीस रविकांत, पर्यावरणाची कथा आणि व्यथा, चंद्रकला प्रकाशन, पुणे, १९९९
17. पेशवे सुहास व इतर, पर्यावरण अभ्यास, मंजूषा पब्लिकेशन्स नळदुर्ग, २००४
18. रियो पृथ्वी समिट येथे 'जागतिक नेत्यांना आवाहन' नामशेष धमकी
19. युच भरूचा, पर्यावरण अभ्यास ग्रंथ, अंडर ग्रेजुएट अभ्यासक्रमांसाठी द्वितीय आवृत्ती, २०१३

20. Bhatia B.M., Indian Agriculture, New Delhi, A Policy Perspective, Sage Publication, 1988.
21. Chapter 4; Profile of Biodiversity in India ;NATIONAL BIODIVERSITY STRATEGY AND ACTION PLAN, INDIA
22. IPCC, Climate Change, Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, WMO/UNEP, Cambridge Unversity Press. 1990.
23. Jadhav A.N., A Textbook of Environmental Pollution, Mumbai, Himalaya Publishing House, 1997.
24. Jonathan Turk, Environmental Science
25. Mahajan M.S., Industrial Organisation and Management, Jalgaon, New Vrinda Publishing House, 1993
26. Rao M. Sitaram, Introduction to Social Forestry, New Delhi, Oxford & IBH Publishing Co
27. Road to Disaster, UNEP
28. Savindra Singh, Environmental Geography.
29. UNIC, Earth Summit Summary, Sydney, 1992
30. Wasteland Development – BAIF
31. WCED, Our Common Future, Oxford University Press, 1987
32. https://www.bobhata.com/science
33. https://www.bbc.com/
34. https://vishwakosh.marathi.gov.in/
35. https://marathivishwakosh.org/
36. https://maharashtratimes.com/
37. http://www.nhrc.nic.in/
38. http://www.mshrc.gov.in/
39. http://www.economist.com/
40. http://shikshanvivek.com/
41. http://rajyasabha.nic.in/
42. http://palakneeti.in/
43. http://mr.vikaspedia.in/
44. http://mpcb.gov.in/hazardous/
45. http://mnsblueprint.org/
46. https://www.indiacode.nic.in/
47. http://legislative.gov.in/
48. https://envibrary.com/

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education
Vishnupuri, Nanded.

Contemporary Thoughts on Education

- Dr. Somnath K. Pachling

Prashant

- Useful Reference book for B.Ed., M.Ed., SET, NET (Education), Ph.D. and Researchers of all Universities in India as per UGC guidelines.
- The only Book on revised syllabus on the 2021 Pre Ph.D. Course work as Per UGC Guidelines.
- Suitable for undergraduate and postgraduate Education courses in all Indian universities.

Author Introduction

Name : **Dr. Somnath Kishanrao Pachling**

Qualification : M.A (Marathi, Edu. Communication).
M.Ed., SET, NET (Education), SET (Marathi)
Ph.D (Education)., DSM., ECCE., D.El.Ed, CTET.
B.Sc. (Horticulture)

E-mail : skpachling2@gmail.com, Mob.: 9420672418

Educational Exp : 13 Year's

1) Worked as Principal at shree Tulja Bhavani College of Education (D.El.Ed) Degloor, Dist. Nanded for 5 years.
2) Working as Assistant Professor at Sahayog Sevabhavi Sanstha College of Education for last 5 years.
3) Worked as Lecturer for 2 years at Shree Tulja Bhavani College of Education, Degloor, Dist. Nanded.
4) Worked as Assistant Teacher at Gyan Sarswati Secondary English School Degloor, Dist. Nanded for 3 years.
5) Working as Flying Squad Chairman for Summer & winter Examinations of Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded & YCMO University Nashik.
6) Working as Member on B.Ed document Verification Committee under Regional centre (Nanded) of YCMO University Nashik.
7) Acting as Regulator, Question Guide, Paper Setter President and Member at SRTMU, Nanded.
8) Worked as Co-ordinator, Convener, Examiner, Regulator, Questioner, Guide & Head of Centre Under YCMOU Nashik.
9) Guidauce for Action Research & Innovation for Primary and Secondary Teachers, Guidance for M.A. (Education, YCMOU) for Primary and Secondary Teachers.
10) Guidance for CTET, TET, PET, SET, NET for Students primary of secondary teachers.
11) Active Participation in verious seminars, conferences and workshops.
12) SRTM University Nanded-Ph.D.Guide (Education)

Awards Received

1) Bharat Ratna Dr. A.P.J. Abdul Kalam International Honors, Award 2019 On behalf of Universal Research Ground International magazine.
2) Swami Vivekanand International Honour Award 2022 by peer reviewed Research Journal Universal Research Ground, Nanded.
3) Academic Excellence National Award 2021 by Institute of Scholars (INSC), Banglore.
4) Shiksha Ratna Samman Award 2021 by KIET Group of Institutes Ghaziabad, Delhi.
5) National Education Excellence Award 2023 at 3rd National Edutech Innovatiove summit (NEIs), Pune.
6) Mahatama Jyotiba Phule National Honor Award 2015 form Babu Jagjeevan Ram Arts- Culture and Sahitya Acadmi, New Delhi.
7) Divyang Urja Award 2023 from Divyang Gadkille Bharman sanvardhan Sanstha, Ahmednagar.

Additional Experience & Research Work

1) Orientation Course Under UGC-HRDC Completed at SPP University, Pune.
2) Refresher Course under UGC-HRDC Completed at Various Universities.
3) 12 National & International Research Papers Published under Peer reviewed / UGC Care list.

Principal
Sahayog Sevabhavi Sanstha
College of Education

Education ₹ 395

ISBN 978-81-19120-30-7

9 788119 120307

Prashant

Also Available in e-Book

www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com